

АКАДЕМИЯ
НАУК СССР
✓
ИНСТИТУТ
МИРОВОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
имени
А. М. ГОРЬКОГО

ИЗДАТЕЛЬСТВО • НАУКА •

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ
ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Москва • 1972

УКРАИНСКИЕ НАРОДНЫЕ ДУМЫ

ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ
ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва • 1972

8С
У 45

Ответственный редактор серии
«ЭПОС НАРОДОВ СССР»
А. А. ПЕТРОСЯН

Издание подготовил
Б. П. КИРДАН

Ответственный редактор тома
В. М. ГАЦАН

7-4-3
199-72

ОТ РЕДКОЛЛЕГИИ

Институт мировой литературы им. А. М. Горького Академии наук СССР совместно с институтами языка и литературы академий наук союзных республик готовит научную публикацию эпических произведений устной поэзии народов СССР: русского, украинского, белорусского, узбекского, казахского, грузинского, азербайджанского, латышского, киргизского, таджикского, армянского, туркменского, эстонского, абхазского, башкирского, бурятского, каракалпакского, карельского, осетинского, татарского, якутского, адыгейского, алтайского, хакасского и др.

Научный характер публикаций определяет некоторые особенности книг, составляющих серию: перевод эпических текстов, там, где он необходим, выполнен с максимально достижимой адекватностью. Переводчики всякий раз стремились отразить поэтические особенности эпоса, сохранить систему образных средств, плавность и напевность речи в русском звучании. Насколько удалось это в каждом конкретном случае — рассудит читатель.

Каждая книга серии будет включать обязательные разделы: 1) краткое исследование, посвященное исторической оценке и художественной характеристике издаваемого памятника; 2) текст эпоса на языке оригинала и его перевод (если имеются научные публикации эпоса, даются лишь фрагменты на языке оригинала и полностью перевод); 3) комментарии, примечания, словарь, содержащий термины, имена, географические названия, непонятные русскому читателю; сведения о сказителях, от которых записан текст эпоса.

В 1971 г. вышла первая книга серии — «Хурлукга и Хемра. Саят и Хемра» — туркменский романический эпос.

Том «Украинские народные думы» подготовлен старшим научным сотрудником Института мировой литературы им. А. М. Горького АН СССР, доктором филологических наук Б. П. Кирданом. Статью о музыкальных особенностях украинских народных дум написала старший научный сотрудник Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского АН УССР, кандидат искусствоведения С. И. Грица.

ОТ СОСТАВИТЕЛЯ

В данный том включены почти все думы, народность происхождения которых не вызывала сомнений. При подготовке издания составитель обследовал архивы Москвы, Ленинграда, Киева, Харькова, Чернигова, Полтавы, Нежина, Львова и выявил значительное количество еще не публиковавшихся текстов. Тридцать семь наиболее полных и интересных из них включены в данный том.

Остальные думы отобраны из многочисленных дореволюционных и советских изданий. Отрывки в том не включались.

В настоящее издание вошли те произведения, которые по своей поэтической и музыкальной форме, а также по манере исполнения относятся к жанру дум, как его определили М. Максимович, Ф. Колесса и другие исследователи. В этом отношении предлагаемая публикация противостоит наметившейся тенденции относить к думам некоторые баллады, исторические и иные песни.

Тексты подобраны так, чтобы читатели и исследователи могли не только познакомиться с лучшими и наиболее полными образцами украинских народных дум, но и получить представление об изменении произведений с течением времени, об интерпретации их отдельными исполнителями — кобзарями и лирниками, о местных традициях и т. п. В томе представлены первые записи дум, тексты середины и конца XIX в., начала XX в. и советского периода. В издание включены произведения, зафиксированные в различных районах бытования дум от наиболее талантливых их исполнителей: И. Стрички, А. Шута, О. Вересая, И. Кравченко-Крюковского, И. Гончаренко, М. Кравченко и др. В томе представлены редакции и варианты дум, различные по манере повествования, характеру образов, деталям. В издание включены и повторные, еще не публиковавшиеся записи дум в исполнении одного и того же певца — это важно для изучения изменчивости эпического текста. Произведения публикуются на языке оригинала. Украинские народные думы неоднократно публиковались в поэтических переводах на русский, чешский, французский языки¹. В случае необходимости можно обратиться к названным переводам.

¹ См., например: «Украинские думы. Перевод с украинского и примечания Г. Н. Литвака», Симферополь, 1958; «Украинские народные думы. В переводах Бориса Турганова», М., 1963; «Les chants historiques de l'Ukraine», Paris, 1879; «Kozácké dumy», Praha, 1952; «Les dumy ukrainiennes. Épopée cosaque». Textes ukrainiens et traductions intégrales avec une introduction et des notes. Par Marie Scherrer, Paris, 1947.

Имеются записи дум в латинской, русской и украинской графике. При подготовке данного издания мы придерживались в основном современной украинской графики. Исключение составляют записи конца XVII в. и 1805 г., которые воспроизводятся соответственно в латинской и русской графике с сохранением всех особенностей источника. Точные публикации этих дум стали в наше время библиографической редкостью. Этим вызвана необходимость использования графики оригинала.

При подготовке текстов к изданию были исправлены явные опечатки и ошибки собирателей, плохо владевших украинским языком, но отражены особенности произношения кобзарей и лирников (например, «Хмелницький» вм. «Хмельницький», «меж» вм. «між», «тиї» вм. «тії», «розхідній» вм. «розхідній» и т. п.). Изменения в лексике, перестановка отдельных слов или стихов не допускались. Дума «Корсунская победа» напечатана с небольшими сокращениями — в обоих вариантах они обозначены точками.

Разбивка произведений на стихи соответствует разбивке в источнике. Собирателям, слушавшим думы в живом исполнении, виднее было, как правильное расположить стихотворные строки. Ф. Колесса, например, старался соотнести их с музыкальными фразами.

Произведения в данном томе расположены по разделам: историко-героические думы, социально-бытовые думы. Непосредственно за социально-бытовыми думами следуют две думы, созданные в начале XX в. кобзарем М. Кравченко, и три образца советских дум. Внутри первого раздела материал размещен по хронологическому принципу: сначала идут думы о борьбе с набегами войск крымских ханов и турецких султанов в XV — начале XVII в., затем — думы о крестьянско-казацких восстаниях против польской шляхты в канун народно-освободительной войны 1648—1654 гг., думы, посвященные непосредственно этой войне и последующим событиям.

После текстов дум помещены приложения. В них включены разделы: «Комментарии», «Образцы нотных записей», «Краткие сведения об исполнителях украинских народных дум», «Словарь», «Условные сокращения». Нотные записи мелодий дум составитель тома отбирал с таким расчетом, чтобы представить наиболее полные записи.

В комментариях (стихи, которые комментируются, помечены звездочками) говорится об исторических лицах, послуживших прототипами героев дум, и о событиях, отраженных в публикуемых произведениях. Здесь же приведены указатели опубликованных вариантов дум (включая отрывки), не вошедших в данный том.

Принципы настоящего издания, подготовленного в секторе народного творчества Института мировой литературы им. А. М. Горького АН СССР, обсуждались и были одобрены на заседании Ученого совета Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского АН УССР.

ДУМЫ

Думы¹ — один из центральных жанров украинского народного творчества. В них нашли художественное отражение борьба украинского народа с иноземными захватчиками и внутренними угнетателями, многие стороны народного быта. «Украинские думы, — писал А. В. Луначарский, — через столетия переданные гомерами Украины — кобзарями, сияют всеми своими красками: рыцарством в любви и во вражде, размашистой казацкой отвагой, тонкостью чувства и философской вдумчивостью»².

Думы сыграли большую роль в пробуждении самосознания украинского народа, в его борьбе за свое социальное и национальное освобождение. Велико значение дум в развитии культуры украинского народа, его устного творчества, художественной литературы и музыкального искусства. Думы сохранили свое значение и сейчас. Народ бережно хранит думы не только как свое драгоценное наследие. Они продолжают волновать слушателей и читателей глубиной выраженных в них чувств. Думы воспитывают советских людей в духе патриотизма.

Исполняют думы профессиональные народные певцы речитативом под аккомпанемент кобзы, бандуры или лиры³. От названия музыкальных инструментов происходит и название певцов — кобзари, бандуристы, лирники. (К концу XVIII — началу XIX в. бандура, как более совершенный музыкальный инструмент, полностью вытеснила кобзу. Слова «кобзарь» и «бандурист» начали употребляться в качестве синонимов).

¹ Термин «дума» для определения рассматриваемого жанра устной народной поэзии в украинскую фольклористику ввел М. Максимович. Он вслед за К. Рылевым («Думы», М., 1825) употреблял его во всех своих сборниках (1827, 1834 и 1849 гг.). Термин «дума» был принят фольклористами и народными певцами. Некоторые исполнители конца XIX — начала XX в. продолжали пользоваться и старыми названиями: «козацькі пісні», «пісні про старовину», «поважні пісні», «псалми».

² А. В. Луначарский, Статьи о литературе, М., 1957, стр. 420.

³ Описание этих музыкальных инструментов см. в кн.: А. Гуменюк, Українські народні музичні інструменти, Київ, 1967, стр. 67—99, 112—125.

Есть все основания считать, что думы в том виде, в каком они дошли до нас, сформировались в среде названных народных певцов. Кобзари (бандуристы) и лирники выработали свою манеру исполнения и музыкального сопровождения, создали свой способ импровизации. Наблюдения исследователей показали, что некоторые общераспространенные песни, попав в репертуар кобзарей или лирников, приобретали новую форму, сходную с формой дум⁴. В среде кобзарей (бандуристов) и лирников часть больших исторических и бытовых эпических и лиро-эпических песен постепенно приобрела ту поэтическую форму, которая впоследствии привлекла к себе пристальное внимание фольклористов. И наоборот, думы, которые исполняли не профессиональные народные певцы, утратили многие свои жанровые особенности⁵.

Появление кобзарей как особой категории профессиональных народных певцов обусловлено историческими условиями Украины XV—XVI вв. Постоянные войны, возникновение казачества с его особым укладом и образом жизни, необходимость действенного воспитания народа в духе патриотизма и непримиримой ненависти к врагам, воспевание героев национально-освободительной борьбы настоятельно требовали присутствия в войсках, в самой гуще событий, талантливых создателей и исполнителей эпических произведений⁶. Украинская письменная литература, хотя и довольно развитая в то время, не могла удовлетворить все потребности народа, так как была в значительной степени достоянием феодальной верхушки и казачьей старшины.

История кобзарства на Украине довольно сложная. Оно пережило период расцвета и упадка, когда изжило себя казачество и его бесстрашные барды, или баяны, стали нищими певцами. В конце XIX в. царское правительство издало закон о запрещении бродяжничества. Запрет коснулся талантливых певцов и музыкантов Украины. Им не разрешалось петь и играть на ярмарках, переходить из села в село. Известны многочисленные случаи, когда полицейские разбивали бандуры, а кобзарей арестовывали. Положение изменилось после установления на Украине Советской власти, когда кобзари и лирники получили широкое общественное признание.

⁴ См., например, песню «Була у вдовиці дитина єдина», записанную от лирника (К. Квітка, Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем, — «Етнографічний вісник», Київ, 1926, кн. 2, стр. 107). В музыке на стихотворение поэта Н. Вороного «Євшан-зілля» (со строфическим построением), записанной от кобзаря Е. Адамцевича, кое-где чувствуются признаки думы. А. Правдюк назвал это произведение думой (О. Правдюк. Роменський кобзар Євген Адамцевич, Київ, 1971, стр. 127), с чем нельзя согласиться.

⁵ См.: Б. П. К и р д а н, Украинский народный эпос, М., 1965, стр. 309—322.

⁶ Известна и другая категория кобзарей и бандуристов — придворных певцов и музыкантов украинских, русских и польских феодалов, помещиков и русских царей. О них см.: А. С. Ф а м и н ц ы н, Домбра и сродные ей музыкальные инструменты русского народа, СПб., 1891, стр. 124—135.

Украинские народные певцы, и особенно кобзари и лирники, на протяжении ряда эпох были свидетелями и активными участниками исторических событий. Известны многочисленные случаи, когда они вместе с казаками отправлялись в походы, силой своего искусства поднимая боевой дух сражавшихся. Они призывали народ к борьбе за национальное и социальное освобождение, за что многие из них были посажены в тюрьмы и казнены. Так, в январе 1770 г. был обезглавлен бандурист Прокоп Скряга за то, что, как говорится в обвинительном акте, «навел (парго-wadził) донских казаков (dońców) на грабеж пана Спендовского и сам его взял, и бил, и грабил»⁷. Тогда же были казнены и кобзари Михайло из села Шаржиполя и Василий Варченко из Звенигородки за то, что гайдамакам играли на бандуре⁸.

Кобзари и лирники обличали в своих произведениях социальную несправедливость, доносили до слушателей лучшие образцы народной поэзии и музыки, удовлетворяя тем самым их духовные и эстетические запросы, вызывая к себе любовь и уважение трудящихся и ненависть представителей имущих классов⁹.

Одаренные от природы незаурядными музыкальными способностями и голосовыми данными, многие кобзари приобретали профессиональные навыки и становились виртуозами. Таковы О. Вересай, Ф. Гриценко-Холодный, А. Шут, М. Кравченко, Т. Пархоменко, И. Гончаренко и др.

Думы формировались на основе общих идейно-художественных принципов народной поэзии, на основе эстетического богатства украинского фольклора при значительном воздействии индивидуальной творческой манеры исполнителей. Мировоззрение народных певцов в значительной мере обусловило их репертуар, содержание и идейную направленность дум. Так, в различных вариантах одной и той же думы, записанных от нескольких кобзарей и лирников, то выделяется социальный аспект, то делается акцент на религиозную мораль.

Определенную роль в развитии дум как жанра сыграли певческие братства, в которые объединялись кобзари и лирники.

Певческие братства возникли по типу городских ремесленных цехов в конце XVII—XVIII в. для защиты интересов кобзарей и лирников и являлись, таким образом, порождением феодального строя. Как и во вся-

⁷ К.Ф.У.О., Коденская книга и три бандуриста, — «К.С.», 1882, кн. IV, стр. 164.

⁸ Там же, стр. 165. Подробнее об участии кобзарей в народных восстаниях, Великой Октябрьской социалистической революции, а также об их роли в годы Великой Отечественной войны см.: Ф. И. Л а в р о в, Творцы и исполнители украинского героического эпоса, — «Основные проблемы эпоса восточных славян», М., 1958, стр. 223—224, 231 и др.

⁹ См., например, рассказ лирника Иосифа об исполнении песни «Правда» в панском дворе: М. Д р а г о м а н о в, Малорусские народные предания и рассказы, Киев, 1876, стр. 188—189, а также кобзаря П. Дрвченко о преследовании народных певцов полицией и священнослужителями (ИИФЭ, ф. 4—8, ед. хр. 338, л. 26, 28—30).

ком цехе, в братствах были «мастера», учителя и ученики (их количество и срок обучения определялись канонем), устав, касса, знамя и даже особый язык, который назывался «лебийским».

Во второй половине XIX в. певческие братства утратили свое значение и почти повсеместно прекратили существование.

Певческие братства, или корпорации, строго регламентировали деятельность кобзарей и лирников, проявляли заботу о подготовке молодых певцов. Так, для отдельных кобзарей и лирников отводились определенные районы, где они имели право «промышлять». Исполнять песни и играть на бандуре или лире разрешалось тому, кто прошел полный курс обучения у своего учителя.

Право брать учеников братства предоставляли иногда только тому кобзарю, который имел не менее десяти лет стажа. Такому кобзарю присваивалось звание «мастера» или «цехмастера»¹⁰. Посвящение в кобзари сопровождалось определенным церемониалом, который назывался «одкліщинами» или «визвілкою». Во время посвящения обращалось внимание на то, как молодой кобзарь усвоил кобзарскую (лирницьку) науку, и на его моральные качества (Спер., 115—118).

В некоторых братствах требовалось, чтобы во время посвящения (своеобразного экзамена) помимо «мастера»-учителя присутствовало еще не менее трех «мастеров» (Спер., 18). О требовательности экзаменаторов свидетельствует тот факт, что порой устраивались своего рода переэкзаменовки. Если после повторного экзамена ученика не принимали в цех, то отвечал «мастер». Иногда «мастера» даже исключали из цеха за плохое обучение учеников (ИИФЭ, ф. 8—4, ед. хр. 338, л. 50).

«Мастер» имел одного—трех, а иногда и больше учеников. У кобзаря Баши их было, например, пятнадцать, а у кобзаря Бешко, по сообщению П. Братицы, до тридцати (Горл., 1884, 44).

Переход учеников от одного кобзаря-учителя к другому корпорациями не поощрялся. Если же подобные случаи и имели место, то ученик иногда обязан был пройти у нового учителя весь курс обучения сначала. Так, например, один из талантливейших кобзарей XIX в. О. Вересай «поступал в науку» к трем учителям, и каждый раз на три года. Учитель передавал ученику свои исполнительские навыки, свою традицию, свою манеру игры и исполнения.

Так устанавливались определенные, только для данной местности характерные мелодии дум, манера исполнения, стиль игры на бандуре и т. п. — все то, что можно назвать местной традицией.

Различия в характере исполнения дум обратили внимание собирателей. А. Сластион, например, писал еще в 1902 г. в статье «Кобзарь Михайло

¹⁰ По свидетельству П. Кулиша, отдельные кобзари-учителя достигали большой известности, некоторым из них присваивался титул «старечих королей» (Кулиш, I, 2).

Кравченко и его думы»: «Манера пения дум у нашего бандуриста (М. Кравченко.— Б. К.), как и вообще у кобзарей и лирников Миргородского района, несколько иная, чем та, которую я слышал до сих пор всюду, за исключением, впрочем, Черниговщины, где даже основной мотив думы мало похож на полтавский. У миргородских кобзарей нет тех речитативов, которые так были характерны для Вересая, Крюковского, Трихона и многих других слышанных мною кобзарей; нет того повышенного плача, которым так трогал мастер петь О. Вересай. Здесь мотив ровнее и несколько однообразнее, хотя выразительность его от этих упрощений не страдает нисколько. Как в каждой местности поются свои излюбленные думы, так и мотивы этих дум и даже аккомпанемент на кобзе непременно разнится от другого района» (Сласт., 312; ср. Колесса, II, стр. IX—X).

Сказанное о местных традициях не значит, что думы, записанные, скажем, в Полтавской или Харьковской губерниях, существенно отличаются друг от друга. Украинский эпос возник как явление общенациональное, с общими специфическими чертами; таким он и продолжает оставаться.

В думах местные различия отмечаются больше в мелодии, манере и стиле музыкального сопровождения, чем в тексте произведения.

Среди кобзарей и лирников отмечаются следующие типы певцов: а) певцы-носители, б) певцы-импровизаторы, в) певцы — создатели новых произведений.

Кобзари и лирники первого типа при исполнении произведений творчески их не варьируют, не вносят в них новых черт. По профессиональному мастерству эти певцы и музыканты могут стоять достаточно высоко: обладать хорошим голосом, виртуозно играть на бандуре, хорошо — на лире, но для них не характерно творческое вмешательство в текст исполняемых произведений. Они стремятся исполнить думу или песню в таком виде, в каком усвоили от учителя, от других певцов или из книг. Известно сравнительно немного кобзарей и лирников, которых можно было бы целиком отнести к этому типу певцов (Кучеренко, Пархоменко и некоторые другие). Вполне естественно, что и в устах певцов-носителей произведения не могут оставаться совершенно неизменными: от повторения к повторению в них (особенно в думы) постепенно вносятся отдельные поправки, замены и т. д., которые все дальше уводят текст от оригинала. Вместе с тем это еще не дает права всех кобзарей и лирников зачислять в разряд импровизаторов и творцов, как делают некоторые исследователи¹¹. Кобзари-импровизаторы варьируют текст, изменяют его в соответствии со своими убеждениями, эстетическим вкусом, а также требованиями аудитории, которую очень хорошо знают, чувствуют и с которой считаются. Изменения, вносимые в эпи-

¹¹ Ф. И. Л а в р о в, Творцы и исполнители украинского героического эпоса, — «Основные проблемы эпоса восточных славян», М., 1958, стр. 225.

ческие произведения кобзарями-импровизаторами, носят различный характер и в разной степени затрагивают текст.

Певец-импровизатор, творчески усваивающий произведение, при каждом исполнении фактически создает новый вариант думы¹². К типу певцов-импровизаторов относятся многие кобзари XVIII—XIX вв.¹³.

От варьирований легко перейти к созданию оригинальных произведений на новую тему, с новой идейной направленностью, но с использованием выработанных многими поколениями певцов изобразительных средств и приемов, стилистических оборотов и т. п. Поэтому авторами оригинальных произведений, как правило, выступают певцы-импровизаторы. В оригинальном произведении творческая индивидуальность кобзаря — поэта и композитора — проявляется особенно ярко.

Кобзари и лирники — создатели новых произведений вносят в народную поэзию черты своей поэтики, своей биографии и т. п. Сказанное относится и к выбору тем, и к их трактовке, и к выработке новых средств и приемов поэтики. Все это дает право кобзарей — создателей новых произведений выделить в особый тип исполнителей.

Вскоре после революции стали известны имена нескольких кобзарей — создателей дум: П. Древченко, П. Гащенко, С. Пасюга, Г. Цибка.

В последующие годы появилась группа кобзарей, которые уже находятся на полпути от фольклора к индивидуальной литературной поэзии (Е. Мовчан, П. Носач, В. Перепелюк и др.). Многие их произведения созданы на основе различных фольклорных и литературных традиций.

Подводя итог, надо отметить, что кобзари всех трех типов сыграли большую роль в развитии украинского народного эпоса. Кобзари-носители способствовали сохранению жанра и эпической традиции; благодаря им до нас дошло много дум в том виде, в каком они исполнялись в прошлом. Кобзари-импровизаторы в пределах традиции варьировали думы, приспособляя их к новой среде и изменявшимся условиям бытования, тем самым трансформируя и развивая их. Благодаря кобзарям-создателям появлялись совершенно новые эпические произведения, обогатившие сокровищницу украинского искусства, раздвинувшие горизонты народного творчества.

В состав кобзарского репертуара в прошлом входили: 1) думы и исто-

¹² Анализ трех вариантов думы, записанных от одного народного певца, см.: Б. П. К и р д а н, Варьирование кобзарем М. Кравченко думы «Бедная вдова и три сына», — «Текстологическое изучение эпоса», М., 1971, стр. 47—63.

¹³ См.: «Основные проблемы эпоса восточных славян», стр. 226. Ф. И. Лавров склонен относить к данному типу певцов и Т. Пархоменко (там же, стр. 227—228), однако изучение записанных от него дум показывает, что изменения, которым они подвергались, не носили творческого характера. Наоборот, Т. Пархоменко стремился исполнять думы в том виде, в каком он усвоил их из книг, о чем писал и М. Сперанский.

рические песни, 2) религиозно-моралистические псалмы, 3) обрядово-свадебные песни, 4) юмористические и сатирические песни, 5) песни-баллады. Кроме того, каждый кобзарь знал определенное количество народных танцевальных мелодий, которые исполнял на свадьбах и во время народных гуляний. Эти же жанры входили и в репертуар лирников.

Соотношение составных частей репертуара кобзарей и лирников не оставалось неизменным. Так, собиратели второй половины XIX в. отмечали увеличение в нем религиозно-моралистических псалмов, которые у некоторых певцов совсем вытеснили думы. В годы Советской власти из репертуара народных певцов псалмы совершенно выпали, уменьшился удельный вес обрядово-свадебных песен, но значительно увеличилась доля исторических и лирических песен.

Кобзарский репертуар определялся двумя факторами: спросом населения и мировоззрением исполнителя.

Потребности населения учитывались уже в самый начальный период формирования репертуара певца — период ученичества. Так, известный кобзарь Иван Кравченко-Крюковский, прекрасный знаток и исполнитель народных дум, не обучал им своих учеников, так как к тому времени (вторая половина XIX в.) произведения этого жанра перестали пользоваться в народе достаточной популярностью.

Усвоение произведений от учителя — только начало формирования репертуара народного певца. В основном же оно происходило во время самостоятельной исполнительской практики кобзаря. Путешествуя от села к селу, кобзарь старался определить и удовлетворить потребности населения. «Народ все еще продолжает с благоговейным чувством слушать этих певцов (бандуристов.— *Б. К.*), — писал К. Ухач-Охорович в 1882 г., — но предъявляет менее высокие требования, охотнее слушает шуточные и плясовые песни, чем старые думы, предпочитает лиру бандуре»¹⁴. Произведения, не пользовавшиеся спросом, постепенно переставали исполняться и уходили не только из репертуара певца, но и из его памяти. Собиратели неоднократно с сожалением констатировали, что многие кобзари, знавшие в прошлом большое количество дум, или совершенно забыли их, или помнили только отрывки.

Существенное значение для репертуара кобзарей и лирников имели их мировоззрение, художественно-эстетические вкусы и понимание ими своей общественной роли. А. Шут, например, отзывался с пренебрежением о любовных и обрядовых песнях, но на думы смотрел как на устные сказания о старине и свято хранил их в своей памяти (Кулиш, I, 51). О коб-

¹⁴ К.Ф.У.О., Коденская книга и три бандуриста, — «К. С.», 1882, кн. IV, стр. 165.

заре И. Гончаренко Леся Украинка писала: «Он знает и любит только старосветский репертуар, а к новым и „модным“ теперь песням... относится скептически и холодно»¹⁵. На лирника Мокровоза не производили никакого впечатления исторические думы¹⁶. По свидетельству А. Русова, Вересай знал много обрядовых, бытовых, семейных, плясовых и подобных песен, но не пел их, так как считал для себя неприличным петь песни, заключающие в себе лирические излияния. А. Русов объяснял это тем, что «повествовательное эпическое настроение его духа» не могло мириться с лирикой (Зап. Ю.-З. отд., I, 333). Некоторые кобзари (П. Дуб., П. Гарасько) или совершенно не знали дум, или забыли их (Спер., 10—11, 12).

Выбор кобзарем или лирником тех или иных произведений из его богатого репертуара определялся аудиторией, местом и временем исполнения. «Узнавал в людях, — рассказывал о себе кобзарь Ф. Кушнерик, — кому что больше подходит, то и пел им»¹⁷. В период Великой Октябрьской революции в репертуаре кобзарей значительное место занимали произведения с социальной и революционной тематикой.

Кобзари и лирники пополняли свой репертуар из общенационального песенного фонда. Усваивали они и произведения индивидуального литературного и массового народного творчества. Наконец, наиболее одаренные певцы сочиняли и сами.

Выйдя из народа и всю свою жизнь постоянно вращаясь в гуще народных масс, кобзарь, как одаренный певец и музыкант, любил и высоко ценил чудесные украинские песни. Наиболее понравившиеся песни и танцы кобзари включали в свой репертуар, иногда приспособляя их к исполнению в сопровождении бандуры. Отдельные произведения (как это случилось с думами) и даже танцы со временем могли оставаться только в репертуаре кобзарей, которые развивали их дальше на основе общенациональной и узкопрофессиональной традиции. Именно из общенационального репертуара перешли к ним все обрядовые и лирические песни.

Большие эпические и лиро-эпические произведения (думы и баллады), а также религиозные псалмы перенимались кобзарями у других народных певцов, товарищей по искусству. Так усвоили некоторые думы О. Вересай, И. Кравченко-Крюковский и др.¹⁸.

Подобным образом, т. е. непосредственно из уст другого исполнителя, кобзари и лирники разучивали произведения на протяжении десятилетий и столетий. Одновременно с текстом они усваивали мелодию и даже манеру исполнения данного произведения. Были, правда, отдельные

¹⁵ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. V, Київ, 1956, стр. 653.

¹⁶ А. М а л и н к а, Лирник Евдоким Мыкитович Мокровоз, — «К. С.», 1894, кн. IX, стр. 435.

¹⁷ М. Г р і н ч е н к о, Ф. Л а в р о в, Кобзар Федір Кушнерик, Київ, 1940, стр. 25.

¹⁸ Рассказы певцов о том, как они усваивали думы, см.: Зап. Ю.-З. отд., I, 325; Горл., 1882, 483—484; Март., 23.

случаи, когда индивидуальность певца проявлялась настолько сильно, что он вырабатывал свои навыки исполнения. Ф. Колесса отмечал, например, что в пении и игре кобзаря П. Древченко не угадывается манера его учителя И. Гончаренко (Колесса, II, стр. XII, XV).

Положение меняется примерно во второй половине XIX в., когда книга становится все более существенным источником пополнения кобзарского репертуара. Она способствует более широкому распространению произведений, чем устная передача от певца к певцу. Однако надо иметь в виду, что дословное выучивание по книгам текстов дум, как справедливо отметил Ф. Колесса, ограничивало возможности индивидуального творчества, свободу импровизации (Колесса, I, стр. XXX).

Из книг кобзари брали произведения как литературного, так и фольклорного происхождения. Кобзарь находил грамотного человека и просил его читать и перечитывать текст понравившегося произведения до тех пор, пока не запоминал услышанное. У певца Т. Пархоменко, например, роль чтеца исполнял его поводырь.

В конце XIX — начале XX в. происходит интересное явление: думы, начавшие уже выходить из кобзарского репертуара, под влиянием спроса на них со стороны фольклористов-этнографов разучиваются по сборникам и начинают бытовать вновь в устном исполнении — возвращаются туда, откуда они пришли, но иногда уже в отредактированном, а то и в скомпонованном из разных вариантов виде.

Заимствование дум из книг было иногда довольно значительным. Нежинский бандурист П. Братица, например, из десяти известных ему дум семь выучил по книгам П. Кулиша «Записки о Южной Руси» и А. Метлинского «Народные южнорусские песни» (Горл., 1884, 43—44).

Кобзарь Т. Пархоменко почти все свои думы выучил или переучил по сборнику Б. Гринченко «Думи кобзарські» (Чернигов, 1897), чего и сам не скрывал. Подбирать музыку к усвоенным из книги думам Пархоменко помогали известный украинский композитор Н. Лысенко, ранее записывавший мелодии от О. Вересая, и собиратель А. Сластион (Спер., 140—141). По предположению Ф. Колессы, кобзарь И. Кучеренко думы о Хмельницком выучил по книгам (Колесса, II, стр. XV).

В наше время репертуар кобзарей все больше и больше пополняется произведениями советских композиторов (Веревки, Майбороды, Данькевича и др.), а также песнями братских славянских народов (русских, белорусов, поляков, чехов и др.). Этому в значительной степени способствует то обстоятельство, что кобзари объединены в капеллы и ансамбли и имеют квалифицированных художественных руководителей, хорошо знающих профессиональную музыку и песенную культуру других народов. Так, в годы Советской власти были созданы наиболее благоприятные условия для взаимодействия в кобзарском репертуаре различных фольклорных традиций, произведений индивидуального и коллективного творчества.

Однако важное место в пополнении репертуара лучших народных певцов по-прежнему занимало поэтическое творчество самих кобзарей. Хорошо усвоив выработанные многими поколениями поэтический стиль, изобразительные средства и приемы, проникнувшись духом эпической традиции, талантливые кобзари создавали новые произведения, в которых находили отражение волновавшие их события и факты¹⁹.

Кобзарь М. Кравченко в 1905—1906 гг. создал думы «Черное воскресенье в Сорочинцах» и «О сорочинских событиях 1905 года», в которых поведал в стиле старой эпической традиции о событиях, очевидцем которых он был.

В годы Советской власти творчество кобзарей получает широчайшее развитие в силу общего роста творческих возможностей народа, развития культуры, бурного хода революционных и послереволюционных событий (гражданская война, коллективизация, культурная революция, Великая Отечественная война, послевоенное коммунистическое строительство)²⁰.

В 1923 г. кобзари П. Древиченко, П. Гащенко, С. Пасюга и Г. Цибка коллективно составили думу «О войске красном, о Ленине-отце и сыновьях его верных», в которой использовали форму и изобразительные средства различных песенных жанров²¹.

В 30-е годы была создана дума-поэма «О трех братьях», прославляющая силу и несокрушимость братской дружбы русских, украинцев и белоруссов²².

В годы Великой Отечественной войны кобзари создают ряд дум о боевом подвиге советского народа, о дружбе народов-братьев: «Об освобождении Украины», «Дума об Олеге Кошевом» и др.²³.

В послевоенный период в кобзарском творчестве наблюдается качественно новое явление. Народные певцы пытаются осмыслить и осветить по-иному события отдаленного прошлого. Показательна в этом отношении дума о воссоединении Украины с Россией — «Нерушимая дружба»²⁴.

Новые советские думы создаются путем использования лучших достижений традиционного и советского фольклора, заметно в них и влияние литературы.

Советская Украина не знает кобзарей-нищих, странствующих с бандурой по селам и городам. Современные кобзари — участники ансамблей и

¹⁹ См.: ИИФЭ, ф. 8—4, ед. хр. 338, л. 62; 64; М. Гринченко, Ф. Лавров, Кобзар Федір Кушнерик, Київ, 1940, стр. 25.

²⁰ См.: М. Т. Щоголь, Кобзарі Радянської України та їх творчість, — канд. дисс., Київ, 1953; Ф. І. Лавров, Радянське кобзарство, — «Народна творчість та етнологія», Київ, 1957, № 3, стр. 77—85; е г о ж е, Творцы и исполнители украинского героического эпоса, — «Проблемы эпоса восточных славян», М., 1958, стр. 230—239.

²¹ «Українські народні думи та історичні пісні», Київ, 1955, стр. 349—356.

²² Там же, стр. 340—342.

²³ Там же, стр. 515—519; 486—494.

²⁴ Там же, стр. 561—564.

капелл, коллективов художественной самодеятельности, некоторые из них получили образование в музыкальных училищах и консерваториях. В 1969 г. создано объединение певцов-кобзарей при Музыкально-хоровом обществе УССР. Все это открыло перед кобзарями Советской Украины широкие возможности творческого, поэтического и исполнительского развития. Заслуженные народные певцы преклонного возраста находятся на государственном обеспечении — получают пенсии.

* * *

Первые упоминания об исполнении дум относятся к концу XVI в.²⁵. Первая их запись датируется концом XVII в.²⁶. Первый сборник дум был издан в 1819 г. После 1819 г. думы печатались довольно часто.

Во вступительной статье мы не имеем возможности даже упомянуть всех публикаций украинских народных дум (в популярных и научно-популярных изданиях), которых было очень много на Украине, в России и за рубежом²⁷. История собирания и публикации фольклора — тема специального большого исследования. Здесь мы остановимся лишь на наиболее значительных изданиях и записях, внесших определенный вклад в методику собирания и публикации дум.

В 1805 г. В. Ломиковский записал от неизвестного кобзаря тринадцать дум и три песни, которые дошли до исследователей в рукописном сборнике «Повести малороссийские числом 16. Записаны из уст слепца Ивана, лучшего рапсода, которого застал я в Малороссии в начале XIX века»²⁸.

В 1814 г. молодой воспитанник Московского университета Н. Цертелев записал в Полтавской губ. от двух бандуристов девять дум и в 1819 г. опубликовал их в сборнике «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (СПб., 1819). Это была первая публикация данного жанра украинской народной поэзии со вступительной статьей, подстрочными примечаниями и словарем малопонятных слов в конце книги.

²⁵ См.: S. S a r n i c k i, *Annales sive de origine et gestis Polonorum et Lituanorum libri*, VIII, t. III, Lipsiae, 1587.

²⁶ М. В о з н я к, Дума про козака-нетягу в записі кінця XVII в., — «Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського», т. II, Київ, 1928, стр. 27—28.

²⁷ Подробный перечень дореволюционных публикаций см. в кн.: О. А н д р і е в с ь к и й, *Бібліографія літератури з українського фольклору*, т. I, у Києві, 1930.

²⁸ В конце 60-х годов XIX в. сборник был подготовлен к печати проф. А. Котляревским, однако по цензурным соображениям не был опубликован. В 1872 г. А. Котляревский передал его копию Н. Костомарову без права публикации. В своих исследованиях, опубликованных в 1872, 1874 и 1880 гг., Н. Костомаров цитировал думы из «Повестей малороссийских...».

Полностью думы из рукописного сборника 1805 г. напечатал П. Житецкий вначале в журнале «Киевская старина» (1892—1893), а затем в виде приложения к своей книге «Мысли о народных малорусских думах» (Київ, 1893).

Правда, Цертелев опубликовал думы не в том виде, в каком записал их: он отредактировал тексты, устранив повторы и длинноты. Тем не менее его заслуга перед украинской фольклористикой огромна.

После названного сборника Цертелева новые записи украинских народных дум не публиковались двенадцать лет. Однако это не значит, что профессиональные писатели, поэты и ученые не проявляли интереса к столь традиционным формам украинского народного творчества.

М. Максимович напечатал сборник «Малороссийские песни» (М., 1827), в котором поместил две думы из сборника Н. Цертелева.

В 1831 г. вышел из печати «Украинский альманах» в котором были напечатаны две думы, получившие впоследствии названия «Алексей Попович» и «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи».

В 1833 г. И. Срезневский начал издавать «Запорожскую старину» (издание продолжалось до 1838 г.), где наряду с песнями и историческими материалами поместил думы, заимствованные из предшествующих публикаций, и несколько новых произведений.

В настоящее время «Запорожская старина» не может служить достоверным источником для изучения устной народной поэзии, так как произведения, в ней опубликованные, больше, чем в любом другом издании, были подвергнуты редакторской правке (исправлялся стиль, дописывались одни и вычеркивались другие строки, делались сводные тексты из двух и более вариантов). Народность происхождения некоторых текстов не доказана. Об этом неоднократно говорилось в печати.

И. Срезневский, собирая фольклорные материалы и публикуя их, руководствовался благими намерениями. Он стремился дать читателям как можно больше произведений об историческом прошлом Украины. Однако у юноши Срезневского (род. в 1812 г.), не имевшего филологического образования, не было необходимого опыта подготовки к печати текстов народной поэзии. В ряде случаев он был введен в заблуждение своими корреспондентами.

И. Срезневский увидел недостатки своей работы раньше, чем кто-либо иной. Достаточно сказать, что еще в период издания «Запорожской старины» он исправил некоторые ранее отредактированные тексты, приблизив их к тем вариантам, в которых они были записаны; отдельные песни, напечатанные им же как народные, исключил из разряда таковых. В 1854 г. в рецензии на сборник А. Метлинского «Народные южнорусские песни» И. Срезневский писал о своей «Запорожской старине»: «Как первый опыт в своем роде и опыт юноши, едва учившегося оценивать дотоле еще не подвергавшиеся оценке произведения народной эпопеи русской, мое издание было годно только на время»²⁹.

«Запорожская старина» сыграла огромную роль в активизации соби-

²⁹ «Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности», т. III, СПб., 1854, стр. 192.

рательской деятельности на Украине, в ознакомлении большого круга читателей с украинским фольклором.

В 1834 г. в Москве М. Максимович опубликовал «Украинские народные песни», куда включил несколько дум из предшествующих изданий Н. Цертелева и И. Срезневского.

1836 год ознаменовался выходом сборника П. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни», изданного в Петербурге. Сборнику предпослана вступительная статья, в которой неверно говорилось об отмирании украинской народной поэзии и высказывалась буржуазно-националистическая точка зрения о якобы тлетворном влиянии на нее русского фольклора и т. п. Материал же, опубликованный в названном издании, представляет большую научную ценность. В нем напечатано шесть дум, записанных П. Лукашевичем в 1832 г. от талантливейшего кобзаря первой трети XIX в. И. Стрички (имя его стало известно лишь в конце XIX в.) и еще от одного кобзаря, чья фамилия так и осталась неизвестной (архивные разыскания не подтвердили мнения, что это был Погиба). Сборник П. Лукашевича, по существу, первый опыт публикации дум в том виде, в каком они были записаны, фактически без редакторской правки. Нет в нем и произведений, которые вызвали бы сомнение в подлинно народном их происхождении.

В 1849 г. в Киеве вышла из печати первая часть «Сборника украинских песен, издаваемых М. Максимовичем». Наряду с произведениями из сборника Н. Цертелева и «Запорожской старины» М. Максимович опубликовал четыре новые записи дум.

В 1853 г. в журнале «Этнографическое обозрение» появилась статья Г. Базилевича «Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда». В этой статье впервые было названо имя кобзаря — Андрей Шут, помещены некоторые сведения о нем и напечатана без названия дума «Угнетение Украины польской шляхтой и восстание против нее» («Як од Куминьщини да до Хмельнищини...»). С этого года украинские фольклористы начали проявлять интерес к исполнителям дум, указывать их имена под публикуемыми текстами.

В 1854 г. в Киеве был опубликован сборник А. Метлинского «Народные южнорусские песни», в котором впервые увидели свет девятнадцать новых записей дум (записи были сделаны самим А. Метлинским, а также П. Кулишом, Н. Белозерским и др.). Под некоторыми текстами было указано, с чьих слов записаны думы. В приложении к сборнику были помещены «Правила при записывании народных дум, песен, сказок, преданий и т. п.», в которых говорилось о необходимости точной фиксации народных произведений, и «Список кобзарей (бандуристов) и лирников». «Правила...» и «Список...» написал и составил Н. Белозерский, принимавший непосредственное участие в подготовке рассматриваемого издания.

Новым шагом вперед в истории публикации украинских народных дум,

да и фольклора вообще, был выход в свет «Записок о Южной Руси» П. Кулиша (т. I, СПб., 1856; т. II, СПб., 1857). В этом издании впервые в России был применен новый принцип публикации эпических произведений. Тексты распределялись по репертуарам кобзарей и лирников³⁰. Сообщались краткие биографические данные о народных певцах, сведения об их мировоззрении, исполнительской манере.

В «Записках о Южной Руси» было опубликовано свыше десяти дум — почти все впервые. Наряду с подлинно народными произведениями в издание были включены и некоторые поддельные тексты, как, например, «Дума-сказание о морском походе „старшего князя“ — язычника в „христианскую землю“», «Дума о смерти казака-бандуриста».

К 50-м годам XIX в. относятся попытки записи мелодий дум. Попытки эти были сделаны черниговским помещиком И. Лизогубом и русским художником Л. Жемчужниковым, которые записали мелодии двух дум. Жемчужников, по его собственному свидетельству, записал мелодию очень тщательно. К сожалению, записи Лизогуба и Жемчужникова не были опубликованы. В эти же годы Жемчужников с большой точностью записал от О. Вересая думу «Проводы казака». Собиратель описал исполнительское мастерство кобзаря, отметил, когда и насколько он прерывал пение, продолжая играть на бандуре, передал переживания кобзаря, свое и одной из слушательниц³¹. До Жемчужникова ни украинские, ни русские фольклористы не записывали подобным образом произведения народной поэзии.

В 1856 г. Н. Маркевич подготовил, а в 1857 г. издал в Киеве сборник «Южно-руські пісні з голосами». В нем наряду с песнями была напечатана дума «Проводы казака». Составитель воспроизвел полный текст произведения и нотную запись музыкального сопровождения (стр. 88—95). Это была первая публикация мелодии думы. К сожалению, Н. Маркевич не указал, кто, когда и от кого записал думу. Последнее было бы интересно знать потому, что текст думы почти дословно совпадает с вариантом, который в 1814 г. записал, а затем отредактировал и в 1819 г. опубликовал Н. Цертелев в сборнике «Опыт собрания старинных малороссийских песней». Разночтения совершенно незначительные: «у» вм. «в», «хоч», вм. «хоть», «зброю» вм. «збрую», «дзвонь» вм. «звонь». В одном стихе вставлено «ты», в другом — «довго». Любопытно, что строки:

Бо як тяжко на безводді рибі пробувати,
Так тяжко на чужині безрідному проживати (стр. 94),

которые и в варианте Н. Цертелева находятся не там, где они должны быть по логике повествования, Н. Маркевич поместил без записи музыкального сопровождения.

³⁰ Издание «Онежских былин» А. Ф. Гильфердинга (СПб., 1873), с чьим именем принято связывать появление подобного расположения эпического материала, вышло лишь через семнадцать лет после «Записок о Южной Руси» П. Кулиша.

³¹ «Основа», СПб., 1861, октябрь, стр. 88—92.

Начало 70-х годов XIX в. ознаменовалось усилением внимания к думам, к исполнительскому мастерству кобзарей и лирников.

В конце 1872 г. (разрешение цензора датируется 26 октября 1872 г.) А. Рубец издал в Москве сборник записанных им мелодий «Двести шестнадцать народных украинских напевов». Среди них небольшой отрывок нотной записи думы «Бедная вдова и три сына» (стр. 55, № 216). Имя исполнителя-кобзаря собиратель не указал.

В 1874 г. в Киеве вышел первый том «Записок Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества» за 1873 г., а в 1875 г. — второй том за 1874 г. В первом томе наряду со статьями Н. Лысенко и А. Русова о кобзаре О. Вересае напечатаны «Думы и песни, исполняемые Вересаем и записанные гг. Чубинским и Русовым» (шесть дум и шестнадцать песен и псалмов), а также «Ноты к думам и песням, исполняемым О. Вересаем». Мелодии двух дум («Федор безродный, бездольный», «Бедная вдова и три сына»), двадцати песен, псалмов и танцев записал Н. Лысенко.

Подобной записи и публикации всего репертуара кобзаря (дум, песен и танцев) еще не было в истории украинской фольклористики. В начале 70-х годов XIX в. Н. Лысенко записал также от кобзаря П. Братицы текст и мелодию думы «Хмельницкий и Барабаш», запись была опубликована лишь в 1888 г. («К.С.», 1888, июль, приложение).

В 1874 г. вышел из печати первый том «Исторических песен малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова» (Киев, 1874), а в 1875 г. — второй том. В этом издании впервые была сделана попытка опубликовать все исторические думы³², напечатанные до 1874 г., и те, которые хранились в рукописях.

В первом томе «Исторических песен малорусского народа» В. Антонович и М. Драгоманов наряду с песнями напечатали девять дум во всех известных им вариантах о борьбе украинского народа с турецко-татарскими набегами. Второй том составили песни о борьбе с польской шляхтой при Богдане Хмельницком. Здесь напечатано восемь дум (включая два отрывка) в разных вариантах. Все думы снабжены обширными историческими комментариями.

В 80-е годы XIX в. продолжалось собирание дум. Записи, как правило, производились от отдельных кобзарей и лирников. Их репертуар воспроизводился в журналах и сборниках. Так, в 1882 г. были опубликованы новые варианты дум О. Вересая (К.Ф.У.О., 266—276) и тексты, записанные В. Горленко от талантливого бандуриста И. Кравченко-Крюковского (Горл., 1882, 487—517), а в 1884 г. — записи, сделанные им от других лирников и кобзарей (Горл., 1884, 31—41; 640—642).

В 1892—1893 гг. в журнале «Киевская старина» публиковались думы, записанные В. Ломиковским в 1805 г. В 1893 г. они были напечатаны

³² Социально-бытовые думы в издание не включались.

в книге П. Житецкого «Мысли о народных малорусских думах» (Киев, 1893). Издатель уверял, что он не вносил изменений в тексты дум. Но оговорил, что по-своему расположил их и не напечатал трех песен, которые были в рукописи. Благодаря публикации П. Житецкого ценнейший сборник дум начала XIX в. стал достоянием исследователей и читателей. В нем содержатся четыре уникальные думы, зафиксированные лишь по одному разу: «Иван Богуславец», «Атаман Матяш старый», «Вдова Ивана Сирко и Сирченки», «Разговор Днепра с Дунаем».

В 1897 г. в Чернигове под наблюдением Б. Гринченко был издан сборник «Думы кобзарські». В сборник вошло восемнадцать произведений. Новых записей в нем нет. Все думы отредактированы и составлены из разных вариантов. По этому сборнику в конце XIX и начале XX в. некоторые кобзари (например, Т. Пархоменко) учили или переучивали думы.

Начало XX в. ознаменовалось несколькими публикациями украинских эпических произведений. Среди них, прежде всего, следует назвать работу М. Сперанского «Южно-русская песня и современные ее носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка)», Киев, 1904. В книге опубликовано шесть дум, записанных от Т. Пархоменко.

Следующим знаменательным событием явился выход книги «Українські записи Порфирія Мартиновича» (Киев, 1906)³³.

Книга открывается произведениями, записанными Мартиновичем 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтавской губ. от кобзаря И. Кравченко-Крюковского, — десять дум и одна пародия на этот жанр. Далее следуют произведения, записанные Мартиновичем 3 июля 1876 г. в с. Бубны Лохвицкого у. Полтавской губ. от кобзаря Т. Магадина, — пять дум.

Здесь напечатаны также две думы, зафиксированные Мартиновичем 30 января 1886 г. в Константинограде Полтавской губ. от лирника С. Чекана; одна дума, которую он записал в 1885 г. в м. Лютенька Гадячского у. Полтавской губ. от кобзаря Ф. Гриценко; одна дума, записанная им 8 июня 1901 г. от лирника И. Пересады из Петrivки.

Самым значительным событием в истории собирания и публикации украинских народных дум был выход в свет труда Ф. Колессы³⁴ «Мелодії українських народних дум», серия I и II³⁵. Колесса в 1908 г. из Львова приехал в г. Миргород Полтавской губ. и там записал с помощью фонографа значительную часть дум, вошедших в издание, написал к нему большую вступительную статью «Про музичну форму дум» («О музыкаль-

³³ О собирательской практике П. Мартиновича см.: Б. П. К и р д а н, П. Д. Мартинович и собирание дум, — «Текстологическое изучение эпоса», М., 1971, стр. 161—169.

³⁴ О Ф. М. Колессе — собирателе и исследователе украинского музыкального фольклора, см.: С. Г р и ц а, Філарет Михайлович Колесса, Київ, 1962.

³⁵ «Матеріали до української етнології. Видає етнографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка у Львові», т. XIII, Львів, 1910; т. XIV, 1913; второе издание: Ф. М. К о л е с с а, Мелодії українських народних дум, Київ, 1969.

ной форме дум»), «Предисловие» к первой и второй сериям. Ценной особенностью «Мелодій...» является то, что в них кроме мелодий и текстов дум помещены краткие биографические справки о кобзарях и лирниках, портреты некоторых исполнителей, а также отдельные песни и танцевальные мелодии, входившие в репертуар народных певцов. Напевы некоторых дум воспроизведены полностью, других — в отрывках.

В первой серии «Мелодій...» Колесса дает напевы и тексты дум, записанные в 1908 и 1909 гг. им и А. Сластионом в Полтавской губ. от нескольких кобзарей и лирников, прежде всего от М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргородского уезда.

Во второй серии издания представлены мелодии и тексты дум, записанные не только в Полтавской, но и в Харьковской губ.

Важное место во второй серии «Мелодій...» занимают думы, записанные Лесей Украинкой и К. Квиткой осенью 1908 г. в Ялте от кобзаря И. Гончаренко из Губаевского хутора Харьковского уезда.

Издание Колессы впервые познакомило исследователей с напевами и текстами многих дум в различных вариантах, записанных на фонограф с точностью, о которой не могли даже мечтать фольклористы прошлого. Исключительная заслуга в деле собирания дум для этой публикации принадлежит Лесе Украинке. Она была инициатором собирания дум, нашла ученого, который смог записать их с наибольшей точностью и, наконец, финансировала экспедицию Колессы из Львова в Полтавскую губ. Можно смело сказать, что, если бы не Леся Украинка, не было бы собрания «Мелодії українських народних дум». Многие тексты и напевы так и остались бы неизвестными.

Надо отметить, что в некоторых случаях записи на фонографе были не вполне доброкачественными и Колесса, расшифровывая их, иногда не мог с максимальной точностью воспроизвести мелодии и тексты дум; в отдельных случаях он сам добавлял окончание, которое почему-либо не уловил собиратель. Однако Колесса, в отличие от своих предшественников, всегда отмечал те части мелодии и текста дум, в точности воспроизведения которых не был уверен. Он также указывал на сделанные дополнения. Например: «На этом месте кончился валик; следовательно, мелодия доделана по образцам предыдущих стереотипных окончаний» или «окончание доделано» и т. п. (Колесса, I, 6, 16, 22, 25, 38, 131, 143; II, 36, 44, 103).

В 1920 г. во Львове Ф. Колесса предпринял еще одно издание — «Українські народні думи», назвав его первым полным собранием дум. Однако оно было далеко не полным. (Колесса жил во Львове, который тогда входил в состав Польши, и ему были недоступны многие украинские и русские публикации дум, не говоря уже об архивных материалах.)

Изданием, которое могло претендовать на полноту, были «Українські

народні думи» в двух томах, опубликованные исторической секцией Украинской Академии наук³⁶. В названные два тома вошли почти все думы и их варианты, известные по предыдущим сборникам, публикациям в журналах, газетах. Значительное количество вариантов было напечатано впервые. Ранее опубликованные тексты воспроизведены в том виде, в каком они впервые появились в печати, — не менялись даже графика и правописание, были оставлены явные опечатки.

В двух томах «Українських народних дум», включая отрывки, реконструированные и сводные произведения, опубликовано триста пять текстов. Однако и это издание нельзя считать полным: в него не вошли многие записи, сделанные до выхода последнего тома. В двухтомнике не были представлены мелодии дум, хотя бы в виде образцов.

Весьма уязвимым местом издания является классификация дум. В ней не выдержан ни тематический, ни хронологический принцип. Думы расположены по разделам: «Думи невільницькі», «Думи про море», «Думи про степ» (т. I), «Думи про лицарство», «Думи про Хмельниччину», «Думи побутові» (т. II). Два из названных разделов выделены по признаку места действия, а не по содержанию — в них могли бы войти почти все историко-героические и социально-бытовые думы.

После 1931 г. выходили издания песен и дум, не претендующие на полноту охвата материала. Среди них наибольший интерес представляют публикации: «Думи та історичні пісні», составитель М. Плисецкий (Киев, 1941), «Українські думи та історичні пісні» того же составителя, редактор М. Ф. Рыльский («Українське державне видавництво, 1944), «Українські народні думи та історичні пісні», составители П. Павлий, М. Родина и М. Стельмах, редакторы М. Рыльский и К. Гуслистый (Киев, 1955), «Думи», составитель М. Стельмах (Киев, 1959), «Думи», составитель Г. Нудьга (Киев, 1969). В этих изданиях были напечатаны лучшие образцы украинских народных дум; отдельные тексты опубликованы впервые. Наибольшей полнотой отличается сборник, составленный Г. Нудьгой (он вышел в серии «Бібліотека поета»), некоторые думы даны здесь в двух и трех вариантах. Названные сборники несомненно сыграли значительную роль в ознакомлении широкого круга читателей с замечательными произведениями народного эпоса.

К сожалению, думы опубликованы еще не полностью. В архивах хранится значительное количество записей дум, сделанных до и после Великой Октябрьской социалистической революции. Среди них нотные записи дум, сделанные на фонограф в 1930 г. В. Харьковом от нескольких лирников Харьковской области, фонографические и магнитофонные записи дум от таких замечательных исполнителей, как кобзари Ф. Кушнерик, П. Гудзь, Е. Мовчан, лирник А. Гребень и др.

³⁶ «Українські народні думи. Тексти і вступ К. Грушевської», т. I, [Харків], 1927; т. II, Київ, 1931.

Н. Цертелев — первый издатель украинских народных дум, был и первым их исследователем. Во вступительной статье к сборнику «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (СПб., 1819) он восторженно отозвался о думах, охарактеризовал некоторые их поэтические особенности, сравнил их с греческим народным эпосом. В кратких примечаниях издатель разъяснил, как мог, отдельные места дум.

И. Срезневский, издавая в 1833—1838 гг. «Запорожскую старину», привлек для объяснения дум значительный исторический и фольклорный материал: документы, летописи, песни и предания. Исследование дум не входило в задачу молодого ученого.

Начиная с середины 50-х годов XIX в. собиратели и исследователи стали уделять значительное внимание личности кобзарей и лирников, их мировоззрению, исполнительскому мастерству, репертуару, певческим братствам, обучению учеников и т. п. В работах Н. Лысенко, А. Русова, К. Ухач-Охоровича, В. Горленко, П. Мартиновича, В. Боржковского и др. содержалось много интересных наблюдений и выводов. Имелись и неверные суждения. Так, утверждалось, что О. Вересай — один из последних кобзарей Украины (А. Русов).

Значительный вклад в изучение жизни и деятельности кобзарей и лирников внес М. Сперанский. В его небольшой книге «Южнорусская песня и современные ее носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка)» обобщен большой материал, собранный предшественниками, им самим и его студентами.

Думы привлекали внимание русских, украинских и зарубежных исследователей. Ф. Буслаев, А. Веселовский, О. Миллер, В. Миллер, М. Халанский и др. рассматривали украинские думы в связи с русским и южнославянским эпосом. Благодаря их трудам были выявлены общие мотивы, сходные образы в украинских думах, русских былинах и сербских песнях. За пределами России думы исследовали французский ученый А. Рамбо, польские — Ч. Нейман, Ф. Равита и др.³⁷

Весомый вклад в изучение дум в XIX — начале XX в. внесли Н. Костомаров, П. Житецкий, И. Франко, Ф. Колесса, Н. Сумцов, В. Перетц и др. В их трудах рассматривались проблемы происхождения дум, их особенностей, связи с письменной литературой и народной поэзией. Ф. Колесса много внимания уделил проблемам музыкального сопровождения.

³⁷ A. R a m b a u d, La Russie épique. Étude sur les chansons héroïques de la Russie, Paris, 1876; C z e s ł a w N e y m a n, Dumy Ukraińskie, — «Ateneum», t. IV, Warszawa, 1885; Fr. R a w i t a, Dumy, — «Tygodnik Ilustrowany», Warszawa, 1890, t. I, № 16—19.

Большое значение для публикаций дум и их исследований имел вопрос о подделках, поднятый В. Антоновичем и М. Драгомановым в предисловии к первому тому «Исторических песен малорусского народа» (Киев, 1874). В 1874 г. Н. Костомаров в рецензии на упомянутое издание В. Антоновича и М. Драгоманова продолжил разговор на эту тему, приведя ряд новых фактов и наблюдений³⁸. Проблема подделок в украинском фольклоре возникала и раньше (в 1854 и 1872 гг.), но особенно пристальное внимание было приковано к ней после выхода в свет «Исторических песен малорусского народа». Из научного обихода были изъяты тексты сомнительного происхождения, в новых публикациях они не появлялись, издатели в меньшей степени стали редактировать народные произведения.

Наряду с ценными наблюдениями и выводами в работах некоторых исследователей содержались ошибочные утверждения. Так, П. Житецкий и В. Перетц преувеличивали влияние письменной литературы на украинские народные думы.

В дореволюционных исследованиях не получил правильного истолкования идейный пафос дум о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. против магнатской Польши за воссоединение Украины с Россией. Имела место недооценка или даже отрицание художественной значимости дум XVII—XVIII вв., их народности, их роли в истории эпоса. Значительно распространено было противопоставление дум XVII—XVIII вв. более ранним эпическим циклам.

Многие из подобных суждений появились в результате недоучета специфики эпического творчества и закономерностей его развития, а также непонимания дореволюционными авторами основных причин народно-освободительной войны, ее движущих сил, ее целей и роли в ней Богдана Хмельницкого. Имело, конечно, место и сознательное извращение фактов украинской и польской буржуазно-националистической наукой.

В ряде случаев односторонне, а поэтому неверно истолковывалось содержание дум о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. Игнорировалось их социальное звучание. П. Житецкий, например, писал, что в этих думах певец «широкою историческою кистью» изображает «братоубийственную борьбу двух родственных племен» (Жит., 27). В. Перетц видел в них только «подвиги национальной борьбы казачества за веру и народность в XVII в.»³⁹.

Некоторые авторы указывали, что думы о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. не связаны или мало связаны с народной песенной традицией, что в них налицо сильное влияние летописей и письменной литературы конца XVII—XVIII в. (П. Житецкий, В. Перетц и др.).

³⁸ Н. К о с т о м а р о в, Историческая поэзия и новые ее материалы, — «Вестник Европы», СПб., 1874, декабрь, стр. 573—629.

³⁹ В. П е р е т ц, Українські думи, — «Літературно-науковий вісник», Київ — Львів, 1907, кн. IV, стр. 22.

Много ошибочных положений было высказано в печати и о поэтической форме дум рассматриваемого периода, о самом характере эпического повествования. А. Лисовский писал, например, что в думах второй половины XVII в. «и в помине нет того совершенства формы, той законченности повествования», какими отличались думы предшествующего периода, в частности о Самойле Кошке, что их «эпическая основа оказывается совершенно разрушенной» и т. п.⁴⁰.

Аналогичные мысли высказывал и П. Житецкий. По его мнению, думы об эпохе Богдана Хмельницкого «отличаются сухим реализмом, в котором слышится беспощадно жесткий смех над побежденным врагом. Нет в них почти ничего, что напоминало бы тонкий и нежный рисунок народных песен» (Жит., 152).

Недооценки идейно-художественных достоинств дум периода народно-освободительной войны 1648—1654 гг. не избежал и такой авторитетный знаток эпоса, как И. Франко. Ни в одной из дум он не увидел цельного эпического произведения⁴¹.

Украинские народные думы исследовались и после Великой Октябрьской социалистической революции. О них было написано большое количество статей, их особенности рассматривались в книгах об украинском фольклоре. Ф. Колесса, А. Белецкий, М. Рыльский, П. Попов, П. Павлий, М. Плисецкий, М. Стельмах, Л. Гомин — таков далеко не полный перечень исследователей, которые писали о думах.

В 1962 г. издательством АН СССР было выпущено исследование Б. Кирдана «Украинские народные думы (XV — начало XVII в.)». В 1965 г. вышла вторая часть этого исследования украинских народных дум — «Украинский народный эпос». В 1963 г. то же издательство выпустило в свет книгу М. Плисецкого «Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса», в которой рассмотрены и некоторые думы. М. Рыльский, Н. Гринченко, Ф. Лавров и др. много внимания уделяли изучению исполнительского мастерства носителей дум — кобзарей и лирников. Н. Гордейчук и С. Грица продолжают изучать музыкальные особенности дум (раньше их исследовали Н. Лысенко, Ф. Колесса), Н. Гринченко и др.).

В статьях и книгах советских авторов с марксистско-ленинских позиций рассмотрены многие важные проблемы происхождения и генезиса дум, их народности, идейно-художественных особенностей, взаимосвязи украинских эпических произведений с фольклором других народов, и прежде всего русского. Исследование конкретного материала дум сопровождается критическим рассмотрением работ дореволюционных ученых, допу-

⁴⁰ А. Н. Л и с о в с к и й, Опыт изучения малорусских дум, Полтава, 1890, стр. 19—23.

⁴¹ І. Ф р а н к о, Студії над українськими народними піснями, — ЗНТШ, т. ХCVIII, стр. 31—54; т. CI, стр. 39—62; т. CIII, стр. 28—53; т. CIV, стр. 38—72; т. CV, стр. 18—49; т. CVI, стр. 41—76.

скавших ошибочные, порою буржуазно-националистические толкования украинской народной поэзии.

* * *

Думы как жанр народной поэзии возникли в XV—XVI вв. в условиях жесточайшего угнетения народных масс украинскими и польскими феодалами ⁴². Тяжелое положение украинских крестьян, горожан и беднейшего казачества усугублялось нашествиями турецко-татарских захватчиков. Отряды турецких султанов и крымских ханов разоряли села, угоняли скот, насиловали женщин, увозили население в Крым и там продавали в рабство ⁴³.

Украинский народ вел длительную героическую борьбу против местных эксплуататоров, а также против польско-шляхетских и турецко-татарских захватчиков. В ходе этой борьбы возникло украинское казачество, а затем и Запорожская Сечь — его военная организация.

Казацко-крестьянские восстания и казацкие походы в XVI — начале XVII в. ⁴⁴ свидетельствуют о том, что в тот период украинское казачество представляло собой грозную силу, противостоявшую султанской Турции и магнатской Польше.

Исторически сложившиеся связи украинского народа с великим русским народом, совместная борьба запорожского и донского казачества против турецко-татарских захватчиков обусловили идейно-тематическую и художественно-поэтическую близость фольклора двух братских народов ⁴⁵.

В песне о взятии Азова запечатлен совместный поход на Азов донских и запорожских казаков:

У нас было, братцы, на святой Руси,
На святой Руси, на Тихом Дону,
На Тихом Дону на Иваныче,
Сходился тут хорош-пригож козачий круг,
Донское козачье со Яицкими,
Гребенские с Запорожскими ⁴⁶.

⁴² См.: «Історія України в документах і матеріалах», т. III, Київ, 1941, стр. 54.

⁴³ См. свидетельства татарского автора середины XVI в. Раммал-Хаджи (Ф. Х а р т а х а й, Историческая судьба крымских татар, — «Вестник Европы», 1867, т. II, июнь, стр. 152), а также очевидца работорговли в середине того же XVI в. Михаила Литвина (Ант. и Драг., I, 97—98) и др.

⁴⁴ Подробнее о борьбе украинских народных масс против социального и национального гнета в XV — первой половине XVII в. см.: «Історія Української РСР», т. I. Київ, 1955, стр. 123—228; «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах», т. I, М., 1953; «Historia Polski», t. I, cz. II, Warszawa, 1957.

⁴⁵ См.: М. М. П л и с е ц к и й, Взаимосвязи фольклора донского и запорожского казачества, — «Советская этнография», 1954, № 3, стр. 19—30; е г о ж е, Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса, М., 1963; Б. М. П у т и л о в, Російсько-українські фольклорні взаємозв'язки, — «Народна творчість та етнографія», 1960, № 1, стр. 30—38.

⁴⁶ Песни, собранные П. В. Киреевским, вып. 8, М., 1870, стр. 52.

Некоторые произведения явились результатом совместного поэтического творчества донских и запорожских казаков ⁴⁷.

В конце 30-х годов XVII в. экономический гнет на Украине резко усилился. После подавления казацко-крестьянского восстания 1638 г. польские и украинские магнаты начали строить на Украине новые имения, города. Крупные феодалы отдавали свои земли и имущество в аренду или поручали управляющим. Арендаторы и управляющие стремились не только обеспечить доход магнатам, но и нажиться сами. Все это приводило к беззаконию и бесчинствам, к обнищанию крестьян.

Народно-освободительная война началась в 1648 г. и закончилась в 1654 г. воссоединением Украины с Россией в одном государстве.

О народно-освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. написано большое количество исследований. Мы отметим только те ее особенности, которые позволяют лучше понять украинский народный эпос.

Главной и решающей силой народно-освободительной войны 1648—1654 гг. было крестьянство, боровшееся против социального гнета польских и украинских феодалов-крепостников и иноземного порабощения. Вместе с крестьянством в освободительной войне выступали широкие массы казачества и городского населения, а также казацкая старшина, хотя последняя, как и мелкие помещики, стремилась укрепить на Украине феодально-крепостнические отношения ⁴⁸.

Возглавил борьбу украинского народа за освобождение от ига магнатской Польши и за воссоединение Украины с Россией выдающийся полководец и государственный деятель гетман Богдан Зиновий Хмельницкий.

В рядах украинских войск сражались донские казаки, русские крестьяне и горожане, белоруссы, молдаване, сербы. В «Истории Польши» говорится о том, что на стороне украинских войск была и часть поляков, которые нередко отправлялись в Польшу в качестве «эmissаров Хмельницкого», чтобы поднять восстания польских крестьян против своих угнетателей ⁴⁹.

Повстанческое движение польских крестьян в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг. охватило несколько воеводств ⁵⁰. В советской и современной польской печати опубликовано много свидетельств,

⁴⁷ В. К. С о к о л о в а, Русские исторические песни XVI—XVIII вв., М., 1960, стр. 122, 126.

⁴⁸ См.: «Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.)», М., 1954, стр. 8, 9; «История Украинской ССР», т. I, Киев, 1956, стр. 233—288.

⁴⁹ «Historia Polski», t. I, cz. II, стр. 681—682.

⁵⁰ О крестьянских восстаниях в Польше см.: «История Украинской ССР», т. I, стр. 271; Ruchy chłopskie na ziemiach polskich (Podhale, Wielkopolska i in.), — «Historia Polski», t. I, cz. II, стр. 681—684; A d a m K e r s t e n, Na tropach Napierskiego, Warszawa, 1970.

которые говорят о солидарности польских крестьян с борьбой украинского народа. Факты показывают, что между польскими и украинскими крестьянами и городской беднотой не было национальной розни даже в период ожесточенной антифеодальной борьбы украинского народа за освобождение своих земель от магнатского и шляхетского ига.

Несомненно, что и польская шляхта, и украинские магнаты, и часть казацкой старшины стремились вызвать недоверие и даже вражду между украинским и польским народами. Однако, что бы ни утверждали дореволюционные и современные буржуазно-националистические историки, стремящиеся посеять рознь между двумя славянскими народами, многочисленные исторические факты и фольклорные произведения говорят совсем об ином. Отнюдь не питая враждебного чувства к польской нации в целом, украинский народ восстал лишь против феодалов и зажиточной шляхты. Аналогичную борьбу в этот период вели польские крестьяне и городская беднота. На Украине антифеодальная борьба совпала с борьбой против национального угнетения, против церковной унии. Этим можно объяснить тот факт, что в произведениях о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. преимущественно говорится о «ляхах» и других врагах, о борьбе за христианскую веру. Однако было бы неправильно считать, что здесь речь идет о польском народе вообще. Академик М. Ф. Рыльский совершенно справедливо указывал, что слово «лях» в украинском фольклоре имеет классовое, социальное значение. В думах о Хмельницком к слову «ляхи» непременно прибавляется «мостивії пани». Иногда слово «лях» вовсе не обозначает поляка. Так, в думе «Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер» оно прилагается к сугубо украинским фамилиям (Гаврило Довгополенко переяславський, Війтенко ніженський, Золотаренко чернігівський), характеризует социальную, а не национальную сущность их носителей: паны, богачи, дуки, угнетатели народа ⁵¹.

Давняя и искренняя дружба связывает украинский и молдавский народы. Дружба эта крепла и мужала в совместной борьбе против турецко-султанских и польско-шляхетских захватчиков, в борьбе за социальное освобождение ⁵², что нашло отображение в фольклоре обоих народов.

В рядах украинских войск в период народно-освободительной войны сражались поляки-католики, а польские крестьяне проявляли сочувствие восставшему украинскому народу. Вот почему не следует односторонне выделять лишь национальные и религиозные мотивы восстания в украинском народном эпосе.

Турецко-татарские набеги и борьба с ними нашли яркое, многообразное отражение в различных жанрах украинского фольклора: думах, исто-

⁵¹ М. Т. Р и л ь с ь к и й, Героїчний епос українського народу, — «Історичний епос східних слов'ян», Київ, 1958, стр. 49.

⁵² См. работы Е. М. Руссева, Н. А. Мохова, А. Ф. Ермоленко, Д. М. Драгнева и др.

рических, бытовых и лирических песнях, легендах и преданиях, пословицах и поговорках. Произведения народной поэзии рисуют трагические картины опустошительных турецких и татарских набегов, рассказывают об угоне населения в неволю и освобождении из нее, создают замечательные образы героических борцов за свободу родной земли.

Исторические события середины XVII—XVIII в. также вызвали к жизни значительное количество фольклорных произведений различных жанров, овеянных героикой борьбы украинского народа за свое национальное и социальное освобождение, за воссоединение со своим единокровным братом — великим русским народом.

В думах нашли художественное отображение не только исторические события, волновавшие народ, в них воплощены также темы социальной борьбы и семейных отношений. В связи с этим думы можно условно разделить на историко-героические и социально-бытовые.

Историко-героические думы состоят из двух тематических групп: 1) думы о борьбе с набегами турецких султанов и крымских ханов, 2) думы о национально-освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. против магнатской Польши за воссоединение Украины с Россией.

Историко-героические думы, как правило, создавались или во время события, которое они запечатлевали, или же вскоре после него, поэтому две названные группы представляют, по существу, два этапа развития украинского народного эпоса. Две думы о смерти Богдана Хмельницкого и избрании нового гетмана, а также дума «Вдова Ивана Сирко и Сирченки» о борьбе против татарских набегов относятся к периоду конца XVII — начала XVIII в.

Социально-бытовые думы не поддаются точной датировке. Они могли создаваться в различные периоды истории украинского народа.

В думах о борьбе с турецко-татарскими захватчиками повествуется об ужасах вражеской неволи, о боевом подвиге защитников родной земли.

Создавая эпические произведения, украинский народ словно хотел показать, как проявлялись в различных условиях борьбы с турецко-татарскими захватчиками присущие ему черты, воплощенные в героях эпоса. Если стойкий характер, нестигаемая воля и патриотизм героев «невольничьих дум» проявляются в неимоверно тяжелых условиях рабства, то в думах о боевом подвиге те же качества героев раскрываются в борьбе с врагами на родной земле или на море во время захвата неприятельской галеры.

О тяжести турецко-татарской неволи и об освобождении из нее рассказывается в думах: «Невольники на каторге (Плач невольников)», «Плач невольника в турецкой неволе», «Маруся Богуславка», «Иван Богуславец», «Сокол и соколенок», «Самойло Кошка» и «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи». Думы эти кобзари иногда называли «невольничьими песнями» в отличие от «казацких» или «лыцарских»,

в которых нашла художественное воплощение тема боевого подвига защитников родной земли.

В думах «Невольники на каторге (Плач невольников)» и «Плач невольника в турецкой неволе» нет подробно развиваемого сюжета. Зато большое место занимают лирические монологи пленников, которые рассказывают о своей злой участи и обращаются к богу или родителям с просьбой о помощи. Просьба эта облечена в форму плача-причитания. Ввиду схожести художественного воплощения действительности обе думы объединяются иногда общим названием «невольничьи плачи».

Остальные из названных дум изображают освобождение или побег из неволи. Среди них выделяются «Маруся Богуславка», «Самойло Кошка», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи».

Из произведений о защитниках родной земли прежде всего надо назвать героические думы «Казак Голота», «Атаман Матяш старый», «Ивась Коновченко, Вдовиченко». Две последние думы, несомненно, относятся к числу богатырских эпических повествований. Малолетний герой Ивась Коновченко побеждает несколько сот врагов, умудренный воинским опытом атаман Матяш старый — несколько тысяч.

«Атаман Матяш старый» и «Ивась Коновченко, Вдовиченко» являются своего рода исключением в украинских народных думах, для которых не характерна в целом склонность к гиперболизации при изображении казака в бою. Гипербола часто встречается в преданиях, легендах, колядках, в исторических песнях даже более позднего происхождения. Думы же более реалистичны, строже придерживаются фактов. Казак Голота, например, побеждает только одного противника; Маруся Богуславка освобождает казаков-невольников из темницы во время отсутствия паши, отперев двери темницы ключами, полученными на хранение. Самойло Кошка прибегает к хитрости, чтобы завладеть ключами от кандалов, и поднимает восстание невольников, пока экипаж турецкой галеры спит.

События народно-освободительной войны украинского народа против шляхетско-магнатской Польши за воссоединение Украины с Россией запечатлены в думах: «Хмельницкий и Барабаш», «Угнетение Украины польской шляхтой и восстание против нее», «Корсунская победа», «Богдан Хмельницкий и Василий молдавский (Поход в Молдавию)», «Белоцерковский мир и новое восстание против польских панов», «Иван Богун». После войны 1648—1654 гг. были созданы думы: «Смерть Богдана Хмельницкого и избрание нового гетмана», а также «Вдова Ивана Сирко и Сирченки».

Дум на тему народно-освободительной войны, несомненно, было значительно больше, но не все они записаны. Об этом, в частности, свидетельствует тот факт, что в середине XIX в. от кобзаря А. Шута из Сосницкого у. Черниговской губ. был записан отрывок не дошедшей до нас думы о Веремее Волошине (Метл., 413). Судя по отрывку, герой этой думы двена-

дцать лет служил у «польского начальника», а затем перешел на сторону украинской армии. От А. Шута был зафиксирован только отрывок думы о полковнике Иване Богуне — герое освободительной войны (Метл., 407—408). Полный текст этой думы был записан лишь в 1928 г. В этом же году была обнаружена дума «О Сулиме, Павлюке еще и Яцьке Остринице»⁵³, повествующая о борьбе украинского народа с польской шляхтой в первой половине XVII в.

Собиратель украинского фольклора Ю. С. Виноградский вспоминал, как в 1892 г. кобзарь П. Кулик говорил ему, что знал думу о Хмельницком, но забыл ее. Певцу Д. Руденко были известны двенадцать песен о Хмельницком, он мог «петь об арендаторах, казаках-нетягах»⁵⁴. По-видимому, речь идет о думах.

Все думы о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. были записаны преимущественно в Черниговской и Полтавской губ. Единичные записи, сделанные в других местах, свидетельствуют о том, что думы эти имели более широкое распространение.

Период, предшествующий народному восстанию, а также начало народно-освободительной войны изображены в думах «Хмельницкий и Барабаш» и «Угнетение Украины польской шляхтой и восстание против нее».

Дошедшие до нас думы о начале восстания 1648 г. — лучшее доказательство того, что эта тема глубоко волновала народных певцов, а благородные цели борьбы воодушевляли их на создание ярких и правдивых эпических произведений.

Думы «Хмельницкий и Барабаш» и «Угнетение Украины польской шляхтой и восстание против нее» рисуют разные стороны украинской действительности кануна народно-освободительной войны. Они как бы дополняют друг друга. Если в думе «Хмельницкий и Барабаш» изображено стремление Богдана Хмельницкого улучшить положение украинского народа вообще и казаков в частности, то во второй думе показано угнетение украинских казаков и крестьян польской шляхтой и богатыми арендаторами.

Основным содержанием думы «Хмельницкий и Барабаш» является «добывание» Хмельницким королевских «привилеев» («ниверсалов»), в которых якобы гарантированы казацкие права. В центре повествования острый конфликт между Хмельницким — народным заступником и Барабашем — польско-шляхетским ставленником. Раскрытие их взаимоотношений — в основе сюжета думы. Конфликт этого произведения — столкновение борца за народные идеалы с врагом украинского казачества и кре-

⁵³ «Українські народні думи та історичні пісні», стр. 85—87, 580.

⁵⁴ Ю. С. В и н о г р а д с ь к и й, Спогади про кобзарів та лірників Менського району Чернігівщини, — «Народна творчість та етнографія», Київ, 1964, № 1, стр. 64, 66.

ствия, представителем богатой казачьей старшины, изменившей своему народу, — разрешается в результате победы Хмельницкого. Хмельницкий и Барабаш — обобщенные эпические образы двух основных враждовавших сил украинской нации. Поэтому столкновение Хмельницкого с Барабашем воспринимается как художественное отображение той борьбы, которая шла внутри украинской нации в канун и в ходе освободительной войны. Победа Хмельницкого над Барабашем — это победа патриотически настроенных сил, выразителей народных идеалов.

Поскольку Богдан Хмельницкий боролся за эти идеалы, то не удивительно, что народ сделал его судьей изменника Барабаша и исполнителем приговора (сводный вариант А. Шута и А. Бешко), хотя в действительности этого и не было (Барабаша убили восставшие реестровые казаки. См. комм. на стр. 454 данного тома).

Богдан Хмельницкий предстает в думе честным, неподкупным, последовательным борцом за интересы украинского народа. Он вступает в схватку с польско-шляхетским ставленником Барабашем, побеждает его, а затем поднимает украинский народ на борьбу за освобождение от польско-шляхетского ига.

В думе «Угнетение Украины польской шляхтой и восстание против нее» рассказывается об экономической эксплуатации и национальных притеснениях, которым подвергался украинский народ в начале и середине XVII в. Народные певцы изобразили картины беспощадного угнетения украинцев польской шляхтой и ее подручными — богатыми арендаторами, угнетения, послужившего причиной народного восстания 1648 г., которое вылилось в освободительную войну.

В остальных думах рассматриваемого цикла — «Корсунская победа», «Богдан Хмельницкий и Василий молдавский», «Иван Богун», «Белоцерковский мир и новое восстание против польской шляхты» — запечатлены наиболее значительные события народно-освободительной войны 1648—1654 гг.; в двух думах о смерти Богдана Хмельницкого и избрании нового гетмана — события, происходившие вскоре после окончания освободительной войны (Б. Хмельницкий умер в 1657 г.).

Рассматриваемые думы, как ни одна другая группа или цикл дум, — исторически точны. В комментариях мы приводим многочисленные сопоставления художественных образов с их историческими прототипами, изображенных событий со свидетельствами современников и описаниями летописцев.

Историческая достоверность, высокая художественность, патриотический и гражданский пафос дум, посвященных народно-освободительной войне 1648—1654 гг., позволяют сделать вывод, что события конца 40-х — начала 50-х годов XVII в. вызвали к жизни один из самых значительных циклов украинского народного эпоса. Общий подъем, которым был охвачен народ в эпоху борьбы за национальное и социальное освобождение,

за воссоединение с великим русским народом, нашел естественное выражение в области художественного творчества. В думах проводятся идеи единства интересов казачества и трудовых низов сел и городов Украины, запечатленная же в них ненависть народа к угнетателям направлена не только против пришлой шляхты, но и против местных притеснителей.

Образ Богдана Хмельницкого находится в центре повествования большинства дум этого цикла. О народном герое говорится с большой любовью и симпатией. Это доказывает, что деятельность Богдана Хмельницкого отвечала сокровенным чаяниям украинского народа.

«Иван Богун» — единственная из дошедших до нас дума о народно-освободительной войне 1648—1654 гг., в которой основным героем является не сам Богдан Хмельницкий, а один из его сподвижников. Не исключено, что раньше подобных дум было значительно больше, но затем они забылись, чему могла способствовать циклизация дум о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. вокруг имени Богдана Хмельницкого.

В думе рассказывается о защите осажденной польско-шляхетскими войсками Винницы (февраль — март 1651 г.). Казаки отбили наступление польских войск. Это поражение шляхты современники сравнивали с поражением польских войск в Пилявском бою (см. комм. на стр. 459, стих 27).

В думах о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. впервые появляется собирательный образ казацко-крестьянского воинства. Это было большим художественным завоеванием эпоса. Вместе с тем впервые в истории дум в них изображаются конкретные исторические лица и события, что также свидетельствует о развитии этого традиционного эпического жанра.

Характерной чертой эпического цикла середины XVII в., отличающей его от дум предыдущих времен, является подчеркнуто сатирическое изображение врагов украинского народа.

Довольно большое место в репертуаре кобзарей и лирников занимали социально-бытовые думы. Многие певцы XIX в. совсем не знали историко-героических дум и в то же время охотно исполняли социально-бытовые. Некоторые из этих дум были записаны до пятидесяти раз, что в определенной степени свидетельствует об их популярности. Темы социально-бытовых дум, хотя и не были связаны с борьбой с иноземными захватчиками, являлись очень актуальными для украинского народа и в XVI—XVII вв.

Имущественное неравенство, борьба бедных казаков и крестьян с богатой казацкой старшиной и крупными землевладельцами, различные нарушения норм общественной и семейной морали — все это волновало творцов и исполнителей украинских дум задолго до начала народно-освободительной войны 1648—1654 гг.

Социальные темы наиболее ярко запечатлены в думах «Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер» и «Казацкая жизнь». Подобных дум было, безусловно, значительно больше, но не все они записаны в XIX — начале XX в. Кобзари и лирники из осторожности могли не сообщать собирателям наиболее социально острых произведений. В этой связи уместно вспомнить передаваемые В. Д. Бонч-Бруевичем слова В. И. Ленина о том, что собирателю и издателю русского фольклора Е. Барсову, как барину, носители фольклора могли не сказать «самое важное, затаенное»⁵⁵.

Надо иметь в виду также, что далеко не все собиратели XIX в. интересовались думами на социальные темы и записывали их.

Среди социально-бытовых дум особое место занимают думы на семейные сюжеты: «Бедная вдова и три сына», «Проводы казака», «Возвращение сына», «Сестра и брат», «Совет матери сыну о женитьбе». Их основная идея — борьба за укрепление общественной и семейной морали. Однако и в них довольно отчетливо прослеживаются темы социального неравенства («Бедная вдова и три сына», «Сестра и брат», «Совет матери сыну о женитьбе»).

Отходили в прошлое события, изображенные в думах, менялись исторические условия жизни народа, претерпевали изменения и эпические произведения. Появлялись новые варианты и редакции дум.

Наличие вариантов в данном случае объясняется не только неустойчивостью текстов украинских эпических сказаний, хотя и это имело место, но и главным образом тем, что народные певцы, стремясь удовлетворить запросы новых слушателей, сознательно варьировали думы, вводя новые детали и мотивы, изменяя характеристики героев и т. п. Немаловажное значение при этом имело и мировоззрение самих исполнителей эпических произведений — кобзарей и лирников.

Трансформация дум в процессе устного бытования шла в основном в двух направлениях: 1) усиливалось социальное звучание произведений, 2) некоторые героические произведения приобретали моралистическую окраску.

Первое направление характерно для всех трех циклов украинских дум, второе — только для эпических сказаний о борьбе с турецко-татарскими набегами в XV — начале XVII в. Так, смерть трех братьев у реки Самары в думе «Три брата самарские» изображается как наказание заслушивание родителей; старшие братья в думе «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» наказаны за то, что оставили без помощи младшего своего брата. Некогда героическая дума «Алексей Попо-

⁵⁵ В. Д. Бонч-Бруевич, Избранные сочинения, т. III. Воспоминания о В. И. Ленине. 1917—1924 гг., М., 1963, стр. 353.

вич» со временем оказалась подчиненной моралистической идее: основное содержание думы составляет раскаяние грешника.

Несмотря на моралистическую, а иногда и религиозную окраску некоторых дум, в них отчетливо видна героическая и реалистическая основа, видны «вполне ясные признаки материалистического мышления» (А. М. Горький).

Основное действие историко-героических дум и подвиги их героев совершаются без чудесных помощников и потусторонней помощи: сила, воинский опыт и взаимопомощь казаков решают исход боя. Иногда, правда, в думах налицо обращение к богу за помощью, особенно в формулах окончания. Например:

Визволь нас, господи, із тяжкої неволі...

Обращение это воспринимается и как художественный прием. В аналогичной функции иногда выступают и слова о божьей каре за нарушения общественной морали («Три брата самарские», «Ивась Коновченко, Вдовиченко», «Бедная вдова и три сына», «Алексей Попович» и некоторые другие). Между тем не следует забывать, что в период создания дум (XV — начало XVII в.) и в период их интенсивного бытования (XVIII—XIX вв.) народ верил, что бог покарает тех, кто не почитает родителей и пожилых людей, нарушает сложившиеся обычаи. Изображая, как наказаны те, кто отступил от правил общественной морали, кобзари и лирики боролись за соблюдение этих правил.

В думах о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. призыв к борьбе за веру христианскую — это призыв к борьбе за свободу Родины, за освобождение народа от польско-шляхетского гнета.

Направленность дум определяют идеи патриотизма и свободолюбия. Основной их пафос — воспевание борьбы за национальное и социальное освобождение, прославление героев этой борьбы, проповедь высокой общественной и личной морали.

Содержанию дум соответствует характер художественного повествования: в «невольничьих плачах» преобладают лирические монологи героев, то же самое наблюдается и в некоторых социально-бытовых думах, основу прочих дум составляет эпический рассказ. Рассказ этот бывает кратким, передающим динамику быстро развивающихся событий, бывает и медленным, эпически обстоятельным, как в следующих отрывках.

Татарин в думе «Казак Голота»:

То тее промовляв, — дороге плаття надіває,
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою ганяє.

Слуга Хмельницкого в думе «Хмельницкий и Барабаш»:

Отогді-то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав,
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом, пилною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав,
У сіни ввійшов — шличок із себе скидав,
У світлицю ввійшов — низький поклон послав,
Тиї значки на скам'ї покладав,
А ще стиха словами промовляв...

Характеры героев дум, как правило, раскрываются в действии: ничем не примечательный старый атаман Матяш и внешне беззаботный казак Голота в одноименных думах — не таковы, какими они кажутся вначале. Это — герои, совершающие богатырские подвиги в борьбе с врагами.

Важной художественной особенностью историко-героических дум является то, что их герои изображены не одинокими, они выступают вместе со всеми, сражаются за общие интересы. Герои эти кровно связаны с родной землей и народом. Несмотря на тридцатилетнее, а иногда и более длительное пребывание в турецко-татарском плену, они не забывают своего языка, не оставляют мысли о возвращении на родину, ведут борьбу с захватчиками не ради славы и добычи, а во имя свободы и независимости родной земли.

Одновременно с раскрытием глубины патриотических чувств героев в думах показан в качестве активной действующей силы и народ: невольники в таких произведениях, как «Маруся Богуславка», «Иван Богуславец», «Самойло Кожка», казаки-бравославцы в думе «Атаман Матяш старый», казаки и крестьяне в большинстве произведений о народно-освободительной войне 1648—1654 гг.

Думы создавались на общефольклорной основе, поэтому в них используются все те художественно-изобразительные средства и приемы, которые были выработаны поэтическим гением народа на протяжении столетий. Остановимся на некоторых из них.

При создании образов героев в думах довольно часто используется прием контрастного изображения: внешне беззаботный казак Голота и самоуверенный татарин («Казак Голота»), опытный старый атаман и молодые, не бывавшие в боях казаки («Атаман Матяш старый»), народный заступник Хмельницкий и польско-шляхетский ставленник Барабаш («Хмельницкий и Барабаш»), три сына, выгнавшие из дому бедную старую мать, и сосед — «чуж-чужанин», приютивший ее («Бедная вдова и три сына») и т. д.

Излюбленным тропом авторов дум являются эпитеты. Наиболее часто в думах встречаются те же эпитеты, что и в других жанрах украинской народной поэзии: сльози — дрібні, дрібненькі; голуб — сивий, сизий; возуля — сива; пісок — жовтий; орел — сивий, сизий, сизокрилий;

сокіл — ясний, сивий; ворон — чорний; Дунай — тихий; кінь — воро-
ний; вітер — буйний; хмара — чорна; руки — білі; вдова — бідна и т. д.

Вместе с тем в думах используются не все эпитеты, которые встре-
чаются в песенной поэзии, — в них выработалась своя традиция, выдели-
лась своя группа определений. Голубь никогда не называется в думах
прекрасным (ср. в песне — Чуб., V, 74, 156), орел — «чорним»,
он всегда «сизий», «сизокрилий»; море в думах почти не бывает «синім»,
барвінок — «квітчастим».

Наряду с общеупотребительными эпитетами в думах встречаются и
такие, которых нет в других жанрах украинского фольклора (во всяком
случае нам их не удалось найти): вовки — сіроманці, Дніпро — славута,
соколи — ясні - гласні, гніздо — щерлатное, яйце — жемчужное, оріх —
дерево превоздобне, пожар — чорний, похорон — темний и т. п. Иногда
в думах налицо эпитеты-синонимы: лиха-нещасна хуртовина.

В думах довольно часто используются сложные, так называемые «го-
меровские» эпитеты⁵⁶: злосупротивна хвиля, златосині киндяки, щиро-
злотий перстень, кубок; святоруський берег, людославне Запоріжжя,
семип'ядні пищалі и т. п. Правда, сложные эпитеты не реже, если не чаще,
встречаются и в других жанрах украинского фольклора, особенно в пес-
нях: дівчина — білолиця, кароока, чорноброва; воли — круторогі и т. д.
Но приведенные сложные эпитеты — принадлежность почти исключи-
тельно дум.

Нередко употребляются в думах эпитеты, которые характеризуют,
определяют только одно лицо — героя данного произведения. Например:
героиня думы «Маруся Богуславка» — «дівка-бранка, Маруся попівна
Богуславка», татарин в думе «Казак Голота» — «сивий, бородатий і на
розум небагатий», Бутурлак в думе «Самойло Кошка» — «сотник переяслав-
ський, ключник галерський, недовірок християнський».

Некоторые эпитеты в думах стали постоянными, а сочетания несколь-
ких эпитетов и определяемого слова с определяющим — нерастор-
жимыми, своего рода общими местами. Они повторяются в пределах
одного произведения, как, например, названные выше эпитеты в думах
«Маруся Богуславка», «Казак Голота», «Самойло Кошка», и переходят
из думы в думу (невольники — бідні, турки — бусурмани, ляхи — мос-
тивії пани, вдова — бідна и т. д.). Некоторые из подобных эпитетов встре-
чаются даже там, где по логике повествования встречаться не должны.
Так, в думе «Иван Богуславец» турчанка Алкан-пашева называет свою
веру басурманской, а в думе «Невольники на каторге (Плач невольников)»
турецкий паша приказывает избить «бідних невольників». Это же сочета-
ние и в речи Алкан-паши («Самойло Кошка», вариант И. Стрички). В думе
«Бедная вдова и три сына» мать называет своих детей «бідними вдови-

⁵⁶ М. Т. Р и л ь с ь к и й, Героїчний епос українського народу, стр. 46.

ченками», хотя они и выгнали ее из дому. Так же говорят о сыновьях вдовы и соседи, осуждающие их поступок. В думе «Казак Голота» герой, обращаясь к врагу, говорит: «Татарине, ой, сидий же ти, бородатий». Подобным же образом обращается к татарину и его собственная жена (вариант А. Никоненко).

Наряду с традиционными эпитетами в думах встречаются и новые, созданные отдельными исполнителями. Так, в думе «Ивась Коновченко, Вдовиченко», записанной П. Кулишом от лирника Ф. Кононенко, герой говорит: «То я піду із сукинсинською гордою погуляю» (Груш., II, 43).

В думах наблюдается тенденция к нанизыванию определений. Выше мы приводили эпитеты, которыми характеризуется Маруся Богуславка, татарин в думе «Казак Голота» и Бутурлак в думе «Самойло Кошка». К уже названным следует добавить и такие эпитеты: в «невольничьих» думах — «тіло біле козацьке молодецьке»; в бытовых — «тяжкими, важкими, горкими, противними, досадними словами єї укорять» («Бедная вдова и три сына» — Груш., II, 257), «при бідній, нещасній моїй злій хуртовині» («Сестра и брат»).

Несколько определений при одном определяемом встречается и в украинских народных песнях, правда значительно реже, чем в думах.

Сравнения в думах менее разнообразны, чем эпитеты, но и к ним народные певцы прибегают довольно часто. Герои дум сравниваются с орлами, соколами, голубями. Сравнения позволяют кобзарям и лирникам кратко и образно сказать о вражеском войске, с которым сражается герой. В думе «Ивась Коновченко, Вдовиченко» (вариант И. Сербина), например, читаем:

Скільки було війська, як синього туману, як темної хмари...

О людях, идущих из церкви, говорится, что они как пчелы гудут, как роза или как мак цветут («Сестра и брат»). Казак Голота смотрит на своего врага, как волк (одноименная дума). Ивась Коновченко летает, как ясный сокол (Груш., II, 31). Тяжесть жизни на чужбине — один из мотивов бытовых дум и песен. И в тех и в других говорится, что сироте на чужбине так же тяжело, как рыбе без воды. Войско Хмельницкого, как рой, гудит и т. д.

Излюбленное начало дум о борьбе с турецко-татарскими захватчиками, а также социально-бытовых дум — отрицательный параллелизм. Этот прием использован почти во всех произведениях названных циклов.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як-то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали...—

так начинается дума «Невольники на каторге» (Макс., 1849, 10).

Не ясний сокіл квилить-проквиліє,
Як син до батька, до матері з тяжкої неволі
В городи християнські поклон посилає...

— начало думы «Плач невольника в турецкой неволе» (Ант. и Драг., I, 95). В думе «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» читаем:

Із города із Азова не великії тумани вставали,
Три брата рідненьких із города із Азова утікали...

Некоторые певцы при воссоздании этой думы значительно расширяют ее начало, увеличивая количество сравнений и разнообразя их. Например, кобзарь М. Кравченко в 1902 г. начинал думу так:

Ой у святую неділеньку рано-пораненьку,
Не синії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Когда три брати із города Азова...

(Сласт., 317)

Благодаря использованию рассматриваемого поэтического приема народные певцы достигали большой выразительности. Вспомним, например, сравнение плача невольников с клетком орлов и криком соколов: «Плач невольника в турецкой неволе», «Невольники на каторге (Плач невольников)». А как прекрасно начинает кобзарь печальный рассказ о тяжелой участи одинокой сестры в думе «Сестра и брат»:

У неділю рано-пораненьку, ранньою зорею,
Не дрібная пташка в саду щебетала,
Не зозуля кувала,
То сестра до брата листи писала...

(Чуб., V, 468—469)

Сравнительно часто кобзари и лирники прибегают к иносказаниям, метафорам, аллегориям. В формулах окончаний «невольничьих плачей» и «Маруси Богуславки» употреблено одно из наиболее поэтических иносказаний. Вместо того чтобы сказать: «Освободи нас, господа, домой или на родную землю», народные певцы говорят:

На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!

Это описание родной земли помещено после изображения страданий невольников в турецко-татарском плену, поэтому оно воспринимается с особой силой. Встречаются в думах и другие иносказания. Например,

в думе «Корсунская победа» о битве с врагом говорится, как о варке пива. Развернутую аллегорию представляет собой дума «Сокол и соколенок».

Рифма в думах преимущественно глагольная. Обычно рифмуется несколько стихов подряд:

Тогді-то Івасю Вдовиченку сього не слухає,
Другий раз на доброго коня сідає,
Міждо козацькими табурами пробігає,
Шлика не скидає,
Хреста на себе не слагає,
Отцевої і матиної молитви не споминає,
Івсякого козака зневажає...

(«Ивась Коновченко, Вдовиченко»)

В думах о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. наряду с глагольными часто употребляются и именные рифмы: ляхами — панами, рукі — полковники, руками — сльозами, молодці — запорозці, молот — колот, Яна — барана, сотники — полковники и т. д.

Из стилистических особенностей дум необходимо отметить частое употребление в них синонимических повторов (шлях-дорога, думала-гадала, жінка-дружина, сіли-пали и т. д.⁵⁷), а также однокорневых слов (жити-проживати, клясти-проклинати, крикне-покрикне, дивом-дивували, квилять-проквиляють и т. д.).

Встречаются в думах и другие виды повторов. Остановимся на некоторых из них. Так, из думы в думу и по несколько раз в одном произведении повторяются выражения: «Він теє зачуває, словами промовляє», «добре дбає», «думає-гадає». Вопрос, заданный одним из героев, затем частично или полностью воспроизводится его собеседником; описания увиденного кем-либо из персонажей думы повторяются порой в их же пересказах. Встречаются одни и те же образные выражения и группы стихов, ставшие своего рода общими местами. У некоторых кобзарей и лириков повторения бывают довольно частыми и сильно увеличивают размер дум. Повторения, как правило, выдержаны в духе эпической традиции, но имеют место и отступления от нее. Некоторые исполнители делают повторы там, где другие их не допускают.

Яркий пример эпических повторов находим в думе «Самойло Кошка», записанной П. Лукашевичем в 1832 г. от бандуриста И. Стрички. Захваченная невольниками турецкая галера приближается к острову Тендрову. Гетман Семен Скалозуб видит галеру и говорит своим казакам:

Козаки, панове-молодці! Що сія галера чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,
Чи за великою добиччю ганяє?

⁵⁷ Более подробно о синонимах см.: Л. К. Р а к, Синоніми українських народних дум, — «Лексикографічний бюлетень», вип. VIII, Київ, 1961, стр. 53—64.

То ви добре майте,
По дві штук гармат набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
єслі турки-яничари, то упень рубайте!
єслі бідний невольники, то помочі дайте!»

Казаки в ответе гетману повторяют часть его речи:

Єсть сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє...

Семен Скалозуб в свою очередь опять повторяет слова собственного обращения к казакам:

Ви віри не діймайте,
Хоч по дві гармати набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Як турки-яничари, то упень рубайте,
Єслі бідний невольник, то помочі дайте!

Некоторые из этих стихотворных строк третий раз повторяются при описании действий казаков:

Тогді козаки, як діти, негаразд починали,
По дві штуки гармат набирали,
Тую галеру із грозної гармати привітали...

Турецкая галера пристаёт к берегу. Самойло Кошка обращается к казакам, и в его речи снова звучат знакомые слова:

Козаки, панове-молодці! Сія, галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє —
Се єсть давній, бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає...

Находящийся на галере Самойло Кошка не слышит Семена Скалозуба, но и он повторяет его речи.

Подобные повторы встречаются и в других думах, но в песнях никогда. В этом одно из отличий дум как эпических произведений от лирических, бытовых и исторических песен. В то же время в думах, как правило, не повторяются рядом стоящие стихи или отдельные строки, что делается довольно часто при исполнении песен. К подобным повторам прибегают лишь отдельные кобзари и лирники. Чаще других М. Кравченко. Приведем несколько примеров из думы «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», записанной от этого кобзаря в 1908 г.

Младший брат обращается к среднему и старшему братьям:

До братів рече, слова промовляє.
Ой то рече, слова промовляє. ...

...
Та станьте ви, хоч мало підождіте!
Гей, хоч мало підождіте...

Средний говорит старшему:

Ой станьмо ми, хоч мало підождімо!
Гей, хоч мало підождімо. ...

Старший брат отвечает среднему, что татары будут

Наше тіло сікти та рубати.
Ой то наше тіло сікти та рубати. ...
...
То лучше нам брата свого менчого
Та повік у вічі не забачати.
Гей, то вже нам брата свого менчого
Повік у вічі не вбачати...

В 1902 г. М. Кравченко таких повторов не делал, о чем свидетельствует вариант этой же думы, записанный от него А. Сластионом (Сласт., 317—324).

М. Кравченко начал прибегать к повторам отдельных стихов с целью обратить на них внимание слушателей, подобно тому как это делал кобзарь О. Вересай при исполнении сатирической песни «Правда» (Кулиш, II, 102).

Размеры вступительной статьи не позволяют подробнее остановиться на всем богатстве художественно-изобразительных средств и приемов дум, на их стиле⁵⁸. Отметим только, что отбор этих средств и приемов, а также особенности стиля дум определялись их содержанием. Так, думы «Плач невольника в турецкой неволе» и «Невольники на каторге (Плач невольников)» в большей мере сходны с причитаниями, чем с другими жанрами: невольники словно плачут, рассказывая о своей злой участи. Обращения сестры к брату в некоторых вариантах думы «Проводы казака» также напоминают причитания. Сестра провожает брата в дальнюю дорогу и, убитая горем, спрашивает, когда и откуда его ждать.

А сама менша сестриця плаче-ридає
І до братика промовляє:
«Брате мій рідненький,
Голубоньку сивенький!
Коли тебе, брате, в гості дождати?
Із якого, брате, з краю тебе виглядати?
Чи з того краю —
З-за тихого Дунаю,
Чи з-за ліса високого,
Чи з-за моря глибокого?»

(ИИФЭ, ф. 11—4, ед. хр. 623, л. 9)

⁵⁸ О ритмике дум и неравносложности их стихов, связанных с мелодией, см. в статье С. И. Грицы (стр. 54 и др. наст. изд.).

Любопытно сравнить этот отрывок с причитанием сестры, записанным от Е. Христенко из г. Костова Валковского р-на Харьковской обл.:

І мій братіку і мій ріднесенький,
І мій братіку, голубе сизокрилий,
І відкіля тебе, мій братіку, дождити,
І відкіля тебе виглядати:
Чи з далекого краю,
Чи з зеленого гаю?
І мій братіку ріднесенький,
Прибувай же, прилітай же,
Мене до себе забирай.
І я ж уже, мій братіку,
На білому світі наскиталася...

(ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 194, л. 79)

В думе «Проводы казака» стиль и образность причитаний использованы с художественной целью передачи горя сестры и почти полного отсутствия у нее надежды на встречу с братом.

Аналогичный прием использования причитаний встречается и в русской народной поэзии. Так, в лирической песне «Горы вы мои...», записанной в д. Ибердус Касимовского уезда б. Рязанской губ., окончание оформлено в виде заплачки. Жена плачет по милому дружку:

Уж и на горе ты, дружочек мой,
На горе ты меня покинул.
Ты меня покинул...
Уж и на горе же, уж и на горе ты покинул,
На великое горе, великое,
Ой! со малыми со дитятками! ⁵⁹

Думы: «Казак Голота», «Атаман Матяш старый», «Казацкая жизнь», «Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер», а также все думы о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. не имеют почти ничего общего с причитаниями. Зато у них много общего с историческими песнями героического содержания и с бытовой лирикой.

Язык дум—это язык украинской народной поэзии. Однако стиль дум имеет и свои особенности. Чаще, чем в других жанрах украинского фольклора, здесь встречаются устаревшие слова и обороты, старославянизмы, полонизмы, русизмы (рече, вислухаючи, барзо, плюндрувати, сличный, когда, да, если и т. д.), особые формы глаголов (вставає, подаває и др.).

⁵⁹ Н. М. Лопатин и В. П. Прокунин, Русские народные лирические песни, М., 1956, стр. 84.

Кобзарь Е. Адамцевич выступает в Институте мировой литературы
им. А. М. Горького АН СССР

Особенности языка дум выработались на протяжении долгих лет их исполнения кобзарями и лирниками. Народные певцы стремились сохранять лексику этого жанра народной поэзии. Так, О. Вересай при исполнении думы «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» произнес «олці», а не «волки». На вопрос собирателя, что это такое, кобзарь ответил: «Волки, только здесь нельзя так говорить». Таким образом, О. Вересай придерживался выработанной традиции исполнения думы. Бывали случаи, когда кобзари и лирники произносили слова, не зная их смысла (см. примечания собирателей под текстами публикуемых дум).

Идеи и образы дум, их художественно-изобразительные средства и приемы использовали в своем творчестве многие дореволюционные русские и украинские писатели: К. Рылеев, Н. Гоголь, Т. Шевченко, М. Старицкий и др. К поэтической сокровищнице дум обращались и обращаются советские писатели: М. Рыльский, П. Тычина, А. Малышко, М. Стельмах и др.

Украинские народные думы оказали определенное влияние на польских романтиков: Ю. У. Немцевича, Ю. Словацкого, Б. Залесского, Т. Заборовского и др. Они были одним из источников польской романтической баллады.

Велико значение дум и в развитии украинского изобразительного искусства, музыки, балета: картины М. Дерегуса, балет «Маруся Богуславка» (муз. А. Свечникова, либретто В. Чаговец и Н. Скорульской), первая украинская советская оратория «Дума про дівку-бранку» (муз. М. Вериковского). Выдающийся украинский композитор Н. Лысенко неоднократно использовал мотивы дум в своих произведениях.

К думам как одному из источников обращались историки (Н. Костомаров, П. Кулиш, Д. Яворницкий и др.). Как и эпические произведения других народов, украинские думы имеют большое воспитательное значение. И. Франко справедливо отмечал, что на Украине «думы и песни воспитывали новые поколения, вливая в них с молоком матери тот самый героический дух, которым жили отцы»⁶⁰.

Украинские народные думы продолжают бытовать и в наши дни. Их исполняли и исполняют советские кобзари старшего поколения: Е. Адамцевич, П. Гудзь, А. Маркевич, Е. Мовчан, П. Носач, В. Перепелюк, М. Полотай и др. Важное место занимают думы и в репертуаре младшего поколения кобзарей. С большим мастерством их поют Ф. Жарко, Ю. Демчук, В. Литвин, Н. Литвин и др.

Думы изучают в общеобразовательных средних школах, в музыкальных училищах, в консерваториях, на филологических факультетах университетов и педагогических институтов УССР.

⁶⁰ І. Ф р а н к о, Твори в двадцяти томах, т. XVI, Київ, 1955, стр. 21.

Созданные в далеком прошлом, думы и в настоящее время вызывают значительный интерес у слушателей, доставляют им большое эстетическое наслаждение.

В феврале 1970 г. группа украинских кобзарей и лирников успешно выступала в Институте мировой литературы им. А. М. Горького АН СССР, Союзе советских писателей СССР, Московском государственном университете им. М. В. Ломоносова, на Московском трубном заводе и в других местах.

Московские слушатели высоко оценили замечательное искусство посланцев Советской Украины, познакомивших их с древними думами и историческими песнями, произведениями о советской действительности, Коммунистической партии и В. И. Ленине.

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКИХ НАРОДНЫХ ДУМ

Музыка, неотъемлемый компонент украинских народных дум, выполняет очень важную художественно-смысловую функцию в утверждении эпико-повествовательной направленности этого жанра, его стилистической автономии, глубоко отражает его национальную характерность. Выступая в двуединстве вокального и инструментального начал — мелодического речитатива и сопровождения, она значительно обогащает эмоционально-выразительную палитру дум, их художественную драматургию.

Поэтико-музыкальный стиль украинских народных дум — величественных эпических произведений, которые насчитывают до двухсот и более стихов высокохудожественной поэзии, интерпретированной в форме импровизационной музыкальной декламации при аккомпанементе кобзы-бандуры, синтезировал в себе лучшие черты национального музыкально-поэтического творчества эпохи раннего Ренессанса на Украине и существенным образом повлиял на развитие многих жанров народного и профессионального искусства.

Своими корнями думы уходят в глубь веков, обнаруживают генетическое и стилистическое родство с наиболее древними слоями славянской народной эпики и памятниками литературной письменности. Речитативный мелос сродни, в частности, ритуальным свадебным песням, плачам — «голосінням». Однако в жанре думы, украинском национальном эпосе, он достиг качественно новой ступени своего развития. Интонационный склад дум дает основание говорить о четко определившейся самобытной основе украинской музыки уже в XVI столетии.

Высокие художественные достоинства поэтико-музыкального стиля этого жанра, который глубоко волнует слушателей по сей день, во многом связаны с совершенством его композиционной формы, обусловленной как историческими предпосылками его возникновения и развития, так и особенностями бытования. Думы и тесно связанное с ними исполнительское искусство украинских кобзарей отражают активную индивидуализацию

творческого процесса. Если первоначально творцами и исполнителями дум были участники казацких походов, то со временем этот жанр становится частью репертуара профессиональных кобзарей из народной среды, одаренных незаурядными способностями. Их искусство образовало самостоятельное направление в народном творчестве.

Устная форма творчества кобзарей значительно осложняла изучение поэтической и тем более музыкальной специфики их репертуара. Однако организованный, основанный на профессиональных принципах характер деятельности кобзарей способствовал сохранению коренных особенностей их исполнительского стиля. Это дало возможность даже по более поздним записям установить истоки украинской народной эпики, в частности дум.

Изучение музыки дум началось только в конце XIX в., почти пятьдесят лет спустя после появления первых публикаций поэтического текста дум в работе Н. А. Цертелева.

В 1857 г. в сборнике «Южно-руські пісні з голосами», составленном Н. Маркевичем, была напечатана дума «Проводы казака» и дана нотная запись мелодии, в 1872 г. в сборнике «Двести шестнадцать народных украинских напевов» А. Рубца воспроизведен отрывок мелодии и текста думы «Бедная вдова и три сына». Однако первые полноценные записи интонационно и ритмически сложных рецитаций дум удалось представить только Н. Лысенко. От кобзаря О. Вересая он записал и опубликовал тексты и мелодии двух дум: «Федор безродный, бездольный», «Бедная вдова и три сына», а от П. Братицы — думу «Хмельницкий и Барабаш». На основании этого материала Н. Лысенко впервые сделал некоторые заключения о музыкальном стиле жанра дум в статьях: «Характеристика музыкальных особенностей украинских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем» (Зап. Ю.-З. отд., I, 339—366) и «Дума о Барабаше и Хмельницком» («К. С.», 1888, июль). Лысенко указал на важнейшие черты музыкальной формы дум: речитативный склад, диатоническую основу с хроматизмами. Отметил интонационное сходство дум с южно-славянскими песнями.

Большим шагом вперед в дальнейшем изучении музыки дум были труды Ф. М. Колессы (Колесса, I и II). При помощи фонографа Ф. Колесса, А. Сластийон и Леся Украинка записали более шестидесяти вариантов рецитаций дум с текстом от тринадцати кобзарей Полтавщины и Харьковщины. Колесса расшифровал эти записи, рассмотрел структуру дум с точки зрения взаимодействия слова и музыки. Посредством классификации типовых мотивов, фраз и кадансов он показал давние традиции этого жанра, а также сделал вывод о существовании самостоятельных исполнительских школ — полтавской и харьковской, которые сформировались по территориальному принципу.

В настоящее время в нашем распоряжении более восьмидесяти музыкальных записей дум, из которых около двадцати неопубликованных.

Несмотря на многие десятилетия, которые отделяют первые музыкальные записи от последних, сделанных в советское время, все записи отличаются единством музыкального стиля, однотипными, ярко выраженными ритмическими и интонационными особенностями, которые позволяют безошибочно выделить думы в огромном потоке украинского словесно-музыкального фольклора как самостоятельную разновидность речитативно-повествовательного мелоса.

К сожалению, пока не обнаружено записей мелодий дум давних времен, которые позволили бы с полной уверенностью судить о первоначальном интонационном складе этого эпического жанра. Однако литературные упоминания о характере исполнения дум, сравнение наиболее древней записи поэтического текста думы «Казак Голота» с последующими, сделанными двумя столетиями позже и незначительно отличающимися друг от друга¹, дают основание предполагать, что и мелос дум дошел до нас в малоизмененном виде. Этому способствовали прежде всего: а) речевая («говорковая») специфика мелодий дум; б) группировка текстов различного содержания вокруг одной мелодической модели (как и в наиболее древних формах обрядового творчества); в) профессиональные традиции исполнения дум, оберегавшие чистоту их стиля.

Мелодика дум — их музыкальный речитатив служит средством эмоционального усиления смыслового содержания текста и его ораторско-патетического характера. Подчинение музыкального речитатива тексту проявляется в подчеркивании мелодической интонацией смысловых акцентов, членении мелодической линии в зависимости от синтаксического строя стиха. В отличие от строфической песни, где музыкальные акценты подчас не соответствуют словесным и даже подавляют последние, где мелодия делится на такты, независимо от группировки слогов в тексте, определяющим принципом взаимодействия слова и музыки в думах является согласованность их акцентуации и ритмической архитектоники. Речитатив отличается дробными длительностями, каждая из которых соответствует слогу текста. Межслоговый распев носит фрагментарный характер и выступает преимущественно в начале думы и кадансах. Неравнослоговое строение стиха в думе, отсутствующее в нем деление на строфы обуславливает форму речитатива. Он не подчинен принципу кратности, не делится на такты, периодические строфы и может быть квалифицирован как гетероритмический речитатив непериодического строения (в отличие от изоритмического речитатива периодической формы, характерного для песен танцевальной динамики).

Мелос дум — в известной степени плод импровизации. Однако ему свойственны определенные композиционные закономерности, указы-

¹ Записи думы «Казак Голота» публикуются в этом томе. См. стр. 71—78).

ваючі на професійні навички виконання дум. Поетичному зачину тексту «Ой» або «Гей» відповідає речитативно-аріозний зачин в мелодії, називається іноді заплачкою. В заплачці, як правило, міститься основний мотив-тезис, який варіаційно розвивається в наступних частинах речитатива. Такий мотив (*locus communis*) музичної рецитації відображає не тільки індивідуальні особливості виконавської манери кожного кобзаря, але й традиції пройденної їм школи.

Одні кобзарі починають думи патетичними вигуканнями, являються своєобразним психологічним сигналом для слухача.

ПОБІГ ТРЕХ БРАТІВ З ГОРОДА АЗОВА, З ТУРЕЦЬКОЇ НЕВОЛІ²

А. $\text{♩} = 42.$

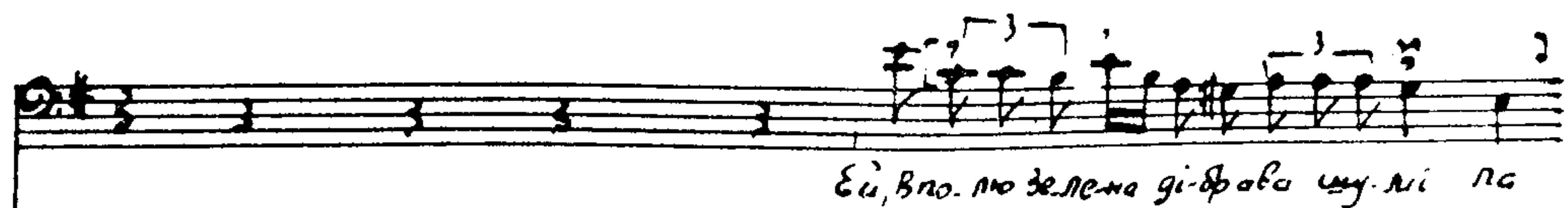
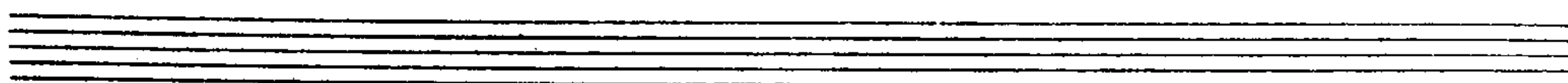
Ой! Ой, то не ли-ли ли-ли ли,
по не ту-ла-ли у-ста-ва-ли, Ой то три бра-ти ззе-
ли ту-рець-ко-ї, зві-ри бу-сур-мексь-ко-ї, з тяж-ко-ї не-
Go-лі у у-ті-ка-ли
2. два кон-них, ре-ті пі-ши пі-ще-ни-ця, як ту-ма-я зу-же-ни-ця,
О то за кон-ни-ли у-бі-га-є, за стре-ле-на хва-та-є
А го їх сло-ва-ли про-мов-ля-є...

Такі зачини близькі до плачів — «голосінням». Типологічно вони схожі з парландовими епічними піснями південних і частково західних слов'ян, мешкаючих в гірських районах. Інші кобзарі починають думи висхідними, нерідко квартовими інтонаціями, близькими до пісні.

² Ф. Колеса, Мелодії українських народних дум, Київ, 1969, стр. 192—193.

БЕДНАЯ ВДОВА И ТРИ СЫНА³

Б. Кобзар
♩ = 76

³ Там же, стр. 457—458.

Дальнейшая трансформация основного тезиса зависит от творческой интуиции исполнителя, его художественного чутья, голосовых возможностей. Чем они богаче, тем свободнее владеет исполнитель думовым каноном, тем разнообразнее варьирует его, хотя в силу традиционных навыков, в целом очень стабильных в народном искусстве, довольно последовательно придерживается этого канона.

Речитатив думы делится на так называемые уступы, в которых варьируется основной мотив. Каждый из уступов может вмещать от двух-трех до десяти и больше мелостихов⁴, по усмотрению исполнителя.

Уступы-вариации отделяются кадансами и нередко отыгрышами, которые, подобно зачинам, отражают особенности исполнительской манеры.

М. Кравченко

а) *Кобза*

по.. га хо - ва - ти

А. Скоба

б) *Лира 6*

про-силь і спо-за-є

М. Скубиди

в) *Sostenuto*

за-бу-стри-ли рі-ка-ли

Лира

М. Гончаренко

г) *Кобза*

При нещасній ма-ї хур-то-ви-ні

8-ва 1...

⁴ Этот термин употребляем вместо «песенного колена», или песенного стиха.

Иногда переходы от уступа к уступу незаметны. Это бывает, когда концовки музыкальных фраз тонально разомкнуты и группируются в большие части без четко выраженных кадансов. Такой «сплошной» речитатив близок к церковной псалмодии.

Словесный текст думы заканчивается обычно «славословием», в котором кобзарь благодарит и славит слушателей. Однако в музыкальном речитативе эта часть конструктивно не выделяется. Рецитацию кобзари обычно заканчивают типовым кадансом на фоне короткого инструментального отыгрыша. Одной из характерных конструктивно-стилистических особенностей дум, которая роднит их с наиболее ранними образцами славянского обрядового и эпического творчества и указывает на их давние традиции, является группировка текстов дум различного содержания вокруг одного мелодического канона. Кобзарь или лирник поют различные по содержанию думы на один мотив, лишь варьируя его. Подобное явление наблюдается и при исполнении русских былин, плачей, древнеславянских обрядовых песен. Это следствие длительного процесса родовой и смысловой типизации во взаимоотношениях между текстом и напевом.

Музыкальная форма дум внешне стабильна и зависит от текста. Что же так глубоко впечатляет при исполнении этих произведений? Прежде всего, органический синтез музыкального начала с образно-тематическим содержанием дум. Не только сам по себе речитатив, но и закодированные в нем богатые ассоциациями образы. Кроме того, в этом жанре, как и в художественной декламации, огромную роль играет агогика музыкального произнесения текста, психологический акцент, тембр голоса певца, характеристики, которые подчас не поддаются схематичной в целом нотной фиксации. В этом плане каждый звучащий речитатив думы неповторим. Даже одну и ту же думу кобзарь не исполняет дважды одинаково. Мелос дум можно рассматривать как постоянный процесс, который не находит завершения в каком-то единичном варианте (в отличие, например, от строфической песни, в которой та же мелодия повторяется из куплета в куплет). В этом проявляется внутренняя динамика мелоса дум.

Сферой, где в еще большей степени запечатлена гамма психологических состояний исполнителя, представляется интонационно-высотная основа дум. Если ритмика музыкального речитатива опиралась всегда на более или менее прочную ритмо-акцентуационную основу думового стиха, то его высотное, а в целом и ладовое строение могло меняться в зависимости от многих факторов: местной традиции интонирования, настройки инструмента исполнителя, его индивидуальных певческих особенностей.

Лысенко, а за ним Колесса определили как характерный для дум дорийский лад с повышенной IV, а также VII (субсемитониум) и наличием характерных интервалов увеличенной секунды, увеличенной кварты, уменьшенной кварты.

Однако это определение лишь в наиболее общих чертах отражает ладовую структуру дум, которая в действительности намного динамичнее, богаче и еще в большей степени, чем ритмика, выявляет признаки импровизационности. Подчас она формируется только в процессе исполнения думы и не укладывается в какую-то готовую каноническую схему.

Вот, например, отрывок из рецитации, где высотно варьируются почти все ступени звукоряда:

В результате образуется хроматический ряд:

Для рецитаций, которые состоят из узкообъемных мелодических попевок, весьма характерна мелодическая орнаментация — мелизмы, глисандо, которые как бы раздвигают пространство между смежными звуками небольших мелодических ячеек⁵. Высотная гамма звуков порой не вмещается в рамки привычного темперированного строя.

В напевах речитативного склада, в которых большую роль играет риторический акцент, мелодика нередко утрачивает свой специфически музыкальный контур, приближаясь к речевой интонации. Ее звуковысотная шкала приобретает подчас оттенки, которые исключают возможность их нотной фиксации.

Приведем еще несколько рецитаций, которые указывают на наличие в думах кроме дорийского (хроматизованного), как его определили Лысенко и Колесса, и других ладовых модусов.

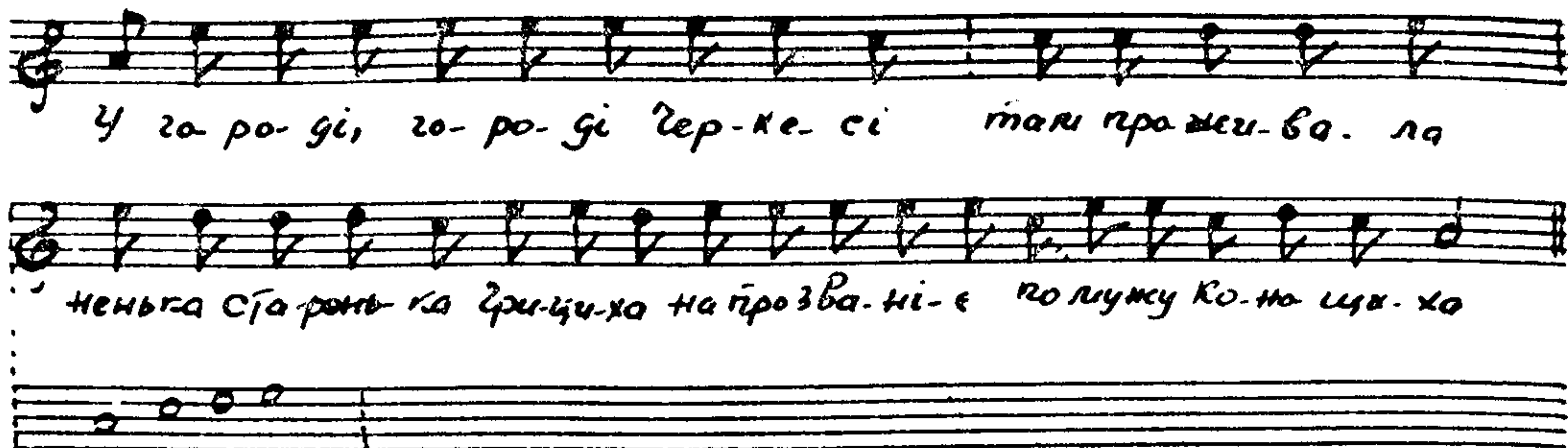
Примером бесполутоновой рецитации является дума «Ивась Коновченко, Вдовиченко», записанная К. Квиткой от лирника И. Гуменюка на Правобережной Украине, в с. Байзымовке Житомирской обл.

В ионийском ладу выдержана дума «Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер», записанная Квиткой в с. Соснице Черниговской обл.

В гиподорийском — дума «Сестра и брат», записанная в с. Ковыги Харьковской обл. и расшифрованная В. Харьковским.

⁵ Закономерность, отмеченная Л. Лебединским в книге «Башкирские народные песни и наигрыши» (М., 1965, стр. 55).

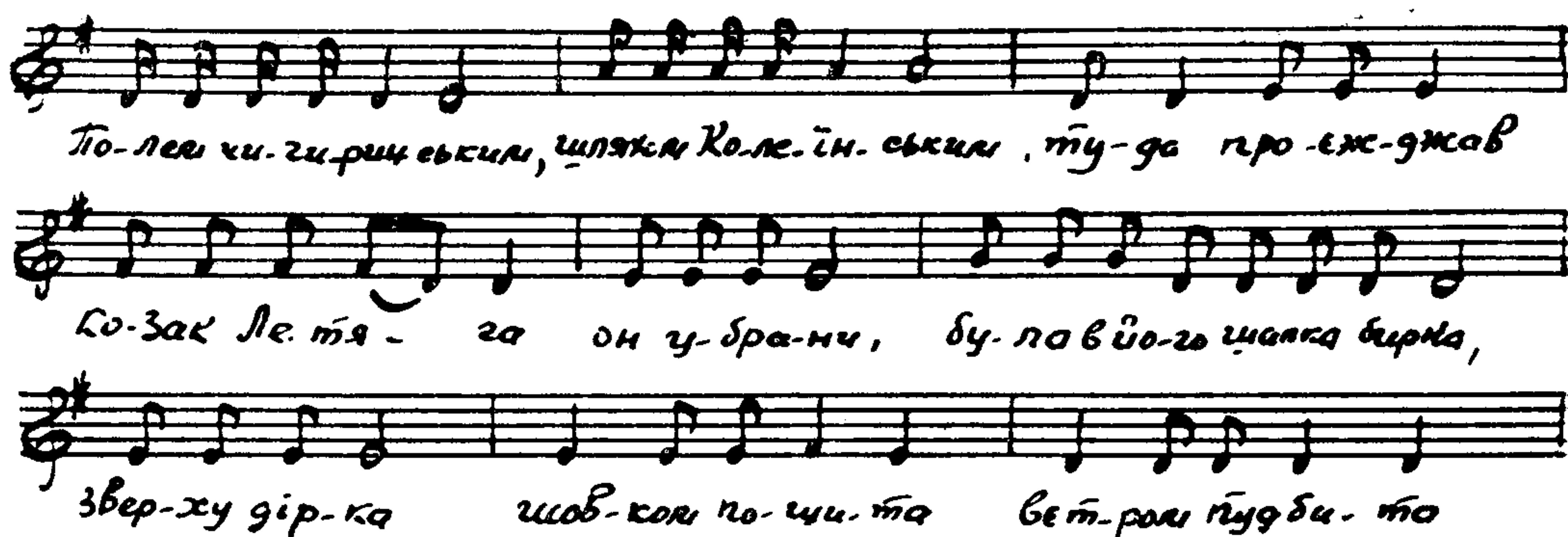
ИВАСЬ КОНОВЧЕНКО. ВДОВИЧЕНКО⁶

КАЗАК-НЕТЯГА ФЕСЬКО ГАНЖА АНДЫБЕР⁷

♩ = 120

♩ = 160

СЕСТРА И БРАТ (ОТРЫВОК)⁸

♩ = 64

⁶ ИИФЭ, ф. 14—2, ед. хр. 196, л. 322.

⁷ Музыкальное приложение к письму К. Квитки к Ф. Колессе от 6 ноября 1923 г.

⁸ ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 194, л. 88.

В большинстве имеющихся музыкальных записей дум речитатив строится по принципу автентического соединения тетрахордных мелодических отрезков с опорами на I и V ступенях, к которым в качестве вводных выступают VII и 4 повышенные:

$$\begin{array}{cccccccc} & & & (\uparrow) & & (\downarrow) & & \\ (gis) & a' & h' & c' & dis' & e' & fis' & g' & (a'') \\ (VII) & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & (8) \end{array}$$

Мелодия преимущественно вращается в верхней части звукоряда (высокий плач), не достигая октавы, настойчиво фиксируя интервал увеличенной секунды. Хроматическим изменениям поддается иногда и третья ступень тетрахордов (нейтральные терция и секста звукоряда).

Устремляясь сверху вниз, мелодия рецитации, захватывает подчас и нижний тетра- или квинтахорд, передвигая их в плагальное положение к предыдущему ряду. Тоника находится посередине:

$$\begin{array}{cccccccc} & & & (\uparrow) & & (\downarrow) & & \\ (d) & e & f & gis & a' & h' & c' & dis' & e' & fis' & g' & (a'') \\ (IV) & V & VI & VII & I & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & (8) \end{array}$$

Оба звукоряда условно можно было бы назвать думовыми, хотя они (в частности, первый) выступают и в других жанрах украинского словесно-музыкального фольклора, особенно в песнях юго-западных районов Украины⁹:

Зубато

Ой си-ну мій си-ну Я тро-те-бе ги-ну,
ні бо-гу ні бо-гу ні го-ме спо-чи-ну,
ні бо-гу ні бо-гу ні го-ме спо-чи-ну

⁹ Ф. Колесса, Народні пісні з Галицької Лемківщини, — «Етногр. зб.», т. XXXIX—XL, стр. 57.

Этот ладовый модус следует считать результатом профессиональной традиции исполнения дум. Он был отобран в процессе художественной практики как форма, наиболее гармонирующая с содержанием дум, их экспрессивно-драматическим складом. Не случайно опевание увеличенной секунды (возникающей от повышения IV ступени в дорийском) — любимый прием кобзарей — использовался для того, чтобы «разжалобить слушателя» — «додати жалощів», по выражению выдающегося украинского кобзаря Остапа Вересая. Хроматизированный ладовый модус заметно сближает думы с южнославянским мелосом. Генезис этой ладовой разновидности интересовал многих ученых и вызвал различные толкования. Ф. Колесса, например, склонен был считать, что ладовый строй дум — восточного происхождения. К. Квитка, наоборот, предполагал, что он ближе к европейскому хроматизму.

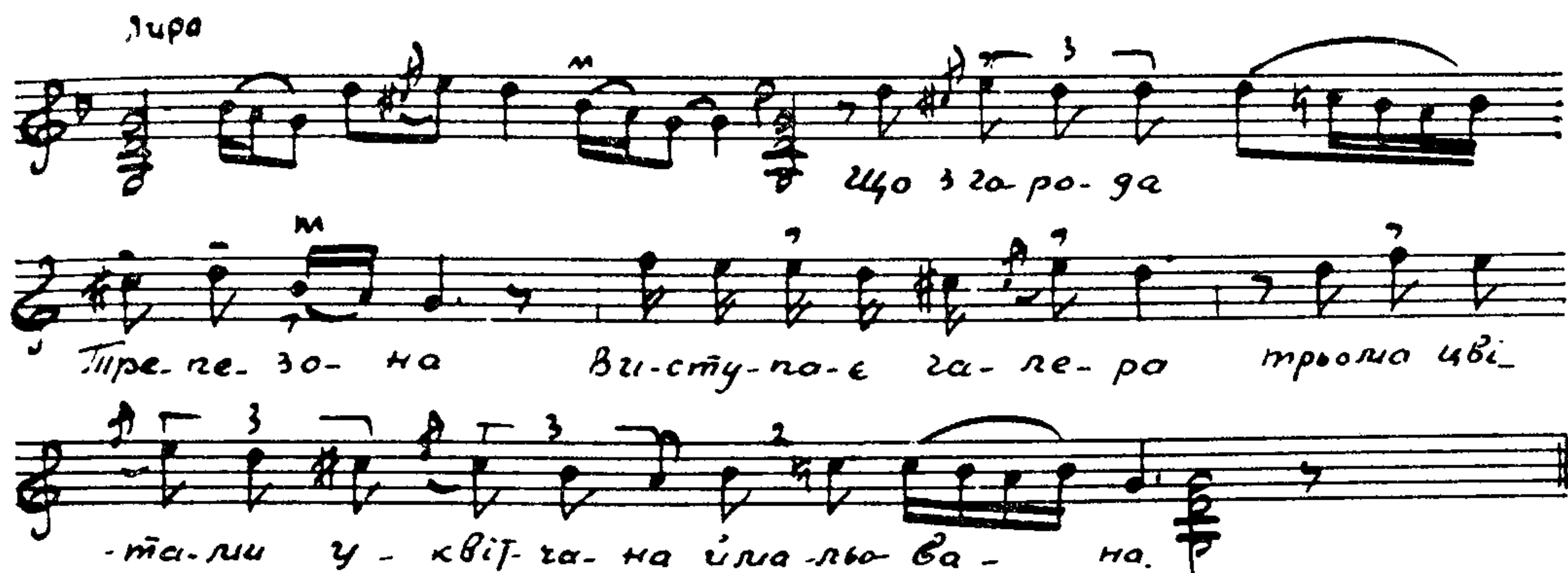
К анализу интонационного строя дум следует подходить прежде всего исторически, не забывая о разных временных наслоениях, учитывая как факторы культурных взаимовлияний, которые могли сказаться на стиле дум, так и важнейшие предпосылки для самостоятельного развития жанра на украинской почве.

Думы при их очевидном интонационном и стилистическом единстве неоднородны, они знаменуют переход от тетрахордной диатонической системы мышления к гомофонно-гармонической. Их можно разделить на: а) думы с декламационным речитативом, тетра-квинтахордного построения, с хроматизмами орнаментального характера, импровизационного происхождения; б) думы с мелодизованным речитативом, признаками гармонического мышления, функциональным хроматизмом.

Мелодика рецитаций первого типа группируется небольшими кварто-квинтовыми звеньями в пределах септимы, реже октавы с субсемитониум, а иногда и доминантой снизу, с локальными точками опоры, которыми поочередно бывают крайние звуки тетрахордов. Довольно характерно нисходящее поступенное направление мелодии с восходящими скачками на кварту, квинту. Основное ядро речитатива сосредоточено в верхнем отрезке мелодии, где высотно варьируются 3, 4 ступени.

Этот тип речитатива, который отличается ритмически контрастными нераспетыми слогонотами, близок к народным причитаниям. Его инструментальное сопровождение строится по принципу импровизации. Чаще всего свободно переплетаются мелодические линии, варьирующие основной мотив рецитации, напоминающие подголоски. Основа сопровождения диатонична. Ее ладовая шкала зависит от индивидуальной настройки инструмента. Характерны здесь кварто-квинтовые педали, вытекающие из настройки басовых «бунтов» бандуры или лиры (пример см. стр. 63).

Рецитации второго типа приближаются к песне. Стыки с песней заметны, в частности, в зачинах и кадансах. Вместо заплачки-выкрика появляется распев восходящего направления с квартовым началом, напо-

минающий зачины исторических балладных песен. Мелодический рисунок речитатива более или менее ровно рассредоточен в пределах преимущественно восьмиступенного лада, нередко расширенного добавлением нижней доминанты, или субдоминанты. В мелодии речитатива появляются ходы по ступеням разложенного трезвучия. Усиливается функциональное тяготение мелодии к главному тону — тонике, а тем самым нивелируется роль повышенной IV ступени как орнаментального предмета к доминантовой V ступени. В связи с функциональным тяготением к тонике мелодия в отличие от предыдущего типа речитации ладово замкнута.

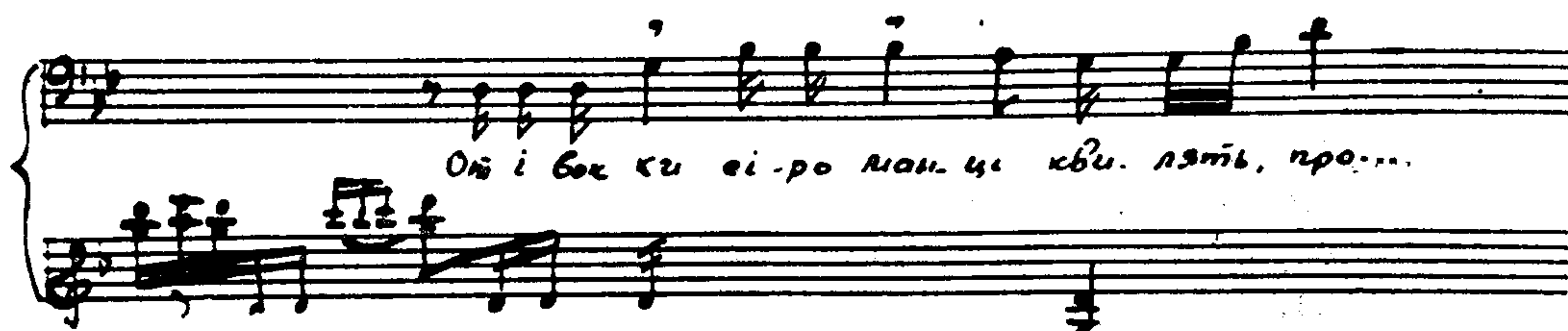
Для композиции более позднего типа речитаций дум характерно плагальное соединение квинтахордов с центральным устоем — IV—I—6, IV—I—7. Тональное объединение попевок вокруг одной опоры — I, повлияло и на форму речитатива. Здесь в меньшей степени, чем в предыдущем типе, ощущается деление на уступы-вариации, он ближе к строению строфической песни.

В бандурном сопровождении на смену полифонической фактуре приходит аккордово-гармоническая с определенными тонико-доминантовыми соотношениями. В построении фраз речитатива и в сопровождении наблюдается тенденция к ритмической периодичности (пример см. стр. 64).

Интонационные наслоения в думах были вызваны объективными причинами: изменениями в содержании этих произведений, которые, с одной стороны, запечатлели тяжкие страдания украинского народа от турецко-татарского нашествия, с другой — его героическую борьбу с польско-литовской шляхтой (1648—1654). Как в поэтической, так и в музыкальной форме дум отразилось своеобразие разных исторических эпох. Не мень-

¹⁰ Ф. Колесса, Мелодії українських народних дум, стр. 321.

СМЕРТЬ КАЗАКА-БАНДУРИСТА¹¹

шую роль в образовании стилистических наслоений в этом жанре сыграли географические особенности их распространения.

Эпицентром возникновения древнего пласта дум было Южное Приднепровье и Причерноморье, о чем в какой-то степени свидетельствует топонимика этого жанра народной поэзии. «Невольничьи плачи» уводят еще дальше на юго-восток. В них упоминаются Царь-город (Константинополь), Красное море и т. д. Не исключено, что творцы и исполнители дум, которые в период турецко-татарских войн особенно активно общались с исполнителями южнославянского эпоса, могли в чем-то унаследовать юго-восточную манеру интонирования. Думы древнего пласта, периода турецко-татарских войн, интонационно очень близки эпическим сербским и болгарским песням, возникшим на той же исторической основе. На это сходство в свое время указал Н. Лысенко.

Более поздний пласт дум периода освободительной войны 1648—1654 гг. почти целиком связан с Правобережной Украиной. Передвигаясь вместе с военными отрядами с востока на запад, кобзари и лирники оказывали сильное влияние на поэтическое и музыкальное творчество этих земель, испытывая одновременно влияние стиля песенного творчества Правобережья, где уже в начале XVII в. стабилизируется функционально-гармоническая система мышления.

Тот факт, что Украина, особенно в период средневековья, была территорией активных скрещиваний культурных течений Востока и Запада,

¹¹ Там же, стр. 478.

несомненно обусловил интонационную трансформацию украинской народной и профессиональной музыки, и в частности дум. Следы скрещиваний отчетливо сохранились и законсервировались в украинском карпатском мелосе. Не удивительно, что интонационно думы имеют много общего с парландовыми обрядовыми, пастушескими и повествовательными песнями Карпат, не только украинскими, но и словацкими, румынскими.

Мелос дум является важным элементом формирования и развития жанра. Его истоки связаны не только с народными плачами — «голосіннями», как считал Ф. Колесса, но и со многими жанрами украинской исторической и бытовой эпики речитативного характера — с балладами, песнями-хрониками, отдельными жанрами обрядовой поэзии.

Думы, как и исполнительское искусство кобзарей, — самостоятельная область самобытной украинской культуры.

Деятельность целой плеяды выдающихся украинских кобзарей и лириков, таких, как А. Шут, А. Никоненко, О. Вересай, М. Кравченко, И. Гончаренко, А. Скоба, и многих других значительно восполнила пробелы профессиональной музыкальной культуры на Украине, развившейся в силу исторических обстоятельств главным образом в церковном русле.

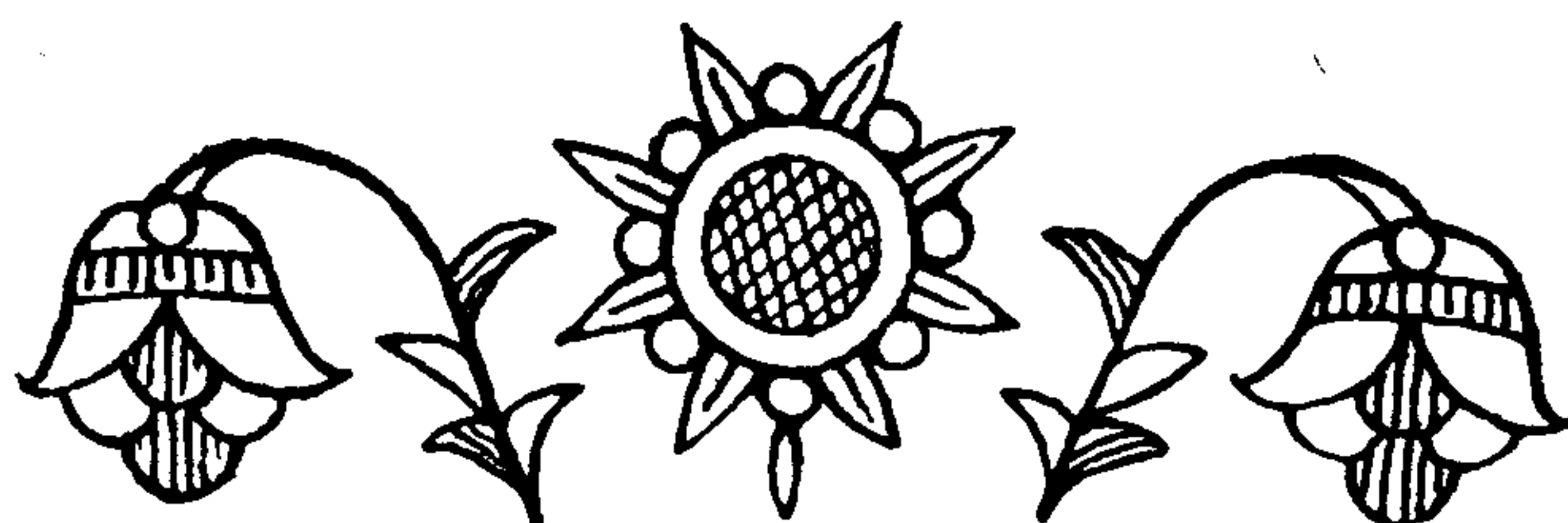
Думы и кобзарство оказали сильное влияние на развитие украинской профессиональной музыки. Форма дум, интонационные особенности этого жанра нашли творческое развитие в многочисленных произведениях украинских композиторов-классиков — опере «Тарас Бульба», поэме «Невольник», двух фортепианных рапсодиях, многих вокальных и камерно-инструментальных произведениях Н. Лысенко, опере «Полонянка» и музыке к трагедии «О чем тырса шелестела» К. Стеценко, в произведениях современных украинских композиторов — балете «Маруся Богуславка» А. Свечникова, II квартете А. Филиппенко, поэме для струнного оркестра «Памяти кобзаря» А. Штогаренко, «Думе о Ленине» для хора, солистов и оркестра Г. Вережки и многих других.

Традиции думового эпоса сохранили в своем репертуаре видные украинские кобзари советского времени Ф. Кушнерик, Е. Мовчан.

Большое художественное впечатление производят рецитации «невольничьих плачей» в исполнении Е. Мовчана, Е. Адамцевича, думы «Буря на Черном море», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» в исполнении Ф. Жарко и многих других советских кобзарей, которые унаследовали лучшие черты исполнительского стиля кобзарей прошлого.

В современных условиях кобзарство переживает новую фазу развития, оно сливается с концертным исполнительством.

Думы наиболее полно отражают национальную специфику словесного и музыкального творчества украинского народа, знаменуя вершину профессионального мастерства в украинском фольклорном процессе.

ТЕКСТЫ

Наша дума, наша песня
Не умрет, не сгинет...
Вот в чем, люди, наша слава,
Слава Украины!

Т. Г. Шевченко

У народа есть своя литература — прекрасная, неподражаемая; но она не подделка, она выпевается из среды самого народа.

Л. Н. Толстой

ИСТОРИКО-ГЕРОИЧЕСКИЕ ДУМЫ XV—XVII ВВ.

КАЗАК ГОЛОТА

I

(Запись конца XVII в.)

- 1 Oy od Pola Kiliymskoho idet kozak netiaha,
Rukoiu machaie,
Ny o czym nedbaie.
Oy u ioho sermiazyna po kolina,
5 Na nium postoly bobrowyi,
Onuczy bawełnianyi,
Napotym piszczal semipiadnaia za pleczyma.
Az hde sie wziaw Tataryn stary borodaty,
Na dwóch koniach łysawych za nim uhaniaie.
10 Az do nioho kozak promowlaie:
«Staryi Tataryne borodaty,
Czoho ty za mnoiu uhaniaiesz?
Czy na moi zbroi iasnyi,
Czy na moi koni woronyi,
15 Czy na moi szaty dorohyi?»
Szczu promowyt staryi Tataryn borodaty do kozaka
Zaporowskoho:
«Ne nabihaiu na twoi koni woronyi,
Ani na twoi szaty dorohyi,
Ne nabihaiu ia na twoiu zbroiu iasnoiu,
20 Tylko ia nabihaiu na tebe, kozaka mołodoho.
Kolib tebe myni sudyw Buh uziaty,
Ne zarykaw by ia sie w Kily za tebe szłykom
czerwonciuw braty».
Az promowyt k niomu kozak Ukrainski:
«Stary Tataryne borodaty,
25 Ne tak to mene treba wziaty,
Treba zo mnoiu w Kilymskom polu pohulaty».

- Do ryczki do Witki prymykaie ¹,
Nakoliszki prypadaw,
Semipiadnyi pischzał z pleczy zdyimaw,
30 Dwoma kulkami nabywaw,
Z Tatarynom zartowaw,
Z oboch ² koni pozbywaw,
Słowami promowlaw:
«Tataryne staryi,
35 Ne budu ia złyi
Takiy na tebe, iak ty na mene.
Iak ty mene chotyw braty,
Do Kily mie prywodyty ³,
Chotyw czerwonyi za mene szlykami braty.
40 A teper, Tataryne, zartu kozackoho neznaiesz,
Ta y z koni sie walaiesz,
Niczomu sie (ne) sprotywlaiesz.
Teper budu skarby twoie braty,
Do wuyska do taboru kozackoho prybywaty,
45 Budu Kilymskoie Pole wychwalaty,
Sczo maiu zdobyczy z wuyskom kozackim propywaty».

II

(Запись 3 июля 1844 г.)

- 1 Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє,
А з Килима-города татарин поглядає.
Загадав татарин татарці пару коней сидлати
Да того козаченька доганяти.
5 Як вибіг Т[атарин], никиринський міщанин,
Старий бородатий, на розум небагатий,
Вибіг того козаченька доганяти.
«Ти козаченьку молодий, під тобою кониченько вороний!
Коли б я тебе поймав, я б тебе у Килиї-город запродав
10 І срібрані за тебе гроші побрав».
А козаченько оглядається і карбачем одбивається ⁴:
«Ой ти, т[атарин], старий бородатий та на розум небагатий,

¹ В рукописи: przymykaie. — Прим. М. Возняка.

² В рукописи: zobow. — Прим. М. Возняка.

³ В рукописи: przywodyty. — Прим. М. Возняка.

⁴ Дармо, що він похваляється! — Прим. певца.

- Ти між козаками не бував
І козацької каші не їдав,
15 І козацьких жартів не знаєш.
Десь у мене було три кульки за пазухою —
Я тобі гостинця дам».
Як став йому гостинці посилати ⁵,
Татарин із коня похиливсь.
20 [Тоді він вернувсь да й каже:]
«От тепер т[атарин]не, никир[инський] міщанине ⁶,
Іще ти мене не поймав, да в Килиї-город запродав
І срібрані за мене гроші побрав:
От тепер твого одного коня вороного
25 Поведу до шинкарки пропивати ⁷,
А другим твоїм конем вороним
По Килиму-городу гуляти,
Да й гуляти, гуляти, гуляти,
Да єдиного бога споминати» ⁸.

III

(Публикация 1849 г., год записи неизвестен)

- 1 Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє,
А з Килима-города татарин поглядає.
Загадав татарин татарці пару коней сідлати,
Да того козаченька доганяти.
5 Як вибіг татарин, старий бородатий,
На розум небагатий,
Вибіг того козаченька доганяти.
«Ти козаченьку молодий,
Під тобою кониченько вороний!
10 Коли б я тебе піймав,
Я б тебе у Килим-город запродав
І срібнії за тебе гроші побрав!»
А козаченько оглядається
І карбачем одбивається.
15 «Ой ти, татарин, старий бородатий
Да на розум небагатий!

⁵ Він утікаючи гостинці назад себе посилає. — Прим. певца.

⁶ Татарчук такий же! — Прим. певца.

⁷ Добувши, нігде діти. Нащо водиться. Тепер одинцем. — Прим. певца.

⁸ Що бог поміг — то вже у його три коника: от й три рази гуляти, бога споминати. — Прим. певца.

Ти між козаками не бував
 І козацької каші не їдав,
 І козацьких жартів не знаєш...
 20 Десь у мене був з кулями гаман—
 Я ж тобі гостинця дам».
 Як став йому гостинці посилати,
 Став татарин з коня похиляти.
 «Ой ти, татарин, старий бородатий,
 25 Да на розум небагатий!
 Іще ти мене не піймав,
 Да уже в Килим-город запродав,
 І срібнії за мене гроші побрав!
 От тепер твого одного коня вороного
 30 Поведу до шинкарки пропивати,
 А другим твоїм конем вороним
 По Килиму-городу гуляти!
 Ой гуляти, гуляти, гуляти,
 Да єдиного бога споминати».

IV

(Запись 1854 г.)

1 Ой полем, полем килиїмським,
 То шляхом битим гординським,
 Ой там гуляв козак Голота,
 Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
 5 Правда, на козакові шати дорогиї—
 Три семирязі лихийї:
 Одна недобра, друга негожа,
 А третя й на хлів незгожа⁹.
 А ще, правда, на козакові постолі в'язові,
 10 А унучі китайчані —
 Щирі жіноцькі рядняні;
 Волоки шовкові —
 Удвое жіноцькі щирі валові¹⁰.
 Правда, на козакові шапка-бирка —
 15 Зверху дірка,
 Травою пошита,
 Вітром підбита,

⁹ Уже й закинуть неспособна.— *Прим. певця.*

¹⁰ Козак прибрівсь на прочудо: славу свою пускав на весь світ.— *Прим. певця.*

- Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.
- 20 То гуляє козак Голота, погуляє,
Ні города, ні села не займає,—
На город Килию поглядає.
У городі Килиї татарин сидить бородатий,
По гірницях походжає,
- 25 До татарки словами промовляє:
«Татарко, татарко!
Ой чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой чи ти бачиш те, що я бачу?»
Каже: «Татарине, ой, сидий, бородатий!
- 30 Я тільки бачу, що ти передо мною по гірницях походжав,
А не знаю, що ти думаєш да гадаєш».
Каже: «Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає—
То козак Голота добрим конем гуляє.
- 35 Я його хочу живцем у руки взяти
Да в город Килию запродаати,
Іще ж ним перед великими панамі-башами вихвалити,
За його много червоних, не лічачи, брати,
Дорогий сукна, не мірячи, пощитати».
- 40 То тее промовляв,— дороге плаття надіває,
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою ганяє.
- 45 То козак Голота добре козацький звичай знає,—
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: «Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на мою ясненькую зброю,
- 50 Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?»
«Я,— каже,— важу на твою ясненькую зброю,
А ще лучче на твого коня вороного,
А ще лучче на тебе, козака молодого.
- 55 Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килию запродаати,
Перед великими панамі-башами вихвалити
І много червоних, не лічачи, набрати,
Дорогий сукна, не мірячи, пощитати».

- 60 То козак Голота добре звичай козацький знає,
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
«Ой,— каже,— татарине, ой, сидий же ти, бородатий!
Либонь же ти на розум небагатий:
Ще ти козака у руки не взяв,
65 А вже за його й гроші пощитав.
А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».
То тее промовляв,
70 На присішках став,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця в груди посилає.
Ой ще козак не примірівся,
А татарин ік лихий матері з коня покотився!
75 Він йому віри не донімає,
До його прибуває,
Келепом межі плечі гримає,
Коли ж оглédиться, аж у його й духу немає.
Він тоді добре дбав,
80 Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав,
На свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик іздіймає,
85 На свою козацьку голову надіває;
Коня татарського за поводи взяв,
У город Січі припав ¹¹,
Там собі п'є-гуляє,
Поле килиїмське хвалить-вихваляє:
90 «Ой, поле килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене при нещасливій годині сподобило!
Дай же, боже, щоб козаки пили да гуляли,
Хороші мислі мали,
95 Од мене більшу добичу брали
І неприятеля під нозі топтали!»
Слава не вмере, не поляже
Однині до віка!
Даруй, боже, на многі літа!

¹¹ Боже, де ті городи, не знаємо, а бач, слава аж от де ходить! — *Прим. певца.*

(Запись 17 юня 1901 г.)

- 1 Ей, там на полі та на кілинському,
Та на шляху гординському,
Там козак Голота гуляє.
Він на собі три сімірягі має:
- 5 Одна худа, друга лиха, третя негодна
І на хлів незгожа.
На йому шапка-бирка: зверху дірка,
Травою пошита, а вітром підбита,
Куди віє, туди і вивіває;
- 10 Він на собі постולי має:
Постולי плетениї, волоки шовковії—
В односталь воловії.
Він на гору поглядає:
На тій горі там гірниця стоїть,
- 15 А в тій гірниці татар проходжає,
Він у кватирку поглядає,
До татарки словами промовляє:
«Ей, татарко, татарко! Чи ти бачиш, що я бачу?
Чи ти знаєш, що я знаю? Що я думаю та гадаю?»
- 20 То татарка тее зачуває,
До татарка словами промовляє:
«Я не бачу, що ти бачиш, я не знаю, що ти знаєш.
Я бачу, що ти по гірниці проходжаєш;
Я не знаю, що ти думаєш та гадаєш».
- 25 «Хочу я коня сідлати,
В поле кілинське од'їжджати;
Хочу я козака живцем у руки взяти,
В город Кілію за продати,
Перед панами-башами вихвалити,
- 30 За його, не лічивши, червонці брати,
Не мірявши, дорогого сукна пощитати».
То татар те зачинає,
Коня сідлає, бархатний шлик надіває,
На коня сідає, у поле кілинське од'їжджає,
- 35 За козаком Голотою ганяє.
А козак Голота скрива, як вовк, поглядає
І до татарка словами промовляє:
«[Ех] татар, татар, на що ж ти важиш?
[Чи] на того коня вороного, чи на ту зброю дорогую,
40. [Чи] на той шлик бархатний?»

«[А] ти, козак Голота, на що важиш?
Чи на ті постолі плетениї,
Чи на ті волоки шовковії в односталь воловії,
Чи на ту шапку-бирку, що зверху дірка,
45 Травною пошита, а вітром підбита?
Хочу я тебе живцем запродати,
Перед панами-башами вихваляти,
За тебе, не лічивши, червонці брати
І, не мірявши, дорогого сукна щитати».
50 А козак Голота тее зачуває,
До татару словами промовляє:
«Ей, татар, татар, ти старий бородатий,
На розум небагатий!
Ще ж ти козака Голоту і в руки не взяв,
55 А вже в город Кілію запродав,
Перед панами-башами вихваляв,
Не лічивши, червонці забрав,
Не мірявши, дорогого сукна пощитав?
Ще ж ти між козаками не бував,
60 Козацької каші не їдав,
Козацького звичаю не знаєш».
То татар тее зачуває,
Тугі луччя натягає,
За козаком Голотою ганяє.
65 А козак Голота скрива, як вовк, поглядає,
Із-за пазухи пулі виймає
І татарові гостинця посилає,
А татар із коня ісхиляє.
То козак Голота до татару підбігає,
70 Бархатний шлик ізнімає,
На коня сідає, до шинкарки поїжджає,
Коня пропиває, бога прославляє
І поле вихвалляє:
«Дай, боже, щоб на цьому полі кілинському,
75 На шляху гординському,
Козаки воювали іще й більшу добичу мали,
Бога прославляли, поле вихваляли».
Дай, боже, миру царському
І народу християнському,
80 Всему миру на здоровіє, на многая лета.

АТАМАН МАТЯШ СТАРЫЙ

(Запись 1805 г.)

- 1 На устьи Самары-Богу
Семенова козацкаго рогу
Уси поля самарскія пожарами погорѣли,
Только два терны-байраки не горѣли,
- 5 Що подъ собой гостей великихъ имѣли:
Тамъ пробувало 12 козаковъ бравославцевъ-небувальцовъ *.
Межъ ними былъ Атаманъ Матяшъ старенькій *.
Стали козаки вечера дожидати,
Стали терновые огни раскладати,
- 10 Стали по чистому полю кони козацкіе пускати,
Стали козацкіе седла отъ себе далеко откидати,
Стали козацкіе семипядные пищали по-за кустами ховати.
Атамане Матяшъ старенькій тое зачуває,
Словами промовляе:
- 15 «Козаки, панове молодцы!
Не безпечно вы майте,
Козацкихъ коней изъ препона не пущайте,
Сѣдла козацкія подъ головы покладайте,
Бо се долина Кайнарская,
- 20 Недалече здесь земля татарская.
Тогда козаки съ Атамана Матяша насмѣхали:
«Десь ты, Атамане Матяшу старенькій, межъ козаками не бывалъ,
Де-сь ты козацкой каши не ѣдалъ,
Де-сь ты козацкихъ звычаевъ не зналъ,
- 25 Що ты намъ козакамъ-бравославцамъ, великій страхъ задалъ».
Тогда Атаманъ Матяшъ отъ нихъ далеко отступалъ,
Терновый огонь роскладалъ,
Коня своего козацкого осидлалъ,
Бия себе преминалъ.
- 30 То саме въ ночи зождавъ малую годинку, невелику часинку,
Якъ не буйные вѣтры повѣвали,
Якъ турки-янычары съ чистаго поля въ долину припали,
12 козаковъ бравославцевъ-небывальцевъ въ полонъ забрали.
Атаманъ Матяшъ старенькій на добраго коня сѣдаетъ,
- 35 6 тысячъ турокъ-янычаръ побѣждаетъ,
Бравославцевъ-небывальцевъ изъ полону отбиваетъ,
Щей словами промовляетъ:
«Козаки бравославцы-небывальцы!
На кони козацкіе сидайте,

40 Мнѣ, старому, помощи давайте!»

Тогда козаки на кони сидали,

4 тысячи безбожныхъ бусурмановъ побѣждали,

Сребро и злото турецкое отъ нихъ забирали,

До города Сѣчи свиденько поспѣшали,

45 Въ городѣ Сѣчи безпечно себе мали,

Серебро и золото турецкое между собою раздѣляли,

За Атамана Матяша Господа-Бога прохали:

«Десь твоя мати въ небѣ пресвятилась,

Що тебе¹... породила,

50 Що ты въ чистомъ поле пробувавъ,

Изъ насъ, бравославцевъ-небывальцовъ, ни одного козака изъ войска
не утерять».

¹ Слово не разобрано. Кажется — «тебе *лицира* да породила». — Прим. П. Житецкого.

ФЕДОР БЕЗРОДНЫЙ, БЕЗДОЛЬНЫЙ

I

(Запись 1805 г.)

- 1 Тыей дороги,
Потребы выйсковой,
Противъ земли цесарской,
Небагато войска козацкаго понажено
- 5 И передъ мечемъ положено,
Ни одной души живой козацкой не оставлено,
Только подъ зеленою, похилою вербою,
Надъ днѣпровою сагою,
Надъ холодною водою,
- 10 Лежить козаче молодой,
Товарищу выйсковый,
Федоре безридный *,
Атамане куринный,
Постреляный,
- 15 Порубанный,
На раны смертельныя изнемогае,
Ни отецъ, ни мати, ни родина кривна, сердечна того не знае.
То только у его слуга сидить,
Изъ днѣпровой саги холодной воды набираетъ,
- 20 Раны козацкія, смертельныя промываетъ,
До Федора Безроднаго словами промовляетъ:
«Пане мый молодой,
Федоре безрыдный!
Добре мы дбаймо,
- 25 До твого отца и паниматки, до родины сердечной,
 войскомъ днѣпровымъ накажимо *,
Нехай твой отецъ и мати добре дбае,
Покрывало тоненькѣ тебѣ пересылае, —
Нехай бы могли знати,
Якъ тебя на чужой сторонѣ поховати».
- 30 Федоръ безродный тоє зачуває,
Словами промовляє:
«Слуга мой молодой!
Не поможетъ мнѣ на чужой сторонѣ покрывало тоненьке,
Ты мени, слуга, на чужой сторонѣ отецъ и мати рыдненька,

- 35 И братъ, и сестрица вирненька:
Добре ты, слуга молодой, дбай,
Изъ мого позлочистаго комера шовкову тягиню снимай,
На добраго коня сидай,
Промежду выйскомъ козацкимъ проѣжжай:
40 Чи будешъ ты угоденъ выйску днѣпровому,
Али бо атаману кошевому».
Слуга молодой добре дбае,
Съ позлочистаго комера шовкову тягиню снимае,
На добраго коня сѣдае,
45 Между войскомъ козацкимъ поѣжжае,
Отамане кошовый тое забачае,
Словами промовляе:
«Слуга молодой!
Не своимъ ты конемъ поѣжжаешъ,
50 Не своею сбруею выхваляешся,
Дести свого пана убилъ альбо ранилъ,
Али бо козацкой души тѣла избавилъ».
Слуга молодой добре дбае,
Съ коня вставае,
55 Словами промовляе:
«Отамане кошовый!
Я свого пана не убилъ, ни зрадилъ,
Ни козацкой души тѣла не збавилъ:
То жъ его турецкая булатна сабля порубала,
60 То жъ его стрѣлка-янычарка пострѣляла».
Отамане кошовый тое зачувае,
Словами промовляе:
«Козаки, панове-молодцы!
Добре вы дбайте,
65 На кони козацкіе сѣдайте,
Коло лугу Базавлугу объѣжжайте,
Федора безроднаго живого заставляйте».
Козаки тогди добре дбали,
Коло лугу Базавлугу объѣжжали,
70 Федора безроднаго живого не застали,
Саблями, надолками суходылъ копали,
Шапками, приполами землю носили,
Семиперстную могилу высыпали,
Изъ семипядныхъ пищаль пострѣляли.

(Запись 1814 г.)

- 1 Понад сагою
Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає, не гадає,
5 Що на його молодого,
Ще й на чуру малого,
Біда настає.
То не верби луговії зашуміли,
Як безбожні ушкали налетіли,
10 Федора безродного,
Отамана курінного,
Постріляли, порубали,
Тільки чури не піймали.
То малий чура до козака прибуває,
15 Рани йому глибокії промиває.
То козак йому промовляє:
«Чуро мій, чуро!
Вірний слуго,
Піди ти степом
20 Понад Дніпром,
Послухай ти, чуро, чи то гуси кричать,
Чи лебеді ячать,
Чи ушкали гудуть,
Чи, може, козаки Дніпром ідуть?
25 Коли гуси кричать
Або лебеді ячать,
То ти зжени.
Коли ушкали гудуть —
Мене схорони.
30 Коли ж козаки йдуть,
То об'яви: нехай вони човни до берега привертають,
Мене, козака Федора безродного, навіщають».
То чура малий по берегу пробігав,
Козаків забачав,
35 Шапкою махав,
Словами промовляв:
«Панове-молодці, добре ви дбайте,
Човни привертайте,

- До отамана курінного поспішайте».
- 40 То козаки тее зачували,
До берега привертали,
Отамана навіщали.
Тогді козак чуру вихваляє,
Словами промовляє:
- 45 «Чуро мій, чуро,
Вірний слуго,
Коли ти будеш вірно пробувати,
Будуть тебе козаки поважати».
- Того тее промовляв,
- 50 Опрощення зо всіми брав,
Милосердному богу душу оддав.
Тогді козаки шаблями суходіл копали,
Шапками, приполами персть виймали,
Федора безродного ховали,
- 55 В семип'ядні пищалі гримали,
У суремки жалобно вигваляли!*
- То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не вмирала!

III

(Запись, вероятно, 1873 г.)

- 1 Ой по потребі, по потребі барзе царській,
До там-то много війська, гей, понажено
Да через мечу положено,
Да й ні єдиного тіла казацького молодецького
- 5 Живого не оставлено.
Тільки поміждо тим трупом Хведор бездольний,
Посічений да порубаний,
Да й на рани смертельній не змагає;
А коло його джура Ярема, гей, промешкає!
- 10 До Хведор бездольний, безродний, гей,
Промовляє словами
Да обіллється горко сльозами:
«Гей, джуро Яремо,
До дарую я тобі по смерті своєї

Кобзарь Остап Вересай. Резьба на дереве
по фотографии 1870-х гг.

- 15 Коня вороного,
Ей, а другого білогривого,
І тягеля червоний,
Од піл до коміра золотом гаптовані,
І шаблю булатную,
20 Пищаль семип'ядную!
Ой да добре ж ти дбай,
Да на коня сідай,
Да передо мною повертай,
Да нехай я буду знати,
25 Ай чи удобен ти будеш проміждо козаками пробувати».
До джура Ярема, ой да добре дбає,
Да на коня сідає,
Ой да перед ним повертає.
До Хведор бездольний, безродний,
30 Ей, да промовляє словами,
Да обіллється горко сльозами:
«Ой да благодарю ж тебе, господа милосердного,
Ой, що не ледай кому,
Гей, моя худоба буде доставати —
35 До він буде за мене господа милосердного прохати.
Ей, джуро Яремо,
Да добре ж ти дбай,
Да на коня сідай,
Да їдь понад лугом Базалугом*,
40 Та понад Дніпром-Славутою.
До як ушкала гудуть, ей, — до ти схоронися,
А як лебеді ячать, ей, — до ти озовися,
А як козаки йдуть Дніпром-Славутою —
Ой до ти об'явися
45 Да шличок на копію іскладай,
Ой да сам низенько укланяй
Наперед господу богу,
І батькові кошовому,
Отаману військовому,
50 І всьому товариству кривному, сердешному».
Ой добре же то він дбає,
Ой да на коня сідає
Да понад лугом Базалугом проїжджає,
Понад Дніпром-Славутою,
55 Ей, да козаків стрічає,
Да шличок на копію складає,
А сам низько укланяє

- Наперед батькові кошовому,
Отаману військовому,
60 І всьому товариству кривному й сердешному.
До-то батько кошовий,
Отаман військовий,
Промовляє словами:
«Ей, джуро Яремо!
- 65 Да не своїми ж ти кіньми гуляєш,
І не свої тягеля червонії,
Од піл до коміра золотом гаптовані,
І не свою шаблю булатную,
Не свою пищаль семип'ядну маєш.
- 70 А десь ти свого пана убив, або істребив,
Або ж ти молодого душі ізбавив».
«Ой, батьку кошовий,
Отамане військовий,
Я свого пана ані вбив, ні стребив,
- 75 Ані молодого душі я не збавив —
А мій пан лежить у лузі, в Базалюзі
Постріляний да порубаний,
І на рани смертельні не змагає.
Да прошу я вас всенижающе
- 80 У луг Базалуг прибувати,
Ой да тіло козацьке молодецьке поховати,
Да звіру-птиці на поталу не дати!»
До-то батько кошовий,
Отаман військовий,
- 85 Да добре він дбав,
Да в суботу із семисот п'ятдесят козаків вибирав,
Да в суботу проти неділі,
У четвертій полуношній годині,
У луг Базалуг козаків вислав.
- 90 Ой до вони прибували
Да тіло козацьке знаходили,
На червону китайку клали,
Тіло козацьке молодецьке обмивали,
А шаблями суходол копали,
- 95 А шапками да приполами перст носили,
Да високу могилу висипали
І прапірок у головах, ей, устромили,
Да премудрому лицарю славу учинили.
А тим його поминали,

100 Що в себе мали —
Цвіленькими військовими сухарями!
Услиши, господи, у просьбах, у молитвах
Люду царському,
Народу християнському
105 І всім головам слухащим,
Вот на многії літа
До кінця віка,
До кінця віка!

ТРИ БРАТА САМАРСКИЕ

I

(Запись 1805 г.)

- 1 У рѣчки Самарки,
У криницы Салтанки,
Тамъ уси поля самарски пожарами погорѣли,
Только не горѣло два терны дрыбненькихъ,
5 Два байраки зелененькихъ,
Бо тамъ подлѣ ихъ лежало три брата рыдненьки:
То они пострѣляны,
Порубаны,
На раны смертельныя знемогали,
10 Що у ихъ раны рубанья кровью изошли,
А стрѣляныя до сердца пришли.
Промовить старшій братъ до середульшаго словами,
Обильется дробными слезами:
«Коли бѣ ты, братику, добре дбалъ,
15 Щобъ ты на ноги козацкія вставалъ,
Збанокъ козацкій¹ вруки бралъ,
До криницы Салтанки прихожалъ,
Холодной воды набиралъ,
Наши бѣ раны козацкія смертельныя промывалъ».
20 Середуншій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
«Якъ же мини, брате, на ноги козацкія вставати,
Що у мене ноги козацкія порубаны,
Руки козацкія пострѣляны,
25 Головка козацкая моя побита?
Попросимо мы свого меньшого брата,
Нехай нашъ наймѣньшій братъ на ноги козацкія вставае,
У тонкіе войсковіе суремки² заиграе,
То будутъ козаки чистымъ полемъ гуляти,
30 Будутъ наши игры козацкія зачувати,
Будутъ они до насъ приѣжжати,
Будемъ мы добре дбати,
Отцеви и матери въ землю христіанскую поклонъ передавати,

¹ «Манерка солдатская». — Прим. в тексте рук.

² «Трубы» — вставка там же.

- Что бѣ насъ отецъ и мати добре знали,
35 Они бѣ до насъ приѣхжали,
Они бѣ насъ хорошенько поховали».
Меньшій братъ тое зачуває,
Словами промовляє:
«Браты мои милые,
40 Якъ голубеньки сивые!
Чи не тѣ жъ мене сабли турецки порубали, що и васъ?
Чи не тѣ жъ мене стрѣлки-янычарки пострѣляли, що и васъ?
Якъ вамъ, братця, неможно на ноги козацкія вставати,
Такъ же и мени.
45 Хочъ я, братця, буду въ тонкія суремки жалибненько играти,
То будуть турки-янычари, безбожны бусурманы,
чистымъ полемъ гуляти,
Будуть наши игры козацкія зачувати,
Будуть до насъ приѣхжати,
Будуть намъ живьемъ каторгу завдавати.
50 Лучше намъ, братця, отъ тутъ въ чистомъ поле помирати,
Отца и пани-матки и родини сердечной въ очи не видати»...
Стала черная хмара на небѣ наступати,
Стали козаки во чистомъ поле помирати,
Стали свои головы козацкія въ рѣчкѣ Самаркѣ покладати...
55 Чѣмъ тая Самарка стала славна,
Що вона много войска козацкого у себе видала.

II

(Публикация 1854 г., год записи неизвестен)

- 1 Ой всі поля самарські позоряли,
Тільки вони не зоряли *,
Що в річки Самарки,
А в кринички Салтанки,
5 Де три терни дрібненьких,
Два байраки зелененьких,
То там спочивали три брати рідненьких.
То тим вони спочивали,
Що на рубані рани та на стрілянні знемагали:
10 Ті нарубані кров'ю ісходжають,
Ті настріляні к серцю прилягають,
Кулі душу з тілом розлучають.
Старший брат словами промовляє:
«Братіку мій середульший, рідненький,

- 15 Голубоньку сивенький!
Добре ти вчини:
Мого лука шовкового тетиву зніми,
Козацьку голівку зв'яжи;
До річки Самарки,
20 Криниці Салтанки,
Холодної води зайди!»
То середульший брат словами промовляє:
«Братіку мій старший, рідненький,
Голубоньку сивенький!
- 25 Чи не один нас меч рубав,
Чи не одні яничарські кулі постріляли?
Що маю я на собі дев'ять ран рубаних широких,
А чотири стріляних глибоких.
Та не так важкі рубані широкі,
30 Як стріляні глибокі!
Волися ми, брате,
Попросимо ми найменшого брата-тринбача,
Войськового грача:
Нехай він жалібненько в військову суремку заграє,
- 35 То будуть тєє козаки зачувати,
Будуть ік нам прибувати,
Будем'ми до свого отця та матки
в города християнські поклоняти.
- А вже в нас отець і мати
Все добрість собі мали б,
40 Та в чистєє поле вони виходжали б,
Кошулі тоненькі,
Покривала біленькі
Вони виношали б,
Наше тіло козацьке хорошенько в чистім полі поховали б,
- 45 Звіру-птиці на поталу не давали б...»
То найменший брат тєє зачуває,
Словами промовляє:
«Братіки мої старші, рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
- 50 Не треба нам, братця, в військову суремку грати,
Козаків до себе турбувати!
Недобре ми, братця, самі починали*,
Що всі три охотою в військо виступали;
Нас отець і мати спиняли —
- 55 Ми великую гордость в собі мали*,

Роспращення не приймали.

То не єсть то нас, братця, яничарські кулі в чистім полі
постріляли,
Єсть то нас отцевські й матчині сльози в чистім полі
побивали».

- То, правда, панове-козаки, молодці,
60 Полегла
Трьох братів голова;
Їх слава козацька не помре, не поляже.
Слава богу й морю,
Всьому війську низовому.
65 Услыш, боже, честь і хвалу
Небесному царю!

III

(Запись 20 мая 1876 г.)

- 1 Ой усі поля самарські погоріли
Та вже й почорніли,
А тільки не згоріло три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких.
5 А тим же вони не згоріли,
Що коло себе трьох гостей іміли.
А яких же то трьох гостей?
Три братіки рідненьких,
Голубоньків сивеньких,
10 На рани смертенні посічені й порубані,
Ще й постріляні.
Один брат найстарший, писар військовий,
А другий брат козак лейстровий,
А третій брат грач і трунбач військовий.
15 Що то ізмовить найстарший брат до середульшого,
А середульший до меншого:
«Ой коли б ти, братіку, на своє здоров'я
козацьке молодецьке ізмагав
Та до річки Самарки,
До криниці Салтанки
20 Ісходив та холодної води набрав,
Та рани наші смертенні чотири широкі,
А чотири глибокі
Позакропляв,
Позамивав,

25 Та душі полегкості хоч мало создав,
То може б ми на своє здоров'я козацьке
 молодецьке хоч мало що змагали».

То найменший брат тее зачуває,
До старших братів словами примовляє:
«Ей, мабуть, уже нам, братця, до річки Самарки,

30 До криниці Салтанки
Не ходити,
Холодної води не пити.
Мабуть, братця, буду я з-під голов
 військову трунбу виймати,

Та буду глас подавати,—

35 Чи не буде хто набожний глас зачувати,
То чи не буде хто до нас підходити,
Нашої смерті доглядати».

Що то змовить старший брат до середульшого,
А середульший до меншого:

40 «Ей, не єсть то нас, братця, гостра шабля порубала,*
Ні бистра куля постріляла,
А єсть то нас отцева й матчина молитва скарала,
Що як ми ув охотне військо виступали,
З отцем, із маткою прощення не приймали,

45 Брата старшого за брата не приймали,
Блиьких сусід з хліба-солі збавляли,
Мимо церков їхали, мимо святую субору³, шапок не здіймали
І на собі хреста не покладали,
То тим-то ми своє щастя й долю потеряли».

50 Отож-то вони сі слова промовляли
Та там собі й смерть получали.
То хотя трьох братів самарських
У тернах та в байраках, на самарському полі голова
 полягла,

Так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже.

55 Утверди, господи, люду царського,
Імператорського
І всім головам слухающим пошли, боже, на многая літа
І до конца віка!

² Мимо святого собору.— Прим. сост.

IV

(Запись 1908 г.)

- 1 Гей, усі поля самарські почорніли
Та ясними пожарами погоріли,
Тільки не згоріли
У річці Самарці,
5 В криниці Салтанці
Три терни дрібненькі,
Три байраки зелененькі.
Ото тільки не згоріли три брати рідненькі,
...голубоньки сивенькі,
10 Постріляні та порубані, почивають.
Ой то тим вони спочивають,
Що на рани постріляні та й порубані
Дуже знемагають.
Гей, як обізветься старший брат
15 До середущого словами,
Обіллеться дрібними сльозами:
«Ой, брате мій середущий!
Та добре ти, брате, учини,
Хоч з річки Самарки
20 Або з криниці Салтанки
Холодної води знайди,
Рани мої постріляні та порубані
Окропи, охолоди!»
«Гей, ти брате мій рідненький,
25 Голубочку сивенький!
Чи ти мені, брате, віри не діймаєш,
Чи ти мене, брате, на сміх підіймаєш?
Чи не одна нас шабля порубала,
Чи не одна нас куля постріляла?
30 Що маю я на собі
Дев'ять ран рубаних, широких,
А чотири стріляні то й глибокі...
Ой то добре ми, брате, учинімо,
Хоч свого найменшого брата попросімо,
35 Нехай наш менчий брат
А ще добре дбає,
Хоч на колінка й уставає,
В військову суремку
Добре грає-програває.

- 40 Нехай же нас будуть странні козаки зачувати,
Гей, та будуть до нас приїжджати,
Будуть нашої смерті доглядати,
І тіло наше козацьке молодецьке
А в чистому полі поховати».
- 45 Гей, то менчий брат тее зачуває,
До старших братів словами промовляє:
«Ой, брати рідненькі,
Голубочки сивенькі!
Не есть то нас пуля яничарська постріляла*,
50 А есть то нас та й отцева молитва покарала.
Гей, бо як ми в охотне військо
Од отця, од матері од'їжджали,
То ми з отцем і з матір'ю і з родом
Опрощення та й не брали.
- 55 Ой як напротів церкви, дому божого, проїжджали,
То ми з себе шапок із голов не здіймали
І господа милосердного
Собі на поміч не прохали.
Хотя й я, браття, буду у сурму турецьку
- 60 Жалібненько грати,
То тільки нас будуть
Турки-яничари,
Безбожні бусурмани,
Наші ігри козацькі зачувати,
- 65 То будуть до нас приїжджати,
Будуть наше тіло
Сікти та рубати,
Або будуть у тяжку неволю завертати.
Ой уже ми будем, брати рідненькі,
- 70 Голубоньки сивенькі,
Оттут помирати,
Уже нам отця, паньматки й родини сердешної
Повік у вічі не забачати...»
Гей, як стала то на небі
- 75 Чорна хмара наступати,
То стали бідні козаки
А в чистому полі помирати...
Гей, свої голови козацькі молодецькі
А в чистому полі коло річки Самарки покладати.
- 80 Сотвори їм, господи, та вічну пам'ять,
А всім слухающим головам,
І всьому товариству кривному, сердешному

І військам запорозьким
Пошли, боже, на могоя літа,
85 До кінця віка!

V

(Запись 21 февраля 1912 г.)

1 Гей, усі поля самарські почорніли, ясними пожарами погоріли,
Ой тільки не згоріли у річці Самарці,
У криниці Солтанці три терни дрібненькі,
Три байраки зелененькі.

5 Гей, то тим вони не згоріли,
Що там три брата рідненькі, як голуби сивенькі,
Постріляні, порубані спочивали.

Гей, то тим вони спочивали, що рани дуже порубані та постріляні
дуже знемагали.

Ой як обізветься старший брат до середущого словами,

10 Обіллється дрібними сльозами:

«Прошу я тебе, брате, добро ти учини,
Хоч з річки Самарки або з криниці Солтанки холодної води знайди
І рани мої постріляні та порубані окропи, о... охолоди».

Гей, середущий брат тее зачуває,

15 Словами промовляє, братом рідним називає:

«Брате мій рідненький, голубонько сивенький,
Чи ти мені віри не донімаєш, на сміх підіймаєш?
Чи не одна нас шабля порубала,
Чи не одна нас пуля постріляла?»

20 Що маю я на собі дев'ять ран рубані широкі,
А чотири постріляні глибокі.

Ой то добре ми вчинімо, хоч свого найменшого брата попросімо,
Нехай наш найменший брат добре дбає,
Військову суремку в головах достягає,

25 У військову суремку добре грає-програває.

Нехай нас будуть странні козаки зачувати,
Будуть до нас приходжати, смерті нашої до... доглядати.

Гей, то нехай наше тіло козацьке молодецьке у чистому полі по...
поховають».

Гей, то найменший брат тее зачуває,

30 До старших братів словами промовляє:

«Не есть це нас шабля турецька порубала*
І не есть нас пуля яничарська постріляла,

- А це отцева й пайматчева молитва по...покарала.
Ой бо як ми у охотне військо од отця й од матері
35 І од роду од'їжджали,
То ми од отця й матері прощення не брали.
Гей, як проти церкви, дому бож'єго, проїжджали,
То ми шапок з голов не здіймали,
Ой і господа милосердного на поміч не прохали.
40 Ой хоч я, братця, буду у тонку суремку жалібненько грати-програвати,
То будуть турецькі яничари, безбожні бусурмени, по полю гуляти
І будуть наші ігри козацькі зачувати, і будуть до нас проходжати,
Наше тіло сікти та рубати або в тяжку неволю за... завертати.
Ой то краще нам, братця, у чистому полі помирати, уже нам отця й
пайматки
45 І родини сердешної в вічі не видати».
Ой то стала на небі чорна хмара наступати,
Стали бідні козаки у чистому полі помирати,
Свої голови козацькі молодецькі у річці покладати.
Ой то сотвори їм, господи, вічну пам'ять,
50 А всім живущим і слухаючим на многія літа.

VI

(Запись 1930 г.)

- 1 Ой усі поля самарські почорніли,
Ясними пожарами погоріли,
А тільки не згоріло в річці Самарці
Та в криниці Салтанці
5 Три терни дрібненьких
Та три байраки зелененьких.
А тим вони не згоріли, що там три братіки рідненьких спочивали.
А тим вони спочивали, що на рани стріляні,
Гей, та порубані дуже знемагали.
10 Як старший до середульшого озоветься словами,
Залетється дрібними сльозами:
«Братіку мій рідний, милий, голубонько сивий,
Ти добро вчини, з річки Самарки або з криниці Салтанки
Холодної води знайди —
15 Мої рани постріляні,
Гей, та порубані окропи та й охолоди».
«А чи ти ж, брате, віри не доймаєш,
Так і ти ж, брате, на сміх мене піднімаєш—
Чи не одна шабля нас рубала,

- 20 Чи не одна ординська пуля нас стріляла,
Імею на собі дев'ять ран рубаних широких,
А чотири пулями стріляних глибоких.
То давайте ми добре вчинімо,
Свого найменшого брата попросімо,
- 25 То нехай же він хоч навколюшки ставає,
Тонкі суремі з-під голов виймає.
Гей, то нехай по-козацькій жалібно грає й виграває».
«А хоча же я буду навколюшки ставати,
Тонкі суремі з-під голов виймати,
- 30 Хоча же я буду по-козацькій жалібно грати-вигравати,
То будуть турки і яничари наші ігри зачувати,
Будуть до нас приходжати,
А іще гірше катиргу будуть завдавати».
Дай же, боже, з неба дрібний дощик,
- 35 А з низу буйний вітер.
Гей, хоча дощик, а з низу буйний вітер.
Гей, хоча би чи не встала по Чорному морю бистрая хвиля,
Та хоча би чи не вирвала б якорів із чужої катирги».
Визволь, боже, нам усіх козаків-братів із неволі
- 40 На тихі води, на яснії зорі,
Де мир хрещений та край веселий.

СМЕРТЬ КАЗАКА В ДОЛИНЕ КОДЫМЕ

- 1 На узбоччі долини біля двох сокорів козацьких,
Там козак постріляний, порубаний на рани смертельні знемагає,
І праведного судію з неба бажає,
При собі отця-неньки не має.
- 5 Рани постріляні — кров'ю зійшли,
Порубані — к серцю прийшли.
Тогді козак долину Кодину трьома клятьбами проклинає:
«Бодай ти, долино Кодино, мхами, болотами западала,
Щоб у весну божу ніколи не зоряла, не позоряла,
- 10 Що я на тобі третій раз гуляю,
В тебе козацької здобичі собі ніякої не маю.
Первий раз гуляв — коня вороного втеряв;
Другий раз гуляв — товариша сердечного втеряв;
Третій раз гуляю — сам голову козацькую покладаю».
- 15 Орли-чорнокрильці,
Козацькії дозірці,
Налітають,
Козацькую душу доглядають.
То вже козак молодий отця й неньку споминає:
- 20 «Поможи мені, отцева й матчина молитво, на колінцях стати,
Семип'ядную пищаль у руки достати,
По три мірці пороху підсипати,
По три кульки свинцевих набивати,
Орлам-чорнокрильцям,
- 25 Козацьким дозірцям,
Великий подарунок посилати».
То вже козак молодий,
Товариш військовий,
По три мірці підсипає,
- 30 По три кульки набиває,
Орлам-чорнокрильцям,
Козацьким дозірцям,
Великий подарунок посилає...
Сам на себе в землю щирим серцем впадає,
- 35 Тисячу [?] пищаль на колінця одкидає.
Ще й на море поглядає,
Що море трьома цвітами процвітає:

Первим цвітом — островами,
Другим цвітом — кораблями,
40 Третім цвітом — молодими козаками.
Що козаки добрі молодці
На долину Козину прибували,
Срібла-злата много набирали,
Козака постріляного, порубаного знаходили,
45 Шаблями, наділками яму копали,
В семип'ядну пищаль продзвонили,
Славу козацьку учинили.
Шапками, приполами семикіпну висипали,
На могилі прапорок устромили,
50 Славу козацьку учинили.

ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКА В ТУРЕЦКОЙ НЕВОЛЕ

I

(Запись, вероятно, 1832 г.)

- 1 Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У города християнської — до отця, до матусі,
Що не может він їм поклонитися, —
- 5 Тільки поклоняється голубоньком сивеньким:
«Ой ти, голубоньку сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полини ти в города християнської
До отця мого, до матусі,
- 10 Сядь-пади на подвір'ї отцовським,
Жалобненько загуди,
Об моєї пригоді козацької припом'яни.
Нехай отець і матуся
Мою пригону козацькую знають,
- 15 Статки-маєтки збувають,
Великі скарби собирають —
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорне море согравати,
То не знатиме отець, либонь матерь,
- 20 У котрої каторзі шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царьграді на базарі.
Будуть ушкали, турки-яничари набігати,
За Червоное море у орабську землю за продати,
- 25 Будуть за них сребро-злато, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати».
Тоді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
- 30 Кайдани руки, ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацькое проїдала...
То бідні невольники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнській гадали,

- 35 Землю турецькую, віру бусурманську проклинали:
«Ти, земле турецькая, віро бусурманська,
Ти єсть наповнена сребром-златом
І дорогими напیتками;
Тільки же бідному невольнику на світі не вільно,
40 Що бідний невольник у тобі пробуваєть,
Празника рождества будьлі воскресенія не знаєть,
Все у неволі проклятої, на каторзі турецької,
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманську проклинають:
45 «Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Уже-бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною:
Мужа з женою, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою».
50 Визволь, боже, бідного неволька
На святоруський берег,
На край веселий, меж народ хрещений!..

II

(Запись 1904 г.)

- 1 Ой то не ясний сокіл хвилить-прохвиляє,
Гей, то син до батька, до матері,
Із тяжкої неволі в города християнські поклон по... посилає.
Гей, сокола ясного рідним братом називає:
5 «Ой ти, соколе ясний, ти, брате мій рідний!
Ти високо літаєш, ти далеко видаєш,
Гей, чом ти в мого батька і в матері, а ніколи в гостях не.. не буваєш?
Та полини, соколе ясний, брате мій рідний,
У города християнські
10 Та сядь-упади у батька в мого, у матері перед ворітьми,
Гей, жалібненько прохвили, об мої пригоди козацькі при... припом'яни.
Ой нехай батько й мати будуть мою пригоду козацьку добре знати,
Статки-монетки збувають,
Великі скарби збирають,
15 Гей, та мою головоньку козацьку
Із тяжкої неволі ви...визволяють.
Гей, бо як стане Чорне море согравати,
Гей, то не знатиме батько, а лібо й мати, у якій каторзі шука... шукати.
Ой чи в пристані Козловській,
20 Чи в городі у Царграді на базарі.

Там будуть турки-яничари, ушкали набігати,
Чи будуть нас за Червоне море у рабську землю запродавати.
Гей, будуть за нас сребло й злато, сукна дорогії кусками,
не мірячи за...за нас брати».

- Ой то товариш тее зачуває,
25 Словами промовляє
І товариша рідним братом називає:
«Гей, товаришу, брате мій рідний,
Не треба нам у города християнські поклону посилати,
Батькам своїм і матерям більше жалю за...завдавати.
30 Ой хоча батьки й матері будуть добре дбати,
Статки й монетки збувати,
Будуть великі грунта збувати,
Великі скарби збирати,
Так не знатимуть де своїх синів,
35 У якій каторзі шука...шукати.
Ой бо сюди ніхто не заходе, ні народ християнський не заїжджає,
Тільки соколи ясні літають,
На темниці сідають,
Жалібненько хвилять-прохвиляють,
40 Нас, бідних невольників, у тяжкій неволі добрим здоров'ям навіщають...
Далася бідним невольникам тяжка неволя:
Кайдани-залізо ноги позривало,
Сирая сириця білее тіло козацьке молодецьке
Коло жовтої кості, ой, по...пооб'їдало.
45 Ой то вже скоро як на собі бідні невольники
Кров християнську на руках увидали,
То про віру християнську га... гадали.
Ой то землю турецьку, віру бусурманську
Кляли-проклинали:
50 «Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська,
Ти єсть усім наповнена: среблом і златом, і дорогими напیتками.
Ой тільки в тобі бідні невольники пробувають у неволі,
що празника різдва,
Чи того святого великодня, то вони не...не знають.
А все у неволі у турецькій, у бусурменській каторзі
55 На Чорному морі пробувають,
Землю турецьку, віру бусурменську клянуть-про... проклинають.
Гей, ти, земле турецька, ти, віро бусурменська,
Ти, розлуко християнська, ти розлучила не одного вже мужа з женою,
Малих дітей з отцем і брата з сестрою і... із маткою».
60 Ти визволь, боже, усіх бідних невольників
Із тяжкої неволі, із каторги турецької,

На святоруський берег,
У край веселий,
Між народ хрещений.
65 Гей, та даруй, господи, війську запорозькому
На многія літа й до кінця віку.

III

(Запись, вероятно, 1908 г.)

- 1 Не ясний сокол квилить-проквилляє,
То син до отця, до матусі в городи християнській поклон посилає,
Сокола ясного рідним братом називає:
«Соколе ясний, брате мій рідний,
5 Ти високо літаєш і далеко буваєш,
Чого ж ти у мого отця й матусі у гостях ніколи не буваєш?
Полети ж, соколе ясний, брате мій рідний,
В городи християнські
Та сядь-впади у мого отця, у матусі у дворі,
10 Жалібненько захвили
Та про мою козацьку незгодоньку і тяжкую неволеньку
Отцеві-матусі розкажи:
Нехай отець і матуся мою козацькую незгодоньку,
Тяжкую неволеньку будуть добре знати,
15 Грунти й маєтки будуть збувати,
Великі шкерботи [?] збирати
Та мою козацькую головоньку з тяжкої неволі визволяти.
Бо як стане Чорнее море зогравати,
Тоді отець і матуся та не знатиме де свого сина шукати:
20 Чи в пристані Козловській, чи в городі Царграді на базарі.
Що як будуть турки та яничари набігати
Та за Чорнее море в землю агарську продавати,
Срібло та золото, не лічачи, дорогії сукна поставнями за нас брати».
То тоді брат-товариш се слово почуває
25 Та до брата-товариша словами промовляє:
«Товаришу вірненький, брате мій рідненький,
Не треба було б нам в городи християнські
Поклону подавати
Та отцеві-матусі великого жалю завдавати:
30 Хоча отець і матуся будуть добре дбати,
Грунти-маєтки збувати,
Великі шкорбети [?] збирати

- Та не будуть вони знати, в якій тяжкій неволі своїх синів шукати.
Сюди ніхто не проходжає
- 35 І мир християнський не заїжджає.
Тільки яснії соколи залітають
Та на темниці сідають,
Жалібненько хвилять-прохвиляють,
Та нас, козаків, бідних невольників,
- 40 Добрим здоров'ям навіщають».
Тоді козакам, бідним невольникам,
Тяжкая неволя добре далась знати:
Кайдани руки та ноги повривали,
Сирая сириця тіло козацьке молодецьке до жовтої кості проїдала.
- 45 Тоді козаки, бідні невольники,
Стали плакати-ридати,
До сирої землі припадати
Та землю турецьку і віру бусурменську
Клясти й проклинати:
- 50 «Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська,
Ти наповнена сребром та злотом, дорогими напитками;
Тільки в тобі трудно пробувати.
Що в тобі козаки, бідні невольники, пробують,
Празника святого різдва й великодня не знають
- 55 Та про віру християнську думаютъ та гадають,
Землю турецьку, віру бусурменську клянуть-проклинають —
Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська, ти, розлуко християнська!
Не одного ти вже розлучила за сім літ войною
Мужа з жоною, брата з сестрою, а малих діток
- 60 З отцем, з ненькою».
Тоді ж то козаки, бідні невольники,
На колінка упадали,
Господа милосердного прохали:
«Визволь нас, боже, з тяжкої неволі
- 65 На святоруський берег,
На край веселий, між мир хрещений, в города християнські».
Слава про козаків, бідних невольників,
Однині до віка, а вам пошли, боже, здоровіє і многая літа.

**НЕВОЛЬНИКИ НА КАТОРГЕ
(ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКОВ)**

I

(Запись, вероятно, середини 1850-х гг.)

- 1 Що на Чорному морю,
Потребі царській,
Громаді козацькій,
Там много війська понажено,
5 У три ряди бідних, безщасних невольників посаджено,
По два та по три докупи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.
Тоді бідні, безщасні невольники на коліна упадали,
10 Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Господи милосердний, створи з неба ясне сонце-мати.
Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
Сирая сириця коло рук ослабати.
15 Хай ми будем, бідні, безщасні невольники,
У чужій землі хоч мале число полегкості собі мати».
Тое промовляли,
Землю турецьку, кляли-проклинали:
«Земле турецька,
20 Проклята віро бусурманська,
Розлуко ти на світі християнська!
Що ти не одного розлучила мужа з жоною
Або брата з сестрою,
Альбо кровну родину з родиною,
25 Альбо близьку сусіду з сусідою.
Хто у тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях проходжає,
У турецькій землі нікогда собі отрадості не має».
Визволь, господи, невольника з неволі,
30 На простій дорожці,
На ясні зорі,
На руський берег,
На край веселий,
Меж мир хрещений!

- 1 У святую неділю то-то не сизії орли клекотали,
То біднії невольники у тяжкій неволі горко заплакали:
Залізо-кайдани брязчали,
А вони собі угору руки знімали,
- 5 Та господа милосердного прохали-благали:
«Дай нам, господи, дрібен дощик із неба,
А буйний вітер із низу,
То чи не буде на Чорному морі сильна хвиля вставати,
Та чи не буде із каторги турецької якорів ізривати,
- 10 Бо тая каторга турецькая так нам доїла, так нам доїла,
Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацькеє молодецькеє тіло до костей постирало».
Коли баша турецький,
Недовірок християнський,
- 15 Вже по ринку походжає
Та на свої турки зозла гукає:
«Турки-нечари, кажу я вам: добре дбайте,
По три пучки тернини у руки таволги червоної набирайте,
Од ряду до ряду заходжайте
- 20 Та по три рази в одно місто невольника затинаяте!»
То турки-нечари добре дбали,
По три пучки тернових у руки червоної таволги набирали,
Од ряду до ряду заходжали
Та по три рази в одно місто бідного невольника затинали,
- 25 До костей козацькеє тіло молодецькеє оббивали,
Кров християнську неповинно проливали.
То як стали біднії невольники на собі кров забачати,
Стали турка клясти-проклинати:
«Ой ти, турок проклятий, віро бесурмлянська,
- 30 Розлуко християнська!
Ти не одного сина із отцем і з матір'ю розлучила,
І брата з сестрою,
І мужа з женою,
Товариша із товаришем;
- 35 Бідному невольнику ніколи й спокою немає.
Визволь нас, господи, із тяжкої неволі
Та на тихії води,
І на яснії зорі,
Та у край веселий,

40 Междо мир хрещений,
У городі християнські!»
Дай, боже, люду царському,
Народу християнському
На здоров'я й на многії літа
45 До кінця віка!

III

(Запись 1903 г.)

- 1 Гей, гей! Ой у святую неділеньку да барзо рано-пораненьку,
Ой да тож-то то не сизії орли заклекотали,
Як то біднії невольники у тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!
Угору руки підіймали, кайданами забряз[ча]ли,
5 Господа милосердного прохали та благали, гей!
«Гей! Подай, подай нам, господи, з неба дрібен дощик,
А знизу-то буйний вітер,
А чи не встала б на Чорному морі бистрая хвиля,
Да чи не позривала б вона якорів з турецької каторги, гей!
- 10 Бо вже ж нам сая турецькая каторга надоїла,
Кайдани-залізо ноги повривало,
Білее тіло козацьке пані-молодське коло жовтої кості пошмугляло».
Гей, гей! Отож-то то баша турецький бусурменський, недовірок
християнський,
Ой то тож-то то він на чердак ісходжає
- 15 Да сам-то тее добре зачуває,
Да на свої слуги, турки-яниченьки, зозла гукає:
«Гей, гей, кажу, кажу я вам, турки-яниченьки,
Ой добре ж ви дбайте, барзо гадайте,
По три пучки тернини, по чотири червоної таволчи у руку набирайте,
гей, гей!»
- 20 До тож-то то тії слуги турки-яниченьки
Добре дбали, барзо гадали,
По три пучки тернини, по чотири червоної таволчи у руку набирали,
гей!
- Із ряду до ряду заходили,
Потричі в однім місті бідного невольника затинали,
25 Кров християнськую неповинну проливали, гей, гей!
Ой як стали ж то тії козаки, пани-молодці,
На собі кров християнську забачати,
То стали землю турецькую,
Віру бусурменськую,

- 30 Клясти-проклинати, гей, гей!
«Гей, — каже, — земле, земле турецькая,
Віро проклятая бусурменська,
Розлуко ти християнська,
Ой десь же то ти не одного розлучила,
35 Чи брата з сестрою,
Чи мужа з вірною жоною,
А чи вірненького товариша з товаришем, гей!
Гей! Земле, земле, десь справді ти єсть проклятая,
Тільки турчину-кальянинину на срібло, на злато вельми багата, гей!
40 Гей, визволь нас, визволь нас, господи, усіх бідних невольників,
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
Проміждо народ хрещений
45 В городи християнськії,
До отця, до неньки,
До родини сердешної
І на многії літа
І до кінця віка».
50 Ой наперед уклоняюся господу богу
І отаману, батькові кошовому,
І всьому товариству кривному й сердешному
І всім головам слухаючим
На многія літа,
55 До кінця віка.

IV

(Запись 1909 г.)

- 1 Гей, що на Чорному морі
Та на тому білому камені,
А в потребі царській,
В громаді козацькій,
5 Там багато війська понажено.
Там багато війська понажено:
По три, по два укупі посковано,
По два кандали на руки, на ноги покладжено,
А сирою сирицею
10 Назад руки пов'язали.
Як стали бідні невольники
Ой на коліна й упадати,

- Та руки вгору підіймати,
Кайданами забряжчали,
15 А господа милосердного прохали - благали:
«Подай-то нам, господи,
А з неба дробен дощик,
А з низу буйний вітер!
Гей, чи не стала б то
- 20 На Чорному морі
А бистрая хвиля,
Чи не повиривала б то якорів
З турецької, бусурменської,
А з тяжкої неволі».
- 25 Гей, то паша турецький, бусурменський,
Сам по чердаку проходжає,
На слуг своїх, турків-яничарів,
Гей, і зозла гукає:
«Ой кажу я вам, турки-яничари,
- 30 Ви все добре-то дбайте,
По три пучки тернових,
Червоної таволги набирайте,
А в руку забирайте,
Од ряду до ряду заходжайте,
- 35 Потричі бідних невольників
А в одно місто затинаяте!»
Гей, то турки-яничари
Усе добре-то дбали,
Гей, усе зачували:
- 40 По три пучки тернини
Та червоної таволги
У руку набирали,
А з ряду до ряду заходжали,
Потричі бідних невольників
- 45 А в одно місто затинали,
А кров безневинно проливали.
Як стали бідні невольники
На собі кров християнську забачати,
То стали про віру християнську казати,
- 50 А землю турецьку,
Віру бусурменську,
Клясти-проклинати:
«Ей, ти, земле турецька,
Ти, віро бусурменська!

- 55 Ти єсть усим наповнена —
І сребром, і златом,
І дорогими напیتками;
Тільки бідним тобі невольникам
На світі...
- 60 Гей, то тільки бідні невольники
В тобі пробувають,
Що празника різдва
І того святого великодня то й не знають».
А все в неволі,
- 65 А все в турецькій,
Усе в бусурменській,
Ой то все пробувають,
А землю турецьку,
Віру бусурменську,
- 70 Клянуть-проклинають:
«Ой ти, земле турецька,
Ти, віро бусурменська,
Ти, розлуко християнська!
Бо вже ти нас не одного розлучила:
- 75 А мужа з женою,
Брата з сестрою,
Малих дітей з отцем і з ненькою.
Ой то визволь нас, господи,
Та визволь, господи,
- 80 Із тяжкої неволі
На тихі води,
На ясні зорі,
На край веселий,
Міждо мир хрещений!»
- 85 Даруй, боже, милості вашій,
І всім мостям нашим запорозьким,
І всім слухающим головам,
Пошли їм, боже,
На многая літа!
- 90 На многая літа,
Аж до конца віка!

(Запись 30 ноября 1961 г.)

- 1 Гей, гей, гей, гей,
Гей, у святу неділеньку та рано-пораненьку,
Та й тож-то не сизі орли заклекотали,
Як ті бідні, нещасні невольники в тяжкій турецькій неволі
заплакали, гей!
- 5 На коліна упадали,
Кайданами забряжчали,
Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали, гей, гей!
«Гей, подай, подай нам, господи,
- 10 З неба дрібен дощик,
Ай з низу буйний вітер,
Ой хоча би чи не встала на Чорному морі та бистрая хвиля,
Ой хоча би чи не позривала якорів з турецької каторги, гей!
Бо вже нам ся турецькая каторга надоїла,
- 15 Кайдани-залізо руки, ноги поз'їдало,
Білее тіло козацькеє молодецькеє
Біля жовтої кості пошмугляло, гей!»
Що той баша турецький, бусурменський,
Недовірок християнський,
- 20 Ой да тож-то він на чердаки сходжає,
Сам себе добре зачуває
Та на слуг своїх, турків-яничарів,
Зозла гукає, гей, гей!
«Гей, кажу, кажу я вам,
- 25 Слуги ви мої, турки-яничари,
Добре ви дбайте,
По три пучки колючої тернини
Та по чотири червоної таволги
У руки набирайте,
- 30 Із ряду до ряду заходжайте,
Потричі в однім місці
Бідного невольника затиняйте,
Кров християнськую на землю проливайте, гей!»
Тоді-то турки-яничари теє добре зачували
- 35 Та недобре вони дбали,
По три пучки колючої тернини
Та по чотири червоної таволги
У руки набирали,
Із ряду до ряду заходжали,

40 Потричі в однім місці
Бідного невольника затинали,
Кров'ю християнською на землю
Безвинно про... проливали, гей!
То як стали бідні, нещасні невольники
45 На собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурменську
Клясти-проклинати, гей, гей!
«Гей, ти, земле, земле турецькая,
Проклята ти, віро бусурменська,
50 Ти, розлуко християнська,
Та не одного ти розлучила
Мужа з женою, брата з сестрою
Або товариша з товаришем ріднесеньким!
Гей, визволь, визволь, господи, нас,
55 Всіх бідних невольників,
З тяжкої турецької неволі
На ясні зорі,
На тихі води,
В край веселий,
60 Між народ хрещений,
В города християнськії, до отця, до неньки,
До роду, родини сердечної, гей!»
Уклоняюсь наперед господу богу
І батькові отаману кошовому,
65 І всьому війську славному запорозькому,
І цім слухаючим головам
На здоров'я, на многая літа.

СОКОЛ И СОКОЛЕНОК

I

(Запись, вероятно, 1873 г.)

- 1 У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої сторони,
Да сіли-упали у лісі на преудобному дереві на орісі,
Да звили собі гніздо шарлатное,
5 Знесли яйце жемчужное
Да і сплодили собі дитя —
Бездольное, безродное соколя.
Як полетів ясен сокіл у чистее поле
Живності доставати;
10 Ой да живності не достав,
А соколя своє, бездольне, безродне дитя, утеряв.
То сокіл прилітає—
Аж його соколяти немає.
То сокіл літає
15 Та орла питає:
«Орле-брате, чи не бачив ти мого соколяти,
Безродного, бездольного дитяти?
Чи його сильні дощі затопили,
Чи буйні вітри заносили?»
20 «Соколе-брате, твого соколяти
Ні сильні дощі не затопили,
Ні буйні вітри не заносили:
А йшли стрільці-булахівці ¹,
Та й набачили твое гніздо шарлатное,
25 Та взяли твое соколя, бездольне, безродне дитя,
Та у срібні пута запутали,
Жемчужю ² очі завішали,
Та понесли у город у Царигород
До Івана Богословця*.
30 А Іван Богословець по ринку ходить,
Твое соколя безродне, бездольне на руці носить.

¹ Булахівка — то або вулиця, або що у селі, а може й село.— Прим. певца.

² Жемчуж — то щось дороге.— Прим. певца.

Та якби ти, соколе-брате, добре дбав,
Та над город, над Царигород налітав, та на валу сідав,
Та якби ти жалібно квилив і проквиляв,
35 Щоб твоє соколя зачувало
Та смутно ся мало і головку склоняло, і крилечка опускало.
Ой то чи не мог би Іван Богословець
Великого милосердія мати:
Чи не звелів би він з його ніг
40 Срібних путів познімати,
Коло очей жемчужі позбирати;
Та чи не звелів би він його на вал виношати?»
Так сокіл добре дбав,
І на город Царигород налітав,
45 І на валу сідав, жалібно квилив-проквиляв.
То соколя зачувало,
Смутно ся мало,
Головку склоняло
І крилечка опускало.
50 Ей, тож-то він, Іван Богословець,
Велике милосердіє мав,
Срібні пута з ніг познімав
І жемчуж коло очей познімав
Та й звелів його на вал виношати:
55 «То як буде воно утікати,
Так я велю його взнов забирати
Та до мене приношати!»
А сокіл налітав, та на крила взяв,
Та на високу висоту-гору підношав:
60 «Ей, соколя моє, бездольне, безродне!
Лучче ми будем по полю літати
Та собі живності доставати,
Аніж у тяжкій неволі
У панів проживати.
65 Ей, тож-то у панів єсть що пити і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити».
Ей, як-то б'ється птиця об птиці,
А родина об родині,
Ей, то так-то б'ється отець і мати
70 Об своїй кривній дитині.
Дай, боже, на здоров'є на многі літа
Всім православним християнам,
На многі літа,
До кінця віка!

II

(Запись 20 мая 1876 г.)

- 1 Вилинули соколи
З чужої сторони,
Сіли-впали у лісі,
На превоздобному дереві орісі,
5 Ізвили собі гніздо щерлатное,
Ізнесли яйце жемчужное
І вивели собі дитя —
Бездольне
Та безродне,
10 Ясне соколя.
То як полетів сокіл старий
На чужу україну живності доставати,
То він собі живності не достав,
Тільки бездольне своє та безродне ясне соколя утерав.
15 То він у свою україну прилітає,
Свого безольного та безродного соколяти на місті не застає.
То він сизокрилого орла стрічає
І до його словами примовляє:
«Ей, сизокрилий орле,
20 Чи ти не чув, чи не прибачив, де то моє дитя,
Бездольне та безродне ясне соколя, поділося?»
Ей, то сизокрилий орел тее зачуває,
До ясного сокола словами примовляє:
«Ей, то ти то ясний соколе!»
25 Їхали стрільці
Булахівці
З города
Царигорода,
Та твоє гніздо щерлатное увидали
30 Та оріх-дерево зрубали,
Та твоє дитя,
Бездольне
Та безродне
Ясне соколя,
35 Забрали,
Та в город Цариград заношали
Та Івану Богословцю на утіху продавали.
То-то Івась Богословець його забирає,
Золоті пута на ноги надіває

- 40 І жемчугом очі запускає,
По Царигороді гуляє
І ясне соколя на руках носить, серце своє утішає.
То якби ж ти, ясний соколе, над Цариград-город надлетів,
Та жалібненько заквилів, —
- 45 Хай твоє дитя,
Бездольне та безродне соколя,
Не так-то весело буває,
Ніякої птиці не ввижає,
Головку склоняє,
- 50 То чи не буде Іван Богословець велике милосердіє мати,
Чи не буде його на високий вал викидати».
То ясний сокіл тее зачуває,
Над город Царигород надлітає,
Жалібненько проквиляє.
- 55 То ясне соколя тее зачуває,
Свою головку низенько склоняє
І очі під лоб пускає.
То Іван Богословець на його поглядає,
Важко здихає,
- 60 До своїх слуг словами примовляє:
«Ой ви, вірні мої слуги!
Возьміть оце дитя,
Бездольне та безродне соколя,
Та золоті пута з ніг скидайте,
- 65 Жемчуг з очей здіймайте,
Та на високий вал виношайте,
Та на тихий вітер його пускайте.
Буде на його тихий вітер повівати, —
Чи не буде воно на своє здоров'я змагати».
- 70 Ой у святую неділеньку барзо рано-пораненьку
Бездольне та безродне ясне соколя забирали,
Золоті пута з ніг скидали,
Жемчуг з очей знімали
Та на високий вал виношали,
- 75 На тихий вітер пускали.
То ясний сокіл на сиру землю крильця свої спускає
І своє дитя,
Бездольне та безродне ясне соколя,
Поспішно на крила хватає,
- 80 Під високу висоту залітає
Та город Царигород закликає:
«Оже хоч ти, Царигород-город, на сребро-золото багатий,

Що є в тобі що їсти і пити
І добре ходити,
85 Та немає чоловікові отрадості». Услиши, господи, у просьбах,
У нещетних молитвах.
Дай, боже, миру царському,
Народу християнському
90 На многая літа,
До кінця віка!

ИВАН БОГУСЛАВЕЦ

(Запись 1805 г.)

- 1 Въ городѣ Козловѣ стояла темница каменная,
7 сажень въ землю въ мурованная,
У той темницѣ пробувало 700 козаковъ,
Бѣдныхъ невольниковъ.
- 5 Межъ ними безъ старшины козацкой не бывало,
Бувъ одинъ старшій старшиною Иванъ-Богославецъ *,
Гетманъ запорожскій.
Они десять лѣтъ пробовали въ неволи,
- 10 То Иванъ-Богославецъ сидя соби думаетъ да гадаеть,
До козаковъ словами промовляетъ:
«Козаки, панове молодцы,
Що у насъ сегодня за день великая субота,
Завтра будетъ святой день — Великъ-день,
- 15 Будуть наши отцы рано вставати,
До Божого дому приступати,
Божіе слово выслухати,
Насъ, бѣдныхъ невольниковъ, поминати».
То всѣ невольники тое зачували,
- 20 Дробными слезами обливали,
Иванца-Богославца лаяли-проклинали:
«Бодай ты себѣ, Иванецъ-Богославецъ, щастья и доли не малъ,
Що ты намъ сей праздникъ отказалъ».
Иванъ-Богославецъ тое зачувае,
- 25 Словами промовляє:
«Не лайте мене, братцы, не проклинайте,
Може намъ, братцы, Богъ милосердный буде помогати,
Чи не будемъ мы съ неволи выступати?»
То въ недѣлю рано-пораненько
- 30 Алканъ-пашева турецкая отъ мужа зоставала,
Свого мужа поховала,
До темницы прихожала,
Темницу отмыкала,
Помежъ невольниками похожала,
- 35 Иванца-Богославца за бѣлую руку брала,
Ще словами промовляла:
«Иванче-Богославче!

- Коли бѣ ты свою вѣру христіанскую поломалъ,
А нашу бусурманску на себя бралъ,
40 Уже бѣ ты въ городѣ Козловѣ пановалъ...
Я бѣ твоихъ невольниковъ всѣхъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христіанскую хорошенько провожала».
Иванецъ-Богославецъ тее зачувае,
Словами промовляе:
- 45 «Алканъ-пашова, пани молодая!
Якъ не будешъ ты мнѣ христіанскою вѣрою урѣкати,
Буду я тебя за жену до себе брати».
То вже Алканъ-пашова, пани молодая,
7 недѣль хмелю не заживала,
- 50 Христіанскою вѣрою не урѣкала,
Всѣхъ невольниковъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христіанскую хорошенько провожала.
Якъ стала на восьмой недѣле хмѣль заживати,
Стала съ молодыми турецкими панами гуляти,
- 55 Стала Иванчевы-Богославцевы христіанскою вѣрою урѣкати:
«Дивится, панове,
Якій у мене мужъ прекрасный,
Та винъ у насъ побусурменился для роскоши турецкой».
Иванецъ-Богославецъ тое зачувае,
- 60 До Чернаго моря швиденько прибѣгае,
Въ лодку сѣдае,
Козаковъ середъ Чернаго моря догоняе,
До козаковъ въ судно вступае.
Алканъ-пашева, пани молодая, до Чернаго моря прихожае,
- 65 Иванца-Богославца въ суднѣ забачае,
Дробными слезами обливае:
«Иванче-Богославче!
Бодай тебе Господь милосердный на семъ свѣтѣ избавилъ,
Якъ ты мене, молоденьку, зрадилъ!»
- 70 То ще якъ стала темная ночь наступати,
Стали козаки до города Козлова назадъ прибувати,
Стали на турокъ на сонныхъ набѣгати,
Стали ихъ рубати,
Городъ Козловъ огнемъ-мечемъ воевати,
- 75 Стали турецкіе лехи разбивати,
Сребро-злато, дорогую одежду забирати,—
Сталъ Иванецъ-Богославецъ Алканъ-пашевую, паню молодую,
рубати,
Стали отъ пристани Козловской поспѣшати,
И ще до свѣта до города Сѣчи прибувати,

80 Въ городѣ Сѣчи сокровища турецкія раздѣляти,
Стали уже козаки словами промовляти:
«Иванче-Богославче, гетмане запорожскій!
Десять лѣтъ ты въ неволѣ пробувалъ,
Ни одного козака не утерялъ!»

85 Вызволь, Господи, невольника изъ неволи
На край веселый,
Между миръ христіанскій!

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

I

(Запись, вероятно, середины 1850-х гг.)

- 1 Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная,
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
5 Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
10 Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера!»
15 Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
20 «Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславно!
Почім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
25 Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
30 Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой , козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській великóдная субота,

- 35 А завтра святий празник, роковий день великдень».
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
40 Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день великдень сказала!»
45 То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
50 Ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
55 На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день великдень,
60 Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
65 Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
70 Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
75 Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте.
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,

- Моему батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
80 Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
85 Бо вже я потурчилась, побусурменилась,
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
90 З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
95 Вислухай, боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

II

(Запись 30 январа 1886 г.)

- 1 На синьому морі,
На білому камені,
Там стояла темная темниця,
А в тій темниці, там пробувало п'ятсот козаків,
5 Бідних невольників.
Що вони тридцять три літа там пробували,
Сонця праведного
І світа білого
Собі в вічі не видали.
10 Десь узялась дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
До темниці приходжає,
До козаків словом промовляє:
«Ах, ви, козаки,
15 Біднії невольники!
Що ви тут тридцять три літа пробували,
Сонця праведного,

- Світа білого
Собі в вічі не видали;
20 Чи ви знаєте, що в нас день сьогодні святий субота,
Завтра będzie святий день великдень?»
Вони на колінка упадали *,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
25 Проклинали:
«Щоб ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславно,
Ні щастя собі, ні долі не мала,
Як ти нам сей день великдень сказала.
30 Що наші рідні будуть пити і гуляти
І нас споминати,
А нам będzie тяжко та важко *
У неволі пробувати».
«Не лайте мене, бідні невольники, і не проклинайте!
35 Турецький пан од двору од'їжджатиме *,
Ключі мені у руки уручатиме*,
То я буду на білий світ вас випущати.
То ви біжіте,
Тільки города Богаславії не миніте,
40 Там моему отцеві накажіте,
Що нехай монетов не збуває,
Мене відсіля не викупляє,
Бо вже я потурчилась
І побесурменилась
45 На турецькі ласощі і на лакомини».
Визволь, господи, нас, бідних невольників, на волю,
В край веселий,
У мир хрещений,
На ясні зорі,
50 В городи християнські.
Християнському миру на здоров'є
І на многіє літа.

III

(Запись 1908 г.)

- 1 Гей, що на Чорному морі,
Та на тому білому камені,
Там стояла темниця кам'яная.
Гей, там стояла темниця кам'яная,

- 5 А в тій темниці пробувало
Сімсот бідних козаків,
А в неволі пробували,
Та божого світу
І сонця праведного не забачали.
- 10 Гей, то дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
А все добре дбає,
До кам'яної темниці прибуває,
Гей, до козаків словами промовляє:
- 15 «Козаки, ви, бідні невольники!
Чи ви знаєте,
Що в нашій землі
Та й день за тепера?»
Гей, то козаки, бідні невольники,
- 20 А все зачували,
Та й до дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
Словами промовляли,
Сльозами проливали,
- 25 Дівку-бранку, Марусю, попівну
Богуславку, називали:
«Гей, ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславно,
А все добре дбаєш,
- 30 Хотя й ми тебе дівкою-бранкою називаєм,
Почому ми знаєм,
Що в нашій землі християнській
Ой день за тепера?»
«Гей, козаки, ви, бідні невольники!
- 35 Ще й у нашій землі та тепера
Великодня субота,
А завтра дасть бог святий день,
Сороковий день, ой великдень».
Гей, то козаки теє зачували,
- 40 До дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
Словами промовляли,
Сльозами проливали,
Гей, та дівку-бранку,
- 45 Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:

«Бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя-долі не мала,
50 Як ти нам святий великдень ісказала!
Як ми вже в неволі пробували,
А ще в темній темниці проживали,
Аж за тридцять три годи
Світа божого не забачали...»
55 То дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
А ще добре дбала,
Козакам сказала:
«Ей, козаки, ви, бідні невольники!
60 Не лайте мене,
Не закликайте мене!
Гей, як діждемо святого великодня,
То буде наш пан турецький
До мечеті од'їжджати,
65 То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
Ключі на руки віддавати,—
Буду на руки приймати,
До кам'яної темниці перебувати.
70 Ой то буду до кам'яної темниці
Прибувати, отвирати,
Вас, бідних невольників,
А з кам'яної темниці випускати.
Гей, ви, козаки, ви, бідні невольники!
75 А ще добре дбайте,
В города християнськії утікайте,
Тільки города Богуслава не минайте!
І города Богуслава не минайте,
До батька до мого й матері прибувайте,
80 І батьку моему та матері
То знать давайте:
Нехай буде батько і мати
Та ще добре дбати,
То статків-маєтків не збувають,
85 Великих скарбів не збирають,
Моеї голови
А з тяжкої неволі не визволяють,
Бо вже я потурчилась,
Побусурменилась

- 90 Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного».
То визволь нас, господи,
Із тяжкої неволі,
Гей, на тихі води,
95 На ясні зорі,
На край веселий,
Міждо мир хрещений!
Даруй, боже, милості вашій
І всім військам запорозьким,
100 І всім слухающим головам,
І всьому товариству і кривному і сердешному
Пошли, боже, на многая літа
І до кінця віка!

IV

(Запись начала 1900-х гг.)

- 1 На Чорному морі, на камені білому,
Там стояла темниця темненька,
А в тій темниці було сімсот козаків, бідних невольників,
Що вони тридцять літ у неволі пробували,
5 Білого світу й праведного сонечка у вічі не видали
І празника святого різдва й великодня не знали.
В одно время дівка Маруся-бранка, попівна Богуславка,
По Чорному морі проїжджала,
До темної темниці прибувала,
10 То вона до козаків, бідних невольників, тихо словами промовляла:
«Ви, козаки, бідні невольники, ви у неволі пробуваєте,
Скажіте мені, що в нас тепера в християнських городах за день?»
Тоді козаки, бідні невольники, стали плакати-ридати,
До дівки Марусі-бранки, попівни Богуславки, словами промовляти:
15 «Ах, ти, дівко Марусю-бранко, попівно Богуславно,
Почому ми можемо сей день знати,
Як ми тридцять літ у неволі пробуваємо,
Білого світа і праведного сонця у вічі не видаємо?»
«Ах, ви, козаки, бідні невольники,
20 Скажу я вам, що в нас в християнських городах за день:
День у нас сьогодні субота,
А завтра роковий день великдень».
Тоді козаки, бідні невольники, стали слізно плакати і ридати,
Дівку Марусю-бранку, попівну Богуславно, клясти й проклинати:

- 25 «Бодай же ти, Марусю-бранко, попівно Богуславко,
Щастя й долі не мала,
Як ти нам роковий празник велик день сказала.
Що в наших християнських городах
Родителі наші будуть пити та гуляти
- 30 Та друг-друга в дом закликати,
А нам тяжко та важко
В тяжкій неволі, в темниці темненькій пробувати».
Тоді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка,
Все добре дбала,
- 35 До козаків словами промовляла:
«Ви, козаки, бідні невольники,
Не лайте мене й не проклиняйте мене.
То буде турецький паша в країну виїжджати,
Буде мені ключі вручати,
- 40 А я буду до темниці приходжати,
Темницю буду відпирати і вас, козаків, бідних невольників,
з темниці буду випускати».
Настала та година, що турецький паша в країну від'їжджає,
Та дівці Марусі-бранці, попівні Богуславці, ключі вручає.
Тоді дівка Маруся-бранка, попівна Богуславка, усе добре дбає,
- 45 До темниці приходжає,
Темницю відпирає,
Козаків, бідних невольників, з тяжкої неволі випускає.†
Сама дівка Маруся-бранка, попівна Богуславка, на колінка упадає,
Руки вгору піднімає,
- 50 Бога милосердного благає:
«Визволь же нас, боже, з тяжкої неволі.
А ви, козаки, бідні невольники,
Прошу я зас, добре ви дбайте,
З тяжкої неволі утікайте,
- 55 В городи християнські прибувайте,
Одного города Богуслава не минайте,
До мого отця й матусі забігайте,
Низенький поклон подавайте.
Нехай мій отець і матуся добре дбають,
- 60 Грунтів-маєтків не збувають,
Великих шкабет [?] не збирають,
Та дівки Марусі-бранки, попівни Богуславки,
З тяжкої неволі не визволяють.
Що вже дівка Маруся-бранка, попівна Богуславка,
потурчилась і побесурменилась

- 65 Для роскошів турецьких, для лакомотва нещасного!»
Тоді дівка Маруся-бранка, попівна Богуславка, на колінка упала,
Господа милосердного прохала:
«Та услиш, господи, у мольбах наших
І у щирих молитвах цих козаків, бідних невольників,
70 Та визволь же нас, боже, з тяжкої неволі
На край веселий, між мир хрещений,
На тихі води, на ясні зорі,
На святоруський берег».
Слава про дівку Марусю-бранку, попівну Богуславку,
75 Про козаків сімсот, бідних невольників,
Однині до віка.
Всім на здоровіє і многії літа.

V

(Запись 12 или 14 февраля 1930 г.)

- 1 На Чорному морі,
На камені біленькім,
Там стояла темниця кам'яная.
Ой у тій темниці пробувало сімсот козаків,
5 Й а бідних невольників.
Тридцять год в тій неволі пробували,
Гей, а й в тій неволі пробували,
Світа божого, сонця праведного
В своїх очах не видали.
10 То до їх дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, прибуває,
То й словами промовляє:
«Гей, козаки, козаки, бідні невольники,
Чи ви знаєте, що в землі християнській за день тепера?»
Гей, козаки зачувають,
15 Словами промовляють:
«Почім же б ми могли знати,
Що в землі християнській за день тепера,
Як ми же тридцять год
В тяжкій неволі пробуваєм,
20 Світа божого, сонця праведного
В своїх очах не видаєм?»
То тоді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, пробуває
Та й словами промовляє:
«Ей, козаки, козаки, бідні невольники,

- 25 В землі християнській тепера день великодная субота,
А завтра роковий же божий празник великдень».
Козаки, бідні невольники, зачували, по речах її пізнавали,
Словами промовляли, кляли-проклинали:
«Бодай ти, дівко-бранко, Марусю, попівно Богуславко,
30 Щастя й долі не мала, як ти нам цей день божий празник сказала».
«Ей, козаки, козаки, бідні невольники,
Та не лайте, не проклиняйте —
Четвертого часу полуночної години піджидайте.
В четвертім часу полуночної години
35 Буде пан турецький до мечеті од'їжджати,
То мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
То я буду до темниці прибувати
40 І темницю відмикати,
І вас, козаків,
Бідних невольників,
На волю випускати».
Діждали четвертого часу
45 Полуночної години.
Дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка,
До темниці прибуває,
Темницю відпирає,
Бідних невольників
50 На волю випускає.
«Куди йдіте, то йдіте,
Тільки, прошу вас,
Города Богуслава не миніте,
Батькові і матері іскажіте,
55 Нехай вони ґрунтів не збувають,
А скарбів не наживають
Та й мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
Відсіля не визволяють,
60 Бо вже я тут потурчилась
Та й побусурменилась
А для панства великого,
Для лакомства нещасного».
Визволь, боже, бідного невольника
65 На тихі води, на ясні зорі,
На край веселий,
А в мир хрещений.

VI

*(Вторая запись от того же лирика
12 или 14 февраля 1930 г.)*

- 1 Гей, на Чорному морі,
На камені біленькім,
Там стояла темниця кам'яная.
Гей, а в тій темниці
- 5 Пробувало сімсот козаків,
Жи, то бідних невольників.
Тридцять год в тяжкій неволі пробували,
Світа божого, сонця праведного в своїх очах не видали.
То до їх дівка-бранка, а Маруся, попівна Богуславка, прибуває,
- 10 А й словами промовляє:
«Гей, козаки, козаки, ви-то, бідні невольники,
Чи ви знаєте в християнській а землі що за день тепера?»
Гей, козаки зачували,
До сирої землі білим лицем припадали
- 15 Та й словами промовляли,
А дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку, по речах пізнавали:
«Гей, дівко-бранко, Марусю, попівно Богуславко,
А почім же ми могли знати,
Що в землі християнській за день же тепера?
- 20 Як ми тридцять год в тяжкій неволі пробуваєм,
Світа божого, сонця праведного в своїх очах не видаєм?»
То вона зачуває,
Словами промовляє:
«Гей, козаки, бідні невольники,
- 25 А не лайте та не проклиняйте,
Четвертого часу полуночної години піджидайте,
А в четвертім часу полуночної години буде пан турецький до мечеті
від'їжджати,
А мені, дівці-бранці, Марусі, а попівні Богуславці,
То на руки ключі віддавати.
- 30 Ой я буду до темниці прибувати,
А темницю відпирати,
Та й вас, козаків, бідних невольників, жи, та на волю випускати».
Гей, козаки зачували,
Четвертого часу полуночної години піджидали.
- 35 А в четвертім часу полуночної години
Дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, прибуває,
А темницю відпирає

- Та й козаків, бідних невольників, жи, а на волю випускає.
«Гей, козаки, козаки, ви-то, бідні невольники,
40 Куди йдіте, то йдіте,
Та й, прошу вас, города Богуслава не миніте,
Батькові й матері іскажіте,
Хай вони ґрунтів не збувають
Та скарбів не наживають,
45 Та й мене, дівки-бранки, Марусі, попівни Богуславки,
Відціля та не визволяють,
Бо я потурчилась та й побусурменилась,
А для панства великого,
Для лакомства нещасного.
50 Гей, а для панства великого,
Для лакомства нещасного».
Визволь, боже, ж ти а бідного невольника
На тихі води,
На ясні зорі,
55 А на край веселий, жи,
І в мир-то хрещений.
А всем слушающим, жи,
На здоровіє,
На многі літа мати,
60 На многі літа мати.

VII

(Запись 1930 г. от В. Белокриницкого)

- 1 Та на морі синенькому,
Та на камені біленькому,
Там стояла темна темниця.
То в тій же темниці там пробувало
5 П'ятсот козаків, бідних невольників,
То вони там тридцять три годи пробували
І світа білого, і сонця праведного не видали.
То де взялася Маруся-бранка,
Попівна Богуславка:
10 «Ой ви, козаки, бідні невольники,
Чи ви ж то знаєте, що в нас сьогодні день субота,
А завтра день буде великдень?»
То козаки до землі припадали
І Марусю-бранку, попівну Богуславку, проклинали:
15 «Бодай ти, Маруся-бранка, попівна Богуславка,

Цього дня не діждала,
Як ти нам цей день великдень сказала!
Що наші родителі будуть пити і гуляти
І про нас вони будуть споминати,
20 А ми будемо в темниці погибати».
«А не лайте, козаки, і не проклиняйте —
Буде наш пан із двору уїжджати,
Він буде мені ключі на руки издавати,
То я вас буду на білий світ випускати.
25 То ви біжіте і батюшки моему накажіте:
Нехай він сребра і злата не стреля
І відціль мене не викупля,
Бо я вже тут потурчилась і побусурманилась».

I

(Запись 1805 г.)

- 1 Изъ города Козлова до города Трапезона
 Гуляла галера цвѣткована-малевана *,
 Четырьма цвѣтами процвѣтанна,
 Первымъ цвѣтомъ процвѣтанна —
- 5 Синими киндяками обвиванна,
 Другимъ цвѣтомъ процвѣтанна,
 Турецкою червоною габою обвиванна,
 А третимъ цвѣтомъ процвѣтанна —
 Христіанскою кровью фарбованна,
- 10 Четвертымъ цвѣтомъ процвѣтанна —
 Неволниками осаженна,
 Козацкими гарматами обрыштована.
 У той галерѣ пробувало 700 турокъ-янычаръ,
 Межъ ними булъ старшій старшиною Алканъ-паша,
- 15 Трапезонское дитя молодое.
 Около той галеры пробувало 350 козаковъ-неволниковъ.
 Уже они 40 лѣтъ въ неволѣ пробувають *,
 Объ землѣ христіанской ничего не знаютъ.
 То межъ ними безъ старшины козацкой не бывало,
- 20 Только одинъ бувъ старшій старшиною,
 Кишка Самыйло, гетманъ запорозскій *,
 Другій бувъ старшій старшиною
 Судья черкасскій Марко Грачъ*.
 То вже тогда Алканъ-паша, трапезонское дитя,
 добре винъ дбае,
- 25 На невольниковъ по два, по три кайдановъ набывае,
 Березиною по голыхъ рукахъ христіанскихъ затинаяе,
 Кровью христіанскою слѣды заливае:
 «Добре вы, невольники, дбайте,
 Скорейше галеру до города Трапезона доганяйте!»
- 30 Тогда невольники за опашны руками хватали,
 Изъ глыба морской воды доставали.
 Швыдко галеру Чернымъ моремъ погоняли,
 До острова Тендера приганяли,
 Противъ Кефы города на опочинокъ ставали,

35 Тамъ вони соби заночевали.

То Алканъ-паши трапезонскому ополночи приснился сонъ

чуденъ да пречуденъ,

То Алканъ-паша отъ сна починае,

Промежду турками-янычарами похожае:

«Который бы межъ вами могъ сей сонъ отгадати,

40 Могъ-бы я его великимъ паномъ наставляти,

Що приснился мнѣ сонъ чуденъ да пречуденъ:

Видится, козаки-невольники моихъ турокъ-янычаръ всѣхъ порубали,
Въ Черное море вкидали,

А видится, Кишка Самійло, гетманъ Запорозскій, мене на руки бралъ,

45 Мени сплечь головку снималъ,

Въ Черное море вкидалъ».

То межъ турками-янычарами никто не могъ сего сна отгадати,

Только бувъ межъ ними старшій старшиною Ляхъ Бутурлака*,

Полковникъ переяславскій,

50 Недовѣрокъ христіанскій,

А винъ клюшникъ галерскій,

Той могъ сей сонъ отгадати,

Сталъ словами промовляти:

«Велю я тебѣ, пане молодой, изъ невольниковъ старые кайданы снимати,

55 А новыхъ по два, по три набивати,

То будетъ твоя галера въ цѣлости пробувати».

Тогди турки-янычаре изъ невольниковъ старые кайданы снимали,

Новыхъ по два, по три набивали

И скоренько до города Трапезона поспѣшали,

60 До дѣвки Санжакивы¹ скоро приѣжжали*.

Стали до города Трапезона приѣжжати,

Стали галеру до берега припинати,

Сталъ Алканъ-паша молодой до дѣвки Санжаковны прибувати,

Усихъ турокъ-янычаръ съ собою брати,

65 Тылько клюшника галерского въ галерѣ оставляти,

То тамъ сталъ пити та гуляти,

Только двоихъ турокъ-янычаръ сталъ на подслухи посылати,

Що буде Ляхъ Бутурлака изъ гетманомъ Самійломъ розмовляти.

Тодѣ Ляхъ Бутурлака до Кишки Самила словами промовлялъ:

70 «Колы бѣ ты, Кишко Самійло, свою вѣру христіанску поламалъ,

А нашу бусурманску на себе взялъ,

Уже бѣ я тебя съ кайданывъ расковалъ

И съ собою за однимъ столомъ сажалъ».

То Кійшко Самійло свою вѣру христіанскую будто поламае,

¹ «То есть к невѣстѣ». — Прим. в тексте рук.

- 115 До невольниковъ словами промовляе:
«Невольники, изъ рукъ, изъ ногъ кайданы спускайте,
Брязку не учините,
Турокъ-янычаръ не збудите,
Сабли булатные въ руки хватайте,
120 Туркамъ головы снимайте,
Въ Черное море вкидайте,
Только Ляша Бутурлака не займайте,
Для порядку козацкаго оставляйте».
Кишко Самійло Алканъ-пашу, трапезонское дитя молодое,
на руки браль,
- 125 Сплечь голову снималъ,
Въ Черное море вкидалъ,
Словами промовлялъ:
«Алканъ-паша, трапезонское дитя!
Що тобі во снѣ снилось,
130 То тебѣ на яви изъявилось».
Тогда уже Кишко Самійло, гетманъ запорожскій,
до козаковъ словами промовляе:
«Ну-мо жъ мы, братця, сію турецкую галеру
отъ пристани трапезонской далѣ отгоняти».
Якъ стали Чернымъ моремъ поѣжжати,
Стало ясне сонце снихожати,
135 Сталъ Ляшъ-Бутурлака отъ сна прочинати.
Тогди по галерѣ поглядаѣ,
Що ни одного турка немає,
Тогди до козаковъ словами промовляе:
«Козаки, панове-молодци!
140 Нехай бы я могъ знати,
Кого межъ вами паномъ назвати».
Козаки словами промовляли:
«Ляше Бутурлако,
Полковнику Переяславскій!
145 Ты и самъ добре знаешъ,
На-що ты насъ пытаешъ?»
Тогди Ляшъ Бутурлака съ лижка вставае,
До Кишки Самыйла приступае:
«Ей, гетмане запорожскій!
150 Зрадивъ ты мене старого,
И мого пана молодого».
Кишка Самійло словами промовляе:
«Якъ будешъ ты мени сее говорити,
То буду я тебе въ Черное море живьемъ укидати,

- 155 А то я тебя могъ для порядку козацкаго оставляти».
 Въ обѣдней годинѣ стало ихъ 9 галеръ турецкихъ зостречати,
 Сталъ Ляшъ Бутурлака словами промовляти:
 «Кишко Самыйло,
 Гетманъ запорожскій!
- 160 Половину козаковъ въ кайданы забивай,
 А половину въ турецкое платье наряжай».
 Тогда Кишко Самыйло половину козаковъ въ кайданы забывае,
 А половину въ турецкое платье наряжае,
 Ляхъ Бутурлака на чердакъ выхожае,
- 165 Турецкую короговъ выставляе,
 До турокъ-янычаръ словами промовляе:
 «Турки-янычари, не близко вы проѣзжайте,
 Цытте, не кричите,
 Молодого пана моего не збудите,
- 170 Бо мій панъ цѣлу ночь съ дѣвкою Санжакивною гулялъ,
 А теперь винъ спочивае».
 Тогда турки-янычари тое зачували,
 За три версты галеры турецкыи отвертали.
 Тогда Ляшъ Бутурлака словами промовляе:
- 175 «Ей, ну-те жъ, козаки, галеру швиденько до Сѣчи приганяйте,
 Щобъ не могли турки того дознати,
 Назадъ галеры привертати».
 Стали козаки галеру до города Сѣчи приганяти,
 Стали сѣчовые козаки тое забачати,
- 180 Стали вони изъ пушокъ гремати:
 «Ну-мо мы, братця, сію турецкую галеру розбивати,
 Щобъ могли турки въ Черномъ море потопати».
 Ляшъ Бутурлака тое забачае,
 До Кишки Самыйла словами промовляе:
- 185 «Кишко Самыйло,
 Гетманъ Запорожскій!
 Ты межъ козаками пробуваєшь,
 Козацкихъ звичаевъ не знаєшь...
 Цвѣтную козацкую крещату хороговъ на чердакъ выноси,
- 190 Будуть сѣчевые козаки тое забачати,
 Будуть нашу галеру козацкую крюками за лавки хватати,
 До берега ближе притягати,
 А то намъ доведеться на Черномъ море пропадати».
 Кишко Самыйло червону короговъ крещату на чердакъ выставляе,
- 195 Сѣчевые козаки стали познавати,
 Стали въ лодки сѣдати,

- Стали близчѣ приѣжжати,
 За лавки галеру крюками хватати,
 Стали до берега близче притягати,
 200 Стали козаки съ галеры на берегъ выступати,
 Семене Скалозубе гетмане до галеры ближче приступае*.
 Гетмана запорожского Самыйла тамъ пизнавае,
 И ще до его словами промовляе:
 «Кишко Самыйло, гетмане запорожскій,
 205 Сорокъ годивъ ты въ неволѣ пробувалъ,
 Ни одного козака изъ войска своего не утерялъ».
 Тогди Кишко Самыйло изъ галеры выступае,
 Семена Скалозуба въ турецкую одежу наряджае,
 На козакивъ словами промовляе:
 210 «Козаки, панове-молодцы! Ляша Бутурлаку изрубайте,
 А то мы тогди его не рубали,
 Що для порядку козацкаго оставляли».
 Приѣхалъ Кишко Самыйло, гетман запорожскій,
 въ осени о Покровѣ,
 Та умеръ въ Филиповку обѣ Николаѣ,

II

(Запись около 20 июля 1832 г.)

- 1 Ой із города із Трапезонта виступала галера,
 Трьома цвітами процвітана, мальована.
 Ой первим цвітом процвітана —
 Златосиніми киндяками по[о]бивана;
 5 А другим цвітом процвітана —
 Гарматами арештована;
 Третім цвітом процвітана —
 Турецькою білою габою покровѣна.
 То в тій галері Алкан-паша,
 10 Трапезонтськое князя, гуляє;
 Маєть собі ізбраного люду:
 Сімсот турків, яничар штириста
 Да бідного невольника почвартаста²
 Без старшини войськової.
 15 Первий старший меж ними пробуваєть:
 Кішка Самійло, гетьман запорозький;

² Триста пятьдесят человек.

- Другий — Марко Рудий, суддя військовий;
Третій — Меїсій Грач, військовий трембач;
Четвертий — лях Бутурлак, ключник галерський,
20 Сотник переяславський,
Недовірок християнський!
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири, як став по волі,
Потурчився, побусурманився
25 Для панства великого,
Для лакомства нещасного!..
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли,
Протів Кефи-города [приставали],
30 Там собі великий да довгий опочинок мали.
То представиться Алкан-пашаті,
Трапезонтському княжаті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен, напрочуд...
То Алкан-паша, трапезонтське княжа,
35 На турків-яничар, на бідних невольників покликає:
«Турки,— каже,— турки-яничари,
І ви, біднії невольники!
Которий би мог турчин-яничар сей сон одгадати,
Мог би йому три гради турецькії дарувати;
40 А которий би мог бідний невольник одгадати,
Мог би йому листи визволенії писати,
Щоб не мог ніде ніхто зачіпати!»
Сее турки зачували, нічого не сказали,
Бідні невольники, хоч добре знали, собі промовчали.
45 Тільки обозветься меж турків
Лях Бутурлак, ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський:
«Як же,— каже,— Алкане-пашо, твій сон одгадати,
50 Що ти не можеш нам повідати?»
«Такий мені, небожата, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера цвіткована, мальована,
Стала вся обідрана, на пожарі спускана;
55 Видиться: мої турки-яничари
Стали всі впень порубані;
А видиться: мої бідні невольники,
Которії були у неволі,
То всі стали по волі;

- 60 Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
У Чорное море пометав...»
То скоро тое Лях Бутурлак зачував,
К нему словами промовляв:
- 65 «Алкан-пашо, трапезонтський княжату,
Молодий паняту!
Сей тебе сон не буде ні мало зачіпати,
Скажи мені получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду саджати,
- 70 По два, по три старії кайдани і новії ісправляти,
На руки, на ноги надівати, з ряду до ряду саджати,
Червоною таволгою, по два дубця брати,
По шиях затинати, кров християнськую на землю проливати!»
Скоро-то сее зачували,
- 75 Од пристані галеру далеко одпускали.
Тогді бідних невольників до опачин руками приймали,
Щироглибокої морської води доставали.
Скоро-то сее зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали:
- 80 До города Козлова,
До дівки Санджаківни на зальоти поспішали.
То до города Козлова прибували,
Дівка Санджаківна навстрічу виходжає,
Алкана-пашу в город Козлов
- 85 Зо всім військом затягала,
Алкана за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці визивала,
За білу скам'ю саджала,
Дорогими напیتками напувала,
- 90 А військо серед ринку саджала.
То Алкан-паша, трапезонтськое князя,
Не барзо дорогії напїтки вживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає:
Щоб не мог Ляше Бутурлак Кішку Самійла одмикати,
- 95 Упоруч себе саджати!
То скоро ся тиї два турчини
До галери прибували...
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
- 100 «Ай, Ляше Бутурлаче, брате старесенький!
Колись і ти був в такій неволі,

- Як ми тепера,
Добро нам вчини,
Хоч нас, старшину, одімкни —
- 105 Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали».
Каже Лях Бутурлак:
«Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький! Добро ти вчини,
- 110 Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі полонни!
Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого
За рідного брата пробувати!»
- 115 То скоро Кішка Самійло зачував:
«Ой, Ляше Бутурлаче, недовірку християнський!
Бодай же ти того не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
- 120 А буду в землі козацькій голову християнську покладати;
Ваша віра погана,
Земля проклята!»
Скоро Лях Бутурлак тоє зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає:
- 125 «Ой,— каже,— Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнської укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії і новії кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек втрое буду брати!»
- 130 То ті два турчини тоє зачували,
До Алкан-паші прибували:
«Алкан-пашо,
Трапезонтськоє князя, безпечно гуляй:
Доброго і вірного ключника маєш —
- 135 Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає!»
То Алкан-паша, трапезонтське князя, великую радість мало,
Пополам дорогії напитки розділяло:
Половину на галеру одсилало,
- 140 Половину з дівкою Санджаківною уживало.
Став Алкан-паша дорогії напитки пити-підпивати *,
Стали умисли козацьку голову ключника розбивати:
«Господи, єсть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити».

- 145 До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого напійка метав,
По два, по три кубка в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубка в руки брав,
150 То у рукава, то у пазуху, сквозь третю хусту додолу пускав.
Лях Бутурлак по єдиному випивав:
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло да угадав:
155 Ляха Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати клав,
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав.
На п'яти чоловік по ключу давав:
«Козаки-панове, добре майте,
Один другого одмикайте,
160 Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години дожидайте!»
Тоді козак один другого одмикали,
Кайдани із рук і із ніг не кидали,
Полуночної години дожидали.
165 А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втрое себе прийняв,
Полуночної години дожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-паша з військом до галери прибувати.
170 То до галери прибував, словами промовляв:
«Ви, турки-яничари, помаленьку ячіте,
Мойого вірного ключника не збудіте!
Самі же добре помеж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка осмотрайте,
175 Бо тепера він підгуляв,
Щоби кому пільги не дав».
То турки-яничари свічі у руки брали,
Помеж рядів проходили,
Всякого чоловіка осмотрали,
180 Бог поміг — за замок руками не приймали!
«Алкан-пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного ключника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посаджав,
По три, по два старії кайдани і новії посправляв,
185 А Кішку Самійла ланцюгами утрое прийняв».
Тоді турки-яничари у галеру входжали,
Безпечно спати полягали;

- А котрій хмельні бували, на сон знемагали,
Коло пристані Козловської спати полягали...
- 190 Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам меж козаків устав,
Кайдани із рук і із ніг у Чорное море пероняв;
У галеру входжає, козаків побуджав,
Саблі булатнії на вибір вибирає,
- 195 До козаків промовляє:
«Ви, панове-молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не вчиніте,
Нікоторого турчина в галері не збудіте...»
То козаки добре зачували,
- 200 Самі з себе кайдани скидали,
У Чорное море кидали,
Ні одного турчина не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
«Ви, козаки-молодці, добре братіє, майте,
- 205 Од города Козлова забігайте,
Турок-яничар впень рубайте,
Которих живцем у Чорное море бросайте!»
Тоді козаки од города Козлова забі[га]ли,
Турок-яничар впень рубали,
- 210 Которих живих в Чорное море бросали.
А Кішка Самійло Алкана-пашу із ліжка взяв,
На три часті розтяв, у Чорное море побросав,
До козаків промовляв:
«Панове-молодці, добре дбайте,
- 215 Всіх у Чорное море бросайте,
Тільки Ляха Бутурлака не рубайте:
Между військом для порядку,
За яризу військового зоставляйте!»
Тоді козаки добре мали:
- 220 Всіх турків у Чорное море пометали,
Тільки Ляха Бутурлака не зрубали,
Между військом для порядку,
За яризу військового зоставляли.
Тоді галеру од пристані одпускали,
- 225 Самі Чорним морем далеко гуляли...
Да ще у неділю барзо рано-пораненьку
Не сива зозуля закувала,
Як дівка Санджаківна коло пристані походжала
Да білі руки ламала, словами промовляла:

- 230 «Алкан-пашо, трапезонтськое княжату,
Нащо ти на мене такое великое пересердіє маєш,
Що од мене сьогодні барзо рано виїжджаєш?
Когда би була од отця і матусі
Сорома і наруги прийняла,
235 З тобою хоч єдину ніч переночувала!..»
Скоро ся тое промовляли: галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку, у полуденную годину,
Лях Бутурлак од сна пробуджає,
240 По галері поглядає, що ні єдиного турчина у галері немає.
Тогді Лях Бутурлак із ліжка вставає,
До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:
«Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький, батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
245 Як я був на останці віка могого на тебе!
Бог тобі да поміг неприятеля побідити,
Да не умітимеш у землю християнськую входити!
Добро ти учини: половину козаків у окови до опачин посади,
А половину у турецькое дорогое плаття наряди,
250 Бо ще будемо од города Козлова
До города Цареграда гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти,
255 То як будеш отвіт оддавати?..»
Як Лях Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькое дорогое плаття нарядив.
260 Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти.
265 То Лях Бутурлак чогось догадав,
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав:
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге — по-турецьки,
270 Каже: «Ви, турки-яничари, помаленьку, братія, ячіте,
Од галери одверніте,
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,

- На похміллі знемагає,
До вас не встане, голови не зведе.
- 275 Казав: «Як буду назад гуляти,
То не буду вашої милости і повік забувати!»
Тогді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гримали,
- 280 Ясу воздавали.
Тогді козаки собі добре дбали,
Сім штук гармат собі арештували,
Ясу воздавали,
На Лимає-ріку іспадали,
- 285 К Дніпру-Слауті низенько уклоняли:
«Хвалим тя, господи, і благодарим!
Були п'ятдесят штири годи у неволі,
А тепера хоч не дасть нам бог на час по волі!» *
- А у Тендрові-острові Семен Скалозуб
- 290 З військом на заставі стояв
Да на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
«Козаки, панове-молодці! Що сія галера чи блудить,
Чи світом нудить,
- 295 Чи много люду царського має,
Чи за великою добиччю ганяє?
То ви добре майте,
По дві штук гармат набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
- 300 Гостинця їй дайте!
Єслі турки-яничари, то упень рубайте!
Єслі біднії невольники, то помочі дайте!»
Тогді козаки промовляли:
«Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
- 305 Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас, козаків, страшишся:
Єсть еія галера не блудить,
Ні світом нудить,
- 310 Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє —
Се, можеть, є давній бідний невольник
Із неволі утікає».
«Ви віри не діймайте,

- 315 Хоч по дві гармати набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Як турки-яничари, то упень рубайте,
Єслі бідний невольник, то помочі дайте!»
- 320 Тоді козаки, як діти, негаразд починали,
По дві штуки гармат набирали,
Тую галеру із грозної гармати привітали,
Три доски у судні вибивали,
Води дніпровської напускали...
- 325 Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Чогось одгадав, сам на чердак виступав,
Червонії, хрещатії давнії корогви із кишені винімав,
Розпустив...
До води похилив...
- 330 Сам низенько уклонив:
«Козаки, панове-молодці, сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою дóbиччу ганяє —
- 335 Се єть давній бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає:
Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
Тепер чи не дасть бог хоть на час по волі...»
Тоді козаки у каюки скакали,
- 340 Тую галеру за мальовані облявки брали
Да на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба паювали,
Тую галеру на пристань стягали.
- 345 Тоді: златосинії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки, на біляки.
А галеру на пожар спускали,
А сребро-злато — на три часті паювали:
- 350 Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського спаса*,
На Трехтемирівський монастир,
На святую Січовую покрову давали,
Которі давнім козацьким скарбом будували,
- 355 Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного бога благали;
А другу часті помеж собою паювали;

А третю часть брали,
Очертами сідали,
360 Пили да гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали,
Кішку Самійла по волі поздравляли:
«Здоров,— кажуть,— здоров, Кішко Самійлу,
Гетьмане запорозький! Не загинув еси у неволі,
365 Не загинеш і з нами, козаками, по волі!»
Правда, панове, полягла Кішки Самійла голова*
В Києві-Каневі монастирі...
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна
370 Помеж козаками,
Помеж друзями,
Помеж рицарями,
Помеж добрими молодцями!
Утверди, боже, люду царського,
375 Народу християнського,
Войська запорозького, донського*,
З сією черню дніпровою,
Низовою,
На многія літа,
380 До конца віка!

ПОБЕГ ТРЕХ БРАТЬЕВ ИЗ ГОРОДА АЗОВА,
ИЗ ТУРЕЦКОЙ НЕВОЛИ

I

(Запись 1805 г.)

- 1 Изъ города Азова была великая погоня,
Втикалъ полчокъ
Малый-невеличекъ,
Въ тикало три брата ридненькихъ —
- 5 Власно-ясны голубенки сивеньки,
Два брата конныхъ,
Межъ ними третій пѣшій-пѣшаница
За конными братами поспѣшае,
Коней за хвосты хватаетъ,
- 10 На сырое коренья ноги козацкіе побиваетъ,
Кровь христіанская слѣды заливаютъ,
До братьевъ словами промовляетъ:
«Братики мои ридненьки,
Якъ голубоньки сивеньки!
- 15 Добре вы, братця, дбайте,
Станьте вы, кони козацкія попасите,
А меня, наименьшаго брата, подождите,
По-пив-чтверти мыли въ города христіанскіе подвезите».
Старшій братъ тое зачувае,
- 20 Словами промовляе:
«Чи подобно то, брате, дѣло, чтобъ я тебя, ваготу, на кони бралъ,
Своего коня томилъ?
Будетъ изъ города Азова тяжкая великая турецкая погоня,
Мы и сами не утечемъ, и тебя, брате, не вывеземъ,
- 25 А какъ ты живъ да здоровъ будешъ,
То и самъ въ землю христіанскую дойдешъ».
Тогда наймѣньшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
«Браты мои милы,
- 30 Якъ голубоньки сывы!
Добре вы, братця, уробите,
Мнѣ, наименьшему брату, сплечь головку снимите,
Мое тѣло козацкое въ степи на дорози похováйте,
Звѣрю, птицѣ, на поталу не дайте».

- 35 Средній братъ тое зачуває,
Словами промовляє:
«Брате мой милый,
Якъ голубоньку сивый!
Наша рука козацкая на тебя не здыйметъся.
- 40 Сердце наше козацкое на тебя не осмѣлится,
Мечъ нашъ булатный твоей шеи неймѣтъ,
На дробень макъ весь падеть».
Наймѣньшій братъ тое зачуває,
Словами промовляє,
- 45 Дробными слезами обливає:
«Браты мои милыи,
Якъ голубоньки сивыи!
Будете вы до тернывъ, до байракивъ прибувати,
Добре вы, братця, дбайте,
- 50 Терновое вѣтъви истинайте,
Мнѣ, наименьшему брату, на признаку покидайте:
Нехай бы я могъ знати,
Куды въ землю христіанскую до отца и матери прибывати».
Якъ стали браты шестого дня до тернывъ, до байракивъ прибывати,
- 55 Стали терновое вѣтъя истинати,
Своему меньшему брату на признаку козацкую покидати.
Якъ стали изъ тернывъ, изъ байракивъ выбѣгати,
Стали на зеленые травы поглядати,
Ставъ середній братъ до старшаго словами промовляти:
- 60 «Добре мы, брате, дбаймо,
Спидъ своихъ жупанывъ червоную китайку выдираймо,
Своему меньшему брату признаку козацкую покидаймо,
Чтобъ нашъ могъ братъ знати,
Куды въ землю христіанскую прибывати».
- 65 Старшій братъ тое зачуває,
Словами промовляє:
«Чтобъ я свое добро дорогое марне по шляхахъ роскидалъ?
Буду я до отца и до паниматки въ землю христіанскую прибывати,
Будуть меня ближняя почитати, поважати,
- 70 Будуть противъ мене шапки снимати,
Будуть меня на хлѣбъ, на соль зазывати».
Средній братъ тое зачуває,
Словами промовляє...
- Назади оставае,
- 75 Спидъ своего жупана червону китайку выдирае,
Своему брату наименьшему на признаку покидае.
Сталь меньшій девятого дня до терновъ, до байраковъ прибывати,

- Сталъ терновое вѣтвя знахожати,
Словами промовляти:
- 80 «Я жъ то думалъ, что объ менѣ браты ничего не знаютъ,
Они на меня великое милосердіе мають,
Терновое ветвя стинали,
Мени, наймѣньшему брату, на признаку покидали:
Нехай бы я могъ знати,
- 85 Куды въ землю христіанскую прибывати». Ставъ изъ тернывъ, изъ байракивъ выбигати,
Сталъ червону китайку снахожати,
Сталъ словами промовляти:
«Не дурно ся червона китайка на шляхахъ муравскихъ пробувае,
- 90 Знатъ, моихъ братьевъ въ живыхъ на свѣтѣ немае,—
Видно, изъ города Азова была тяжкая турецкая погоня,
Меня на спочивку минала,
Моихъ братьевъ постреляла, порубала,
Козацкую добычъ до города Азова назадъ завертала...
- 95 Колибъ мени Богъ далъ тѣло козацкое снахожати,
Могъ бы я суходолъ саблею копати,
Шапкою, приполомъ землю носити,
Могъ бы ихъ тѣло козацкое въ степу при дорозѣ поховати,
Звѣрю, птицѣ на поталу не дати».
- 100 Самъ себѣ козацѣ думаетъ-гадаетъ,
Что его безъ хлѣбья, безъ ведья знемогае,
До Сауры могилы прибувае,
Тамъ на Сауру могилу снисхожае,
Тамъ козакъ лягае, спочивае,
- 105 Самъ себѣ думаетъ да гадаетъ...
На очи не гляне
И на ноги не встане,
Головки козацкой не взведе:
Куды вѣтеръ повинне, повинется,
- 110 Куды трава поклонитъ, туды и поклонится...
Тогда стали орлы чернокрыльцы налѣтати,
Стали въ головахъ козацкихъ сидати,
На черны кудри наступати,
Сталъ козакъ словами промовляти:
- 115 «Орлы мои чорноперы и гости невеселы!
Зождитъ мени малую часинку:
Якъ буде чорная хмара наступати,
Будетъ дробень дождикъ накрапати,
Будетъ козацкая душа разно съ бѣлымъ тѣломъ розлучати,
- 120 Тогда вы будете въ головахъ козацкихъ сѣдати».

- Уже черная хмара наступила,
Якъ душа козацкая съ бѣлымъ тѣломъ розлучила...
Стали орлы чернокрильцы налѣтати,
Въ головахъ козацкихъ сѣдати,
125 На черныя кудри наступати,
Изъ лоба кары очи выбирати,
Коло желтой кости тѣло козацкое оббирати,
Стали волки сирохманцы нахожати¹,
Козацкія кости розношати
130 По долинахъ, по байракахъ,
По козацкихъ примѣтахъ.
Только козацкая голова на Саурѣ могилы пробувае,
Нихто той головы не дбае,
Кроме сива зозуля прилѣтала,
135 Въ головахъ козацкихъ сѣдала,
Жалибненько заковала,
Нибы словами промовляла:
«Голово, голово козацкая!
Якъ ты спыла и зѣбла,
140 Хорошенько сходила,
По чужихъ земляхъ пробувала,
Козацкіе звычаи добре знала,
Теперь ты ни о чемъ не дбаешъ,
Кроме соби правдиваго судіи господа изъ небесъ желаешъ».
145 Два брата ридненьки,
Власны ясны голубоньки сивеньки,
До рѣчки Самарки, до криницы Салтанки прибували,
Два дни и дві ночи на попасѣ стояли,
Свого наименьшого брата поджидали.
150 Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе,
Уже дробными слезами поливае:
«Що мы, брате, будемъ думати да гадати,
Якъ будемъ мы до отца и до паниматки прибувати,
155 Якъ мы будемъ отцевы и маткѣ казати?
Якъ будемъ мы отцу и матцѣ по правдѣ казати,
Будетъ насъ отецъ и matka проклинати».
Середній братъ тое зочувае,
Словами промовляе,
160 Дробными слезами обливае:

¹ Здесь в рукописи той же рукой, что и остальной текст, написано в скобках еще два слова: «Сырое едят». *Прим. П. Житецкого.*

- «Будемъ мы, брате, отцу и матери по правдѣ казати,
То можетъ быть будетъ отецъ и матери на насъ великое милосердіе матери». Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляє:
- 165 «Отъ такъ мы, братику, скажимо,
Что въ городѣ Азовѣ не у одного пана в темницѣ пробували,
Не одному и панови слуговали,
Мы сами — два насъ — утѣкали,
Свого наймѣньшаго брата отъ сна будили и не сбудили,—
- 170 То будетъ отецъ и матери помирати,
Будетъ худоба зоставати,
Будемъ мы худобу на двѣ части паивати,
Межъ нами третій не будетъ никто мѣшати». То два брата ридненьки тое словами промовляли,
- 175 На кони козацкія сѣдали,
Въ землю христіанскую до отца и матери приѣжжали.
Отецъ и матѣрь навстрѣчу выхожають,
Словами промовляють,
По дорогѣ поздоровляють,
- 180 Объ меньшомъ сынѣ пытаются:
«Сыны мои, сыны,
Какъ ясны соколы!
Вы сами приѣжжали,
Свого меньшого брата, а нашего сына гдѣ вы заподѣли,—
- 185 Чи вы его за сіи кони турецкіе вороные,
Чи за сіи шаты дорогіе,
Туркамъ-янычарамъ отдавали?» Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляє:
- 190 «Отецъ и матери!
Мы въ городѣ въ Азовѣ не у одного пана въ темницѣ пробували,
Мы сами изъ темницы утикали,
Свого брата будили отъ сна и не сбудили». Средній братъ тое зачувае,
- 195 Словами промовляє,
Къ сырой землѣ грудью упадаетъ,
Дробными слѣзами обливає:
«Отецъ и матери!
Мы въ городѣ Азовѣ у одного пана въ темницѣ пробывали,
- 200 Одному панови слуговали,
Мы всѣ три разомъ изъ темницы утѣкали,
Сами себѣ коней похватили,
Своему наименьшему брату коня не ухватили,

- Только недобре мы починали,
205 Что своего меньшого брата на кони не брали,
По пиль-чтверти мили до отца и матери въ города христiанскіе не
подвозили.
Я добре знаю,
Что нашего меньшого брата живого на свѣтѣ не мае:
Знать, его козацкая голова въ степи при дорогѣ полягае».
210 Отецъ и мати тогда добре дбали,
Середняго сына въ свой дворъ пріймали,
Старшаго изъ двора прогнали,
И лаяли, и проклинали:
«Бодай ты, сыну, себѣ щастья-доли не имѣлъ,
215 Что ты намъ объ меньшемъ сынѣ правды не сказалъ!»
Померла трехъ братьевъ голова,
Только слава не умретъ, не поляжетъ...
Будетъ слава славна
Помежъ друзьями козаками
220 И дородными головами.

II

(Запись 1814 г.)

- 1 Из города із Азова не великіі тумани вставали—
Три брата рідненьких із города із Азова утікали:
Два кінних, третій піший за ними підбігає,
Кров'ю сліди заливає,
5 Словами промовляє:
«Станьте ви, братці, коней попасіте,
Мене подождіте,
З собою возьміте,
До городів християнських підвезіте».
10 То середульший тее зачував,
Старшого питав;
То старший йому промовляв:
«Чи ще ж тобі не далася тяжкая неволя знати?..
Як будем ми брата дожидати,
15 Буде нас погоня доганяти,
Буде нас стріляти, рубати,
Або в тяжкій роботі будем пропадати».
«Коли ж мене, братці, не хочете ждати,—
Став менший промовляти,—
20 То прошу вас, братці, на праву сторону звертайте,
Шаблі із піх винімайте,

- Тіло моє порубайте,
В чистім степу поховайте,
Звірю да птиці на поталуане дайте!»
- 25 То середульший тее зачувв,
Словами промовляв:
«Сього, брате, з роду ніде не чували,
Щоб рідною кров'ю шаблі обмивали,
Або гострим списом опрощеніс брали».
- 30 «Коли ж не хочете, братці, мене рубати,
То прошу вас, братці, як будете до байраків прибувати,
Тернові вітки в запілля рубайте,
Мені признаку покидайте».
- То вже два козаки в байраки в'їжджає,
- 35 Середульший брат милосердіє має,
Тернові вітки рубає,
Меншому брату приміту покидає.
А як стали на Муравський шлях виїжджати,
Нічим йому признаків покидати;
- 40 Він червону китайку з-під жупана видирає,
По шляху розкидає,
Меншому брату приміту оставляє.
То як став пішоходець з тернів виходити,
Став червону китайку находити.
- 45 «Недурно,— промовляє,—
Червона китайка по шляху валяє—
Мабуть, моїх братів на світі немає!..
То з города погоня вставала,
Мене в тернах на спочиві минувала,
- 50 Братів моїх доганяла!..
Коли б мені бог
Милосердний поміг
Тіло козацьке находити,
В чистім полі хоронити!»
- 55 То тее промовляв,
До Савор-могили прибував,
Од голоду, ран знемагав,
Під Савор-могилою спочивав.
В той час сизі орли налітали,
- 60 Пильно в очі козакові заглядали.
Козак тее забачає,
Словами промовляє:
«Орли сизопірі,
Гості мої милі,

- 65 Прошу я вас тогді налітати,
З лоба очі мені висмикати,
Як не буду я світа божого видати».
То тее промовляв,
За час за годину милосердному богу душу оддав.
- 70 Тогді орли налітали,
З лоба очі висмикали,
Вовці-сірохманці набігали,
Тіло козацьке рвали,
По тернах по прикметах жовту кость жвакували.
- 75 Где се взялась сиза зозуленька, в головах сідала,
Жалібно кувала;
Як сестра брата, або мати сина оплакала.
Тогді старші брати на поля самарські виїжджають,
Над річкою Самарською опочивку собі мають,
- 80 Коней попасають.
В той час безбожнії бесурмани набігали
І тих двох братів порубали,
Тіло козацьке карбували,*
В чистім полі розкидали,
- 85 Голови на шаблі вздимали,
Довго глумували.

III

(Запись 1854 г.)

- 1 Як із землі турецької,
Да з віри бесурменської,
Із города із Озова не пили-тумани вставали:
Тікав повчок,
- 5 Малий-невеличок,²
Тікало три братіки рідненькі,³
Три товариші сердешні.
Два кінних, третій піший-піхотинець,
За кінними біжить-підбігає,
- 10 Чорний пожар під білі ноги підпадає,
Кров сліди заливає,
За стремена хватає,
Словами промовляє:
«Братте миле, братте любе!

² Ото вже бог його знає, що воно значить. — Прим. певца.

³ Колись-то було охотне військо, так їх усіх трьох забрано. — Прим. певца.

- 15 Хоть один ви милосерде майте,
Опрани, кульбаки⁴, добич із коней скидайте,
Мене, брата-піхотинця, міждо коні беріте,
Хоч милю верст увезіте
І доріженьку укажіте.
- 20 Нехай я буду знати,
Куди за вами в городи християнські з тяжкої неволі втікати».
То старший брат згорда словами промовляє:
«Чи подобенство, мій брате,
Щоб я своє добро турецьке на шляху покидав,
- 25 Тебе, труп, на коня брав?
Одначе ми самі не втечемо,
Ні тебе не ввеземо.
Будуть кримці та нагайці, безбожні бусурмени, *
Тебе, пішого-піхотинця, на спочинках минати,
- 30 А нас будуть кінцями доганяти
І назад у Турещину завертати».
То брат, піший-піхотинець, за кінними біжить-підбігає,
Чорний пожар під білі ноги підгортає,
Словами промовляє:
- 35 «Братте любе, братте миле!
Хоч один же ви милосердіє майте:
Назад коней завертайте,
З піхов шаблі виймайте,
Мені, брату меншому, пішому-піхотинцю, з пліч голову здіймайте,
- 40 У чистому полі поховайте,
Звіру-птиці на поталу не подайте».
То брат старший згорда словами промовляє:
«Чи подобенство, брате, тебе рубати?
Одначе шабля не візьме,
- 45 Рука не зведеться,
Серце не осмілиться
Тебе рубати!⁵
А як ти жив-здоров будеш,
Сам у землі християнські увійдеш».
- 50 То брат найменший, піший-піхотинець, за кінними біжить-підбігає,
Словами промовляє:
«Братте миле, братте любе!
Хоч один же ви милосердіє майте:
Будете до тернів, до байраків прибігати,

⁴ Хто його знає, що то було таке. — Прим. певца.

⁵ Звісно, одна кров. — Прим. певца.

- 55 Так у боки забігайте,
Віти тернові рубайте,
По шляху покидайте,
Мені, брату, пішому-піхотинцю, на признаку давайте».
То став брат старший та середульший до тернів, до байраків прибігати, —
- 60 У боки забігали,
Віти тернові зелені рубали,
Брату меншому, пішому-піхотинцю, признаку давали.
Да став же брат найменший, піший-піхотинець, до байраків прибігати,
Став віти тернові знаходити,
- 65 У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:
«Боже мій милий, сотворителю небесний!
- 70 Видно, то мої братіки сюди з тяжкої неволі втікали,
Об мені велике старання мали.
Коли б мені господь поміг з сиї тяжкої неволі озівської втікати,
Мог би я своїх братіків при старості літ шанувати й поважати!»
То став же брат старший та середульший на полівку ізбігати,
- 75 На степи високі, на великі дороги розхідні⁶,
Не стало тернів да байраків рубати;
До став же брат середульший до старшого промовляти:
«Нум, брате, ми з себе зелені жупани скидати,
Червону та жовту китайку видирати,
- 80 Пішому брату, меншому, на признаку покладати;
Нехай він, бідний, знає, куди за нами, кінними, тікати».
До став же брат старший згорда словами промовляти:
«Чи подобенство, брате, щоб я своє добро турецьке на шматки драв,
Брату меншому на признаки давав?
- 85 Як він жив-здоров буде,
Так сам у землі християнські без наших признаків усяких прибуде».
До брат середульший милосерде має,
Із свого жупана червону та жовту китайку видирає,
По шляху стеле-покладає,
- 90 Меншому брату признаки дає.
То став брат найменший, піший-піхотинець, на полівку ізбігати,
На степи високі, на великі дороги розхідні, —
Нема ні тернів, ні байраків,
Ніяких признаків.

⁶ В другій раз он пел: «На вищій степи самарські, на шляхи Муравські ізбігати». —
Прим. собирателя.

- 95 Став червону китайку да жовту знаходити.
У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:
- 100 «Що недурно ж ся червона да жовта китайка по шляху валяється:
Либонь, моїх братіків на світі немає:
Альбо їх порубано,
Альбо їх постріляно,
Альбо у горду тяжку позаймано!
- 105 Коли б я мог добре знати,
Що їх порубано, альбо постріляно,
Мог би я в чистому полі тіла шукати,
В чистому полі поховати,
Звіру-птиці на поталу не дати».
- 110 Одно ж брата найменшого, одно — безвіддя,
Друге — безхліб'я,
Трете те, що тихий вітер з ніг валяє⁷.
До Осавур-могили прибуває,
На Осавур-могилу зіходжає,
- 115 Там собі безпечне дев'ятого дня спочивок має,
Дев'ятого дня із неба води-погоди вижидає.
Мало-немного спочивав,
К йому вовці-сірохманці находжали,
Орли-чорнокрильці налітали,⁸
- 120 В головках сідали,—
Хотіли заздалегоди живота темний похорон одправляти.⁹
Тоді він словами промовляє:
«Вовці-сірохманці, орли-чорнокрильці,
Гості мої милі!
- 125 Хоть мало-немного обождіте,
Поки козацька душа з тілом розлучиться.
Тоді будете мені з лоба чорні очі висмикати,
Біле тіло коло жовтої кості оббирати
І комишами вкривати».
- 130 Мало-немного спочивав...
От, руками не візьме,

⁷ Що тихий вітер, да й той валяє, що вже хоч би там і тіло їх було (т. е. братьєв), так він не должен нічого ради дати.— *Прим. певца.*

⁸ Я не бачив, чи чорні крила в орлів.— *Прим. певца.*

⁹ Боже, твоя воля! Хто його повигадував, хто його тее! Що не можна видумать би так нікому в світі.— *Прим. певца.* О слові *темний* певец сказав: «Се, бач, тайний: то звір да птиця».

Ногами не пійде
І ясно очима на небо не згляне...
На небо взирає,
135 Тяжко воздыхає:
«Голово моя козацькая!
Бувала ти у землях турецьких,
У вірах бесурменських,
А тепер припало на безвідді, на безхліб'ї погибати.
140 Дев'ятий день хліба в устах не маю,
На безвідді, на безхліб'ї погибаю!»
Тут тее промовляв... не чорна хмара налітала,¹⁰
Не буйні вітри віну́ли,
Як душа козацька молодецька з тілом розлучалась.
145 Тоді вовці-сірохманці находжали
І орли-чорнокрильці налітали,
В головках сідали,
З лоба чорні очі висмикали,
Біле тіло коло жовтої кості оббирали,
150 Жовту кість попід зеленими яворами разношали
І комишами вкривали.¹¹
А ще став брат старший да середульший до річки Самарки прибігати,¹²
Стала їх темна нічка обіймати,
Став брат старший до середульшого промовляти:
155 «Станьмо, братіку, тута, коні попасімо:
Тут могили великі,
Трава хороша
І вода погожа.
Станьмо тутечка, підождімо,
160 Поки сонце обітріє,
Чи не прибуде ік нам наш піший-піхотинець.
Тоді на його велике усердіє маю,
Усю добич скидаю,
Його, пішого, міждо коні хватаю».
165 «Було б тоді, брате, як я казав, хватати!
Тепер дев'ятий день минув,
Як хліб-сіль їв,
Воду пив,
Досі й на світі немає».

¹⁰ До смерті балакав! — Прим. певца.

¹¹ Оце вже одного поховали. — Прим. певца.

¹² Що тут річка Самарка, чи вже далеко? Ну, да все то чужа земля колись була. — Прим. певца.

- 170 Тоді вони коней пустипаш попускали,
Кульбаки під себе послали,
Ружжя по комишах поховали,
Безпечно спать полягали,
Світової зорі дожидали.
- 175 Став божий світ світати,
Стали вони на коні сідати,
Через річку Самарку у християнські землі утікати,
Став брат старший до середульшого промовляти:
«Як ми будем, братіку, до отця, до матки прибувати,
- 180 Як ми їм будем повідати?
Будем ми, брате, по правді казати —
Буде нас отець-мати проклинати;
А будемо ми, брате, перед отцем, перед маткою олгати —
Так буде нас господь милосердний і видимо, й невидимо карати.
- 185 А хіба, брате, так іскажемо:
Що не в одного пана пробували,
Не одну неволю мали,
І ночної доби з тяжкої неволі втікали,
Так ми й до його забігали:
- 190 «Устань, брате, з нами, козаками, з тяжкої неволі втікати!»
Либонь-то, він так ісказав:
«Тікайте ж ви, братця,
А я буду тут оставаться,
Чи не буду собі луччого долі-щастя мати».¹³
- 195 А буде отець-мати помирати
І будем грунтя-худобу на дві часті паювати, —
І третє між нами не буде мішати».
Тут тєє промовляли,
І не сизі орли заклєкотали,
- 200 Як їх турки-яниченьки із-за могили напали,
Постріляли, порубали,
Коні з добиччу назад у город, у Турещину позавертали.
Полегла двох братів голова вище річки Самарки,
Третя у Осаур-могили.
- 205 А слава не вмере, не поляже
Однині до віка!
А вам на многая літа!

¹³ Другой кобзарь в Лубенском уезде, Лєксандра Михайлюк, пел так:
Не хочу, моя велика неволя,
А третє — й коня не маю.

— Прим. собирателя.

- 1 Та не темні тумани уставали,
Та як три брати з города з Азова втікали:
Два брата рідних, кінних,
А третій найменший брат піший, піхотою;
- 5 То він за кінними братами вганяє,
На сире коріння,
На біле каміння,
Ніжки свої козацькі молодецькі набиває,
До братів словами промовляє:
- 10 «Брати мої старші, ріднесенькі, надіждіте,
Мене, найменшого брата, міждо себе на коні візьміте,
В християнські городи хоч мало-немного надвезіте;
А ще, прошу я вас, брати, хоч надвезіте,
А хоч у чистому полі з пліч головку здійміте,
- 15 Моє тіло козацьке молодецьке в чистому полі поховайте,
Птиці-звірю на поталу не дайте...»
То старший брат зачуває,
До найменшого, пішого, словами промовляє:
«Брате наш найменший, піший й рідненький,
- 20 Соколе ясненький!
Серце не осмілиться, а рука не здійметься,
Булатна шабля нейметь тебе, найменшого брата, сікти-рубати,
А лучче ми будем по лісах, по байраках гуляти,
Будем верхів'я стинати,
- 25 Тобі будем на прикмети покидати,
Щоб ти знав, куди в християнські городи до отця, доненьки доходжати».
То вже бігли ті брати не день, не два, не три, не чотири;
Стали в чистеє поле вибігати,
Нічого найменшому брату на прикмети покидати...
- 30 То середульший брат добре дбає,
До старшого словами промовляє:
«Тут трави зелені, води здорові,
Встаньмо, свої коні козацькі молодецькі напоїмо,
Свого брата найменшого, пішого, надіждімо,—
- 35 На коней візьмімо».
То старший брат зачуває,
До середульшого словами промовляє:
«Як будем ми найменшого брата наджидати,
То буде за нами з города з Азова велика припинна погонь уганяти,

- 40 Буде нас на три штуки сікти-рубати
Або живйом іще в гіршу неволю завертати».
То середульший брат добре дбає,
Один на собі каптан має,
Жовті китиці видирає,
- 45 Меншому брату на прикмету покидає...
Став найменший брат із лісів, із байраків виходжати,
Став жовті китиці у вічі забачати,
Став у руки брати,
Словами промовляти:
- 50 «Недурно моїх братів по шляху добрі шати валяються —
Певно, моїх братів обох на світі немає!
Певно, за ними з города Азова погонь ганяла,
Моїх кінних братів доганяла,
На три штуки рубала
- 55 Або ще в гіршу неволю живими завертала,
А мене, пішого, у тернах та байраках на спочинку минала.
Коли б мені бог поміг
Хоча їх тіло неживое у степу знаходжати,
Мог би я їх тіло козацьке у степу поховати,
- 60 Птиці й звірю на поталу не подати.
Ой годі ж мені за кінними братами уганяти,
Час мені козацьким ногам пільгу дати».
Що одно — безвіддя, а друге — безхліб'я,
А третє — буйний вітер в полі повіває,
- 65 Бідного козака з ніг валяє.
Став тоді найменший брат, піший, свою козацьку голову склоняти,
Стали тоді сизокрилі орли налітати,
На чорнії кудрі наступати,
З лоба очі видирати.
- 70 То він добре дбає,
До сизокрилих орлів словами промовляє:
«Орли мої сизопері,
Гості мої нелюбі, немилі,
Надождіте єгда душа з тілом розлучатиметься».
- 75 То він до орлів словом промовляє,
Богу душу даває.
А ще дробна птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло козацьке молодецьке оббирала.
А то ж сиві зозуленьки налітали,
- 80 У головці сідали, окували,
Як рідні сестриці плакали;
А ще вовки-сіроманці находжали,

- Жовтую кість по лісах, по байраках разношали —
І то хороше козацький молодецький похорон одправляли.
- 85 Стали старші брати до городів християнських наїжджати,
Стала на їх серці велика печаль налягати,
То середульший брат добре дбає,
До старшого словами промовляє:
«Ей, недурно, брате, на нашому серці печаль налягає —
- 90 Видно ж нашого брата найменшого, пішого, немає,
Як будем ми до отця, до неньки, до роду наїжджати,
То буде нас отець і ненька старенька свого сина найменшого питати,
Як ми будемо своєму братові меншому, пішому, смерть повідати?»
То старший брат зачуває,
- 95 До середульшого брата словами промовляє:
«Знатимеш, брате, як отцеві та неньці правду сказати.
Скажем: в одній неволі пробували,
Ночної доби утікали,
Його од сна будили, не збудили,
- 100 Та його в неволі зостановили».
- А ще старший брат да середульшого словами промовляє:
«Якби мав наш найменший брат на Озівському полі марно загинати,
Так ми будем свою батьківщину на дві часті паювати».
- Скоро стали до отця, до неньки прибувати,
- 105 Зараз став отець і ненька старенька про свого сина найменшого питати,
Став середульший брат всю правду казати:
«Отець да й мати, у одній неволі бували
І одному пану слугували,
І разом ми із тяжкої неволі втікали
- 110 Та тільки ми найменшого брата в степу покидали».
-
- То вони середульшого брата за гостя приймають,
А старшого з двору викихають.
То вже було три брата азовських...
Найменшого брата голова полягла на Савур-могілі.
- 115 То вже ж його честі хвала
Поміж царями,
Поміж панами,
Поміж православними християнами.
Дай, боже, миру царському,
- 120 Народу християнському
І нам усім православним
На многія, многія літа!

(Запись, вероятно, 1852—1854 гг.)

- 1 Із города із Азова то не туман налягає —
Три брати рідненьких,
Як голубоньки сивенькі,
З тяжой неволі втікали:
- 5 Два кінних, третій піший-пішениця,
Между ними, як би чужа-чужениця.
Пожар ніжки піджигає,
Кров слідочки заливає,
Плач головку знемагає.
- 10 До кінних братів він словами промовляє:
«Ей, станьте ви, братця, коней попасіте,
Мене, меншого брата, із собою на коней возьміте
І в города християнські ввезіте,
Або мені головку, як галку, з пліч ізніміте!»
- 15 То вже старший брат милосердіє має,
На телмак шаблю винімає
І хоче своїму брату мэншому
Головку, як галку, з плеч ізняти.
Да підстарший брат милосердіє має,
- 20 Голою рукою за палаш хапає:
«Меч твій не озьми
І рука твоя не зніми! —
Будем ми їхать тернами і байраками
І всіми козацькими признаками,
- 25 Будем верхи тернам і байракам зривати —
Тобі, меншому брату, признаку покидати».
Як не стало ні тернов, ні байраков,
Ніяких козацьких признаков,
Дак підстарший брат на собі червону китайку обдирає
- 30 І своїму меншому брату на приміту покидає.
Як став уходить менший брат у шляхи самарськії,
У ріки салтанськії,
Став червону китайку знаходжати,
До щирого серця прикладати:
- 35 «Ей, недурно ж ся червона китайка
По шляхах самарських валяється —
Знать, моїх братів давно на світі немає».
Об своїй пригоді то він нічого не знає,
Що його три пригоді у чистім полі споткає:

- 40 Одно — безвіддя,
А друге — безхліб'я,
А третє — в чистім полі безголів'я.
Як став виходити на шляхи самарські
І на степи салтанські,
45 Став у чистім полі Савур-могилу забачати,
Став до Савур-могили приходжати,
Став од сирої землі пришествие приймати,
Стала із низу із Ністра чорна хмара наступати, *
Став дрібен дощик накрапати,
50 Став козак од сирої землі пришествие приймати,
До сирої землі припадати.
Стали вовки-сірохмарці набігати
І орли-сизокрильці налітати,
Стали [козаку] на чорні кудрі наступати;
55 З білого [його] лиця очі винімати.
Дак став старший брат у городá християнські уїжджати,
До отця, до матки, до родини покровної став приїжджати,
Став на дві часті худобу розділяти
І став отцю-матері помогати.
60 Об своєму меншому брату —
Наче б ніколи не бувало.
Помер козак і поляг
На Савур-могілі,
На шляхах самарських
65 І на ріках салтанських,
А слава його не вмере, не загине:
Покудова буде світ світати
І сонце сіяти
Будем славу його прославляти!

VI

(Запись 1857—1860 гг.)

- 1 На чужій чужині,
В степу Вкраїні,
Собиралися війни більшії.
А із города Азова втікали три братіки рідненькі,
5 Голубчики сивенькі,
Товариші же сердешні.
Два брати конная-кононіця,
А третій пішая-пішениця,
Як у полі одна одиниця.

- 10 Іде він проходжає,
Стиха слово промовляє:
«Братіки мої рідненькі,
Голубчики сивенькії,
Товариші же сердешнії!
- 15 Станьте ви, братця,
Коники попасіте,
Мене, меншого брата, хотя на півмилі обождіте,
Хоч на півмилі обождіте,
Або з пліч глávку, як галку, зніміте.
- 20 Да не дайте туркам безбожним на поталу».
Старший брат нехорошії мислі має,
На текпак [?] шаблю знімає,
А середульший брат хороші мислі має,
Голою рукою за шаблю хватає:
25. «А братіку мій рідненький,
Голубчику сивенький,
Товаришу же сердешний!
Міч твій не озьми і рука твоя не зніми,
А хоч міч твій візьме і рука твоя зніме,
30. Дак душа наша в гріхах вже й не скупиться.
Лучче ми, брате, поїдьмо тернами да байраками,
Треїтіми козацькими признаками,
Да будемо ми панам, лестливим ляхам,
Із пліч глávки знімати
35. Да своєму меншому брату на признаку покидати».
Як переїхали терни да байраки
І треті козацькі признаки,
Не стало їм ні тернів, ні байраків,
Ні третіх козацьких признаків.
40. Там їх три погоді споткало:
Одна погода — безвіддя,
Другая — безхліб'я,
Третяя — козацьке безголів'я.
Середульший брат хороші мислі має,
45. На собі китайку пориває,
Меншому брату на признаку покидає.
Ногами не пійдуть
І руками не зведуть,
І очима не зоглянуть.
50. А менший брат іде-проходжає,
Ту китайку знаходжає,

- До щирого серденька прикладає,
Стиха слово промовляє:
«Братіки мої рідненькі,
55 Голубчики сивенькі,
Товариші же сердешні!
Коли б я знав,
Ваші косточки знаходжав би,
Хоч по коліна б у землю заховав би».
- 60 Тоді менший брат дійшов до Савур-могили:
«Савур-могило, Савур-могило!
Будь ти мені рідная отець і мати!
Буду я на тобі голівку свою козацькую покладати».
Як сее зговорив, так барзе добре й учинив.
- 65 Тотчас орли сизопері налітали,
На чорнії кудрі наступали:
«Орли мої, орли сизопері!
Сойте ви, обождіте,
Як буде з низу з Дністра, тиці [?] буйний вітер повівати,
- 70 Чорна хмара наступати,
Дрібен дощик накрапати,
Тоді моя душа з тілом буде розпрощення мати».
Як сее зговорив, так барзе добре й учинив:
Того часу орли сизопері налітали,
75. На чорнії кудрі наступали,
З лоба очі винімали.
А старший брат да середульший брат як доїхали до річки
Полтавки,
До криниці Салтанки,
До середульший брат хороші мислі має,
- 80 Стиха слово промовляє:
«Братіку мій рідний,
Голубчику сивий,
Товаришу же сердешний!
Станьмо ми, коники попасімо,
- 85 Свого меншого брата іще хоч на півмилі обождімо».
До старший брат нехороші мислі має,
Стиха слово промовляє:
«Як будемо, — каже, — меншого брата обжидати,
Буде нас турецька погоня наганяти.
- 90 А як приїдем же, брате, до отця, до матки,
Будуть нас отець і мати питати,
Яку ми будем отцю-матері правду казати?»

Як стали меншого брата обжидати,
Стала їх турецька погоня наганяти.
95 От як догнали, дак посікли й порубали.

VII

(Запись июля 1863 г.)

- 1 Ой як з города Азова, було собі три братіки рідненькі,
Товариші вірненькі.
Ой поїжджали вони в Чорноморіє гуляти,
З проклятим неприятелем воювати.
- 5 Ой як стала за ними погонь біжати,
Стали вони од проклятого неприятеля втікати,
Ой од невірної татарви.
Два брати на конниці, третій піший поміж ними, як би
чужа-чужениця.
- Став же менший брат піший приставати,
10 Став горько сльозами плакати-ридати,
Став своїх старших братців прохати:
«Ой ви, брати старшії, товариші вірнії,
Станьте ви, коні попасіте —
Мене, меншого брата, подождіте!
- 15 А хоч подождіте, хоч з пліч голову здійміте».
Середульший же брат сльозами плаче й ридає,
Меншому брату промовляє:
«Як же ми будемо тобі, меншому брату,
З пліч головку здіймати?
- 20 А рука бо і не здійметься,
А хоч рука здійметься,
До й міч не візьме,
А хоч же й міч візьме,
Дак душа гріха не скупиться.
- 25 Лучче будем ми тебе, меншого брата,
Да будем дорогú китайку козацьку поривати,
Да на шлях, на дорогу викидати,
Ой да будем же тобі, меншому брату, на прикмету
покидати».
- Ой да вже ті два брати у татарські степи уїжджали,
30 Середульший же брат сльозами плаче і ридає,
Меншого брата споминає
Да дорогú козацьку китайку пориває,
Да на шлях, на дорогу покидає.
А старший брат середульшого ругає:

- 35 «Нащо ж ми будем меншого брата піджидати
Да на три часті худобу розділяти?
Лучче нам меншого брата вік у вічі не видати,
Як нам на три часті худобу розділяти».
- Да вже ж ті два брати до Савір-могили доїжджали,
- 40 А менший брат у татарські степи уходжає,
Дорогú козацьку китайку познаває.
Став же менший брат дорогú козацьку китайку познавати,
Став горько сльозами плакати і ридати:
«Де ж се мої брати старші,
- 45 Товариші вірні?
Чи їх же звірі поїдали,
Чи їх же прокляті неприятели побивали?
Якби я їх тіло находив,
Не дав би я птиці-звіру на поталу».
- 50 Да вже ж ті два брати до криниці доїжджали,
Шовковий намет напинали,
Роздумавшись, меншого брата піджидали.
Середульший же брат сльозами плаче й ридає,
Старшому брату промовляє:
- 55 «Як же нам, старший же брате,
Меншого брата не піджидати,
Дойдем до отця, до матері, будуть отець-мати про меншого
сина питати,
Яку ми будемо їм правду казати?»
- Старший же брат, гордий, промовляє:
- 60 «Ми отцю-матері скажем:
Не в однім ми місці бували,
Ми свого меншого брата і в вічі не видали».
- Середульший же брат словами промовляє:
«Як не будем отцю-матері правди казати,
- 65 До буде нас сам господь карати,
Будем ми в темниці пропадати».
- Да вже менший же брат до Савір-могили доходжає,
Савір-могилу величає:
«Савір-могило, будь ти мені рідна мати.
- 70 Буду я на тобі помирати,
Козацькую головку покладати».
- Чорний ворон налітає,
На чорні кудрі наступає,
З лоба очі вибирає.
- 75 Став же менший же брат сльозами плакати і ридати,
Став чорного ворона прохати:

- «Ой ти, чорний вороне!
Сожди ти з півдня години!
Стане хмара наступати,
80 Стане дощик накрапати
Тогді стане моя душа з тілом розстрявати».
Да вже ж ті брати уп'ять же до криниці доїжджали,
Роздумавшись, меншого брата піджидали.
А за ними погонь біжала,
85. Меншого брата за умершого почитала,
А тих двох братів уловили
Да в темниці посадили.
Став у темниці старший брат гордий плакати і ридати
Да свого меншого брата споминати:
90 «Якби, середульший брате,
Меншого брата не покидали,
Может, ми і в темницю не попали.
А в темниці-кам'яниці
Однині да й до віка».

VIII

(Запись, вероятно, 1873 г.)

- 1 Ой то не пили пилили,
Не тумани уставали, —
Як із города Азова із тяжкої неволі
Три братіки втікали:
5 Два кінних, третій піший-пішениця,
Як би той чужий-чужениця,
Біжить-підбігає...
Під білі ноги пожар підпадає,
Кров сліди заливає!
10 То він своїх братів доганяє,
Между коні убігає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає,
За стремена хватає:
15 «Брати ж мої старшії, милиї,
Як голубоньки сивії!
Ей, то станьте [ви], коні попасіте,
Мене, меншого брата, подождіте;
Або назад завернітєсь,

20 Да на коні возьміте,
 Хоть мало підвезіте:
 Нехай я буду знати,
 Куди в городи християнські
 До отця, до матки в гості прибувати?»
 25 «Ой, братіку наш менший, милий,
 Як голубонько сивий!
 Ой та ми самі не втечемо
 І тебе не увеземо:
 Бо із города Азова
 30 Тяжко-велика погоня буде.
 То ти будеш по теренах, по байраках схоронятися,
 А нас [погоня] буде доганяти,
 Стріляти-рубати,
 Або живих у полон займати».
 35 «Ой, брати ж мої старші, милиї,
 Як голубоньки сивії!
 Ой єсть у вас ясний міч ...
 Та здійміть мені головоньку з пліч,
 Та тіло моє козацьке молодецьке
 40 А в чистому полі поховайте
 Да звіру-птиці на поталу ¹⁴ не дайте!»
 То ті брати промовлять словами,
 Обіллються гірко сльозами:
 Ой, братіку наш менший, милий,
 45 Як голубонько сивий!
 Ой хоть у нас ясен міч є,
 Так наше серце козацьке молодецьке не осмілиться
 І рука наша козацька молодецька не воздойме,
 І наш ясен міч твоєї головоньки не йме:
 50 На прах розпаде!»
 Ой, брати ж мої старші, милиї,
 Як голубоньки сивії!
 Їдьте ж ви шляхами
 Та рубайте тернове віття шаблями
 55 А зеленії байраки,
 Та розкидайте меншому брату, пішому-пішениці,
 шляхами —
 Для козацької признаки,
 Щоб я мог знати,
 Куди у городи християнські

¹⁴ Потала — то пища звіру-птиці, або пожива. — Прим. певца.

- 60 До отця, до матки в гості прибувати».
То тож-то їхали брати шляхами,
Рубали терновії віти шаблями
І зеленії байраки,
Розкидали меншому братові, пішому-пішениці,
65 Для козацької признаки.
Та як стали на Мурав-степи виїжджати —
Ніде ні тернів, ні зелених байраків не завидати!
Ей, то брат середульший промовляє словами:
«Ей, братіку старший, милий,
70 Як голубонько сивий!
Ой станемо ми, коні попасімо,
Меншого брата підождімо;
Або назад завернімося
Та на коні возьмімо —
75 Хоть мало підвезімо:
Нехай він буде знати,
Куди в городи християнські
До отця і до матки в гості прибувати».
То-то промовляє старший словами,
80 Обіллється гірко сльозами:
«Ой, братіку мій менший, милий,
Як голубонько сивий!
Чи ще ж тобі катерга турецька не ввірялася,
Сириця у руки не в'їдалася,
85 Щоб ти назад завертався
Та дні вакував ¹⁵,
Та на коні вагу набирав?!
То він сам жив-здоров буде,
В городи християнські
90 До отця, до матки у гості він і піхом прибуде!»
Ей, то брат середульший добре дбає,
З-під лудану ¹⁶ червону китайку виймає,
Дере, шляхами розкидає,
Меншому брату, пішому-пішениці,
95 Признаку дає.
Ой то тож-то менший брат, піший-пішениця,
Біжить-підбігає...
Під білі ноги пожар підпадає,
Кров сліди заливає!...

¹⁵ Цебто гаїв.— *Прим. певця.*

¹⁶ Чи сідло, чи що, а може й жупан.— *Прим. певця.*

- 100 На Мурав-степи вибігає,—
Так нігде тернових віт не забачає,
Тільки червону китайку забачає;
То до єї приходжає,
У руки бере, ік серцю прикладає,
105 Гірко словами промовляє:
«Ей, і знать-то азовська орда ¹⁷ великі збитки мала,
Мене на спочивку минала,
А моїх братів догонила,
Стріляла-рубала,
110 А може живих у полон займала! ...
Ей, господи, боже мій!
Коли б я мог знати,
Чи моїх братів постріляно,
Чи їх порубано,
115 Чи їх живих у руки забрано?
Ей до пішов би я по тернах, по байраках блукати -
Тіла козацького молодецького шукати,
Да тіло козацьке молодецьке
У чистім полі поховати,
120 Звіру-птиці на поталу не подати».
Ей, то до Савур-могили, ¹⁸ ой, приходжає,
[Одно — безвіддя,
Друге — голоддя.
Третє — бездоріжжя].
125 До Савур-могили приходжає,
На Савур-могилу голову склоняє,
Гірко сльозами ридає.
Ой то тож орли сизопері налітали
Та й на чорні кудрі наступали,
130 Із-під лоба очі виймали.
То той піший-пішениця,
Як би чужий-чужениця,
Промовить словами,
Обіллється гірко сльозами:
135 «Ой, гості ж мої немилі, нелюбі!
Ой до станьте, подождіте,

¹⁷ На вопрос: «Що то таке орда?» — певец отвечал: «Не що ж, як погоня». — *Прим. собирателя.*

¹⁸ На вопрос: «Що то за могила і де вона? Та чи й є вона справді де-небудь?» — Вересай с неудовольствием отвечал: «Вона й є і буде — під Полтавою. Кажуть, що ідуть у Ростов чи Марнополь, за два дні чи за три, кажуть, її видно, поки дойдеш». — *Прим. собирателя.*

Поки буде душа козацька молодецька
 З білим тілом розтрявати.
 То тоді будете од жовтих костей тіло оббирати,
 140 А з-під лоба очі виймати.
 До то ж не чорна хмара наступала,
 Як душа козацькая молодецькая
 З білим тілом розтрявала.
 Орли-сизоперці налітали,
 145 Од жовтих костей тіло оббирали,
 А із-під лоба очі виймали
 І то ж олці-сірохманьці ¹⁹
 З великих степів набігали,
 Од сустав кості одривали
 150 Да по тернах, по байраках разношали.
 Ей, до тож буйнії вітри повівали
 Та комишами жовтїї кості покривали.
 Ей, то тож козака ні отець, ні мати оплакала,
 Як сива зозуля прилітала
 155 Да у головах сідала,
 Да жалібно закувала:
 «Ой, голово, голово, козацькая молодецькая!
 Се ж ти ні допила, ні доїла,
 Ані хороше не сходила;
 160 Ай довелося валятися,
 Звіру-птиці на поталу податися!»
 То як стали два брати
 У городи християнські прибувати,
 Стали на церкви накладати
 165 І землю турецьку клясти-заклинати:
 Ой, земле, земле турецькая,
 Віро бісурманська,
 Розлуко християнська!
 Розлучила брата із сестрою
 170 І мужа з жоною,
 Товариша із товаришем!
 Бідному невільнику нікогда спокою немає!
 Ой, земле, земле,
 Ти справді ж проклятая!
 175 Тільки турчину-кам'яничину
 На сребро, на злото весьма багата!»
 Услиши, господи, в просьбах, у молитвах

¹⁹ Усе їдно — вовки, тільки тут не можна так казати. — Прим. певца.

Люду царському, народу християнському
І усім головам слухащим
180 На многі літа,
До кінця віка!

ІХ

(Запись 1875 г.)

- 1 Ой з-під города з-під Озова
То ж не тумани уставали,
Не чорнії хмари набігали,
Не дрібнії дощі накрапали.
5 Як три братіки рідненьких,
Голубоньки сивенькі,
З-під города з-під Озова
З тяжкої неволі утікали:
Два брата кінних,
10 Третій брат менший, піша-пішаниця,
За кінними братами уганяє,
За стремена хватає,
Сльозами обливає,
Словами промовляє:
15 «Братіки рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Возміть мене хоч між коні,
До отця, до матушки
В землю християнську надвезіте».
20 Старший брат зачуває,
До найменшого брата словами промовляє:
«Найменший братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
Раді б ми тебе між коні узяти —
25 Буде озовська орда доганяти,
Буде упень сікти-рубати,
Назад у Озов-город завертати,
Ніяк нам буде утікати».
Тое промовляли,
30 Відтіля побігали.
Найменший брат, піша-пішаниця,
За старшими братами уганяє,
Коні за стремена хватає,
Сльозами обливає,
35 Словами промовляє:

- «Братіки рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Не хочете мене між коні узяти,
Возьміть мене постріляйте-порубайте,
40 Птицю та дзвірю на поталу не подайте».
Старший брат зачуває,
До найменшого брата словами промовляє:
«Найменший братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
- 45 Що це ти кажеш,
Наче ножем серце пробиваєш?
Будем ми до міюсів, до байраків добігати,
Будем терни рубати —
Тобі, найменшому брату, пішій-пішаниці, на признаку
покидати,
- 50 Щоб ти знав, куди до роду в землю християнську
До отця, до матушки утікати».
Тое промовляли,
Відтіля побігали,
До Савур-могили добігали,
55 На Савур-могилу ізбігали,
Свого найменшого брата, пішу-пішаницю, піджидали;
І ждали вони три дні і три ночі.
Найменший брат, піша-пішаниця,
До міюсів, до байраків добігає,
60 Терни у руки хватає,
Сльозами обливає,
Словами промовляє:
«Сюди мої два братіки утікали,
Мабуть, їх озовська орда доганяла,
65 Мабуть, вона їх посікла-порубала.
Когда б я їх кості понаходив,
Поховав би, похоронив,
Птиці та дзвірю на поталу не подав»
До Савур-могили добігає,
70 На Савур-могилу ізбігає,
Сльозами обливає,
Словами промовляє:
«Ей, побило мене у полі
Три недолі:
- 75 Перва доля — безхлібна,
Друга — безрідна,
Третя доля — буєн вітер повіває,

- Мене, нещасного козака, із ніг валяє».
На Савур-могилу лягає,
80 Головку склоняє
І смерті бажає.
Орли-сизоперці налітали,
На кудрі наступали,
З лоба очі видирали.
85 Сиві зозуленьки налітали,
В головках сідали,
Як ріднії сестриці обкували.
Вовці-сірохванці набігали,
Його кості по міюсах, по байраках, по зелених комишах роз-
ношали.
- 90 Два брати кінних по шляху побігали.
Промовляє середульший брат до старшого:
«Старший братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
Нум ми свою прекрасну хвантину теряти,
95 Своему брату на признаку давати,
Щоб він знав до отця, до матушки —
В землю християнськую куди утікати».
Старший брат зачуває,
До середульшого промовляє:
100 «Братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
Як бог дасть, будем до отця, до матушки прибувати,
Ні в чім нам буде між білу челядь піти погуляти».
Середульший брат на тее не потурає,
105 Свою прекрасну хватину теряє,
Своему найменшому брату на признаку по шляху покидає.
Тое промовляли,
Відтіля побігали.
Бігли вони не день, не два,
110 Не три й не чотири —
І тільки поле леніє,
Трава зеленіє.
До річки до Самарки добігали,
Між собою промовляли:
115 «Тут трави зелені,
Води холодні,
Нум ми свої козацькі молодецькі коні попасімо,
Свого найменшого брата, пішу-пішаницю, надождімо».
Тое промовляли,
120 Відтіля побігали.

А. Сластиков. Портрет кобзаря Т. Магадина

Старший брат до середульшого словами промовляє:
«Середульший братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
Як бог дасть нам до отця, до матушки —
125 В землю християнську прибувати,
Як будеш ти отцю-матушці
По правді отвіт богу давати —
Буде твоя голова од пліч одлітати».
Дав їм господь у землю християнську
130 До роду прибувати ...
Отець і матушка за ворота виходжали,
Словами промовляли:
«Ой, сини ж мої, сини,
Два як ясні-гласні соколи!
135 Чи ви не в одній неволі бували,
Чи не одному пану слугували,
Чи не разом з тяжкої неволі утікали?»
Старший брат з коня не вставає,
Перед отцем-матушкою
140 Не по правді отвіт богу оддаває:
«Отець і матушка,
Ми не в одній неволі бували,
Не одному пану слугували,
Не разом з тяжкої неволі утікали».
145 Середульший брат з коня уставає,
Перед отцем-матушкою на коліна упадає,
Сльозами обливає,
Словами промовляє:
«Отець і матушка,
150 Ми в одній неволі пробували
І одному пану слугували,
Разом ми з-під города, з-під Озова,
З тяжкої неволі утікали,
Тільки свого брата найменшого, пішу-пішаницю,
155 У чужій землі живеньким трошки покидали».
Отець і матушка
Старшого брата кляне-проклинає
І з очей зганяє,
Середульшого брата за гостя приймає.
160 Уже буде його слава
Поміж царями,
Поміж князями,
Поміж православними християнами.

X

(Запись 20 мая 1876 г.)

- 1 Ой у святую неділеньку рано-пораненько
 То не сильні тумани вставали,
 То дробнії дощі накрапали,
 То в той час три братіки рідненькі
- 5 З города з Озова, з тяжкої неволі турецької бусурменської
 Ночної доби утікали:
 То два брати кіньми утікали,
 А междо ними брат найменший — піший-пішаниця,
 Як би тая чужа-чужениця,
- 10 За ними піший біжить-підбігає,
 Аж пожар під ноги підпадає,
 І кров християнська його слід заливає.
 То він на своє здоров'я козацьке молодецьке імагає,
 Та своїх братів доганяє
- 15 І словами до них промовляє:
 «Брати мої миленькі,
 Старші рідненькі!
 То ви добре собі учиніте:
 Мене, найменшого брата, пішого-піхотинця, на коні возьміте,
- 20 Та мало хоч немного мене підвезіте,
 У города християнській до отця, до матки надвезіте».
 То старший брат тее зачуває,
 До найменшого брата словами промовляє:
 «Ти-то, — каже, — брате найменший, знаєш,
- 25 Що в нас у дорозі коні недішлії, [поморені],
 Що ми самі не втечемо
 І тебе не ввеземо.
 Будуть нас із города Озова турки-бесурмени доганяти,
 То будуть нас стріляти,
- 30 Або рубати,
 Або вп'ять у город Озов, у тяжку неволю,
 У каторгу турецьку бусурменську живйом завертати».
 То два брати кіньми тікали,
 А найменшого брата, пішого-піхотинця,
- 35 У чистому степу на ясному сонці, на буйнóму вітрі,
 При шляху покидали.
 То він-то на небо святее поглядає,
 Гірко плаче-ридає,
 Дрібними сльозами проливає,

- 40 Та ще за кінними братами біжить-підбігає,
Свої ніжки на сире коріння, на біле каміння спотикає,
Аж пожар під ноги підпадає,
І кров християнська слід його заливає.
То ще він своїх братів кінних доганяє,
- 45 Помеж коні вбігає,
Коні за стремена хватає,
Коні спиняє,
Та до братів словами примовляє:
«Братіки мої старші, рідненькі,
- 50 Голубоньки сивенькі!
Добре ви собі дбайте,
Та булатну шаблю з ножна виймайте,
Та мені, найменшому брату, голову з пліч іздіймайте,
Та моє тіло козацьке молодецьке
- 55 У чистому степу хорошенько поховайте,
Звірю-птиці на поталу не подайте».
То середульший брат тее зачуває,
Та до найменшого брата словами промовляє:
«Братіку наш найменший, милий,
- 60 Як голубоньку сивий!
Нашого брата шабля булатна шиї не йме,
На дрібний мак розсиплеться,
І рука не воздбійметься,
І серце не осмілиться,
- 65 І душа гріха до смерті не скупиться!»
Тож-то вони у чистому степу ті слова промовляли,
Та свого найменшого брата, пішого-піхотинця,
При шляху ні при чім покидали.
То як стали старші брати до темних лісів прибувати,
- 70 У терни та в байраки зелені уїжджати,
Став середульший брат велике милосердіє у себе мати,
Став тернам та байракам зеленії віття булатною шаблею стинати
Та найменшому брату, пішому-піхотинцю, примету давати,
Щоб він знав, куди в городи християнські до отця, до матки,
До свого роду прибувати.
- 75 То їхали вони тернами
Та байраками, темними лісами,
Не день, не два, не три, не чотири.
Як стали вони із темних лісів виїжджати,
До річки до Кримки прибувати,
- 80 То став середульший брат до старшого брата словами промовляти:
«Отут, — каже, — братіку рідненький,

- Голубоньку сивенький,
Трави зелені, очерета воздобні і вода довольна;
Станьмо тут, коні попасімо
- 85 І найменшого брата, пішого-піхотинця, підождімо».
То старший брат тее зачуває,
До середульшого брата словами промовляє:
«Як будеш ти, брате, за найменшим братом жалкувати,
То буду я шаблю булатну з ножна виймати
- 90 Та буду я твою голову козацьку молодецьку з пліч здіймати,
Та твоє тіло козацьке молодецьке птиці-звірю на поталу
покидати,
- А сам буду у города християнські прибувати,
До отця, до матки доїжджати,
То сам буду знати,
- 95 Який отцеві і матусі отвіт оддавати».
А середульший брат тее зачуває,
До старшого брата словами промовляє,
Гірко плаче-ридає,
Дрібні сльози проливає,
- 100 Сивим голубом називає:
«Братіку, мій старший рідненький,
Як голубоньку сивенький! ²⁰
Будем ми до отця, до матері рідненької у гості прибувати,
То буде нас отець і мати на здоров'я стрічати
- 105 І об меншому сину, об нашому брату, питати,
То який будемо отвіт оддавати?»
То старший брат тее зачуває,
До середульшого словами примовляє:
«Тобі-то, — каже, — середульший брате, сього не знати,
- 110 Який отцеві й матусі отвіт оддавати:
Як ми були у городі ув Озові,
У катерзі турецькій, у вірі бусурменській,
То наші руки-ноги не гуляли,
На сирій сириці усеґда стояли,
- 115 То ми-то ночної доби утікали,
Свого найменшого брата од сна будили — не розбудили,
То там його у катерзі турецькій,
Тяжкій неволі, вірі бусурменській,
У городі Озові приостановили.
- 120 То ти-то, брате, не знаєш, як буде меж нами найменший
брат пробувати,

²⁰ Видима смерть страшна. — *Прим. певца.*

- То буде наш отець і мати батьківщину на три часті
паювати *,
- Буде нам половинную часть одділяти,
А найменшому брату половину оставляти,
То будем ми утрюх велику супереку собі мати».
- 125 То вони у чистому степу сі слова зговорили,
Як ясні соколи на конях у города полетіли.
То то вони не мало, не много речі ті говорили
І стали од річки од Кримки од'їжджати,
Стали на Муравські шляхи виїжджати,
- 130 Став середульший брат велике милосердіє у себе мати,
Гірко своїм серцем став плакати й ридати,
Щоб старшому брату в вічі не видати,
Став собі ума прибирати,
Який найменшому брату порятунок дати.
- 135 Як стали вони Муравськими шляхами проїжджати,
Став середульший брат собі думати й гадати,
Яку найменшому брату примету дати.
Один на собі каптан має
І з-під того каптана кир-китайку видирає,
- 140 Та найменшому брату, пішому-піхотинцю, при шляху
примету даває,
Щоб він знав, куда в города християнські до отця,
до матки прибувати.
То найменший брат із темних лісів на Муравські шляхи
приходжає,
- Дорогі шати, кир-китайку в вічі забачає,
У руки забирає,
- 145 Гірко плаче-ридає,
Словами промовляє:
«Ей, недурно моїх старших братів кир-китайка
по шляху валяє,
Мабуть, їх живих на світі немає;
Була з города Озова великая погоня,— за кінними
братами уганяла,
- 150 То може вона їх або постріляла,
Або порубала,
Або у каторгу турецьку,
Віру бусурменську,
У город Озов живйом позавертала,
- 155 А найменшого брата, пішого-піхотинця, у тернах
та в байраках на спочивках минала.

То коли б мені господь поміг у добрім здоров'ї
 їх тіло козацьке молодецьке своїх старших братів,
 Хотя воно на рани смертельні постріляне, порубане, знаходжати,
 То мог би я булатною шаблею у коліно землю вибивати,
 160. Та їх тіло козацьке молодецьке у чистому степу хорошенько
 поховати,
 Птиці-звірю на поталу не подати».

То то став найменший брат, піший-піхотинець, Муравськими шляхами
 проходжати,
 Став буйний вітер повівати,
 Став бідного козака, пішого-піхотинця, з білих ніг валяти.

165 То найменший брат до господа милосердного словами промовляє:
 «Отим-то, — каже, — господи милосердний, у чистому степу
 одно — безхліб'я,
 А друге — безвіддя,
 А третє — безздоров'я!»

То він-то на своє здоров'я ізмагає,
 170 Муравськими шляхами проходжає,
 До Савор-могили прибуває
 Та на Савор-могилу ісходжає,
 Спочивати лягає.

То то сизокрилі орли до його налітали,
 175 В головах сідали;
 То ще він до їх словами примовляє:
 «Ей, гості мої любії. орли сизокрилиї,
 Брати мої милиї!
 Хоч мало ви надождіте, поки буде із Дніпра тихий вітер повівати,
 180 То тоді буде душа моя з тілом розлучатись».

То то став із Дніпра тихий вітер повівати,
 Стала душа козацька молодецька з тілом розлучатись.
 То сизі орли до його налітали,
 У головах сідали,
 185 На чорні кудрі наступали,
 З лоба очі вибирали
 І кров його християнську випивали.
 То ще до його сиві зозулі налітали,
 Жалібненько закували,
 190 Як рідні сестри його оплакали,
 А сірохманці вовки його тіло козацьке молодецьке на Савор-могилі
 знаходили

І самі з собою речі говорили;
 То вони його жовті кості розметали,
 Та по тернах, по байраках разношали,

195 Хорошенько поховали,
 Над ним похорон одправляли.
 То то стали старші брати у городи християнські до свого отця,
 до матки прибувати,
 Став їх отець і мати на здоров'я стрічати,
 Став об меншому сину, об їх брату, питати.
 200 То старший брат тее зачуває,
 До отця, до матері словами примовляє:
 «Ох, рідний мій отець і мати:
 Вам сього не знати,
 Що де то ми пробували,
 205 Великеє горе принімали!
 Ми в городі Озові, у катерзі турецькій, у вірі бусурменській
 проживали,
 То ми ночної доби утікали,
 А свого найменшого брата од сна будили — не розбудили,
 То там ми його у катерзі турецькій,
 210 Вірі бусурменській,
 У городі Озові приостиновили».
 Як став середульший брат з отцем, з маткою, з добрими людьми
 на підпитках гуляти,
 Став гірко плакати й ридати,
 Став отцеві своєму рідному й матусі весь отвіт одкривати —
 215 Став він про їх сина, про меншого брата, всю правду казати:
 «Що ми всі брати з города Озова, з тяжкої неволі, катерги турецької,
 Віри бусурменської,
 Ночної доби кіньми утікали,
 А свого найменшого брата, пішого-піхотинця,
 220 У чистому степу, при шляху покидали;
 То ще він на своє здоров'я казацьке молодецьке ізмагав.
 То він-то нас два рази уганяв,
 То старший брат такі слова одказав, —
 Ніякої помочі-порятунку не дав;
 225 То я-то не могу тепер знати, де найменший брат наш пробуває.
 Може була з города Озова великая погоня,
 Та може його, пішого-піхотинця, доганяла,
 Постріляла,
 Або порубала,
 230 А може його й вп'ять у город Озов у катергу турецьку,
 Віру бусурменську,
 Живйом завертала».
 То став рідний отець і мати
 Свого старшого сина з двора ізганяти;

- 235 То стали всі люди на його роптати;
Що який-то він, старший син, собі коштовний дом ізбудував,
То його господь став милосердний зо всіх сторон видимо й невидимо
карати,
Став громовим вогнем побіждати.
То став старший син їх по чужих хатах валяти,
240 Із жінкою, із дітьми чужого хліба-солі заробляти
І ні з якої сторони од бога милосердного порятунку собі мати.
Оже хотя трьох братів озовських,
Найменшого брата, пішого-піхотинця,
На Савор-могилі голова полягла,
245 Так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже
Междо панами,
Междо козаками,
Междо всіма православними християнами
Однині й до віка і до кінця віка!

XI

(Запись 19 июля 1886 г.)

- 1 У неділю рано-пораненько ²¹
То ж не темні тумани вставали,
То ж три брати озовських
З турецької з бусурменської землі-неволі втікали.
5 То ж два брати кінних,
Третій, найменший, піхотинець, піхотою,
Ой тож він же за старшими братами вганяє,
На біле каміння,
На сире коріння,
10 Свої козацькі молодецькі ноги збиває,
Кров сліди заливає,
Пісок рани засипає,
Плаче-ридає,
До старших братів словами промовляє:
15 «Брати ж мої старші, рідненькі,
Соколи ясненькі!
Станьте, немного-небагацько обождіте,
Свої коні молодецькі попасіте,
Мене, брата меншого, піхотинця, на коні возьміте».

²¹ Лирник поет разное: то «поранію», то «пораненько» — Прим. собирателя.

20. Старший брат рідненький,
Сокіл ясненький,
Зачуває —
Коня свого вороного молодецького нагайкою поганяє,
Од брата меншого, пішого-піхотинця, утікає.
- 25 А той же середульший брат зачуває,
До старшого брата словами промовляє:
«Старший брате мій рідненький,
Соколе ясненький!
Станьмо ми на зеленім попасі, свої коні молодецькі попасімо,
- 30 Свого брата-піхотинця обождімо
Та на коні возьмімо».
Старший брат на тее не дбає,
До середульшого брата словами промовляє:
«Що ж ми будемо, брате середульший,
- 35 Меншого брата, пішого-піхотинця, обжидати,
Будуть за нами чужоземи уганяти,
Будуть нас шаблями сікти-рубати,
Будуть наше тіло молодецьке скрізь на поталу покидати».
Середульший брат плаче-ридає,
- 40 До старшого брата словами промовляє,
Од свого дорогосинього каптана золоті китиці обриває,
Брату меншому, піхотинцю, на прикмету покидає.
Стали ж вони в ліси зелені в'їжджати,
Не стало китиць меншому брату, пішому-піхотинцю, покидати,
- 45 Став він зеленее древо нахиляти,
Став вершки ламати,
Меншому брату, піхотинцю, на прикмету покидати.
Середульший брат плаче-ридає,
До старшого брата словами промовляє:
- 50 «Що ж ми будем до отця, до неньки приїжджати —
Яку ж ми будем отцю-неньці правду казати?»
Добігає брат менший, піхотинець, до Осавурі-могили,
Сів він на Осавур-могілі спочивати,
Став плакати гірко, ридати,
55. Стали до його сірії вовки набігати,
Сизопері орли налітати,
Стали йому на чорні кудрі наступати,
Стали йому карі очі з лоба витягати,
Стали вовки його білее тіло терзати.
- 60 «Вовки сірії,
Брати ріднії!

- Недовго-небагацько обождіте,
Покуда глаза із образом скрепиться,
Душа з тілом розлучиться».
- 65 У неділю рано-пораненьку
То ж не рідні сестриці обплакали —
Сиві зозуленьки налітали,
Жалібненько кували,
... [вовки].
- 70 По чистому полі розносили
...
Стали ж вони [брати] до двору доїжджати,
Отець, мати, старші брати, сестри на воротах стрічати,
Стали їх під руки піднімати,
Стали до їх словами промовляти
- 75 І стали у свій дом зазивати,
Стали брата-піхотинця питати:
«Ви ж ув одній неволі пробували,
Із неволі утікали,
Хіба брата меншого у вічі не видали?»
- 80 «Як ми з неволі утікали,
Брата меншого в вічі не видали».
Годі про брата меншого речі розсуджати,
Начали пить-гуляти.
Стали на той дом буйнії вітри повівати,
- 85 Грознії громи наступати,
Стали ті дома каменні розбивати,
Що не мали за брата меншого, піхотинця, правди казати.

XII

(Запись 1904 г.)

- 1 Ой у святую неділеньку рано-пораненьку
То не сині тумани вставали, не дрібні дощі накрапали,
То три брата з турецької землі бусурменської
З тяжкої неволі,
- 5 З города Азова втікали, ой ...
Ой утікали:
Два брата кінними, а третій брат, піші-піхотинець,
За кінними братами уганяє,
За стремена хватає, рече словами, про ...
- 10 Промовляє.
Гей, та рече-промовляє,

Братами рідними називає:
«Ой, брати ж мої рідненькі, як голуби сивенькі!
Станьте, мене хоч мало подождіть,
15 Ніж до себе на коні возміть,
А хоч мало верст підвезіть».
Ой то середущий брат добре дбає,
До старшого коня повертає,
Ласкаве слово промовляє:
20 «Брате мій рідненький,
Голубонько сивенький!
Станьмо, не мало подождемо,
Свого брата меншого, пішого-піхотинця, ніж до себе возьмемо,
А хоч мало верст підвеземо».
25 Ой старший брат худо дбає,
Згорда слово промовляє:
«Чим будем ми брата меншого ожидати,
То буде за нами турецька бусурменська тяжка погоня ганяти,
Наше тіло сікти та рубати
30 Або в тяжку неволю за ...
Завертати».
Ой то менший брат, піші-піхотинець,
За кінними братами уганяє,
На сире коріння, на біле каміння ноги пробиває,
35 Кров сліди заливає,
Пісок рани засипає,
Братів своїх рідненьких до...
Доганяє.
«Ой, брати мої рідненькі,
40 Голубоньки сивенькі!
Чим маєте мене в чужій землі покидати,
То краще мені з плеч голову здійміть,
Тіло у сиру землю поховайте,
Птиці на потал не...
45 Не подайте».
Середущий брат добре дбає,
До старшого коня повертає,
Рече, словами промовляє
І сльозами проливає,
50 Брата старшого благає:
«Ой, брате мій рідненький,
Голубонько сивенький!
Чим маєш меншого у чужій землі покидати,
То краще нам усім трьом по...

- 55 Помирати».
Ой то старший брат худо дбає,
Згорда слово промовляє:
«Чим нам брата меншого у чужій землі ожити,
То краще йому з плеч голову зняти
60 І тіло в сиру землю поховати,
І птиці на потал не
Не подати.
Ой як маємо ми на три часті хазяйство розділяти,
То краще будемо вдвох по ...
- 65 Поживати».
Ой середущий брат добре дбає,
Сльозами проливає
І до землі припадає:
«Як-то нам своєму брату меншому голову здіймати?
70 Моя рука не здійметься
І серце не восмілиться,
І меч мій не здійметься,
Щоб меншому братові голову здіймати,
То краще мені з ним вмісті по ...
- 75 Помирати».
Гей, то бігли не день і не два, й не три, і не чотири,
Стали до темних лісів добігати
І до великих байраків, став середущий словами промовляти,
Старшого брата прохати:
80 «Ой, брате мій рідненький,
Голубонько сивенький!
Тут води великі, трави зелені,
Станьмо ми, коні попасімо
І меншого брата, пішого-піхотинця,
85 Підождімо».
Гей, старший брат худо дбає,
Згорда слово промовляє:
«Щоб менший брат не діждав, щоб я його оживав.
Чим маєм його ожити,
90 То будем скорійш у свою землю втікати ой,
Ой, утікати».
Середущий брат добре дбає
Й верхове древо ламає,
Й меншому брату, пішому-піхотинцю,
95 На путь-дороги по ...
Покидає.
Ой з тернів віття ізриває

Та найменшому братові на прикмету покидає.
 100 Не стало дерева ламати,
 Так він на собі синій каптан обриває
 І меншому брату,
 Пішому-піхотинцю,
 На прикмету по...
 105 Покидає.
 Гей, стали до Савур-могили добігати,
 Став середущий словами промовляти,
 Старшого брата прохати:
 «Станьмо ми, хоч тут коні попасімо
 110 І брата меншого пі...
 Підождімо».
 Ой старший брат худо дбає,
 Згорда слово промовляє:
 «Чи маєм ми його ожидати,
 115 То будем поскорійш уїжджати,
 Батькові й матері неправду та й казати.
 Ой то ми будемо казати:
 Хоч одному цареві присягали,
 Не одному панові слугували —
 120 Ми меншого брата,
 Пішого-піхотинця,
 За дев'ять літ не видали».
 Ой то менший брат став до лісів добігати,
 Верхове древо знаходжати
 125 І дрібними сльозами про...
 Проливати.
 Гей, то словами промовляє,
 Братів своїх споминає:
 «Гей, мабуть, то турецька бусурменська тяжка погоня уганяла,
 130 Що дерево поламала
 Й з тернів віття позривала,
 Братів моїх або посікла-порубала,
 Або в тяжку неволю за...
 Завертала».
 135 Як став із-за ліса вибігати,
 Став із одежі дорогі тряпки шукати,
 До серця прижимати.
 «Ой аж тепер моїх братів на світі та й немає.
 Мабуть, мене в тернах на спочивку минала,
 140 А моїх братів доганяла,
 Що дорогії одежі на їх обривала, по дорогах розкидала».

- Як став менший брат до Савур-могили добігати
І став на могилу ісходжати,
І на сонце поглядати.
- 145 «Гей, і сонце високо, і доли далеко,
Вітер повіває,
Мене, молодого козака, із білих ніг валяє.
Що перше — без хліба,
А вдруге — бездоріжжя,
- 150 А втретє — безвіддя,
А ще гірш того, що братів своїх не нагнавши,
Ой, мабуть, я сяду спочити,
Своїм біленьким ніжкам козацьким молодецьким дам оддихнути,
Бо вже мені в своїм краї повік там не бути».
- 155 Як став оддихати,
Стали гості дорогії,
Орли сизокрилі налітати,
Стали з-під лоба очі виймати,
Стали вовки-сіроманці набігати.
- 160 Як став словами промовляти:
«Ой, орли мої сизокрилі,
І ви, вовки-сіроманці, хоч мало подождіть,
Поки моя душа з тілом ро...
Розлучиться».
- 165 Він став своїми очима на небо поглядати
І господа милосердного прохати:
«Прийми, боже, душу мою,
А ти, земле, кость мою,
А вам, вовки-сіроманці
- 170 І орли сизокрилі,
Тіло обібрати
І кость мою у сирю землю за...
Загрібати».
- Гей, та не було у полі ні людини,
175 Ні близької сусідини,
Ніякої родини, ніякої дружини,
Щоб його кості зібрати
І у сирю землю поховати.
А тільки сиза зозуля літала,
- 180 Жалібненько обкувала
І батькові й матері знать давала,
То вже твого меншого сина та й немає.
А старші браття стали у дом свій приїжджати,
Став старший брат неправду виявляти:

- 185 «Ми одному цареві присягали,
Не в одному полку пробували,
Ми меншого брата, пішого-піхотинця,
За дев'ять літ не видали».
А середущий брат добре дбає,
190 Батькові й матері правду виявляє:
«Ми умісті пробували
І у плін попали—
В турецьку бусурменську каторгу;
Ми в городі Азові пробували,
195 З-під города Азова разом втікали,
Меншого брата в путь-дорозі покидали».
Гей, тепер став батько старшого сина з подвір'я зганяти,
А середущого за сина щитати:
«Ой бодай би ви, сини, світа й щастя не мали,
200 Як ви свого брата меншого
Із світа ізогнали.»

XIII

(Запись 1908 г.)

- 1 Гей, у святу неділеньку
То рано-пораненько,
Гей, то не чорні хмари наступали,
Не дробні дощі накрапали,
5 Гей, то не сиві тумани й уставали, —
Як три брати з турецької,
Бусурменської, тяжкої неволі,
Із города Озова утікали.
Ой то два брати кінних,
10 А третій брат менчий, піхотинець,
За кінними братами й уганяє,
За стремена хватає,
До братів рече, слова промовляє.
Ой то рече, слова промовляє,
15 Братами називає:
«Ой, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Та станьте ви, хоч мало подождіте!
Гей, хоч мало подождіте,
20 Мене міждо себе
На коні возьміте,
А хоч мало верст підвезіте!»
Ей, середущий брат
А ще добре дбає,

- 25 До старшого коня повертає,
Ласкаве слово промовляє:
«Ой, брате рідненький,
Голубочку сивенький!
Ой станьмо ми, хоч мало подождімо!
- 30 Гей, хоч мало подождімо,
Міждо себе на коні возьмімо,
А хоч мало верст свого брата підвезімо».
Ой то старший худо дбає,
До середущого коня повертає
- 35 І худо слово промовляє:
«Чи маєм ми ожити,
То буде за нами турецька, бусурменська,
А тяжка неволя вганяти,
Наше тіло сікти та рубати.
- 40 Ой то наше тіло сікти та рубати,
Або будуть у тяжку неволю
Конем завертати,
То лучше нам брата свого менчого
Та повік у вічі не забачати.
- 45 Гей, то вже нам брата свого менчого
Повік у вічі не вбачати.
Чи маєм ми те хазяйство
На три часті розділяти, —
Будем на двох розділяти,
- 50 Удвох паювати,
А батькові-матері неправду виявляти.
Гей, то будем батькові й матері
Неправду виявляти,
Гей, то будем ми казати:
- 55 Хоча ми вмісті пробували,
Одному цареві присягали,
Ми ж свого менчого брата
А за дев'ять років не забачали».
Ой то середущий брат,
- 60 А ще добре дбає,
До старшого словами промовляє,
Ласкаве слово промовляє,
Сльозами проливає:
«Ой, брате рідненький,
- 65 Голубочку сивенький!
Як-то нам батькові неправду виявляти?!
Ой то дарую тобі, брате,

- І мою часть поживати, —
А я не буду свого брата найменчого
70 А в чужій чужині покидати». Ой то бігли вни день, не два,
Не три, не чотири;
Як стали до лісів добігати, —
Гей, то став середущий брат
- 75 Словами промовляти,
Сльозами проливати:
«Ой, брате рідненький,
Голубоньку сивенький!
Тут луки великі
- 80 І трави зелені,
Станьмо ми, коні попасімо!
Гей, то станьмо ми, коні попасімо,
Свого менчого брата,
Пішого-піхотинця, подождімо!»
- 85 Гей, то старший брат худо дбає,
До середущого словами промовляє,
Та із-за плеча нагайкою крає.
«Гей, чи маєм ми его ожидати,
То будем ми время теряти, —
- 90 Лучше будем поскорійше
А з сих градус й утікати». Ой то менчий брат, піший-піхотинець,
За кінними братами вганяє,
Гей, на сирое корінне,
- 95 На біле камінне
Та ноги пробиває,
Кров сліди заливає,
Пісок рани засипає,
А все братів кінних доганяє.
- 100 Гей, міждо кінних братів й убігає,
За стремена хватає,
До братів рече, слова промовляє:
«Гей, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
- 105 Чи маєте мене покидати, —
То лучше мені з плеч голову здійміте,
Гей, мое тіло християнське
В сирю землю поховайте,
І птиці на поталу не подайте!»

110 Ей, став брат ставати на Самарці,
До брата словами промовляє:
«Ой, брате рідненький,
Голубоньку сивенький!
То ж моя рука не здійметься,
115 І меч мій не осмілиться!
Як-то братові менчому
А з пліч голову здійсмати,
А в сиру землю тіло ховати
І птиці на поталу не дати —
120 То краще нам умісті всім трьом помирати!»
Гей, то середущий брат усе добре дбає,
Верхове древо ламає,
А найменчому брату,
Пішому-піхотинцю,
125 На прикмету покидає.
Гей, як стали у ліси убігати,
Не стало верхового древа ламати;
Гей, то з тернів віти стинає,
А найменчому брату,
130 А пішому-піхотинцеві,
На прикмету покидає.
Як не стало дерева ламати,
Ані тернів находжати,
То став на собі білий каптан обривати,
135 А найменчому брату,
Пішому-піхотинцеві,
На прикмету покидати.
Ей, то китаєві штани на собі має,
Так то обриває,
140 А менчому брату,
Пішому-піхотинцеві,
На прикмету покидає.
Як стали до Савур-могили добігати,
На Савур-могилу ісходжати,
145 Гей, то став середущий брат
Словами промовляти,
Сльозами проливати:
«Ей, то тут-то степи великі
І трави зелені:
150 Станьмо ми, козацькі коні попасімо,
Самі оддихнімо,
А свого менчого брата

- На послідній дорозі подождімо!»
Ой то став старший ²² брат
- 155 Словами промовляти:
«Чи маєм ми ожити,
То будем уремя теряти;
А будем до дому приїжджати,—
Батькові-матері будем неправду виявляти».
- 160 Гей, то менчий брат, піший-піхотинець,
За кінними братами вганяє,
Як став на Савур-могилу добігати,
На Савур-могилу ісходжає,
На сонце поглядає:
- 165 «Гей, і сонце високо
І дом далеко,
Та вітер повіває,—
Мене, бідного козака,
А з білих ніг валяє.
- 170 Гей, то, мабуть, в останнє оддыхаю,
Та буду спочивати,
Бо вже перве — безхліб'є,
Друге — безвідде,
А третє — бездорожжя.
- 175 Бо вже дев'яті сутки,
Як я хліб поїдав,
Гей, то дев'яті сутки,
Як я воду пивав;
Ой, мабуть, уже не буду оддыхати,
- 180 На могилі помирати...»
Ой, як став спочивати,
Та стали з чужої сторони
Орли налітати,
Ей, то на кучері сідають,
- 185 А з-під лоба очі винімають...
Ей, вовки-сіроманці набігають,
У вічі заглядають...
Ей, то став словами промовляти,
Сльозами проливати,
- 190 Вовків-сіроманців братами називати;
«Ой, орли сизокрилі,
Брати рідненькі!

²² Через помилку кобзар співав «середущий брат». — Прим. Ф. Колессы.

Вовки-сіроманці, підождіте,
 Поки́ моя душа з тілом розлучиться!»
 195 Як став господа милосердного умоляти,
 Та став молитви сотворяти:
 «Гей, та прийми мою, господи, душу!
 А вам, вовки-сіроманці,
 Мое тіло пожирати
 200 І кості в кущах розносити,
 В сиру землю загібати...
 А вам, орли сизокрилі,
 Моєю кров'ю запивати...
 Та не було ту ні людини,
 205 Ні близької сусідіни,
 Та ні брата, ні сестри,
 Ні отця, ні неньки,
 Ні вірної дружини,
 Щоб моє тіло прибрати,
 210 А в сиру землю поховати...»
 Гей, то тільки зозуля сива сідала,
 Та та кувала, обещетала,
 Отцеві й матері [всього не наказала]²³.
 Ей, у саду кувала, щететала,
 215 Батькові-матері про їх сина спогадала.
 Як стали старші сини
 До дому приїжджати,
 Як став старший син
 У дом уходжати,
 220 Батькові-матері неправду виявляти:
 «Хотяй ми, отець та мати,
 Одному цареві присягали,
 Так не в одному місті пробували,
 А менчого брата,
 225 Пішого-піхотинця,
 А за дев'ять років не забачали».
 Гей, то середущий син
 У дом уходжає,
 Батькові й матері правду виявляє,
 230 Сльозами проливає:
 «Гей, хотяй ми, отець та моя мати,
 Одному цареві присягали,

²³ А може: «в саду на... наказала». Скобками зазначаємо слова, які не досить виразно виходять з фонографа.— Прим. Ф. Колессы.

То ми вмісті бували
 А в плін попали,
 235 А з города, із Озова,
 Із пліну й утікали.
 Ой із города, з Озова,
 Із пліну втікали,
 Ми ж свого брата менчого,
 240 А пішого-піхотинця,
 А по тій дорозі покидали».

Став отець та мати
 Словами промовляти,
 Сльозами проливати,
 245 Своїх синів клясти-проклинати:
 «Гей, то бодай-то ви щастя-долі не мали,
 Як ви свого брата
 А менчого, ще й найменчого,
 А по тій дорозі покидали!»

250. Стали старшого сина
 З подвір'я зсилати,
 А менчого сина поминати.
 Гей, сотвори-то йому, господи, вічну пам'ять,
 А всім слухающим головам
 255 На многая літа!
 Ой, то став старший син
 Словами промовляти,
 Сльозами проливати:
 «Ей, то лучше було, брате найменчий,
 260 А з тобою вмісті помирати...».

XIV

(Запись 1916 г.)

1 Ой та то ж не пили пилили
 І не тумани вставали,
 Як із землі турецької
 Та із віри басурменської
 5 З города Озова, з тяжкої неволі
 Три брата утікали.
 Що двое та брати кінних,
 А третій піший-пішаниця,
 Що як він чужий-чужиниця,
 10 За кінними біжить-підбігає,
 На сире коріння

- Та на біле каміння
Ніжки свої козацькі молодецькі посікає,
Та сліди свої кровію заливає,
15 До кінних братів добігає,
За стременечка хапає,
Словами промовляє:
«Станьте ж, братці, коней попасіте
І мене подождіте,
20 І з собою на коней возьміте,
До городів християнських хоч мало підвезіте.
Та й нехай же я буду знати,
Куди в городи християнські до отця, до матері доходжати».
І ті брати тее зачували
25 Та словами промовляли:
«Братіку наш менший, милий,
Як голубонько сивий!
Що ми самі не втечемо
І тебе не ввеземо,
30 Бо буде з города Озова велика погоня вставати,
То тебе, пішого, в тернах, в мілюсах, в байраках минати,
А нас, кінних, буде доганяти,
Стріляти й рубати,
Або живцем у полон завертати.
35 Як жив ти, здоров будеш,
То й сам в землю християнську прибудеш».
І тії брати сее промовляли,
Відтіль побігали.
А менший брат,
40 Піший-пішаниця,
За кінними братами уганяє,
Коней за стремена хапає
Та словами промовляє
І сльозами обливає:
45 «Братіки мої рідненькі, миленькі,
Як голубоньки сивенькі!
Коли ж, братці, не хочете ждати,
Хоч одно ви милосердіє майте:
Назад коней завертайте,
50 Із піхов шаблі виймайте
І мені з пліч головку здіймайте,
І тіло моє порубайте,
В чистім полі поховайте,
А звірям і птицям на поталу не оддайте».

55 І тії брати сее зачували
 Та словами промовляли:
 «Братіку милий,
 Голубонько сивий!
 Що кажеш, мов наше серце ножем пробиваєш,
 60 Що наші мечі на тебе не здіймуться,
 На дванадцять частей розлетяться,
 І душа наша гріхів до віку не викупиться.
 Сього, брате, нігде ізроду не чували,
 Щоб рідною кровію шаблю обмивали,
 65 Або гострим списом опрощеніє брали».
 «Коли ж мене, братця, не хочете рубати,
 То прошу вас, братця,
 Як будете до байраків прибувати,
 Терновії віття в запілля рубайте,
 70 А мені, меншому брату, в предмету покидайте!»
 То вже два козаки у байраки уїжджає,
 Середульший же брат милосердіє має,
 Терновії віття верхи істинає
 І пішому брату, меншому, у предмету покидає.
 75 Отоді ж то до Савур-могили добігали
 І на Савур-могілі три дні й три ночі спочивали,
 І свого меншого брата, пішого-пішаницю, піджидали.
 А менший брат, піший-пішаниця,
 До тернів, байраків добігає,
 80 Терновії віття у руки бере-хапає,
 До серця козацького прикладає
 Та сльозами обливає:
 «Осюди же то мої два братіки кінних прибігали,
 Терновії віття в тернові стинали,
 85 А мені, меншому брату, пішому-пішаниці,
 В признаку кидали,
 Щоб же я знав, куди з тяжкої неволі
 В городи християнські
 До отця, до матері,
 90 До роду утікати».
 Тут сее промовляє,
 Відтіль побігає,
 Із байраків, із мілюсів вибігає:
 Не було ні тернів, ні байраків, ніяких признаков,
 95 Тільки поле леліє,
 А на йому трава зеленіє.
 Та став же старший брат та середульший

- На полівку вибігати,
На степи високі,
100 На великі дороги розхіднії,
Та й не стало ні тернів, ні байраків рубати
І меншому брату у признаку покидати.
То став же середульший брат
До старшого брата словами промовляти:
- 105 «Нум, брате, із себе зелені жупани скидати
І червону та жовту китайку віддирати,*
А нехай та нехай же він, бідний, знає,
Куди за нами, кінними, утікати.
То старший же брат до середульшого брата став гордо промовляти.
- 110 «Чи подобенство, брате, щоб я своє добро турецьке
На шматки драв
Та меншому брату у предмету давав!
А як же він жив-здоров буде,
То сам в городи християнські
- 115 Без наших предметів усяких прибуде».
То середульший брат милосердіє має,
То він із свого жупана
Червону та жовту китайку видирає
І по шляху стеле-покладає,
- 120 А меншому брату, пішому, у предмету зоставляє.
Та став же середульший брат
До старшого брата словами промовляти:
«Братіку мій старший, ріднесенький,
Як голубонько сивесенький!
- 125 Тут же трави зелені
І води здорові,
І очерети вдобні,
Станьмо ми, брате, тут хоч мало-немного,
Своїх коней попасімо
- 130 І свого меншого брата, пішого-пішаницю, підождімо,
І на коні возьмімо,
До городів християнських трохи підвезімо,
Нехай же наш брат, піший-пішаниця,
Буде знати, куди в городи християнські
- 135 До отця, до матері доходжати».
То став же брат старший до середульшого промовляти:
«Ой та чи ще тобі, брате, каторга турецька не ввірялась,
Чи сириця в руки не в'їдалась?
Що як будемо, брате,

- 140 Свого пішого меншого брата піджидати,
То буде з города Озіва
Велика погоня уставати,
То буде нас, кінних, доганяти,
То буде нас на три штуки рубати
- 145 Або в гіршу неволю живцем завертати,
То буде же нашого брата меншого, пішого,
У тернах і байраках на спочині минати.
То ми свого брата меншого не ввеземо
І самі із озівської турецької неволі не втечемо».
- 150 То став же пішоходець із тернів виходити,
То став червону китайку находити,
Та у ручки бере-хапає,
Словами промовляє:
«Недурно червона китайка по шляху валяє,
- 155 Що, мабуть, моїх братіків ріднесеньких
В живих на світі немає.
А коли б же я міг знати,
Чи їх постріляно, чи їх порубано,
Чи живими в руки забрано,
- 160 Гей, то пішов би я по тернах, по байраках блукати,
Тіла козацького молодецького шукати.
Та тіло козацьке молодецьке в чистім полі поховати,
Звірам і птицям на поталу не оддати».
На шлях Муравський вибігає,
- 165 Та тільки трошки своїх братіків рідненьких сліди забачає.
Та побило меншого брата в полі три недолі:
Одно — безвіддя,
А друге — безхліб'я,
А третє — буйний вітер у полі повіває
- 170 Та бідного козака з ніг валяє.
До Савур-могили прибуває
І на Савур-могилу ісходжає,
І там собі дев'ятого дня спочивок має.
Дев'ятого дня з неба води-погоди вижидає
- 175 І мало-немного спочиває,
І ось до нього вовки-сіроманці находжали,
І орли-чорнокрильці налітали,
В головах сідали,
Хотіли заздалегоди живота темний похорон одправляти.
- 180 То він їх забачає
Та словами промовляє:
«Вовки-сіроманці і орли-чорнокрильці,

- Гості мої милі,
Хоч мало-немного підождіте,
185 Поки душа козацька з тілом розлучиться.
Отоді ж ви будете на чорні кудрі наступати,
Із-під лоба чорні очі висмикати,
Попід зеленими яворами ховати
І комишами укривати».
- 190 І мало-немного спочивав,
От руками не візьме,
Ногами не піде,
Ясно очима на небо не згляне,
На небо взирає і тяжко вздыхає:
- 195 «Голово ж ти моя козацька!
Голово ж ти моя молодецька!
Бувала ж ти у землях турецьких
І в вірах бусурменських,
А тепер припало на безвідді, на безхліб'ї погибаю».
- 200 Ой не чорная хмара налітала,
Не буйні вітри війнули,
Як душа козацька з тілом розлучалась.
Отоді ж до його вовки-сіроманці находжали
І тіло козацьке молодецьке жвакували,
- 205 І орли-чорнокрильці налітали,
В головах сідали
І чорні очі із-під лоба висмикали;
Ще й дрібная птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло обдирала;
- 210 Ще й зозулі налітали,
В головах сідали,
Як ріднії сестри кували;
Ще й вовки-сіроманці находжали
І жовтую кість по тернах, по балках розтаскали,
- 215 Попід зелененькими яворами ховали,
Комишами укривали
Та жалібно квилили і проквіляли —
То ж вони козацький похорон одправляли.
Та стали два брати кінних до річки Самарки прибігати,
- 220 Стала їх темная нічка обнімати,
То став же старший брат
До середульшого брата словами промовляти:
«Станьмо, брате, тута —
Тут могили високі

225 І трава хороша,
 І вода погожа.
 Станьмо ж, брате, хоч мало-немного
 Коней попасімо;
 Станьмо, брате, поки сонце обігріє,
 230 Чи не прибуде к нам брат наш менший,
 Піший-піхотинець:
 Тоді ж на його великое усердіє маю
 І всю добичу іскидаю,
 А його, пішого, межі коні хапаю».
 235 «Тоді ж було, брате, хапати, як я казав,—
 Уже дев'ятий день минув,
 Як хліб-сіль їв і воду пив,
 Досі на світі немає».
 Отоді ж вони коней пустилопаш попускали
 240 І кульбаки під себе постеляли,
 А оружжя по комишах поховали
 Та безпечно спать полягали,
 Світової зорі дожидали.
 Як став же божий світ світати,
 245 Стали вони на своїх коней сідати,
 Через річку Самарку в городи християнські утікати,
 То став же старший брат до середульшого словами промовляти:
 «Що як будем же ми свого брата найменшого тут наджидати,
 То будуть же турки-яничари другими дорогами нас переймати,
 250 То будуть нас стріляти та рубати,
 А лібо живцем у плін завертати».
 А як став же той брат найменший, піший-піхотинець,
 Аж до десятого дня до Савур-могили добігати
 Та став же він на Савур-могілі спочивати,
 255 І на небо взирати,
 Доброї години вижидати.
 Важенько вздыхає
 Та словами тихо промовляє:
 «Ой горе бідній сиротині, не пивши,
 260 А ще й к тому і не ївши,
 Що довелось мені в тяжкій неволі пробувати,
 А тепер прийдеться на Савур-могілі і голову покладати».
 Цеє промовляє
 І головку свою козацькую ісклоняє.
 265 Стали ж до нього вовки-сіроманці прибувати,
 Із темних лісів сизі орли-чорнокрильці налітати,
 То стали його тіло козацьке молодецьке терзати та пожирати,

І став же він ще мало-маненько своїми очима вовків-сіроманців
забачати,

Став він до них стиха промовляти:

- 270 «Любі вовки-сіроманці,
І ви, орли-чорнокрильці,
Погодіте же ви, спочивайте,
Козацького тіла молодецького не терзайте,
Поки душа з тілом розлучиться.
- 275 Отоді ж то ви будете на мої чорнії кудрі наступати
І будете мої очі із лоба виймати,
А тіло моє козацьке молодецьке терзати і пожирати
Та жовтую кість по чистому полю будете разношати,
Бо нікому буде в сирій землі мене поховати».
- 280 А як стали тії два кінні брати до річки Самарки добігати,
Та як стали ж вони річку Самарку переїжджати,
То середульший же брат милосердіє має,
Він же до свого брата добрими словами промовляє:
«Братіку мій милий,
- 285 Голубчику сивий!
Тут же трави зелені і очерети угодні,
Давай же ми, брате, своїм коням козацьким спочинок даймо,
А на зеленій траві їх попасаймо».
- Ой як стала тих двох козаків темная нічка обнімати,
- 290 Стали тії козаки із коней уставати
І своїх добрих коней у пустош пускати.
Вони рушниці свої у комиш поховали,
А самі собі кульбаки у голови поклали
І безпечно спати полягали,
- 295 Ранньої зорі дожидали.
То скоро вони ясною зорею вставали
Та своїх добрих коней засідляли,
Отоді-то найстарший брат милосердіє мав
То словами істиха промовляв:
- 300 «Ой коли б же наш брат найменший, піший-піхотинець,
До нас він сюди прибував,
Ото б же я всю здобичу із коня скидав,
А свого брата найменшого, пішого-піхотинця, із собою взяв».
- То середульший же брат теє зачуває,
- 305 То до свого старшого брата словами промовляє:
«Отож би було, брате, свого найменшого брата із собою взяти,
Як він же за нами гнався
І на коні прохався,

А тепер уже, брате, нам з тобою свого найменшого брата і повік
його не видати —

- 310 Що вже дев'ятий день минає,
Як хліб і сіль він поїдав».
То це вони промовляли
І своїх добрих коней далше поганяли.
То вже не сизі орли заклекотали,
315 А тож турки-яничари бідних двох козаків та коло могили хапали,
Постріляли їх і порубали,
А коней їх із добичою в городи озівські назад забрали.
Полягли двох козаків голови вище річки Самарки,
А третього найменшого,
320 Пішого-піхотинця, на Савур-могилі.
А сая слава не вмере, не поляже однині й до віка,
А вам, братця, всім слухаючим головам на многая літа!

XV

(Год записи неизвестен)

- 1 То ж не пили пилили
І не тумани вставали,
А то ж три братіки рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
5 Із города із Озіва,
Із турецької, із бусурманської тяжкої неволі вони утікали.
Що два ж то брати кінних,
А міждо ними брат найменший,
Піший-піхотинець.
10 То він же за кінними уганяє
Скорою ходою,
Пішою піхотою.
Що він же по білому камінню
І по сирому корінню
15 Свої козацькі молодецькі ноги избиває
Та все своїх братіків рідненьких, як голубчиків сивеньких, доганяє,
Міждо коні убігає,
За стременечка хапає
Та до своїх братіків рідненьких словами промовляє:
20 «Братіки ж мої рідненькі,
Як голубоньки сивенькі!
Хоча мало-маленько мене підождіте,

- Із собою на коні й мене возьміте,
Із города із Озіва,
25 Із турецької, із бусурменської, тяжкої неволі мене визволіте,
В християнські городи і мене надвезіте,
До отця, до неньки дорогу укажіте».
- То найстарший брат, він усе худо має,
До свого середульшого брата словами ізгорда промовляє:
30 «Ой як будем же ми свого брата найменшого наджидати,
То буде із города із Озіва,
Із турецької, із бусурменської землі велика погоня уставати,
То будуть же нашого брата найменшого, пішого-піхотинця,
По тернах та по байраках на спочивку геть скрізь минати,
- 35 А нас, кінних, будуть доганяти,
То будуть же нас стріляти та рубати,
Або будуть живцем у город Озівський назад завертати».
- То найстарший же брат до свого найменшого, пішого-піхотинця,
словами промовляє:
«Що ми ж тебе, брате, на коні не візьмемо,
40 Із тобою ми не підемо.
А як жив ти будеш,
То і сам в християнські городи без наших коней прибудеш».
- То найменший брат тее зачуває,
Він білим лицем до сирії землі упадає
- 45 Та до своїх братів ріднесеньких словами промовляє:
«Братіки мої милі,
Голубчики сиві!
Хоч малую милость ви надо мною положіте:
Та ви своїх коней козацьких молодецьких іспиніте,
- 50 Та шаблі булатні із піхов вийміте
А з плеч головоньку мою зніміте,
Та біле тіло моє козацьке молодецьке в чистім полі поховайте,
А звірям і птицям на поталу його не дайте.
То лучче ж то буде моему тілу козацькому молодецькому в сирій
землі гнити,
- 55 Аніж мені туркам невірним язикам, та їм же годити!»
- То середульший же брат сее зачуває
Та до свого брата найменшого словами промовляє:
«Братіку ти наш милий,
Голубчику ти наш сивий!
- 60 Що рученька наша на тебе не зніметься,
І серце наше на тебе не осмілиться
Та щоб же тебе, брате, рубати,

З плеч головочку твою знімати,
 Та щоб же свою братську кров рідную по сирій землі поливати.
 65 А буду ж я, братіку мій милий,
 Голубчику сивий,
 Мимо темних лісів проїжджати,
 То буду ж я, брате, із чорного дуба верхів'я стинати
 Та все тобі буду, брате, на прикмету покидати,
 70 А щоб ти ж, бідний, знав, куди із города із Озова,
 Із турецької, із бусурменської, із тяжкої неволі
 В християнські городи куди утікати».

То цее ж вони промовляли
 Та свої коні козацькі молодецькі даліше поганяли.
 75 Та став же той брат найменший,
 Піший-піхотинець,
 До темних лісів добігати,
 То став же він із чорного дуба верхів'я ізнаходжати,
 Та став же він у руки козацької хапати,
 80 До серця козацького прикладати
 Та словами промовляти,
 Гірко сльозами ридати:
 «Сюди ж то мої братіки миленькі,
 Як голубчики сивенькі, проїжджали,
 85 Що вони ж мені, бідному козакові,
 Пішому-піхотинцю,
 У християнські городи дороженьку указали».

А як стали два брати кінних на чистое поле вибігати,
 Що вже там не було ні тернів, ні байраків,
 90 Ні з чого було верхів'я ламати,
 Тому піхотинцю на прикмету покидати,
 То середульший же брат милосердіє має,
 До свого брата найстаршого словами промовляє:
 «Братіку мій миленький,
 95 Голубчику сивенький!
 Давай же тепер ми хоч із зелених жупанів жовту та червону
 китайку видирати

Та свому брату меншому,
 Пішому-піхотинцю,
 На прикмету покидати».

100 То найстарший брат все він гордо має,
 До середульшого брата гордо словами промовляє:
 «Давай-но ми, брате, свої коні скоріше поганяти,
 То будем же ми уперед свого брата найменшого,
 Пішого-піхотинця,

- 105 До отця, до матері доїжджати,
То будем же ми отцевське превелике іменіє на дві часті тільки
розділяти,
То не буде наш брат найменший, піший-піхотинець, а нам він мішати».
А стали ті два брати кінних до Савур-могили доїжджати,
І стали їх коні козацькі молодецькі приставати,
- 110 То середульший брат милосердіє має,
До свого старшого брата промовляє:
«Братіку мій милий,
Голубчику сивий!
Тут же трави зелені і води великі,
- 115 Давай же ми, брате, свої коні попасемо,
Та свого брата найменшого, пішого-піхотинця, підождемо».
То найстарший же брат гордо має,
Він же до свого брата середульшого гордо промовляє:
«Як же ми будемо до отця, до матері прибувати,
- 120 Що ж ми будемо їм повідати?
Будем же, брате, по правді казати,
Буде отець-мати нас проклинати,
А будемо перед отцем і матерію олгати,
То буде нас господь милосердний видимо і невидимо карати.
- 125 А хіба скажемо, брате, так:
Що не в одного пана пробували
І не одну волю мали,
І ми ночної доби до нього забітали:
„Встань, брате, з нами, козаками,
- 130 З тяжкої неволі утікати.“
Тоді ж він так сказав:
„Тікайте ж ви, братця,
А я буду тут зоставатися,
Чи не буду луччого щастя-долі собі мати“.
- 135 Як будуть отець і мати помирати,
То будем ґрунти-худобу на дві часті паювати,
А третій же ж нам не буде мішати».
Тут сєє промовляють —
Не сизі орли заклєкотали,
- 140 Як їх турки-яничари із-за могили напали,
Постріляли-порубали,
А коней із добичою в городи, в Туреччину назад вертали.
Полягла голова двох братів
Вище річки Самарки,
- 145 А третього — меншого —
На Савур-могілі,

А слава не вмере,
Не поляже,
Однині і до віка,
150 А вам на многая літа!

XVI

(Запись 1929 г.)

- 1 Як із города Озова утікає полчók
І малий-невелічок,
Три братіки рідненькі,
Голубчики сивенькі,
5 Товариші вірненькі.
Два ж то брати — конная-конаниця,
А менший брат — пішая-пішаниця,
А поміж ними начебто чужая-чужаниця.
Старшії два брати їдуть-під'їжджають,
10 А менший брат біжить-підбігає,
Горько плаче-ридає,
Ще й стиха словами промовляє:
«Ай, братіки мої рідненькі
І голубчики сивенькі,
15 Товариші мої вірненькі!
Станьте же ви, конів попасіте,
Мене, меншого брата, ізождіте,
На коні з собою возьміте,
Хоч по полмилі підвезіте,
20 До отця-матері в землю християнську увезіте».
Тогда вони йому отвічали:
«Що й самі не уйдем
І тебе не увезем.
Станемо ми коней попасати,
25 Буде нас турецькая погоня на попасках здоганяти».
Тогда він біжить й підбігає,
Горько сльозами плаче-ридає
Да стиха словами промовляє:
«Або мене на коней з собою забирайте,
30 Або мені голову та й од плеч одрубайте,
Тільки туркам безбожним на поталу мене не кидайте».
Тоді старший брат невелике серце має
І з-під бока меч виймає,
Хоче меншому брату головку з плеч зняти,
35 А середульший брат хоч трохи усердя має,

- Та старшого брата рукою за меч ханас
Да стиха словами ще й промовляє:
«Ай, і меч твій не возьме,
І рука твоя не здійме,
40 Не слухай лукавих, не йди на сей путь,
Бо сонце потухне, зорі з небес упадуть,
Бо страху такого ще світ не чував,
Щоб брат брата безвинно мечем убивав.
Просю тебе, брате,
45 Не треба його вбивати,
Гріха страшного на душу брати.
А давай скоріше тікати-уривати,
Бо скоро турецьку погоню буде видати,
То буде ж вона оп'ять нас до Озову вертати».
50 Стали два брати кіньми од пішаниці тікати
Та не стали ж вони йому й «прощай» казати —
Так наче їх рожали не один отець-мати.
А менший брат біжить і підбігає,
Обох їх за стремена хватає
55 Та крізь сльози з жалем промовляє:
«Ай, братіки мої рідненькі,
Голубчики ж ви сивенькі,
Товариші мої вірненькі!
Нас трьох один отець і одна мати породили,
60 В одній колисці колихали, з одної миски кормили
Та в одній же ж нас і церкві христили,
Та й утрюх, брати мої, ми росли-виростали,
Та й однаково отця-матінку шанували,
Та й один одного по старшині почитали.
65 Та чи не разом же нас благословляли отець і мати,
Щоб утрюх, брати мої, ми ішли воювати
Та православну землю од турка-бусурмана рятувати?
А по всіх нас трьох ридав отець, плакала мати
І всім нам бог дав щастя з неволі тікати,
70 То слізьми матері і богом просю вас мене не покидати».
А брати не стали його слов вчувати
І не стали його горьким сльозам внімати,
Стали його рученьки 'д стрепен одривати,
Стали брати свої коні поганяти,
75 Стали йому на мучениці ніженьки
Коні копитами наступати,
Стали його білі кості тріщати.
А менший брат на тяжкі болі не звертає

Та все надію на спасення, бідний, має,
 80 Та все дума, що братів своїх упрохає.
 Та й упав менший брат до землі сирі
 У чужині чужій, між трави сухої,
 Заквилив-заридав, як дитя мале:
 «Ой ти, мати-земля, мої сльози почуй,
 85 Мої болі зціли і напій-нагодуй,
 Дай здоров'я мені і од турка рятуй».
 Земля — наша мати, як сльози меншого вчувала,
 Од турецької погоні його в кущі ховала
 І в дорозі його од голодної смерті спасала.
 90 А два старшії брати щосили тікали
 Та безвинно матір-землю проклинали,
 Що вони через неї в неволю попали.
 Як земля тії слова од їх учувала,
 Взяла трави і дерева на собі спопиляла,
 95 Воду з криниць, з озер, річок попускала,
 Голодною смертю двох братів-грішників лякала.
 Як тее брати-грішники увидали,
 Коней своїх до нагай-землі повертали,
 А в нагай-землі орді в руки попали.
 100 А орда двох братів безбожних у неволю забрала
 Та в далекий їх город Кафу погнала,
 До турецьких галер кайданами скувала.
 А менший їх братік темних ночей дожидав,
 На зорі дивився, до землі припадав
 105 Та все до городів православних поспішав.
 Через дикі степи і колючі терни проходжав,
 Об колючки тіло своє християнське д' крові розривав,
 Об гострий камінь свої ніжечки д' кістки розбивав.
 На святу покрову менший брат до свого города прибував,
 110 Усім людям православним
 Про своїх братів повідав,
 Як він од їх рук чуть жив остав.
 По синьому морю хвилі вигравають,
 А по тих хвилях галери гойдають,
 115 А в тих галерах невольники плачуть-ридають,
 А одна галера в морі потопає,
 А в тій галері два невольничка плачуть-ридають
 Та все спасіння у бога випрошають,
 Їхню молитву господь не приймає,
 120 Їм гріха тяжкого не прощає
 І на страшнім суді їх вічними муками покарає.

XVII

(Запись 1930 г.)

- 1 Ані сивії тумани уставали,
 Ні дробнії дощики накрапали
 І ні сизі орли захлехотали,
 То ж три братіки з города з Озова,
 5 З вери турецької утікали.
 Два брати ідних, обидва кінних,
 А маленький — піший-піхотинець.
 Менший
 Біжить-доганяє,
 10 За стремена хватає,
 На жовте коріння, на біле каміння
 Сліди кров'ю заливає,
 Старшого брата благає:
 «Братіки рідненькі, голубчики сивенькі!
 15 Хоть малое врем'я обождіте,
 Уміждо коні мене возьміте,
 Або, братіки, з плеч головку мені ізніміте,
 А все тут не покиньте,
 Бо тут краї голодні, води холодні,
 20 Земля кам'яная,
 Вера бусурманська — проклятая».
 То старший брат се зачуває,
 Так меншому промовляє:
 «Що ми будем тебе дожидати,
 25 То будуть і нас туркі доганяти,
 Горше в тяжку неволю будуть живйом завертати,
 То ми самі не втечемо
 І тебе не ввеземо.
 А будем ми, брате, по боярках проїжджати,
 30 Терни ламати
 І будем тобі на примету давати».
 Вибігали в чистое поле, в широке роздолле,
 То середульший брат добре дбає
 І об меншому розсуждає,
 35 Один каптан має
 І той на собі обриває —
 Меншому брату примету дає.
 Ізбігали вони на Савур-могилу,
 То середульший брат добре думає-гадає
 40 І старшого вговоряє:

- «Братіку рідний, голубчику,
Тут трава хороша,
Вода погожа,
Станьмо, оддихнімо,
45 Козацьких молодецьких коників попасімо,
А меншого брата підождімо
Та вивезем його у край веселий,
У мир хрещений і в города християнські».
То старший брат зачуває
50 І середульшому промовляє:
«Що ми його будем дожидати
Та до отця, до матері приїжджати,
Да будем натрое отцовщину паювати».
А вибігав піший-піхотинець
55 В чистеє поле, в широке роздолле.
[«Чи моїх братів на світі немає,
Чи турки їх порубали,
Чи звер-птиця поїдає»].
І пробігав він ні день, ні два, ні три, ні чотири.
60 Одно — безвіддя, друге — безхліб'я.
Уже буйний вітер повіває,
Козака з ніжок вале.
А забігав він на Савур-могилу.
Ой час-врем'я ніженькам спочивочок дати,
65 К сирой землі головоньку приклоняти,
Богу душу оддати.
К йому прилітали три дробнії пташки, три сивії зозулі,
То так вони його окували,
Як роднії сестриці братіка оплакали.
70 Как-то тяжко і важко
Козакові на Савур-могілі погибати.
К йому дробная птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло біле оббирала.
Сизі орли налітали,
75 На чорний чуб йому наступали,
А очі з лоба вибирали.
То козак се зачуває,
До орликів промовляє:
«Братіки-орлики, гості мої ні любі, ні милі,
80 Дайте душі з тілом розстаться,
Тода будете на чорний чуб наступати,
Очі з лоба вибирати».
То з-під восходу праведного сонечка

- Вітер повіває, комиш прихиляє,
85 То тіло [біле] пішого-піхотинця прикриває,
Звіру-птиці на поталу не дає.
А ті два брати прибували,
Під города християнські під'їжджали,
То середульший брат добре дбає
90 І об меншому розсуждає,
І старшого вговоряє:
«Братіку рідненький,
Голубчику сивенький!
Как-то на серці тяжко та важко:
95 Чи нашого брата на світі немає,
Чи турки його порубали,
Чи на Савур-могілі марно погибав».
То старший брат се зачуває,
А середульшому промовляє:
100 «А що ми його будем дожидати?
Та до отця, до матері приїжджати,
Будем ми натрое отцовщину паювати.
А то будем ми до отця, до матері прибувати
І надвое отцовщину паювати (вар.: удвох споживати)».
105 А середульший се зачуває,
Старшому промовляє:
«Как же ми будемо отцеві-матері казати,
Де ми меншого брата покинули?»
А старший се промовляє:
110 «Що ми не в одній неволі пробували,
Не одному турецькому панові служили,
Меншого брата [його] не видали,
Од сна будили — не збудили».
А середульший брат відповідає:
115 «Не будем ми отцеві-матері правди казати,
То буде нас господь милосердний бити-карати
І з небес благодаті не буде посилати».
А старший брат середульшому так відповідає:
«Що будеш ти отцеві-матері правду казати,
120 То будеть і твоя головонька од мого гострого меча
з плечей злітати
І буду я отцовщину сам поживати».
То вони із'їжджали на річку на Салтанку...
Де не взялася турецька шабля,
Обох їх порубала
125 І погибли на веки веков. Амінь.

XVIII

(Запись 5 августа 1946 г.)

- 1 Гей, не пили то пилили,
Не тумани вставали,
Як із землі турецької
Та з віри бусурменської,
5 Із города Азова,
З тяжкої неволі
Три братіки втікали.
Два кінні, третій — піші-пішаниця,
Поміж ними, як чужа-чужаниця;
10 Та за кінними братами біжить та підбігає,
На сирее коріння,
На білее каміння
Ніжки свої козацькі посікає,
Кров'ю сліди заливає,
15 До кінних братів добігає,
Коней за стремена хватає,
Сльозами обливає,
Словами промовляє:
«Ой, братіки мої рідні,
20 Голубоньки сиві,
Товариші мої сердешні!
Станьте ви, коней попасіте
Да мене, найменшого брата, пішого-пішаницю, підождіте,
Да з собою на коні візьміте,
25 Да до отця-матері підвезіте».
Да старший брат тее зачуває,
Да найменшому брату, пішому-пішаниці, словами промовляє:
«Ой, братіку наш рідний,
Голубоньку сивий!
30 Да ми ж тебе до отця-матері не звеземо,
А самі з турецької неволі не втечемо.
Як будемо ми тебе, пішого, піджидати,
То буде за нами турецька погоня вганяти,
Буде нас стріляти,
35 Рубати,
Або живими в неволю завертати.
А як жив ти будеш,
То в городи християнські
До отця-матері

- 40 Сам прибудеш».
Да піший-пішаниця сее зачуває,
Словами промовляє:
«Ох, братіки мої рідні,
Голубоньки сиві!
- 45 Да коли ж не хочете ви мене з собою на коні взяти,
То спішно міч виймайте
Та мені голову з пліч знімайте,
Та в чистім полі поховайте,
Звіру-птиці на поталу не оддайте».
- 50 Да старший брат сее став зачувати,
Да спішно міч виймати,
Да найменшому брату хотів голову з пліч знімати.
А середульший брат сее зачуває,
Голою рукою за міч хватає
- 55 І словами промовляє:
«І міч твій не візьми,
І рука твоя не знімись!
Да нехай же твій міч на три часті розсиплеться,
Або ж душа наша гріху до віку вічного не скупиться».
- 60 Да поїхали вони тернами та байраками,
Та козацькими молодецькими признаками.
Середульший брат велике усердіє має:
В тернах віття зотинає
Та найменшому брату, пішому-пішаниці, на признаку покидає.
- 65 Да виїхали вони на поля моравські,
На степи самарські,
На чотири дороги розхідні.
Середульший брат велике усердіє має:
Червону китайку на собі пориває,
- 70 А найменшому брату, пішому-пішаниці, на признаку покидає.
Да доїхали вони до Савур-могили,
Да середульший брат старшому брату словами промовляє:
«Ой станьмо ми, брате,
Да своїх коней тут попасімо,
- 75 Да свого брата, пішого-пішаниці, підождімо,
Да з собою на коні візьмімо,
Да в городи християнські
До свого отця-матері підвезімо».
- 80 А найстарший брат сее зачуває,
Середульшому брату словами промовляє:
«Да не будем ми свого брата, пішого-пішаницю, піджидати,
А нумо барзо до отця-матері поїжджати,

- Да будемо ми напал землю паювати,
А третій брат нам не буде мішати».
- 85 А середульший брат сее зачуває,
До старшого брата словами промовляє:
«Ох, брате мій рідний!
Да як будем ми до свого батька-матері приїжджати,
Да як будуть вони нас найменшого брата питати,
- 90 Дак яку ми їм будем правду казати?»
А самий старший брат
Середульшому словами промовляє:
«Да отакую ж ми будем батьку-матері правду казати:
Що не в одному місті ми в Туреччині бували,
- 95 Не один хліб-сіль уживали
Да й не разом же з тяжкої турецької неволі втікали,
Дак не знаєм один по однім,
Де хто й дівся».
- Да й поїхали вони шляхами Моравськими,
- 100 Степами самарськими,
Доїхали вони до річки Волганки,
До кринички Салтанки.
Да самий старший брат до середульшого словами промовляє:
«Ох, станьмо, брате мій, тута,
- 105 Коней попасімо,
Да свого найменшого брата, пішого-піхотинця, підождімо,
Тут трава хороша
І вода погожа».
- А середульший брат старшому брату словами промовляє:
- 110 «Ой, братіку мій рідний!
Да вже досі нашого брата,
Пішого-пішаниці, на світі немає,
Бо дев'ятий день,
Як він у вічі хліба не видає».
- 115 Да вони там коней пасти попускали,
А самі одпочити полягали,
А де взяли турки-яничари,
На їх набігали,
Їх постріляли
- 120 І коней їх побрали.
А найменший брат, піша-пішаниця,
Біжить та підбігає,
Та червону китайку знаходжає,
Та до свого щирого серденька прикладає,

А. Сластюк. Портрет кобзаря О. Савченко (Баря)

125 Сльозами обливає,
Словами промовляє:
«Ох, братіки мої рідні,
Голубоньки сиві,
Товариші мої сердешні!

130 Видно ж вас уже на світі немає,
Бо недаром червона китайка по дорозі має».
Да й дійшов же він до Савур-могили,
Да став же він на Савур-могілі одпочивати,
Да став словами промовляти:

135 «Ой, голова моя козацька,
Голова моя молодецька,
Да де ж ти проживала?
Із тяжкої турецької неволі утікала,
А тепер довелось тобі

140 На безвідді, на безхліб'ї
Пропадати».
Да стали до його птиці пернаті налітати
І в головах сідати.
Да став же він без міри пороху підсипати,

145 Да став своїм гостям гостинця посилати;
Да вже ногами не піде,
Руками не візьме,
Очами на небо не згляне...
А із низу,

150 Із Дністра
Стиха вітер повіває,
Чорна хмара наступає,
Дрібен дощик накрапає,
А вже душа козацька

155 З тілом козацьким молодецьким розстряває.
Да стали до його орли-чорнокрильці налітати,
На чорні кудрі наступати,
З лоба очі висмикати.
Да вмер козак-летяга на Савур-могілі,

160 А два братіки його рідні
Коло річки Волганки,
Коло кринички Салтанки.
Усі три вони померли,
А слава їх не вмерла

165 І повсюду православна,
І сотвори на вічну пам'ять.

I

(Запись 1805 г.)

- 1 На славной Украинѣ, въ городѣ Корсунѣ,
Тамъ жилъ корсунскій полковникъ панъ Филонъ... *
Якъ сталъ въ охотное войско выражати,
Сталъ охотника выкликати,
- 5 Крикнетъ, покрикнетъ на винники, на броварники,
На пьяницы, на костерники ¹:
«Которому не хочется по винницяхъ горелокъ курити,
Которому не хочется по броваряхъ пиво варити,
Которому не хочется въ кости играти,
- 10 Дурно гуляти,
Идите вы со мною, корсунскимъ полковникомъ,
Въ охотное войско гуляти,
Пидъ городъ Тягиню,
На Черкень-долину,
За вѣру христіанскую одностайне стати,
- 15 Рыцарской славы заживати!»
То тее словами промовляе,
У пятницу до города Черкаса поспѣшае,
Въ субботу рано пораненко цвѣтную короговъ крещату выставляе.
То вже крикнетъ, покрикнетъ на сотники, на полковники,
- 20 На отаманы, на осаулы,
На козаки молодые
И на слуги войсковые:
«Що вы, сотники и полковники,
Отаманы и осаулы!
- 25 Идите со мной, корсунскимъ полковникомъ, въ охотное войско гуляти,
На Черкень-долину,
Подъ городъ Тягиню,
За вѣру христіанскую одностайно стати,
Будемъ рыцарской славы доставати,
- 30 Будемъ мы сапьяновы боты топтати!»
То вже въ городѣ Черкасѣ жила вдова,
Старенькая жена,

¹ «Что в кости играют». — Прим. записавшего думу.

По имѣнію Грициха,
 По прозванію Коновчиха,
 35 Мала себѣ сына Ивана Коновченка,
 Единого вдовиченка,
 Она его до зросту лѣтъ держала,
 Въ наймы не пускала,
 На стираніе чужимъ рукамъ не давала,
 40 Она изъ его по смерти славы, памяти сподивала.
 То вже Иванъ Коновченко на рынокъ выхожае ²,
 Что корсунскій полковникъ, панъ Филонъ, словами промовляєть,
 Въ охотное войско выкликаеть,
 То Иванъ Коновченко до матери своей старой прихожае,
 45 Словами промовляє:
 «Мати моя, старенькая жено,
 Коли бѣ ты, мати, добре дбала,
 Четыре волы чабаныи и два коня вороныи изъ стада выручала,
 До жида орондаря отгоняла,
 50 И ще бѣ стозлотыми гришмы доплатила,
 Да мині доброго коня купила,
 Що моя душа козацка-молодецка подобила и влюбила.
 Пиду я, мати, на Черкеню-долину гуляти,
 За вѣру христіянскую одностайне стати,
 55 Рыцарской славы доставати,
 Козацкихъ звычаевъ добре знати».
 Удова, старенькая жена, тое зачуває,
 Словами промовляє:
 «Сыну мой, сыну, Ивасъ Коновченко!
 60 Чи у тебе ничего испити або изъисти,
 Чи у тебе ни въ чему хорошенько ходити,
 Чи тебе мирская старшина не почитае,
 Чи тебе козацкая громада зневажае? ³
 Лучше ты будешъ тѣи четыре волы чабаныи и два коня вороныи въ
 плугъ запрягати,
 65 Будешъ по рилье хлѣба пахати,
 Будешъ козаковъ и мужиковъ на хлѣбъ и на соль къ себѣ зазывати, —
 Будуть тебя козаки войсковыхъ потребовъ, козацкихъ обычаевъ
 научати».

Ивасъ Коновченко тое зачуває,

Словами промовляє:

70 «Мати моя, старенькая жено!

² Здесь пропущен стих, который должен был оканчиваться словом «зачуває». — Прим. П. Житецкого.

³ «Осуждает». — Прим. записавшего думу.

- Не хочеться мнѣ, мати,
 На волю козацкимъ гласомъ гукати,
 Не хочеться мнѣ, мати, въ пыли китайку пылити,
 Хочъ я буду козаковъ до себе зазывати,
 75 Будуть меня козаки домаремъ, гречкосѣемъ прозывати,—
 А то лучше я, мати,
 Пойду на Черкень-долину гуляти,
 За вѣру христіянскую одностайне стати».
- Въ недѣлю рано-пораненько
 80 Вдова, старая жена, до Божіей церкви отходила,
 Всѣ оружья въ комнату позамыкала,
 Только семипядную пицаль-ружье оставляла,—
 То Иванъ Коновченко изъ постели вставае,
 На рынокъ вихожае,
 85 Що корсунскій полковникъ, панъ Филонъ, словами промовляеть:
 «Который будетъ козакъ отцевскихъ и матернихъ обѣдовъ дожидати,
 Будетъ меня за восемь миль отъ города Черкаса доганяти».
- Сусиды въ церковь уходили,
 Вдовѣ сказали:
 90 «Ты, вдова, въ церквѣ стоишъ, ничего не знаешъ,
 Что твоего сына Коновченка въ дому немає».
- То вдова изъ церкви приходила,
 Ивана Коновченка въ домѣ не застала,
 Ругала его и проклинала:
 95 «Чтобъ ты, сынъ мой Иванъ, щастя и доли не имѣлъ,
 Какъ ты меня, вдову стареньку, на господарствѣ покидалъ!»
- Рано въ понедѣльникъ вдова отъ сна прочинала
 И словами промовляла:
 «Бѣдна, побѣдна моя вдовина голова,
 100 Що я своего сына ругала и проклинала,
 Щастье его, долю козацкую потеряла».
- Тогда она добре дбала,
 Четыре воли чабаные и два коня вороные изъ стада доплатила,
 Своему сыну добраго коня купила,
 105 Что его душа козацкая-молодецка сподобила та влюбила,
 Ище семъ кипъ козакови на жупанъ давала,
 Ище своему сыну добраго коня переслала.
 То козакъ на добраго коня сѣдаеть,
 За дванадцать миль отъ города Черкаса корсунского полковника
 доганяе;
- 110 Скоро полковника догналъ,
 Межъ пѣхоту вбѣгалъ,
 Ивана Коновченка межъ пѣхотою позналъ,

- Доброго коня ему въ руки подалъ.
Иванъ Коновченко на доброго коня сѣдаетъ,
115 То ще словами промовляетъ:
«Я жъ думалъ, братцы, что обо мнѣ мати не знаетъ и не вѣдаетъ,
Ажъ она обо мнѣ великое милосердіе маеть,
Що мнѣ доброго коня купила,
Що моя душа козацкая-молодецкая сподобила да влюбила.
120 Коли бъ мнѣ Господь милосердный далъ изъ сего похода выходить,
Могъ бы я знати,
Якъ свою неньку старенькую почитати,
Могъ бы я ей 12 турокъ-янычаръ на службу посылати!»*
То ще якъ сталъ корсунскій полковникъ пане Филоне на Черкень-
долину подъ городъ Тягиню прибувати,
125 Сталъ до козаковъ словами промовляти:
«Козаки, панове-молодцы!
Который межъ вами козакъ оберется, чтобъ на доброго коня сидати,
Чтобъ изъ Крымцами да Нагайцами на распуты погуляти?»
То всѣ козаки замолчали,
130 Только обозвется одинъ Ивасъ Коновченко,
Единъ сынъ вдовыченко:
«Благослови ты мнѣ, панъ Филонъ, на доброго коня изсидати,
Съ Крымцами да съ Нагайцами на поединкѣ погуляти!»
То корсунскій полковникъ словами промовляетъ:
135 «Иванъ Коновченко!
Ты дѣтина молодая:
Ни на поле, ни на море не бувала,
Козацкой крови не видала,
Какъ ты кровъ христіанскую узришь,
140 То ты самъ злякаешъ».
Иванъ Коновченко словами промовляетъ:
«Корсунскій полковнику, панъ Филонъ!
Пойди ты на рѣку, да поймай утя старое и малое,
Та пусти ты на рѣку, — есьли не поплыветъ малое, какъ старое».
145 Корсунскій полковникъ отвѣчаетъ: «Иванъ Коновченко!
Когда могъ ты мнѣ загадку такую загадати,
Благословляю тебя на доброго коня сидати,
Съ Крымцами да съ Нагайцами на поле погуляти».
Коновченко на коня сѣдаетъ,
150 Отъ козаковъ благословеніе принимаетъ,
Межъ Крымцы и Нагайцы вбѣгаетъ,
66 Крымцевъ да Нагайцевъ съ коней збиваетъ,
Сплечъ головы снимаетъ,
14 рычарей турецкихъ на арканъ хватаетъ,

- 155 Живьемъ до козацкаго намѣту пригоняетъ.
Корсунскій полковникъ, панъ Филонъ, то зобачаетъ
И промовляетъ,
Коновченка братомъ называетъ:
«Иване Коновченко, брате мой сердечный!
- 160 Коли могъ ты рыцарской славы достати,
Благословляю тебя въ своемъ намѣтѣ спочивати».
А Иванъ Коновченко тое зачувае
И великую радость мае,
Что корсунскій полковникъ братомъ его называетъ.
- 165 То винъ словами промовляетъ:
«Корсунскій полковнику, пане Филоне!
Благослови мнѣ оковитой горелки напиться,
То я могу еще и лучше съ Крымцами да съ Нагайцами побиться!»
Полковникъ словами промовляетъ:
- 170 «Иванъ Коновченко!
Я слыхалъ отъ старыхъ людей,
Что сая оковитая горелка барзо вадить,
Не одного человѣка съ сего свѣта збавить».
У той часъ и годину
- 175 Десь корсунскій полковникъ отгодився,
Иванъ Коновченко довольно горелки напився...
На добраго коня сѣдаетъ,
Саблю изъ рукъ выпускаетъ,
Межъ Крымцы да Нагайцы вбѣгаетъ,
- 180 70 человѣкъ съ коней збиваетъ,
Сплѣчъ головы снимаетъ.
Стали безбожнии бусурманы козака въ хмели познавати,
Стали отъ табора козацкаго далѣ отбивати,
Скоро отъ табору козацкаго отбавляли,
- 185 Округъ его оступали,
Тамъ его посѣкли, порубали,
Смертельными ранами даровали,
Только козацкаго коня не поймали.
Конь козацкій по табору играетъ,
- 190 Нибы ясенъ соколъ лѣтаетъ,
Корсунскій полковникъ тое забачаетъ,
И промовляетъ:
«Недармо нашего Коновченка конь по табору играетъ,
Знать, его въ живыхъ немає...
- 195 Вы, панове, сами не добре учинили,
Що пъянаго человѣка съ своихъ рукъ испустили.
Добре вы, братця, дбайте,

На кони козацкіе сѣдайте,
 Козацкое тѣло позбирайте,
 200 До козацкаго намѣту привизите».

Тогда козаки добре дбали,
 Що козацкє тѣло позбирали,
 Суходоль саблями копали,
 Шапками, приполами землю выносили,
 205 Изъ оружія стрѣляли,
 Козацкую славу прославляли,
 Семиперстную могилу высыпали.*
 Въ городѣ Черкасѣ
 У вдовы, старенькой жены,
 210 По имѣнію Грицихи,
 По прованію Коновчихи,
 Приснился сонъ чуденъ-пречуденъ,
 Барзо дивенъ да ѣ предивенъ...
 Вдова отъ сна починала,
 215 На рынокъ выходила,
 Съ сосѣдами говорила:
 «Приснился сонъ чуденъ да пречуденъ,
 Что видится, мой сынъ въ войнѣ оженился,
 Повялъ себѣ жену туркеню горду да пышну,
 220 Въ зеленомъ сукнѣ подъ бѣлыми позументами,
 Она панщины не робить,
 Подачки не даетъ,
 Никто ее въ углы не толкаетъ,
 Только она себѣ правдиваго судіи Господа съ небесъ желаетъ».

225 Сусиды тое зачували,
 Вдовѣ той сонъ отгадали,
 Только правды не сказали:
 «Вдова небога!
 Будетъ твой сынъ изъ войска прибувати,
 230 Будетъ тебя казацкимъ кармазиномъ даровати».

Вдова тогда не убога бувала,
 4 бочки горелки и 6 меду на брамѣ становила,
 На святу недѣлю козаковъ изъ похода сподѣвалась.
 То козаки съ походу идуть,
 235 Якъ пчелы гудуть,
 То первая дивизія выступаетъ,
 Вдова Ивана Коновченка, своего сына, пытается.
 То козаки тое добре знали,
 Вдовѣ правды не сказали.
 240 Другая дивизія наступаєтъ,

- И тамъ вдова сына пытается,
И тамъ козаки добре знали,
Вдовѣ правды не сказали.
«Вдова небога, не журыся,
245 Твой сынъ ввойнѣ оженился,
Понялъ себѣ жену туркеню, горду да пышну неvěсту».
Вдова тое зачувала,
Каждого козака частовала
И словами промовляла:
250 «Хвалю жъ тебѣ, Господи, что я себѣ тихой да веселой невестки
Дождала!
- Хоть буду козакамъ курени подмѣтати,
Аби мене могли при старости лѣтахъ у себѣ держати».
То уже третяя дивизія идетъ,
Корсунскій полковникъ коня въ рукахъ за поводы ведетъ.
255 То вдова, старенькая жена,
Якъ скоро тее узрила,
То барзо умлила,
На ногахъ не устояла,
Къ сырой землѣ грудью упала,
260 Въ гору руки поднимала,
Полковника проклинала:
«Полковникъ, панъ Филонъ!
Бодай ты счастья-доли не малъ,
Якъ ты моего сына изъ всего войска потерялъ».
265 Полковникъ самъ не пышенъ бываетъ,
Съ коня встаетъ,
Вдову, старенькую жену, съ земли поднимаетъ
И промовляетъ:
«Вдова-небога!
270 Не проклинай меня,
Щастья моего и доли козацкой не теряй:
Ты сама недобре починала,
Что своего сына въ охотное войско не пускала,
Щастье его и долю потеряла,
275 Ты его проклинала...»
Тогда вдова не убога ся мала,
Сорокъ тысячъ козацкаго войска въ дворъ свой зазывала,
Трое сутокъ ни пити, ни ѣсти хлеба-соли не поборонила,
Всѣхъ козаковъ, какъ бояръ, даровала,
280 Давала рушники ткани и вышиваны,
Заразомъ похороны и веселья отправляла,
Козацкую славу прославляла.

- 1 На славній Україні,
У славнім городі у Корсуні,
Кликне-покликне Филоненку,
Корсунський полковнику:
- 5 «Годі вам, панове-молодці, домувати,
Ідіте зі мною на Черкеню-долину гуляти,
Слави-рицарства козацькому війську доставати».
Отогді по городах не музики вигравали,
Єсаули військовії походжали,
- 10 Листи читали,
Козаків в похід викликали.
«А хто буде панотцевого,— промовляли,—
Неділішнього обіду дожидати,
Той буде Филоненка,
- 15 Корсунського полковника,
В шести милях доганяти».
У городі у Черкасі жила вдова старенька,
Мала собі сина Івася Вдовиченка Коновченка,
Вона тее перше його зачувала,
- 20 До господи найскоріше прибувала,
Усі коні із господи позсилала,
Все оружје у комнату замикала,
К дому божому, до церкви, поспішала.
То Івась од сна починає,
- 25 По хаті поглядає,
Аж ні одної шаблі булатної,
Пищалі семип'ядної
На стіні немає.
У стані уходжає,
- 30 А на стані ні одного
Коня вороного.
Він неньку
Стареньку
Біля церкви доганяє,
- 35 Словами промовляє:
«Недобре ти, мати, згадала,
Що всі коні із господи посишала,
Все оружје у комнату замикала.
А лучче б ти, мати, вробила,

- 40 До города Кримова од'їздила,
Сто злотих жиду-олондарю давала;
У наряді доброго коня купувала,
Мене, молодого, в поході знаряжала».
«Маеш ти чотири воли чабаниї,
45 Два коні отцевські воронії,
Можеш добре у Черкасі поживати,
Козаків на хліб, на сіль закликати».
«Що мні з того, що буду я добре поживати?
Будуть мене козаки за хліб, за сіль поважати,
50 Тільки будуть мене, мати,
На підпитку гречкосієм, домонтарем величати,
Коня мого прибудую називати.
Є вже мені не честь, не подоба по ріллям спотикати,
Жовтих чобіт каляти,
55 Дорогії сукна пилом набивати!
А хочеться мені, мати,
Піти під город Тягиню гуляти,
Слави-рицарства доставати».
То тее промовляв,
60 У неньки старенької благословення брав,
Із дому отцевського поспішав,
На Черкеню-долину з козаками прибував.
Не ясен сокіл на долині по табуру гуляє,
Не білая лебедь співає —
65 Полковник Филоненко походжає,
Словами промовляє:
«Которий-то, панове-молодці, козак дородний,
Ще й кінь під ним воздобний,
Піде зі мною на Черкеню-долину гуляти,
70 Слави-рицарства козацькому війську доставати?»
То Івась Коновченко тее зачував,
Наперед всіх благословенія прохав.
«Ти дитина, Івасю, молода, — полковник промовляв, —
Ні на полі, ні на морі не бувало,
75 Смерті біля себе не видало,
Як звичаї козацькі познаєш,
Лучче тогді погуляєш».
«Не всі старі птиці високо літають,
Не всі старі щуки карасів хватають,
80 Трапляється, батьку, що крича малее
Ловить рибку краще, ніж старее».
То Івась тее промовляв,

- З полковником на долину виїжджав,
Дванадцять татар пред меч прийняв,
85 Шість на аркан зв'язав,
Филоненку гостинця подавав.
То полковник бесурменів принімає,
Івася Коновченка біля себе сажає,
Славу його вихваляє.
- 90 То Івась великую радість має,
Словами промовляє:
«Благослови мені, батьку, оковитої напиться,
Я не зарікаюсь з бесурменами ще лучче побитися».
«Не велю я тобі, сину, оковитої напивати
- 95 Да іти з бесурменами на долину гуляти;
Коли ж вже ти хочеш її напивати,
То велю в моїм наметі лягти спочивати».
«Сей мені хміль не буде заважати,
А буде моему серцю смілості додавати».
- 100 То не вихор по Черкені-долині гуляє,
Не сизий орел ястребів ганяє,—
Вдовиченко Коновченко на воронім коні роз'їжджає,
Мечем своїм, як блискавка, сіяє,
Трьох татар-яничар з коней збиває;
- 105 Тоді шаблю булатну опускає,
Козакам рицарство своє вихваляє,
Безпечно по долині роз'їжджає,
Бесурменів на сміх піднімає.
То безбожні бесурмени тее зачували,
- 110 Напилого козака зараз познавали,
Більше йому поля гуляти попускали,
Од табура козацького зараз одбивали,
Гнівом божим саранчою на козака налітали,
Шаблями, пістолями смертніє рани дарували,
- 115 Тільки коня козацького не піймали.
То добрий кінь до табура прибігає,
По куренях гуляє,
Острими копитами землю копає,
Смутно ржучи, козака свого викликає.
- 120 То Филоненко тее зачував,
Із намету свого виступав,
Словами промовляв:
«Оце ви, братці, недобре зробили,
Що напилого козака гуляти пустили,

- 125 Мов ви самі його з світа згубили.
Добре ви дбайте,
Оруж'є заправляйте,
Бесурменів од тіла козацького одбивайте,
Бо вже недаром козацький кінь по табуру гуляє,
130 Мабуть, Івася Коновченка на світі немає».
То козаки тее зачували,
На долину найскоріше поспішали,
Бесурменів од тіла козацького одбивали,
Шаблями, наділками суходіл копали,
135 Шапками, приполами персть вибирали —
Івасю Коновченку могилу насипали.
В семип'ядні пищалі гримали,
У суремки жалібно вигравали,
Славу козацьку вихваляли.
140 Скоро після того стали козаки табур знімати,
У города християнські уступати.
То вдова старенька —
Мати Івася Коновченка —
Не у домі ся мала,
145 На базарі солодкий мед виставляла,
Сина свого Івася Коновченка виглядала.
Перва сотня наступає —
Вдова сина не видає;
Друга сотня вступа — сам хорунжий попереду іде,
150 Два козака козацького коня на поводах веде.
Вдова тее забачала,
Жалібнії слова промовляла,
Слави, смерті сина свого питала.
Всіх козаків на хліб, на сіль закликала,
155 Похорони й весілля Івасю одбувала;
Полковнику козацького коня дарувала,
Старшим шаблі, пищалі Івася роздавала.
Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава!
160 Слава не вмере, не поляже,
Рицарство козацьке всякому розкає.

III

(Запись 1832 г.)

- 1 Ой на славній Україні кликне-покликне
Филоненко, корсунський полковник,
На долину Черкень гуляти,
Слави війську, рицарства достати,
5 За віру християнськую одностайно стати:
«Которії козаки, то і мужики,
Не хотять по ріллі спотикати,
За плугом спини ламати,
Жовтого саф'яна каляти,
10 Чорного едемана пилом набивати,—
Слави би війську, рицарства достали,
За віру християнськую одностайно стали!»
То есаули у города ся засилали,
По вулицях побігали,
15 На винники, на лазники, словами промовляли:
«Ви, грубники, ви, лазники,
Ви, броварники, ви, винники!
Годі вам у винницях горілок курити,
По броварнях пив варити,
20 По лазнях лазень топити,
По грубах валятися,
Товстим видом мух годувати,
Сажі витирати,—
Ходіте за нами на долину Черкень погуляти!»
25 Скоро-то до города Черкас у божий час прибували.
То, правда, панове, була в городі Черкасі вдова,
Вона по мужу Грициха,
По прозванію Коновчиха,
Мала собі сина Івася
30 Удовиченка, Коновченка,
Із малих літ годувала, леліяла,
До зросту в найми не пускала,
При старості літ слави да пам'яті прожити сподівала.
То Івась Коновченко по базару походжає,
35 Солодкий мед, вино підпиває,
Козацький глас зачуває,
До вдови прибігає, словами промовляє:
«Мати моя, мати, удово, старая жоно!
Когда би, мати, чотири воли половії,

- 40 А три чабаниї позаймала,
До города Крилова одігнала,
До жида-орендаря, ще п'ятдесят золотих
Готовими грішми доплатила,
Коня мені на славу козацькую купила,
45 Що моя душа козацькая молодецькая дуже возлюбила». «Сину мій Івасю, Удовиченку, Коновченку!
Волися тими волами хліб пахати,
Козаків на хліб, на сіль затягати,
Будуть тебе козаки і без рицарства знати».
- 50 «Хоч я,— каже,— буду, мати, козаків на хліб, на сіль затягати,—
Будуть мені козаки прозваніє прикладати:
Гречкосієм, полежаєм називати.
Не хочеться мені, мати, по ріллі спотикати,
За плугом спини ламати,
- 55 Жовтого саф'яну каляти,
Червоного едеману пилом набивати —
Хочеться, мати, пойти на долину Черкень погуляти,
Звичаю козацького набрати,
Слави-рицарства достати,
- 60 За віру християнську одностайно стати». Скорото-то ся удова тоє зачувала,
Великое пересердіє мала,
Всю зброю козацькую собирала,
У кімнату замикала,
- 65 Шаблі булатниї,
Пищалі семип'ядниї
На стіні забувала;
Звон зачувала,
До божого дому, до церкви, одходила...
- 70 То Івась Удовиченко од сна починає,
По світлиці поглядає,
Що зброї козацької у світлиці немає.
Він шаблю булатную у руки бере,
Пищаль семип'ядний на плече кладе,
- 75 За військом пішком іде...
Військо іде, як бджола гуде.
Вдова старая із церкви, божого дому, виступала,
Помежду військом поглядала,
Івася виглядала:
- 80 Сина свого прелюбезного в лице не познала.
До господи прибувала, по зброї козацької познала,
Що Івася у господі не застала...

- Лаяла-проклинала,
До небес руки здіймала:
- 85 «Господи милосердний, бодай мого сина
На першій потребі перва куля не минула!»
Знов од великого серця одходила,
Обідати не сідала,
У загороду входжала, словами промовляла:
- 90 «Господи милосердний, будь мене ті слова,
Старую, на постелі споткали,
Що я на свого сина Івася нарікала».
Тоді чотири воли половії, а три чабанії
До города Крилова, до жида-орендаря [одігнала],
- 95 Ще п'ятдесят золотих готовими грішми доплатила,
Коня на славу козацькую купила,
Що його душа козацькая молодецькая дуже возлюбила;
А ще козака совстрічала,
Три копи і коня до рук давала,
- 100 Вірним другом називала:
«Ей, козаче, козаче, вірний друже!
Ти мого сина наздоганиш
Да його чоловіком постановиш.
Нехай мій син Івась Коновченко
- 105 Степу ногами не зміряє,
Живота не вриває,
Матері старенької не лає,
Не проклинає!»
Козак три копи і коня доброго взяв,
- 110 За городом Браїловим у шести миль військо догнав,
Между військом виїжджає,
Между військом поглядає —
Івася Коновченка у лице не познає.
Скоро Івась Коновченко коня взрів,
- 115 Барзо обомлів,
До коня прибуває,
За поводи хапає:
«Я же, — каже, — думав, мене моя мати лає да проклинає,
Аже вона обо мні стараніє має!
- 120 Коли б мені бог да поміг сією дорогою у потребу сходити,
Не пішла б моя мати
По чужих дворах спотикати,
Хліба да солі позичати, —
Мог би її при собі довіку содержати!»

- 125 То скоро Івась Коновченко на коня сідає,
Помеж козаками повертає,
Якоби ясний сокіл літає!
Тоді козаки один на один взирали,
Словами промовляли:
- 130 «Либонь, Івась Удовиченко, Коновченко
При своєму отцеві зріст мав,
Доброго коня не видав,
Ледве на своєму господарстві дождав».
То третього дня безбожний бусурмани
- 135 Филоненка, корсунського полковника, кругом оступали,
Но ні один козак не обібрався,
Ні старий, ні млядий, на долину Черкень погуляти,
Тільки Івась Коновченко серця козацького не внімає,
Коня на поводі веде,
- 140 Сличок під рукою несе,
У намет вступає,
Пану Филоненку, корсунському полковнику, чолом даває,
На здоров'є питає:
«Пане Филоненку, корсунський полковнику, батьку козацький!
- 145 Благослови ти мені на долину Черкень погуляти,
Слави війську, рицарства достати,
За віру християнськую одностайно стати».
«Ой, Івасю Удовиченку, Коновченку!
Ще ти дитя молоде,
- 150 З розуму недійшло, звичаю козацького не знаєш,—
Не знатимеш як би помеж козаками ісправляти,
Як би з безбожними бусурманами погуляти!
Єще у мене обереться старійший козак
На долині Черкень погуляти».
- 155 «Ти, Филоненку, батьку наш козацький!
Візьми ти утя старое,
Другое малое,
Пусти ти на Чорне море:
Когда так не буде гуляти і малое,
- 160 Як би і старое,
Когда я не буду гуляти так козак млядий,
Як би і старий!»
Скоро Филоненко тоє зачував,
Івасю Коновченку на долину Черкень гуляти дозволяє.
- 165 То Івась із намету виступає,
До коня прибуває,
Великую радість має,

Покріпче підпруги підтягає,
Червонії тилляги під сребром, під златом на себе надіває,
170 Помежду військом повертає,
Яко би ясний сокіл літає;
Старого козака совстрічає —
За рідного батька поважає,
Молодого совстрічає — за рідного брата почитає.
175 Бог йому да поміг, за табір виїжджав,
Первого рицаря встрічав,
Чолом дав — з плеч голову зняв;
Другого совстрічав —
І тому такий отвіт подарував.
180 То, правда, панове, небагацько Коновченко по долині Черкень
погуляв, —
Самих найстарших п'ятсот чоловік, рицарей, під меч пускав,
Шести живйом піймав,
На аркан зв'язав,
Перед Филоненка, корсунського полковника, язика примчав,
185 Перед посаджав.
Сам Филоненко із намету виступає,
На тих бусурман поглядає...
«Ай, спасибі, — каже, — Івасю Коновченку!
Я казав, ти дитя молоде,
190 З розумом недійшле,
Звичаю козацького не знаєш,
Аже ти, бачу, за плугом походжав,
Всі звичаї козацькії собирав».
«Тим-бо я, батьку, тебе обділяю,
195 Що у себе преж ясний меч, преж матчино породження маю!
Дай мені, батьку, оковити горілки напиться,
Не зарікаюсь безбожних бусурман більше побити!»
«Ой, Івасю Коновченку, ще ти дитя молоде, —
Будеш ти хміль уживати,
200 Будеш перед мені, пана молодого,
На долині Черкені голову козацькою покладати!»
«Не буде мені, батьку, сей хміль нічого зачіпати,
Лучче буде серцю смілості подавати!»
Скоро се Филоненко тоє зачував,
205 Івасю Коновченку оковити горілки напиться дозволяє.
То Івась у намет вступає,
На скам'ї земляній щирозлатий кубок взяв,
Піновану пляшку виймав,
Шрубок одшрубував,

- 210 Оковити горілки наливав:
Напився, якби мог на коня сідати.
Помежду військом повертає,
Доброму коню натиски налягає,
Помежду військом проїжджає,
215 Старого козака совстрічає —
Гордим словом зневажає,
Молодого совстрічає — опрощеніє не приймає,
Стременем о грудь поторкає...
То бог йому не поміг, за табір виїжджав,
220 То безбожній бусурмани, чи язика піймали,
Чи напилого чоловіка пізнали —
За табір чверть милі одбавляли,
Молодого Коновченка постріляли,
Порубали, з коня збивали;
225 Все поле ізгоняли —
Коня козацького не піймали.
То у неділю у полудную годину
Сам Филоненко, корсунський полковник,
Із намету виступає,
230 На табір поглядає,
Що кінь козацький полем гуляє,
Він до козаків промовляє:
«Ей, козаки, панове-молодці, добре дбайте,
Кості да карти покидайте,
235 Помеж собою вісім тисяч війська на вибір вибирайте,
Штири тисячі по тіло посилайте,
А штири тисячі коня козацького піймать посилайте,
Бо уже кінь козацький недурно по табору гуляє:
Се, конечно, Івася Удовиченка на сім світі немає».
240 Тоді козаки, як діти, добре дбали,
Кості да карти покидали,
Помеж собою вісім тисяч війська на вибір вибирали,
Штири тисячі тіло козацькое знаходили,
У червоную китайку вложили;
245 А штири тисячі коня козацького піймали,
На ізбоч постановили...
То, правда, панове, небагато Івась Удовиченко, Коновченко
На долині Черкені гуляв,
Хоча у самому хмелю бував,—
250 Ще триста п'ятдесят чоловік навік порубав.
Тоді козаки шаблями да наділками суходіл копали,
Шапками да приполами персть носили,

- Високу могилу висипали,
Славу козацькую учинили;
255 У головоньках червоний прапор постановили,
Із семип'ядних пищалей продзвонили...
То у суботу на неділю присниться удові сон, барзо дивен, напрочуд...
То вона од сна починала,
На базар виходжала,
260 Которі старі жони да мужі совстрічала,
Свій сон повідала...
.....
Хоч старії жони да мужі сей сон добре знали —
Удові правди не сказали:
«Ти, удово, старая жоно, не плач, не журися,
265 Бо вже твій син Івась подружився:
Поняв собі дівку-туркеню, чужоземку,
У зеленої сукні, з білими басанами,
Бог йому да поміг, горазд живе —
Податі не дає, хліба не присіває,
270 Ніхтось його не зачіпає!»
Тогді удова до господи прибувала, словами промовляла:
«Хвалю тебе, господи, і благодарю!
Хоча мій син буде по військах ходити,
Буде мені з ким у господі слово зговорити,
275 З невісткою тугу розділити».
То по суботі третього дня Филоненко, корсунський полковник,
До города Черкас зо всім військом появився.
Скоро-то старая удова то зачувала,
Великую радість мала:
280 Цебер меду, кінву горілки наточила, у брами стала,
Старого козака і молодого о своїм сині питала.
Первая сотня і другая наступає — вдова сина не видає,
Третя сотня, під полковою корогвою,
Попереду хорунжий іде,
285 Удовиного коня за повід, гостинця, веде,
То удова, старая жена, коня узріла,—
Вся обомліла,
Удариться крижем о сирую землю,
Лаяла-проклинала, до небес руки здіймала:
290 «Ой, Филоненку, бодай ти собі ні долі, ні щастя не мав,
Як ти мойого сина із между війська, як мизинний палець, потеряв!»
То сам Филоненко, корсунський полковник,
З коня встав, вдову під плечі взяв:

- «Стій, удово, старая жено!
295 Не плач, не журися,
Мене, пана молодого, не лай, не проклинай,
Бо я твого сина на герець гуляти не вислав —
Він сам охоту козацькую мав!»
Тогді удова не убога ся мала,
300 Три сотні війська у свій дом закликала:
«Отепера, козаки, панове-молодці, пийте да гуляйте,
Разом похорон і весілля одправляйте!»
Тогді козаки пили да гуляли,
Із семиц'ядних пищалей гримали,
305 Славу козацьку виславляли,
Заразóm похорон і весілля одправляли.
Правда, панове, полягла Івася Коновченка
На долині Черкені голова —
Слава не умре, не поляже!
310 Буде слава славна
Помеж козаками,
Помеж друзями,
Помеж рицарями,
Помеж добрими молодцями!
315 Утверди, боже, люду царського,
Народу християнського,
Войська запорозького, донського, *
З сією черню дніпровою,
Низовою
320 На многія літа,
До кінця віка!

IV

(Запись сентября 1845 г.)

- 1 У городі Чеместрині там проживала вдова старенька,
Мала собі сина Івана Вдовиченка, Коновченка.
Із-за гори з-за крутої буйний вітер повіває,
Де Гнида-полковник козаків на охоту визиває: *
5 «Збирайтеся з великої неволі невольники,
Збирайтеся, вори й розбойники, винники й броварники,
Трейти й майданники!»
Винники й броварники збирали,
Івася Вдовиченка підмовляли:

- 10 «Івась Удовиченко, дитя молодеє,
Чи то ж тобі за плугом жовті чоботи ламати,
Чи то ж тобі на сивій воли гукати?
Ходімо з нами, козаками, на Черкес-долину гуляти».
Івась у полі плуг покидає,
- 15 Біжить до матки, благословеніє приймає.
Мати його розважає,
До сирії землі припадає:
«Івасю Вдовиченку, єдинчику, дитя молодеє!
Чи то ж у тебе нема за що пити-погуляти?
- 20 Чи то ж у тебе одежини немає?
Чи то ж тебе челядь за отамана не має?»
«Мати моя старенькая,
Голубонько сивенькая!
Хоча ж у мене є за що пити-погуляти,
- 25 Таки ж я не буду козацької слави знати.
Будуть мене козаки пічкурком дражнити, а мамієм звати».
Мати його до церкви виходжає, стайню замикає
І ключі забирає.
Мати його в церкві богу молиться
- 30 І не знає, що в її домі твориться.
Іван у хату убігає,
Валовим мотузком ружину припинає,
Пішком військо доганяє.
Мати його з церкви виходжає, до дому приходжає,
- 35 Гляне на стіну — немає ружини:
«Нема моєї рідної дитини!»
Як стояла, так зав'яла,
Давай плакати-ридати,
Свого сина Івася проклинати:
- 40 «Бодай же ти, сину Івасю, ні щастя, ні долі не мав,
Щоб ти на дорозі руку й ногу зламав,
Щоб ти на дорозі здоров'я збувся,
Щоб ти назад додому вернувся!
Щоб тобі на дорозі руки й ноги заболіли,
- 45 Щоб тебе старші голови не злюбили!
Щоб тебе на охоті перва куля не минула,
При нещасті ще й лиха година обгорнула!»
Плакала матка, а далі й перестала,
До Лейби-рендара знати дала:
- 50 «На ж тобі, Лейбо-рендаре, чотири воли половії —
Дай мені коня вороного, пошлю ж я козака лейстрового,
Чи не дожене мого сина молодого?»

- Доганяє його козак у четвертій годині
Аж у восьмій милі:
- 55 «Івась Удовиченко, дитя молодее!
Отсе тобі матка коня прислала,
Ще й мене на поміч тобі дала».
Він як стояв, так і зав'яв,
Давай плакати-ридати:
- 60 «Хоча мене матка дома проклинає,
Таки вона об мені дбає!»
Приїжджають козаки на Черкес-долину гуляти,
Стали ж вони намети напинати.
Івась біжить до полковника благословеніє приймати.
- 65 Його полковник розважає:
«Івасю Вдовиченку, дитя молодее!
Пощо ти попереду в військо поспішаєш —
Ще ти козацької слави не знаєш?»
Він не став полковника прандовати, *
- 70 Став на вороного коня сідати,
Меж татарами убігати.
Небагато погуляв — п'ять тисяч із коня зваляв,
А п'ятсот живих у полон заняв,
Небагато погуляв, тільки три години —
- 75 Не видно з татарського трупу ні берези, ні дубини.
Тоді полковник став радуватися і веселиться,
Біжить до козаків хвалиться:
«Ви, козаки-охотники, ви много на світі літ проживали,
Чом-то за Івася ні один не справляєтесь?
- 80 Татарська кров глибокі долини заливає,
Козацькі намети занімає».
Тоді полковник став гукати:
«Івасю Удовиченку, єдинчику, дитя молодее!
Годі ж тобі без міри гуляти,
- 85 Безневинної татарської крові проливати».
Тое діялось в суботу, на заході сонця.
Івась у неділю раненько вставає,
По три оки штопної водки випиває.
Іще ж бо його свята неділя покарає!
- 90 Скільки було війська, як синього туману, як темної хмари —
Тільки осталося п'ять чоловіка:
Два татарина і два гарапина,
А п'ятий князь Бошах,
І той перед ним на колінцях упадає,

- 95 Пред ним шапку здіймає і його питає:
«Івасю Удовиченку, единчику, дитя молодеє!
Чи єсть у тебе отець-мати,
Що могли би таку люцерію дати?»
«А ще ж бо мені хуртовина не услужає,
100 Либонь, мене мати у дому проклинає».
А проклятий гарапин з-за плеча меч виймає,
Івасеві з плечей голову здіймає.
Не за великий час — за годину,
Покотилась Івасева головка в глибоку долину.
- 105 Скоро ж його головонька впала,
Зараз козацька знамена зав'яла.
Тогді полковник став плакати-ридати.
Там три дні й три ночі шукали,
Покуду Івасеву головку меж татарським трупом пізнали.
- 110 Там йому глибокий дол копали,
Чорну могилу високу висипали,
Зеленим дерном обклали,
Білим киломом садили, *
А до матки знати дали,
- 115 Ще й загадку загадали:
«Не плач, мати старенькая, не плач, мати, не журися,
Уже твій син Івась на Черкес-долині оженився:
Узяв собі жону сильно багатую —
У чорному оксамунці ходить,
- 120 Сукні маєть зеленії,
Білими підбойками підбиті,
А великі гроші має,
І ліку в їх не знає.
Гордая, пишная, панщини не робить,
- 125 Цареві-королеві голови не склонить».
Мати ж його стала радуватися і веселиться,
Біжить до Лейби-арендаря хвалиться.
Мати його п'є да гуляє,
А Гнида-полковник усміхає:
- 130 «Мати старенькая, голубко сивенькая!
Ти много на світі літ проживала,
Чом-то ти козацької загадки не вгадала?
Помер твій син Івась на Черкес-долині!
Там йому глибокий дол копали,
- 135 Чорну могилу високу висипали,
Зеленим дерном обклали,
Білим киломом садили. *

- Земля великі гроші має,
Ліку в їх не знає,
140 Земля гордая, пишная, земля панщини не робить,
Цареві-королеві голови не склонить».
Давай мати плакати-ридати,
Полковника проклинати:
«Бодай же ти, полковнику, ні щастя, ні долі не мав,
145 Що ти ж мою рідну дитину на охоту підняв!»
«Ти сама, мати, винувата:
Ти свою дитину проклинала,
Ти ж казала:
„Щоб ти на дорозі здоров'я збувся,
150 Щоб ти назад додому вернувся,
Щоб тобі на дорозі руки й ноги заболіли,
Щоб тебе старші голови не злюбили!”
Ти ж казала: „Щоб тебе на охоті перва куля не минула,
Щоб тебе при нещасті ще й лиха година обгорнула!”
155 А твої-то рідні слізи на сирій землі не впали,
Саму ж твою рідну дитину в чужій землі покарали».
Плакала ж його мати, далі й перестала,
Давай золоті платки купувати,
Козакам-охотникам дарувати,
160 Свого сина Івася споминати:
«Хотя ж мій син Івась кавалер помер,
Таки ж його слава не поляже,
Однині до віка,
На многія літа!»

V

(Запись сентября 1853 г.)

- 1 Ей, як на славній, панове, Україні,
У славнім городі у Корсуні,
Там крикне-покликне Хвилоне, корсунський полковниче,
Козаків на Черкень-долину у в'охотне військо викликає:
5 «Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте:
Чи нема міждо вами котрого козака старинного,
Отамана курінного,—
У першому разі на герці погуляти,
10 За віру християнську одностайно стати?
Чи не мог би котрий козак собі слави-лицерствія достати?»

- От тогді ж то, як у городі Крилові жила собі удова,
Старенька жена,
По мужеві Грициха,
15 А по прозванію Коновчиха;
Та мала собі сина єдиного — Івася Вдовиченка;
Змалку лелила, у найми не пушчала,
Чужим рукам на старанне не давала.
Іще ж то вдова глас козацький зачуває,
20 Сина свого Івася Вдовиченка у поле до плуга одсилає.
От тогді-то Хвилоне, корсунський полковниче,
На доброго коня сідав,
До города Крилова прибував,
Хрещатий корошов на ринку поставляв,
25 Осаули по улицах розсилав,
Червоні праперки у руки давав.
Осаули по улицах пробігали,
Червоні праперки у руках проношали,
Козаків на Черкені-долину у в'охотне військо викликали.
30 Іще ж то сам Хвилоне, корсунський полковниче,
На доброго коня сідає,
Міждо винниці і міждо броварниці пробігає,
Іще стиха словами промовляє:
«Ей, винники, броварники!
35 Годі вам по запічках валяться,
По броварнях пив варити,
По винницях горілок курити.
Очей своїх молодецьких викурятн,
Своїми молодецькими плічми сажі витирати!
40 Ходіте з Хвилоном, корсунським полковником,
На Черкені-долину у в'охотне військо гуляти:
Чи не мог би котрий козак собі слави-лицерствія достати».
От тогді ж то Івась Удовиченко у полі глас козацький зачуває,
Із поля до господи піхотою прибуває,
45 До матері, старенької вдови, крижем у ноги впадає:
«Ей, мати моя, вдово,
Старенькая жено!
Благослови мені, козаку молодому, у першому разі
на герці погуляти,
За віру християнську одностайно стати —
50 Чи не мог би я собі слави-лицерствія достати?»
Тогді-то вдова стиха словами промовляє:
«Ей, Івасю Удовиченку, дитя мое!

- Чи тобі в мене нічого спити,
Чи нічого з'їсти,
55 Чи ні в чім хороше сходити?
Чи тебе городова старшина не знає?
Чи міщанська челядь не поважає?
Єсть у нас коні воронії
І чотири воли плуговії —
60 Будем ми у полі хліб пахати,
Будем панів і козаків на хліб, на сіль затиати,—
Будуть нас без лицерствія добре знати».
«Ей, мати моя, вдово,
Старенька жено!
65 Хотя ж у нас є й коні воронії
І чотири воли плуговії,
Хотя ми будем у полі хліб пахати,
Будем панів і козаків на хліб, на сіль затиати —
Будуть мене пани і козаки на підпитку зневажати,
70 Полежієм, домотуром, гречкосієм узивати.
А коли б ти, мати, добре дбала,
Дев'ятеро скоту із кошари на вибор займала,
До города Корсуна одбавляла,
Із жидом-рандаром торг торговала,
75 Мені, Івасю Вдовиченку, коня на славу справляла,
Що моя душа козацька весьма барзде улюбувала».
Тогді-то удова,
Старенька жена,
Істиха словами промовляє:
80 «Ей, Івасю Вдовиченку, дитя мое!
Не за тобою сі скарби-маєтки збирала,
Щоб я тобі коня на славу спаровляла!...»
«Щоб же ти сього, — говорить, — не дождала!»
От тогді-то, як у святий день у воскресний,
85 Удова,
Старенька жена,
До божої церкви ік утрєні одходила,
Всю козацьку зброю у кімнату замикала,
Тільки шаблю булатну та пицаль семип'ядну
90 На колку покидала.
Тогді ж то Івась Удовиченко
Шаблю булатну і пицаль семип'ядну забирає,
Козацьке собі запальчиве серце має,
Келепом комнату одбиває,

- 95 Всю козацьку зброю на плечі забирає,
Піхотою у в'охотне військо поспішає,
Матюр стареньку на воротях стрічає,
Ізгорода словами отвергає:
«Ей, мати моя, вдово,
100 Старенька жено!
Не подобало б тобі козаку молодому і дороги переходить,
Подобало б тобі в кутку сидіти,
Та хоть чужую дитину малую колихати;
Абияк з упокоєм хліба-солі уживати».
- 105 Тогді-то вдова,
Старенька жена,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
- 110 «Ей, Івасю Вдовиченку, дитя мое!
Бодай ти й туди не дійшло,
І відти не прийшло!
Щоб тебе перва куля не минувала,
У первій військовій потребі споткала!»
- 115 Отогді-то вдова,
Старенька жена,
Два дні свого сина кляне-проклинає,
На трейтій день подумає-погадає,
Руки до бога здіймає,
- 120 Господа з небес благає:
«Дай мені, боже, сі слова перед собою мати,
А свого сина Івася Вдовиченка хоть раз у вічі повидати!»
Тогді ж то вдова — не вбогою себе мала —
Одинадцятро скоту з кошари на вибор занімала,
- 125 До города Корсуна одбавляла,
Із жидом-рандаром торг торгувала,
Івасю Вдовиченку коня на славу спаровляла,
Ще козаку запорозькому сім кіп на жупан давала,
А три копи на мед та на ковиту горілку:
- 130 «Ей, козаче, козаче!
Коли б ти добре дбав —
Де мого сина нагониш,
Там його окбниш,
Добрим лицарем настановиш:
- 135 Нехай він по походах піхотою не ходить,
Своїх молодецьких ніжок не вриває,
Мене, матері, старенької вдови, не проклинає!»

- Тогді-то козак — як він коня до рук принімав —
На Гайман-долині козаків наганяв,
140 Чотири сотні обминовав,
У п'ятій сотні Івася Вдовиченка познавав,
Коня до рук йому уручав.
Тогді ж то Івасю Вдовиченку на доброго коня сідає,
Міждо козаками як сокіл літає:
145 «Я ж думав, що мене мати у домі клене-проkliнає,
Аж вона обо мні великеє старанне має.
Дай мені, боже, сей поход сходити,
Знав би я, як свою матюр у домі споважати!»
Отогді-то на Черкень-долину прибували,
150 Козацькими табурами постали.
Тогді ж то Хвилоне, корсунський полковниче,
Із намету виходжає,
До козаків стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі!
155 Прошу вас, добре дбайте:
Чи нема междо вами котрого козака старинного,
Отамана курінного,
У первому разі на герці погуляти,
За віру християнську достойно і праведно стати?»
160 Чи не мог би котрий козак собі слави-лицерствія достати?»
Тогді-то всі козаки замовчали...
Тільки Івась Удовиченко стиха словами промовляє:
«Ей, Хвилоне, корсунський полковниче,
Батьку старий!
165 Благослови мені, козаку молодому,
У первому разі на герці погуляти,
За віру християнську достойно-праведно стати —
Чи не мог би я собі слави-лицерствія достати?»
Тогді ж то Хвилоне, корсунський полковниче,
170 Стиха словами промовляє:
«Ей, Івасю Вдовиченку!
Ще ти дитя молоде,
Розумом недійшле,
У походах не бувало,
175 Крові християнської не видало:
Кров християнську увидиш,
Барзде скоро ізомлієш.
Чи не обереться котрий козак старинний?..»
«Ей, Хвилоне, корсунський полковниче,

- 180 Батьку старий!
Возьми ти утя едно старее,
А друге младае,
Пусти ти на воду:
Чи не равно буде плисти младе,
185 Як би старе?
Чи не равно буде козак младий
На герці гуляти, як би старий?»
«Ой, Івасю Вдовиченку, дитя младае!
Коли ж ти мою загадку одгадав,
190 Благословляю ж тобі у першому разі на герці погуляти...»
.
Тогді ж то Івась Удовиченко,
Як од Хвилона, корсунського полковника,
Благословение принімав,
Сам на доброго коня сідав,
195 Міждо козацькими табурами пробігав,
Шлик із себе скидав,
Хрест на себе слагав,
Отцеву і матчину молитву споминав,
Із усяким козаком сердешне прощенье мав,
200 Старого козака рідним отцем уживав,
Младого козака рідним братом уживав.
На турецькі табури пробігав,
Турецькі намети поперевертав,
Турок п'ятдесят під міч узяв,
205 Дев'ятеро живцем ізв'язав,
Перед Хвилона, корсунського полковника, в намет приставляв.
Тогді-то Хвилоне, корсунський полковниче,
Із намету виходжає,
Івася Вдовиченка рідним братом уживає:
210 «Ей, Івасю Удовиченку, братець мій рідний!
Десь ти, — каже, — у походах бував,
Козацьких звичаєв познав;
Прошу ж тепер до свого намета —
Сядем ми з тобою, поговоримо об козацьких прикметах...»
215 Тогді ж то Івась Удовиченко
З Хвилонем, корсунським полковником,
Попліч сідає,
Мед та ковиту горілку попиває.
Як став у собі нещасний хмель зачувати,
220 Став другий раз у Хвилона, корсунського полковника,
Благословения прохати.

- Тогді-то Хвилоне, корсунський полковник,
Істиха словами промовляє:
«Ей, Івасю Вдовиченку, братцю мій рідний!
- 225 Не велю я тобі хмельному на герці гуляти,
А велю я тобі у наметі на моєму ліжку опочивати».
Тогді-то Івасю Вдовиченку сього не слухає,
Другий раз на доброго коня сідає,
Міждо козацькими табурами пробігає,
- 230 Шлика не скидає,
Хреста на себе не слагає,
Отцевої і матиної молитви не споминає
І всякого козака зневажає.
Тогді-то на Черкеню-долину пробігав...
- 235 Як став із низу літній вітер повівати,
Став його нещасний хміль ізнемагати,
Став він коневі на гриву ізлягати,
Став і поводи з рук упущати...
Стали його турки у хмелю познавати,
- 240 Стали по комишах засідати,
Стали його з коня збивати...
Став його кінь по Черкені-долині сам гуляти...
Тогді ж то Хвилоне, корсунський полковниче,
Із намета виходжає,
- 245 На Черкень-долину поглядає,
До козаків стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
На коні сідайте,
- 250 На Черкень-долину пробігайте:
Недурно Івася Вдовиченка кінь по степу гуляє;
Видно, нашого першого лицаря на світі немає?
Хоть тіло його у трупу знаходжайте,
Перед Хвилона, корсунського полковника,
- 255 У намет представте».
Отогді-то козаки добре дбали,
На коні сідали,
На Черкень-долину пробігали,
Івася Вдовиченка у трупу тіло знаходили.
- 260 Вже ж він і очима не гляне,
І руками не здійме,
І ногами не піjde,
Тільки стиха словами промовляє:
«Помалу, братці, не вразте моїх смертельних ран. *

- 265 Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами з коня збивали, —
Се мене отцева молитва та материні сльози побили!»
Отогді-то козаки добре дбали,
Івася Вдовиченку взяли,
- 270 Пред Хвилона, корсунського полковника,
У намет представили.
Тогді ж то Хвилоне, корсунський полковниче,
Із намета виходжає
І стиха словами промовляє:
- 275 «Ей, Івасю Вдовиченку, братцю мій рідний!
Як я тобі не велів хмельному на герці гуляти,
А велів тобі у наметі на моїм ліжку опочивати...»
Тогді-то Івасю Удовиченку стиха словами промовляє:
«Ей, Хвилоне, корсунський полковниче,
- 280 Батьку старий!
Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами із коня збивали —
Се мене отцева молитва та материні сльози побили...»
«Де ж тепер, Івасю Вдовиченку, повелиш поховати:
- 285 Чи до города Крилова одбавляти,
Чи на Черкені-долині по-козацькі поховати?»
«Ей, Хвилоне, корсунський полковниче,
Батьку старий!
Не велю я тобі до города Крилова одбавляти,
- 290 Моїй матері тоски й печалі задавати,
А велю на Черкені-долині по-козацькі поховати».
Отогді ж то козаки добре дбали,
Штихами суходіл копали,
Шликами землю виносили —
- 295 Івасю Вдовиченка похоронили;
Із різних пищаль подзвонили —
По Івасю Вдовиченку похорон ізчинили.
Отогді-то козаки обратно до города Корсуна прибували.
То ще вдова козаків стрічала,
- 300 У козаків сина свого питала.
То один козак сказав їй правду:
«Ей, мати, вдово,
Старенька жено!
Не журись по своєму сину Івасю Вдовиченку:
- 305 Уже ж тепер твій син на Черкені-долині оженився —
Появ собі туркеню, препишную панну;
Уже ж тепер він і в військо не ходить,

- Ніякої податі не дає....
Ніхто в козацький угол не стукає».
- 310 Отогді-то вдова не догадлива бувала,
Ще у другого козака правди питала.
То другий козак усю правду їй сказав:
«Ей, удово,
Старенька жено!
- 315 Не журись по своєму сину Івасю Вдовиченку —
Уже ж тепер твій син на Черкені-долині оженився:
Поняв собі туркеню, препишную панну;
Уже ж тепер він і в військо не ходить,
Ніякої податі не дає...
- 320 Ніхто в козацький угол не стукає;
Поняв собі панянку —
У чистім полі могилу-землянку;
На могилі трави зелененькі
І цвіти біленькі...»
- 325 «А я ж думала, що буду із своїм сином жити,
Чужоземській невісті годити,
Абияк з упокоєм хліб-сіль уживати!...»
От тогді ж то удова не убогою себе мала —
Всіх козаків у двір завертала,
- 330 Бочку меду, а другу оковитої горілки викотила, —
Всіх козаків поїла, кормила,
По Івасю Вдовиченку похорон і весілля зчинила.
Отогді ж то Івась Вдовиченко помер,
А слава його не вмере, не поляже.

VI

(Год записи неизвестен)

- 1 В городі Чигирині
Там старенька бабка проживала
І в старенькій хатці,
Мала собі сина Івана Удовиченка Коновченка.
- 5 Ой на горі на крутій буйний вітер повіває,
Чорна хмара наступає, дрібен дощик накрапає,
Там полковник козаків на охоту визиває:
«Збирайтеся з неволі, невольники,
Гайдамаки, розбойники,
- 10 Збирайтеся, винники, броварники
І треті майданники!»

Броварники собирались
Та Івана Удовиченка підмовляли:
«Годі тобі, Івасю Удовиченку,
15 На сиві воли половий гукати,
Червоні чобітоньки ламати.
Ходім з нами, з молодими козаками.
На черкес з молодими козаками,
На Черкес-долині гуляти,
20 Козацької слави дознавати».
Івась у полі плуга покидає,
Іде до матері, благословенія приймає:
«Мати ж моя старенькая,
Голубко сивенькая!
25 Позволь мені отцевського коня і святое плаття узяти,
Пойду я на Черкес-долині гуляти і козацької слави дознавати».
Мати його розважає, к сирій землі припадає:
«Сину мій, Івасю Вдовиченку,
І єдинчинку, дитя молодеє!
30 Чи в тебе ні за що пити-гуляти,
Чи тобі ні в чому походити,
Чи тебе челядь за отамана не має,
Що ти пойдеш на Черкес-долині гуляти
І козацької слави дознавати?»
35 Мати в церкву виходжає, стані замикає, ключі забирає.
Мати в церкві бога молить
Та не знає, що син Іван вдома творить.
Іван у хату вбігає,
Воловим шнурком до бока кудлину припинає
40 І пішком восько доганяє,
За півчаса, за півгодини
Догнав восько аж у восьмій милі.
Мати з церкви приходжає
І в хату входжає,
45 Глянула на стіну — немає ружини
І немає ж моєї рідної дитини.
Стала мати плакати-ридати,
Свого сина Йвася проклинати:
«Щоб же ти на дорозі руку, ногу зламав,
50 Щоб же ти на войну не став,
Щоб же ти на дорозі здоров'я збувся,
Щоб же ти назад вернувся,
Щоб же тебе куля перша не минула —
При нещастію лихая година обгорнула!»

- 55 Плакала мати, плакала
Да вже й перестала,
Дала до рандаря Лейби знати:
«На тобі, рандарю, штири воли половії —
Дай мені коня вороного
- 60 І пошлю я козака мистрового,
Чи не дожене мого сина Івася молодого».
Козак на вороного коня сідає,
Івася доганяє, Івася розважає:
«Івасю Вдовиченку і єдинчинку, дитя молодее!
- 65 Оце ж тобі мати коня дала,
Ще й мене к тобі на поміч придала».
Івась як стояв, так зов'яв,
К сирій землі припав:
«Хоч мене ж мати лає-проклинає
- 70 Да таки ж вона об мені дбає».
Став до Черкес-долини приїжджати,
Стали козаки намети поставляти.
Побіг Іван до Гниди-полковника
Благословенія приймати:
- 75 «Гнидо-полковнику!
Позволь мені з черкесами погуляти,
Козацької слави дознавати».
Полковник його розважає,
К сирій землі припадає:
- 80 «Івасю Вдовиченку, єдинчинку, дитя молодее!
Ще ж ти козацької слави не знаєш
Да вже хочеш з черкесами гуляти
І козацької слави дознавати».
Івась не став полковника прендувати [слухать],
- 85 Став на вороного коня сідати,
Став Івась між черкеси вбігати,
З черкесами гуляти.
Небагато погуляв —
І дев'ять тисяч із коней зваляв,
- 90 А вісімдесят у полон загнав.
А в неділю рано-пораненьку
Забігає Івась до шиночку новенького,
По три штохви оковитої водки випиває.
Таки ж його святая неділя покарала.
- 95 Став Івась між черкеси вбігати,
Став з черкесами гуляти.
Небагато погуляв — чотириста із коней зваляв,

- А п'ятсот у полон заняв —
Осталось з п'ятисот п'ять чоловіка:
- 100 Два арапини, а два татарини,
А п'ятий король-баша.
І той перед ним на колінка впадає,
Перед ним шапку знімає,
Івана питає:
- 105 «Івасю Вдовиченку, єдинчинку, дитя молодее!
Чи був у тебе отець да мати,
Що вони могли тобі таку лицерію дати?»
А проклятий син арапин
Із-за плечей гострий міч виймає
- 110 Да Івасю Вдовиченку головоньку з пліч ізнімає.
Не за великий час — за годину,
Покотилась Івасьова головонька в глибоку долину.
Текла з черкесів кров широко да далеко,
Покотилась Івасьова головонька у долину глибоку.
- 115 Став полковник плакати і ридати,
На своїх козаків гукати,
Щоб ішли Івасьової головоньки
Між татарським трупом шукати.
Козаки сорок день і сорок ночей шукали,
- 120 Поки Івасеву головоньку між татарським трупом poznали.
Там йому глибокий гроб копали,
Дерном голівоньку обкладали,
Да ще до матері загадку загадали:
«Не плач, мати, не журися, уже твій син Іван оженився,
- 125 Узяв собі паняночку — в чистім полі 'вирияночку.
Вона силу великую сребра-злота має,
Їх ліку не знає,
У чорному оксемиті ходить,
Царю-королю головки не склонить».
- 130 Гнида-полковник: «Мати ж наша старенькая,
Голубко сивенькая, ти ж більше на світі прожила
Да й цієї загадки не 'дгадала —
А вже твого сина Івана на світі немає».
Стала мати плакати-ридати,
- 135 Полковника проклинати:
«Проклятий же ти полковнику,
Ти мого сина Івана на охоту підманив».
Плакала мати, плакала да вже й перестала,
Давай платки купувати, козакам давати.
- 140 «Хоч мій син Івась помер, таки слава його не померла».

РАЗГОВОР ДНЕПРА С ДУНАЕМ

(Запись 1805 г.)

- 1 Питается Днѣпръ тихаго Дуная:
«Тихій Дунаю,
Что я своихъ козаковъ на тебѣ не видаю?*
- Чи твое дунайское гирло моихъ козаковъ пожерло,—
- 5 Чи твоя Дунай-вода моихъ козаковъ забрала?»
Промолвить тихій Дунай до Днѣпра-Славуто:
«Днѣпръ-батьку, славуто!
Самъ себѣ думаю да гадаю,
Что твоихъ козаковъ у себѣ не видаю:
- 10 Уже четверь года три мѣсяца выбывае,
Якъ твоихъ козаковъ у меня немає,
Ни мое дунайское гирло твоихъ козаковъ не пожерло,
Ни моя дунайская вода твоихъ козаковъ не забрала,
Ихъ турки не постреляли, не порубали,
- 15 До города-царя въ полонъ не забрали... *
Всѣ мои квити луговые и низовые понидели,
Что твоихъ козаковъ у себя не видѣли.
Твои козаки на черкеской горе пробуваютьъ,*
Холодной воды въ барила набираютьъ,
- 20 Шляхи и дороги замѣчали,
Города бусурменски плюндрували,
Огнемъ мечемъ воевали,
Сребра-злата по достаткахъ набирали,
До рѣчки Хортеци прибывали,
- 25 Велику переправу соби мали,
До стародавней Сѣчи поспѣшали,
У стародавней Сѣчи очертою сѣдали,
Сребро и злато турецьке на три части паивали.
Медъ и оковиту горѣлку подпивали,
- 30 За весь миръ Господа прохали...
Которые козаки чистымъ полемъ гуляли,
Рѣчки низовыя, помощницы днѣпровыя, добре знали».

О СУЛИМЕ, ПАВЛЮКЕ ЕЩЕ И О ЯЦЬКЕ ОСТРЯНИЦЕ

(Запись 23 сентября 1928 г.)

- 1 Не схотіли пани-ляхи
Попустити ї трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та ї через пороги,—
- 5 Спорудили над Кодаком*
Город-кріпосницю,
Ще прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник
- 10 Порогом-водою,
Його ловє чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
- 15 Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:*
- 20 «Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обізвавсь Павлюк-хорунжий:*.
«Допомоги дати!
Щоб ту людську перепону
- 25 Нащент зруйнувати!»
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували —
Військо вибили доценту,
Кодак зруйнували.*
- 30 Як зачув це Конєцпольський,*
Зібрав своє військо,
Обступили пани-ляхи
Всю Січ Запорізьку.
А ще ї взяв той Конєцпольський
- 35 З козаків данину —
Хорунжого Павлюка
Ще ї Павла Сулиму.

- Та й повезли ж у Варшаву
Павлюка й Сулиму
- 40 Та й на тяжку муку-кару,
Всім ляхам на диво.
Наробили вражі пани
У Варшаві дива,
Як помирав на майдані
- 45 Курінний Сулима.
А Павлюк, на диво шляхті,
Жив-здоров лишився,
Бо Замойко Хома, писар,*
За його вступився.
- 50 Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилу.
Знайшов Павлюк побратима —
- 55 Орла Остряницю,*
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровіцю.
То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають —
- 60 То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати *
- 65 Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький *
Про таку нагоду,
Під Кумейками в неділю *
Напав на голоту.
- 70 Ой, превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили.
А старшини боровецькі
- 75 Лиш про себе дбали,
Потоцькому Павлюка
Самі упіймали.
Везуть пани Павлюка
Селом Боровицею

80 Ще й скрутили йому рученьки
Назад сирицею.
Ой повезли ж Павлюка
Ляхи у Варшаву,
Шляхті вражій на потіху,
85 На тяжкую кару.
За отаманом Остряницею
Женуть ляхи кіньми
Ще й біжать пішаницею;
Пани хочуть Остряницю упіймати,
90 А славне військо запорозьке,
Щоб посікти-порубати.
А що ж отаман Остряниця?
Перелетів Дніпро з Кошом,
Як лебідь-птиця.
95 Що за річкою за Сулою
Остряниця прогнав панів-ляхів
До болота до Супою...
Та й повів свій Кіш
Отаман Остряниця
100 У московські землі,
Щоб там поселиться...

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ И БАРАБАШ

I

(Запись 1814 г.)

- 1 Із день-години,
Як стала тривога на Україні,
То ніхто не може обібрати,
За віру християнську одностайне стати;
5 Тільки обібрались Барабаш, да Хмельницький, да Клим
Білоцерківський; *
До короля виступали, *
Листів наверсалів прохали.
То король наверсали нисав,
Самому Барабашу до рук подавав,
10 А Барабаш листи як взяв,
Три годи козакам знати не давав.
То Хмельницький тее догадав,
Кумом його до себе, до города Чигрина, прохав, *
Добре угощав.
15 А як став Барабаш на підпитку гуляти,
Став йому Хмельницький казати:
«Годі тобі, пане куме, листи королевські держати,
Дай мені хоть прочитати!»
«Нащо тобі, пане куме, їх знати?»
20 Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем;
Не лучче б нам з ляхами,
Мусцівими панами,
Мирно пробувати,
25 Аніж піти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?»
То Хмельницький тее зачував,
Ще луччих напйтків подавав.
То Барабаш як упився,
30 На ліжко спати звалився.
Тогда Хмельницький ключі одбирав,
Чуру свого до города Черкаси посилав,
Велів ключі панії Барабашовій подати,
Листів королевських читати.

- 35 То чура до неї прибуває,
Словами промовляє:
«Пані Барабашова, твій пан став у нас гуляти,
А тобі велів листи королевські подати».
«Десь моему пану лихом занудилось,
40 Що з Хмельницьким гуляти схотілось!
Піди в глухім кінці під ворітьми
Листи королевські в шкатулі возьми!»
То чура скоро листи достав,
Дням і ноч'ю до Чигрина поспішав;
45 Скоро прибував,
Самому Хмельницькому листи подав.
Тогді Барабаш рано починає,
У кармани поглядає —
Аж ключів немає.
50 Він старосту Кричевського пробуджає,*
Двійми кіньми тихо з двора виїжджає,
Думає-гадає,
Як пана Хмельницького до рук прибрати,
Ляхам оддати.

II

(Запись 1853 г.)

- 1 Як із день-години
Зчиналися великі війни на Україні,*
От тогді ж то не могли обібрати,
За віру християнську одностайно стати;
5 Тільки обібрався Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.*
От тогді вони од своїх рук листи писали,
До кроля Радислава посиляли.*
Тогді ж то кроль Радислав листи читає,
10 Назад одсилає,
У городі Черкаськом Барабаша гетьманом настановляє.*
«Будь ти, Барабаш, у городі Черкаськом гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білій Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим».*
15 От тогді ж то небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,* —
Тільки півтора года.
Тогді ж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напیتками його вітав

- 20 І стиха словами промовляв:
«Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Чи не могли б ми з тобою удвох королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?»
- 25 От тогді ж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
«Ей, пане куме, пане Хмелницький, пане писару військовий!
Нащо нам з тобою кролевські листи удвох читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
- 30 Чи не лучче нам із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?»
От тогді ж то Хмелницький на кума свого Барабаша
Велике пересердіє має,
- 35 Ще кращими напیتками вітає.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий,
Як у кума свого Хмелницького дорогого напїтку напивсь,
Дак у його і спать поваливсь.
От тогді-то Хмелницький добре дбав,
- 40 Із правої руки, із мізинного пальця щирозлотний перстень ізняв,*
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого повірного добре кликав-покликав:
«Ей, слуго ти мій, повірений Хмелницького!
- 45 Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського, до пані Барабашевої прибувати,
Кролевські листи до рук добре приймати».
От тогді-то слуга, повірений Хмелницького, добре дбав,
- 50 На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом, пилною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав,
У сіни ввійшов — шличок із себе скидав,
У світлицю ввійшов — низький поклон послав,
- 55 Тиї значки на скам'ї покладав,
А ще стиха словами промовляв:
«Ей, пані,— каже,— ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!
Уже ж тепер твій пан Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні з Хмелницьким великі бенкети всчиняють,*
- 60 Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мені листи кролевські оддати —
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмелницьким

- Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати?»
- 65 От тогді ж то пані Барабашева, гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
«Ей, не з горя-біди мойому пану Барабашу
- 70 Схотілося на славній Україні з кумом своїм Хмелницьким
Великі бенкети вчиняти!
Нащо б їм крелевські листи удвох читати?
Не лучче б їм із ляхами,
Мостивими панами,
- 75 З упокоєм хліб-сіль вічнійї часи уживати?
А тепер нехай не зарікається Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні огнів да тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комари годувати —
Од кума свого Хмелницького».*
- 80 От тогді ж то пані молодая Барабашева
Стиха словами промовляє:
«Ей, слуго, повірений Хмелницького!
Не могу я тобі листи крелевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт одходжати,
- 85 Крелевські листи у шкатулі із землі виймати».
От тогді-то слуга, повірений Хмелницького,
Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пилною годиною до воріт одходжав,
Шкатулу з землі з крелевськими листами виймав,
- 90 Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пилною годиною до города Чигрина прибував,
Свойму пану Хмелницькому крелевські листи до рук добре оддавав.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Крелевські листи у кума свого Хмелницького зоглядає;
- 95 Тогді й напитуку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їжджає
Да на старосту свого Крачевського кличе, добре покликає: *
«Ей, старосто, — каже, — ти, мій старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
- 100 Кума мого Хмелницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панами, до рук подав;
Щеб нас могли ляхи, мостивії пани, за білозорів почитати».
От тогді-то Хмелницький як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велике пересердіє мав,

- 105 Сам на доброго коня сідав,
 Слугу свого повіреного з собою забирав.
 От тогді-то припало йому з правої руки *
 Чотири полковники:
 Первий полковниче — Максиме Олшанський,*
 110 А другий полковниче — Мартине Полтавський,*
 Трейтій полковниче — Іване Богуне,*
 А четвертий — Матвій Бороховичу.*
 От тогді-то вони на славу Україну прибували,
 Кролевські листи читали,
 115 Козакам козацькі порядки давали.
 Тогді-то у святий день, у божественний, у вівторник
 Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
 І стиха словами промовляє:
 «Ей, козаки, діти, друзі-молодці!
 120 Прошу я вас, добре дбайте,
 Од сна уставайте,
 Руський очинаш читайте,
 На лядські табури наїжджайте,
 Лядські табури на три часті розбивайте,
 125 Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
 Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
 Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!»
 От тогді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
 Од сна уставали,
 130 Руський очинаш читали,
 На лядські табури наїжджали,
 Лядські табури на три часті розбивали,
 Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
 Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
 135 Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали.
 От тогді-то Барабаш, гетьман молодий, конем поїжджає,
 Плаче-ридає
 І стиха словами промовляє:
 «Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писару військовий!
 140 Нащо б тобі кролевські листи у пані Барабашевої визволяти?
 Нащо б тобі козакам козацькі порядки давати?
 Не лучче б тобі з нами, із ляхами,
 З мостивими панами,
 Хліб-сіль з упокоєм уживати?»
 145 От тогді-то Хмельницький
 Стиха словами промовляє:
 «Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!

Як будеш ти мені сими словами докоряти,
Не зарікаюсь я тобі самому з пліч головку, як галку, зняти,
150 Жону твою і дітей у полон живцем забрати,
Турському салтану у подарунку одіслати».
От тогді-то Хмелницький як сі слова зговорив, *
Так гаразд-добре й учинив:
Куму своїму Барабашеві, гетьману молодому,
155 З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одіслав.
З того ж то часу Хмелницький гетьманувати став.
От тогді ж то козаки, діти, друзі-молодці,
160 Стиха словами промовляли:
«Ей, гетьмане Хмелницький,
Батьо наш, Зинов-Богдане чигиринський!
Дай, боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали!»
165 Господи, утверди люду царського,
Народу християнського;
Всім слухащим,
Всім православним християнам
Пошли, боже, много літ.

III

(Запись 13 юня 1874 г.)

1 Ей, з день-години зчинались великі війни на Вкраїні.
Ніхто ж то не мог обібраться,
За віру християнську достойно-праведно стати;
Тільки мог обібраться
5 Барабаш да Хмельницький, да Клиша Білоцерківський¹.
Тоді був Барабаш у городі Черкаському гетьманом,
А пан Хмельницький у городі Чигрині полковничим,*
А Клиша Білоцерківський в Білій Церкві писарем військовим.
Тогді пан Барабаш не багацько гетьманував,
10 Да вже пан Хмельницький до себе кумом зазивав,
А ще дорогими напівками вітав
І стиха словами промовляв:
«Ей, куме, — каже, — куме!

¹ Він тільки раз і споминається. — Прим. певца.

- Чи не могли б ми з тобою королевських листів прочитати,
15 А козакам козацьких порядків подавати,
За віру християнську достойно-праведно стати?»
Да вже тогді пан Барабаш, гетьман молодий,
Нехороші мислі собі має
І стиха словами промовляє:
20 «Ей, куме,— каже,— куме!
Нащо нам королевські листи читати?
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти?
Лучче нам з ляхами, з мостивими панами,
25 Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати».
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває,
Так іще лучче свого кума напитками вітає.
Та вже пан Барабаш, гетьман молодий,
У свого кума Хмельницького дорогого напиту напився,
30 У його домі спать повалився.
Да вже пан Хмельницький добрі мислі собі мав:
У свого кума з лівої кишені ключі винімав,
А з-під пояса шовковий платок висмикав,
А з мізинного пальця щирозлотий перстень знімав,
35 На свого служителя добре кликав-покликав:
«Служителю мій вірний!
Велю тобі значки од моїх рук забрати,
Самому на доброго коня сідати,
Та до города Черкаського скорим уремням, темною годиною,
прибувати,
40 Барабашській панії низький поклон покласти,
Чи ж могла б вона нам шкатули з королевськими листами оддати?»
Служитель на доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим уремням, темною годиною, прибував,
У сінечки війшов — із себе шличок ² ізнімав,
45 А в світлицю війшов — низесенький поклон послав,
А тії значки на скам'ї поклав:
«Ей, пані гетьманша молодая!
Велів тобі пан Барабаш, гетьман молодий,
Шкатулу з королевськими листами оддати —
50 Чи не могли б вони з кумом удвох прочитати».
Да вже тогді пані Барабашева як удариться об поли руками,
Як оболлеться горячими сльозами:

² Шляпу б то. — Прим. певца.

- «Нащо їм королевські листи читати?
Нащо козакам козацькі порядки давати?
55 Нащо б їм за віру християнську достойно-праведно стояти?
Лучче б їм з ляхами, з мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати.
Велю ж тобі, служителю, до ворот одходити.
І шкатулу з королевськими листами із землі винімати,
60 Самому на доброго коня сідати
І до города Чигирина скорим уремням, темною годиною прибувати».
Да вже тогді служитель до ворот одходив,
Шкатулу із землі винімав,
Сам на доброго коня сідав,
65 До города Черкаського скорим уремням, темною годиною прибував,
Й своєму пану Хмельницькому шкатулу з королевськими листами
До рук добре оддав.
Барабаш, гетьман молодий, од сна проспався
Й став у свого кума Хмельницького королевські листи в
руках доглядати.
70 Да вже тогді не став дорогого напиту підпивати,
А став до свого кума стиха словами промовляти:
«Ей, куме, — каже, — куме!
Нащо нам королевські листи читати?
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
75 Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти?
Лучче нам з ляхами, з мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати».
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває,
Да до свого кума з гордостю вже сі слова промовляє:
80 «Ей, куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами досаждати,
Да вже я ж не зарікаюсь тобі з пліч, як галку, голову зняти,
Жону твою з дітьми живцем забрати,
Турському салтану в подарунку одіслати».
85 Да вже пан Барабаш, гетьман молодий, од свого кума
сі слова зачуває
Та стиха із двора із'їжджає
І на свого старосту Кричевського кличе-покликає:
«Ей, старосто Кричевський!
Чи не можна б мені пана Хмельницького забрати
90 Та турецькому салтану в подарунку живцем одіслати?
Да щоб нас ляхи, мостивії пани, за білозорів³ почитали».

³ За добрих людей, чи що б то значить. — Прим. певца.

Тогді поїхав пан Барабаш путєм-дорогою,
А пан Хмельницький лугом поза лугом.*

І случилось пану Хмельницькому з правої сторони чотири

ПОЛКОВНИКИ:

- 95 Один полковник — Мартин Ольшанський, *
А другий — Максим Полтавський,
Третій полковник — Іван Богуня,
А четвертий — Матвій Борохович.
Да вже тогді вони на лядській табори із'їжджали
- 100 І до козаків і стиха словами промовляли:
«Ей, козаки, друзі-молодці, добре дбайте,
Руське оченаш⁴ читайте,
Ляхів упень рубайте,
Кров їх лядську з жовтим піском мішайте,
- 105 А віри християнської на поталу⁵ в вічний час не подайте!»
Да вже тогді козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Руське оченаш читали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
Віри християнської на поталу в вічний час не подали.
- 110 Да вже пан Барабаш, гетьман молодий,
Іще до свого кума стиха словами промовляє:
«Ей, куме, — каже, — куме!
Нащо нам королевські листи читати?
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
- 115 Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стати?
Лучче нам з ляхами, з мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати».
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває,
Да до свого кума з гордостю вже сі слова промовляє:
- 120 «Ей, куме, куме Барабашу, гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами досаждати,
Да вже я не зарікаюсь тобі з пліч, як галку, голову зняти,
Жону твою з дітьми живцем забрати,
Турському салтану в подарунку одіслати».
- 125 Як ето зговорив, то баржде добре і вчинив:
Своєму куму Барабашу, гетьману молодому,
Із пліч голову, як галку, ізняв,
Жону його із дітьми живцем забрав,
Турському салтану в подарунку одіслав.

* Наше б то, православної віри. — Прим. певца.

⁵ На посмішку. — Прим. певца.

- 130 Да вже тогді пан Хмельницький гетьманом став.
Да вже козаки, друзі-молодці, добре дбали,—
І стиха словами промовляли:
«Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане-Зиновію,
Наш батю, полковнику чигиринський!»
- 135 Дай, господи, щоб ми за твоєї голови пили й гуляли,
А неприятеля під нозі топтали,
А віри християнської на поталу в вічний час не подали!»
Да вже тогді вони померли,
А їх слава не помре й не поляже.
- 140 Утверди, господи, люду царського, імператорського, *
І самодержця імператора нашого Олександру Миколайовича,
І всім слухающим пошли, боже, много літ.

IV

(Запись начала 1870-х гг.)

- 1 Як з день-години зчинились великі війни на Україні.
То тогді-то не мог ніхто обібраться за віру християнську
одноставно стати,
Тільки обібрався Барабаш та Хмельницький,
та Клиша Білоцерківський.
От тогді вони од своїх рук листи писали, до короля Радислава
посилали.
- 5 Тогді-то король Радислав листи приймає, читає, а в листах
прописує, назад одсилає,
У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє:
«Будь же ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білій Церкві полковнічим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині писарем військовим».
- 10 Тогді ж то небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,—
тільки півтора года.
Тогді ж то Хмельницький добре дбав, кумом до себе гетьмана
молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напівками вітав і стиха до його словами промовляв:
«Ей, куме,— каже,— куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Чи не могли б ми з тобою удвох королевських листів прочитати,
15 Чи не могли б ми козакам козацьких порядків подавати,
Чи не могли б ми за віру християнську достойно-праведно стати?»
То вже тогді Барабаш, гетьман молодий, нехороші собі мислі мав,
До свого кума стиха словами промовляв:

«Ой, куме, куме,— каже,— пане Хмельницький,
пане писару військовий!

20 Нащо нам з тобою удвох королевські листи читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати,
Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти?
Лучче нам із ляхами, з мостивими панами, хліб-сіль з упокоєм
вічний час уживати».

Тогді ж то пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває,
25 То ще й лучче його дорогими напیتками вітає.
То вже тогді Барабаш, гетьман молодий, у свого кума дорогого
напїтку напився,

То тогді в його домі і спать повалився.
От тогді-то Хмельницький добрі собі мислі мав:
У свого кума із лівої кишені ключі винімав,

30 А з-під пояса шовковий платок висмикав,
З правої руки, з мізинного пальця щирозлатний перстень ізнімав,
На слугу свого повірного добре кликав-покликав:
«Ей ти, слуго,— каже,— мій вірний, велю тобі оці значки од моїх
рук забрати,

Самому на доброго коня сідати,

35 До города Черкаського скорим врем'єм, пилною годиною прибувати,
Барабашевій панії низький поклон послати,
Сії значки добре до її рук оддати,
А королевські листи од неї прийняти».
Тогді-то слуга тії значки до своїх рук забрав,

40 Сам на доброго коня сідав
І до города Черкаського скорим врем'єм, пилною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав;
В сінечки ввійшов — низький поклон послав,
Барабашевій панії значки на столі покладав,

45 А ще стиха словами промовляв:
«Ей, пані,— каже,— ти, пані Барабашева, гетьманшо молодая!
Уже ж тепер твій пан Барабаш, гетьман молодий,
з Хмельницьким на славній Україні великі бенкети зчинають;
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати, а мені королевські
листи оддати —

50 Чи не могли б вони з кумом своїм Хмельницьким удвох прочитати,
Чи не могли б вони козакам козацькі порядки подавати,
Чи не могли б вони за віру християнську достойно-праведно стати?»
Тогді ж то пані Барабашева, гетьманша молодая,
Як удариться да об поли руками, обіллється гарячими сльозами,
промовить стиха словами:

«Ей, не з горя-біди мойму пану Барабашу схотілося на славній
Україні

55 З кумом своїм Хмельницьким великі бенкети зчинати!

Нащо б їм королевські листи читати, нащо б їм козакам козацькі
порядки давати?

Лучче б же їм з ляхами, з мостивими панами, хліб-сіль з упокоєм
вічний час уживати.

А тепер нехай не зарікається Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні огнів да тернів ізгашати,

60 На степу своїм панським тілом комарів годувати.

Велю ж я тобі, служителю, до воріт одходжати, королевські листи
у шкатулі з землі виймати,

На доброго коня сідати і до города Чигринá скорим врем'єм, пилною
годиною прибувати».

Тогді-то служитель Хмельницького до воріт одходжав, шкатулу
з землі винімав,

Сам на доброго коня сідав і до города Чигрина скорим врем'єм,
пилною годиною прибував,

65 Да своєму пану Хмельницькому шкатулку з королевськими листа-
ми до рук оддав.

То вже тогді Барабаш, гетьман молодий, од сна проспався

І став у свого кума Хмельницького королевські листи в руках
зоглядати,

То не став й дорогого напиту підпивати,

Да став до свого кума стиха словами промовляти:

70 «Ей, куме, — каже, — куме, пане Хмельницький, пане писару
військовий!

Нащо б нам королевські листи читати, нащо б нам козакам
козацькі порядки давати?

Лучче б нам із ляхами, з мостивими панами, хліб-сіль з упокоєм
вічний час уживати».

Тогді-то пан Хмельницький до свого кума згбрда словами
промовляє:

«Ей, куме, куме, — каже, — як будеш ти мені сими словами
досаждати,

75 То не зарікаюсь я тобі з пліч голову, як галку, зняти,

А жену твою з дітьми живцем забрати, турському салтану
в подарунку одіслати!»

То вже тогді Барабаш, молодий гетьман, як од свого кума
сі слова зачуває,

Стиха із двора його із'їжджає да на свого старосту Крачевського
кличе-покликає:

«Ей, старосто, — каже, — ти, мій старосто Крачевський!

- 80 Чи не могли б ми кума мого Хмельницького живцем забрати,
Ляхам, мостивим панам, до рук подати?
То ще б нас ляхи, мостивії пани, за білозорів почитали».
Тогді поїхав Барабаш, молодий гетьман, путьом-дорогою,
А пан Хмельницький лугом поза лугом⁶.
- 85 Случилось йому з правої руки чотири полковники:
Один полковник — Максим Ольшанський,
Другий полковник — Мартин Полтавський,
Трейтій полковник — Іван Богун,
А четвертий — Матвій Борохович.
- 90 От тогді-то вони на славу Україну прибували,
Королевські листи читали, козакам козацькі порядки давали.
Тогді-то у святий божественний день у вівторок Хмельницький
козаків до схід сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі-молодці, добре дбайте,
95 Од сна уставайте, руський оченаш читайте,
На лядські табури наїжджайте, лядські табури на три часті
розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте, кров їх лядську у полі
з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської на поталу в вічний час же не подайте».
От тогді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
100 Од сна уставали, руський оченаш читали,
На лядські табури наїжджали, лядські табури на три часті
розбивали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали, кров їх лядську у полі
з жовтим піском мішали,
А віри своєї християнської на поталу в вічний час же не подали.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий, конем під'їжджає,
105 Плаче-ридає і стиха словами промовляє:
«Ей, куме, — каже, — пане Хмельницький, пане писару військовий,
Нащо б тобі королевські листи у пані Барабашевої було визволяти,
Нащо б тобі козакам козацькі порядки давати?
Лучче б тобі з нами, із ляхами, з мостивими панами, хліб-сіль
з упокоєм вічний час уживати».
- 110 От тогді-то Хмельницький стиха словами промовляє:
«Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами досаждати,
Не зарікаюсь я тобі самому з пліч голову, як галку, зняти,
Жену твою і дітей у полон живцем забрати,

⁶ Базавлуком. — Прим. собирателя.

115 Турському салтану в подарунку одіслати».

От тогді-то Хмельницький як сії слова зговорив, дак барзе добре
й учинив:

Свойму куму Барабашеві, гетьману молодому, з пліч голову зняв,
Жену його з дітьми живцем забрав, турському салтану в подарунок
одіслав,—

То тогді ж то пан Хмельницький гетьманувать став.

120 От тогді ж то козаки, діти, друзі-молодці, стиха словами

промовляли:

«Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане-Зиновій, наш батю,
гетьмане чигринський!

Дай, господи, щоб ми за твоєї голови пили і гуляли

І неприятеля під ноги топтали,

А віри християнської на поталу в вічний час же не подали!»

125 То тогді вони померли, а їх слава не помре й не поляже.

Утверди, господи, люду царського, імператорського

І всім слушающим, всім православним християнам

Пошли, боже, много літ до конца віка!

КОРСУНСКАЯ ПОБЕДА

I

(Публикация 1849 г., год записи неизвестен)

- 1 Ой обозветься пан Хмельницький,*
Отаман-батько чигиринський:
«Гей, друзі-молодці,
Браття, козаки-запорожці!
- 5 Добре знайте, барзо гадайте,
Із ляхами пиво варити затирайте: *
Лядський солод, козацька вода;
Лядські дрова, козацькі труда». Ой за тее пиво
- 10 Зробили козаки з ляхами превеликеє диво;
Ой за той пивний молот
Зробили козаки з ляхами превеликий колот;
Ой за той пивний квас
Не одного ляха козак, якби скурвого сина, за чуба потряс.
- 15 Ой не верби ж то шуміли і не галки закричали,
То ж то козаки із ляхами пиво варить зачинали.
Ой обозветься перва пані-ляшка: «Нема мого пана Гриця!
Десь поїхав дивиться,
Як буде козацьке пиво вариться!»
- 20 Ой обозветься друга пані-ляшка: «Нема мого пана Яна!
Десь ізв'язали козаки, як би барана!»
Ой обозветься третя пані-ляшка: «Нема мого пана Якуба!
Ой, Якубе, Якубе!
Десь тебе з Жовтої води, з бистрої річки Прута,
і до віку не буде!» *
- 25 Ой не чорна хмара над Польщою встала:
То ж то не одна ляшка удовою стала!
Бо на праву середу *
Зайняли козаки ляхів так, як би череду.
Ой которих гнали до Прута,*
- 30 Була дороженька барзо крута;
Которих до Бузька,
Була дороженька барзо грузька;
А которих до Хотіни,
То, біжучи, попотіли.

- 35 То кидали козаки ляхів у воду
К чортовій матері на прохолоду...
.
Гей, обозветься пан Хмельницький,
55 Отаман-батько чигиринський:
Гей, друзі-молодці,
Браття, козаки-запорожці!
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня шлях канавою
перекопайте,*
60 Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте!»
Гей, Потоцький, Потоцький,
Маєш собі розум жіноцький!
Не годишся ж ти воювати!
65 Лучче ж тебе до пана Хмельницького оддати
Сирої кобилини жувати
Або житньої соломахи бузиновим молоком запивати!

II

(Запись, вероятно, 1855 г.)

- 1 Ой обозветься пан Хмельницький,
Отаман-батько чигиринський:
«Гей, друзі-молодці,
Браття, козаки-запорожці!
5 Добре дбайте, барзо гадайте,
Із ляхами пиво варити зачинайте:
Лядський солод, козацька вода;
Лядські дрова, козацькі труда».
Ой з того пива
10 Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.
Під городом Корсунем вони станом стали *,
Під Стеблемом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили.
15 За ту бражку
Зчинили козаки з ляхами велику драчку;
За той молот
Зробили ляхи з козаками превеликий колот;
А за той не знать-який квас

- 20 Не одного ляха козак, як би скурвого сина, за чуба стряс.
 Ляхи чогось догадались,
 Від козаків чогось утікали,
 А козаки на ляхів нарікали:
 «Ой ви, ляхове,
 25 Пеські синове!
 Чом ви не дожидаєте,
 Нашого пива не допиваєте?»
 Тогді козаки ляхів доганяли,
 Пана Потоцького піймали,*
 30 Як барана зв'язали,
 Та перед Хмельницького-гетьмана примчали:
 «Гей, пане Потоцький!
 Чом у тебе й досі розум жіноцький?
 Не вмів ти еси в Кам'янськiм Подільці пробувати,
 35 Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапраном уживати,
 А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
 І житньої соломахи з тузлуком ¹ [уплітати].
 Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,*
 Щоб навчили тебе кримські нагаї сирі кобилини жувати!»

 91 Отсе, панове-молодці, над Полонним не чорна хмара
вставала,—
 Не одна пані-ляшка удовою зосталась.
 Озоветься одна пані-ляшка:
 «Нема мого пана Яна!
 95 Десь його зв'язали козаки, як би барана,
 Та повели до свого гетьмана». Озоветься друга пані-ляшка:
 «Нема мого пана Кардаша!
 Десь його Хмельницького козаки повели до свого коша».
 100 Озоветься третя пані-ляшка:
 «Нема мого пана Якуба!
 Десь [узяли] Хмельницького козаки та либонь повісили його
десь на дубі».

¹ Сирівцем, розсолом на рибу.— Прим. певца.

I

(Запись 1814 г.)

- 1 Из низу Дніпра тихий вітер віє-повіває,
Військо козацьке в поход виступає:
Тільки бог святий знає,*
Що Хмельницький думає-гадає!
- 5 О тім не знали ні сотники,
Ні отамани куріннії, ні полковники:
Тільки бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає!..
Як до Дністра прибували,
- 10 Чрез три перевози переправу мали;*
Сам Хмельницький наперед усіх рушав,*
До Хатії прибував,
У старшого копитана на квартирі став,
До Василя молдавського листи посилав,
- 15 Словами промовляв:
«Що ти зо мною будеш гадати — *
Чи будеш биться,
Чи будеш мириться;
Чи на примир'є будеш приймати,
- 20 Чи славної Волощини половину оддавати?»
То Василій молдавський тее зачував,
До Потоцького листи посилав,*
Словами промовляв:
«Гетьмане Потоцький!
- 25 Що в тебе розум жіноцький!
Ти за дорогими напیتками, бенкетами уганяєш — *
Чом ти Хмельницького не еднаєш?
Вже почав він землю кінськими копитами орати,
Кров'ю молдавською поливати!»
- 30 Тогді ляхи із города із Сочави утікали,*
Василію молдавському знати давали.
То Василій молдавський до Ясс прибуває,*
Словами промовляє:
«Гой, ви, Ясси мої, Ясси! *
- 35 Були есте барзо красні,
Да вже не будете такі,

Як прийдуть козаки!»
То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
40 Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив! *
В той час була честь, слава, *
Військова справа!
Сама себе на сміх не давала,
45 Неприятеля під ноги топтала!

II

(Запись септєбря 1853 г.)

1 Як із низу із Дністра тихий вітер повіває,
Бог святий знає, бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тоді ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
5 Ні джури козацької,
Ні мужі громадської,
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батьо Зинов-Богдану чигиринський,
У городі Чигрині задумав, вже й загадав:
10 Дванадцять пар пушок вперед себе одіслав,
А ще сам з города Чигрина рушав;
За ним козаки йдуть,
Яко ярая пчола, гудуть;
Которий козак не міє в себе шаблі булатної,
15 Пищалі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким у в'охотне військо поспішає.
От тоді ж то, як до річки Дністра прибував,
На три часті козаків переправляв, *
20 А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем стояв;
А ще од своїх рук листи писав,
До Василя молдавського посилав,
25 А в листах приписував:
«Ей, Василю молдавський, *
Господарю волоський!
Що тепер будеш думати й гадати:
Чи будеш зо мною битися?

- 30 Чи мириться?
Чи города свої волоські уступати?
Чи червінцями полумиски сповняти?
Чи будеш гетьмана Хмелницького благати?..»
Тогді ж то Василій молдавський,
35 Господар волоський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
«Пане гетьмане Хмелницький,
40 Батьку Зинов-Богдану чигринський!
Не буду я з тобою ні битися,
Ні мириться,
Ні городів тобі своїх волоських уступати,
Ні червінцями полумисків сповняти:
45 Не лучче б тобі покориться меншому,
Ненужлі мені тобі, старшому?»
От тогді ж то Хмелницький, як сії слова зачував,
Так він сам на доброго коня сідав,
Коло города Сороки поїжджав,
50 На город Сороку поглядав,
Іще стиха словами промовляв:
«Ей, гóроде, гóроде Сороко!
Ще ти моїм козакам-дітям не заполоха —
Буду я тебе доставати,
55 Буду я з тебе великої скарби мати,*
Свою голоту наповняти,
По битому тарелю на місяць жаловання давати».
От тогді-то Хмелницький як похваливсь,
Так гаразд-добре й учинив:
60 Город Сороку у неділю рано задобідде взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годині до города Січави припав,
Город Січаву огнем запалив
І мечем ісплюндрував.
65 От тогді-то інші січавці гетьмана Хмелницького
у вічі не видали — *
- Усі до города Ясси повтікали,
До Василя молдавського істиха словами промовляли:
«Ей, Василю молдавський,
Господарю наш волоський!
70 Чи будеш за нас одностайне стояти?
Будем тобі голдовати;

- Коли ж ти не будеш за нас одностайне стояти,
Будем іншому пану кров'ю вже голдовати».
От тоді-то Василь молдавський,
75 Господар волоський,
Пару коней у колясу закладав,
До города Хотині од'їжджав,
У Хвилецького-копитана станцією стояв. *
- Тоді ж то од своїх рук листи писав,
80 До Івана Потоцького, кроля польського, посилав: *
«Ей, Івану Потоцький,
Кролю польський!
Ти ж бо то на славній Україні п'єш-гуляєш, *
А об моїй ти пригоді нічого не знаєш
- 85 Що ж то в вас гетьман Хмелницький, русин,
Всю мою землю волоську обрушив, *
Все моє поле коп'йом ізорав,
Усім моїм волохам, як галкам,
З пліч головки познімав;
- 90 Де були в полі стежки-доріжки,—
Волоськими головками повимощував;
Де були в полі глибокі долини,—
Волоською кров'ю повиповнював».
От тоді-то Івану Потоцький,
95 Кролю польський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
«Ей, Василію молдавський,
- 100 Господарю волоський!
Коли ж ти хотів на своїй Україні проживати,
Було тобі Хмелницького у вічній часи не займати;
Бо дався мені гетьман Хмелницький гаразд-добре знати:
У первій війні — *
- 105 На Жовтій Воді —
П'ятнадцять моїх лицарів стрічав,
Невеликий їм одвіт оддав—
Всім, як галкам, з пліч головки поздіймав;
Трьох синів моїх живцем узяв,
- 110 Турському салтану в подарунку одіслав,
Мене, Івана Потоцького,
Кроля польського,
Три дні на прикові край пушки держав,
Ані пити мені, ні їсти не дав.

115 То дався мені гетьман Хмелницький гаразд-добре знати,
Буду його вовік вічний пам'ятати!»
От тогді-то Хмелницький помер,*
А слава його козацька не вмере, не поляже.
Теперешнього часу, господи, утверди і поддержи
120 Люду царського,
І всім слухащим,
І всім православним християнам,
Сьому домодержавцю,
Хазяїну й хазяйці,
125 Подай, боже, на многа літа!

ИВАН БОГУН

(Запись 1928 г.)

- 1 У Вінниці на границі,*
Під могилою над Бугом-рікою—
Там стояв Іван Богун вільницький
Під обителем-монастирем кальницьким.*
- 5 Під кальницькою обителю
Богун стояв,
Із турками-пашами,*
Крулевськими ляхами,
Камлицькими князями
- 10 Богун воював!
Силу він ляхів-турків стріляв*
І шабелями рубав,
На аркан забирав,
В річку Буг їх утопляв.*
- 15 А ласький круль
І турецький коноїд-паша,
Нехрещена душа,
Силу війська збирали
Івана Богуна і його військо
- 20 Хмарою бусурманською обступали.
Веселились ляхи-турки,
Круль і князь раділи,
Що обложили Богуна
На довгі неділі.
- 25 Обступили ляхи-турки,
Кругом обложили,
Козаченьків Богунових голодом морили.
Три тяжкі неділі
Богун з військом
- 30 У тяжкій облозі бував...
Од свого ума білими руками
Хмельницькому листа писав,
Богун у Хмельницького батьківської поради питав
Та собі підмоги з Чигрина прохав:
- 35 «Просю бога й тебе,
Дай помочі, порадь і повесели нас!..
Бо вже нас ляхи й турки обступають,

Кругом знаменами своїми обкидають
І кругом нас облягають,
40 І дуже сильно побіждають». Як Хмельницький [цее] зачуває,*
До Вінниці за штири доби прибуває.
Його військо гетьманське морем нахлинає,
Турецько-польське крульське військо знищожає,
45 Богуна з козаками з неволі визволяє.
А сам Хмельницький
До Богуна під'їжджає
І словами промовляє:
«Не сам бог вас спасав—
50 І я не менше помогав!»
Іван Богун відмовляє:
«Слава богу і хвала гетьману,
Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу!»
Все козацтво*
55 І вояцтво
У ряди ставало,
На всі голоси кричало,
Промовляло,
А кобзарі грали,
60 В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
Піснями хваляли!

БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ МИР И НОВОЕ ВОССТАНИЕ ПРОТИВ ПОЛЬСКОЙ ШЛЯХТЫ

I

(Публикация 1849 г., год записи неизвестен)

- 1 Ой чи добре пан Хмельницький починав,
Як із берестецького року*
Всіх ляхів-панів на Україну на чотири місяці висилав,*
І велів панам-ляхам на Україні чотири місяці стояти,
5 Ані козаку, ні мужику жодної кривди починати.
Да вже ж пани-ляхи на Україні три місяці стояли;
Стало на четвертий місяць повертати,
Стали пани-ляхи способ прибирати:
Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати,
10 Над козацьким, над мужицьким добром господарями
знаходжались.
То вже де бідний козак розгадає п'ятак,
То нельзя по улиці пійти, побуяти,
Щоб у корчмі п'ятак прогуляти.
То вже ж один козак, доброго клича і луччої руки,
один шостак розгадав,
15 Да й той к катовій матері у корчмі прогуляв.
То вже ж лях містом іде,
Як свиня, ухом веде.
То лях до корчми приходжає,
Як свиня, ухо до корчми прикладає:
20 А слухає лях, що козак про ляхів розмовляє.
То лях у корчму убігає і козака за чуб хватає.
То козак козацький звичай знає:
То будто до ляха медом і оковитою горілкою припиває,
А тут ляха за чуб хватає
25 І скляницею межи очі морскає,
І келепом по ребрах торкає.
«Не лучче б тобі, ляше, превражий сину,
На Україні з козацькою жінкою спати,
Аніж в корчму входжати?»
30 Да вже ж на Україні не одна жінка курку зготувала,
Тебе, ляха, кручого сина, на ніч чекала!»
То уже ж козаки й мужики

- У неділю рано, богу помолившись, листи писали,
І в листах добре докладали,
35 І до пана Хмельницького у Полонне послали:*
«Гей, пане Хмельницький,
Отамане чигиринський,
Батьку козацький!
Звели нам під москалів тікати,*
40 Або звели нам з ляхами великий бунт зривати!»
То Хмельницький листи читає,
До козаків словами промовляє:
«Гей, стійте, діти,
Ладу ждіте!
45 Не благословляю вам ні під москаля тікати,
Ні з ляхами великого бунту зривати».
То вже ж Хмельницький до козаків приїжджає,
Словами промовляє:
«Гей, нуте, діти, по-три, по-чотири з куренів вставайте!
50 І до дрючків і до оглобелів хватайте,
І ляхів-панів у нічку у четвертеньку так, як кабанів, заганяйте!»*
То вже ж із куренів по-три, по-чотири вставали,
До дрючків і до оглобелів хватили,
І ляхів-панів так, як кабанів, у нічку у четвертеньку заганяли.
55 То вже ж один козак лугом біжить:
Коли дивиться на кущ, аж кущ дрижить;
Коли дивиться у кущ, аж у кущі лях, як жлукто, лежить.
То козак козацький звичай знає, із коня вставає,
І ляха за чуб хватає, і келепом по ребрах торкає.
60 То лях до козака словами промовляє:
«Лучче б, козурю, могли мої очі на потилиці стати,
Так би я мог із-за річки Вісли на Україну поглядати!»

II

(Запись сентября 1853 г.)

- 1 Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив,
Що з ляхами, з мостивими панами, у Білій Церкві замирив?
Да велів ляхам, мостивим панам, по козаках, по мужиках
стацією стояти,
Да не велів великої стації вимишляти.
5 То ще ж то ляхи, мостивії пани, по козаках і по мужиках
стацією постали,
Да великую стацію вимишляли.

- Од їх ключі поодбирали,
Да стали над їх домами господарями.
Хазяїна на конюшню одсилає,
10 А сам із його жоною на подушках почиває.
То козак, альбо мужик, із конюшні приходжає,
У кватирку поглядає —
Аж лях, мостивий пан, іще з його жоною на подушках опочиває.
То він один осьмак у кармані має,
15 Пійде з тоски да з печалі у кабак да й той прогуляє.
То лях, мостивий пан, од сна уставає,
Юлицею йде,
Кавав би, як свиня нескребена, попереду ухом веде
І ще слухає-прослухає,
20 Чи не судить його де козак, альбо мужик...
У кабак уходжає,
То йому здається, що його козак медом шклянкою, або горілки
чаркою вітає,
Аж його козак межи очі шклянкою шмагає
І ще стиха словами промовляє:
25 «Ей, ляхи ж ви, ляхи,
Мостивії пани!
Хотя ж ви од нас ключі поодбирали
І стали над нашими домами господарями,—
Хотя б ви на нашу кунпанію не находжали».
30 Тоді ж козаки стали у раді, як малиї діти,
Од своїх рук листи писали,
До гетьмана Хмелницького посиляли,
А в листах прописували:
«Пане гетьмане Хмелницький,
35 Батьку Зинов наш чигиринський!
За що ти на нас такий гнів положив?
Нащо ти на нас такий ясир наслав?
Уже ж ми тепер ні в чому волі не маєм:
Ляхи, мостивії пани, од нас ключі поодбирали
40 І стали над нашими домами господарями».
Тоді-то Хмелницький листи читає,
Стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі, небожата!
Підождіте ви мало, трохи-небагато,—
45 Як од святої покрови до світлого тридневного воскресення.
Як дасть бог, що прийде весна красна — *
Буде наша вся голота рясна».

- Тогді-то пан Хмелницький добре дбав,
Козаків до схід сонця у поход випроводжав
50 І стиха словами промовляв:
«Ех, козаки, діти, друзі!
Прошу вас, добре дбайте,
На славу Україну прибувайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
55 Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри святої християнської у поругу не подайте!»
Тогді ляхи, мостивії пани, догадливі бували,
Усі по лісах, по кущах повтікали.
То козак і лісом біжить,
60 А лях за кущем і лежачи дрижить.
То козак ляха за кущем знаходжає,
Келепом межі плечі наганяє
І стиха словами промовляє:
«Ей, ляхи ж ви, ляхи,
65 Мостивії пани!
Годі ж вам поза кущами валяться —
Пора до наших жінок на опочивок іти;
Уже наші жінки і подушки поперебивали,
Вас, ляхів, мостивих панів, ожидали!»
70 Тогді-то ляхи козаків рідними братами узивали:
«Ей, козаки, ріднії братці!
Коли б ви добре дбали,
Да нас за Вислу-річку хоть у одних сорочках пускали!»
От тогді-то ляхам бог погодив,
75 На Вислі-річці лід обломив.
Тогді козаки ляхів «рятували»:
За патли хватили
Да ще й далі під лід підпихали
І стиха словами промовляли:
80 «Ей, ляхи ж ви, ляхи,
Мостивії пани!
Колись наші діди над сією річкою козакували,*
Да в сій річці скарби поховали.
Як будете скарби находити,
85 Будем з вами пополам ділити, —
Тогді будем з вами за рідного брата жити.
Ступайте, тут вам дорога одна —
До самого дна!»
Тогді ж то Хмелницький умер,*
90 А слава його не вмирає.

ДУМИ О СМЕРТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

I

(Запись 1814 г.)

- 1 Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умирати —
Нікому поради дати.
- 5 Покликне він на Івана Луговського,*
Писаря військового:
«Іван Луговський,
Писар військовий!
Скоріше біжи
- 10 Да листи пиши,
Щоб сотники, полковники до мене прибували,
Хоть мало пораду давали!»
То Іван Луговський,
Писар військовий,
- 15 Листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники як їх прочитали,
Все покидали,
До гетьмана Хмельницького скорій прибували.
- 20 То гетьман добре їх принімає,
Словами промовляє:
«Панове-молодці, добре ви дбайте,
Собі гетьмана наставляйте,
Бо я стар, болію,
- 25 Більше гетьманом не здолію!..
Коли хочете, панове, Антона Волочая київського,*
Альбо Грицька Костирия миргородського,*
Альбо Филона Чичая кропив'янського,*
Альбо Мартина Пушкаря полтавського».*
- 30 То козаки тее зачували,
Смутно собі мали,
Тяжко вздыхали,
Словами промовляли:
«Не треба нам Антона Волочая київського,*

- 35 Ні Грицька Кости́ря миргородського,
Ні Филона Чичая кропив'янського,
Ні Мартина Пушкаря полтавського,
А хочем ми сина твого Юруся молодого,*
Козака лейстрового!»
- 40 «Він, панове-молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!»
«Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його навчати,
Будем його добре поважати,
- 45 Тебе, батька гетьмана, вспоминати!»
То Хмельницький теє зачував,
Великую радість собі мав,
Сльози проливав,
Сідою головою поклон оддавав.
- 50 Скоро після того ще й гірше Хмельницький знемогав,
Опрощення зо всіми приймав,
Милосердному богу душу оддавав.
То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйнії вітри в темнім лузі бушували,—
- 55 Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...
А молодий Юрусь під Білою Церквою гуляє,
О смерті отцовській не знає.
Скоро лейтари до його прибували,
- 60 Листи подавали.
То Хмельниченко листи як прочитав,
Світа божого не звивдав!*
-
То небагато Луговський гетьманував — *
Півтора года булаву держав.
- 65 Скоро сотники, полковники прибували,
Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли:*
«Дай же, боже,— козаки промовляли,— *
За гетьмана молодого
Жити як за старого,
- 70 Хліба-солі його вживати,
Городи турецькі плюндровати,
Слави-лицарства козацькому війську доставати!»

(Запись сентября 1853 г.)

- 1 Ей, зажуриться, заклопочеться Хмелницького старая голова,*
 Що при йому-то не було ні сотників, ні полковників нема;
 Тільки пробував при йому Іван Луговський,*
 Писар військовий,
 5 Козак лейстровий.
 Тоді-то вони стали у раді,
 Як малиї діти,
 Од своїх рук листи писали,
 По городах по полкових, по сотенних розсилали,
 10 А до козаків у листах приписували:
 «Ей, козаки, діти, друзі!
 Прошу вас, добре дбайте,
 Борошно зсипайте,
 До Загрéбелної могили прибувайте,
 15 Мене, Хмелницького, к собі на пораду ожидайте».
 От тоді ж то козаки добре дбали,
 Борошно зсипали,
 До Загребелної могили прибували,
 Воскресенія христового дожидали,—
 20 Хмелницького в вічі не видали;
 Вознесенія христового дожидали —
 Хмелницького в вічі не видали;
 Духа-тройці дожидали —
 Хмелницького в вічі не видали;
 25 Петра й Павла дожидали —
 Хмелницького в вічі не видали;
 Іллі-пророка дожидали —
 Хмелницького в вічі не видали.
 Тоді ж то козаки стали у раді,
 30 Як малиї діти:
 «Хвалився нам гетьман Хмелницький,
 Батю Зинов-Богдану чигиринський,
 У городі Сúbотові*
 На спаса-преображеніє ярмалок закликати...»
 35 Тоді ж то козаки добре дбали,
 До города Сúbотова прибували,
 Хмелницького стрічали,
 Штихи у суходіл стромляли,
 Шликі із себе скидали,
 40 Хмелницькому низький поклон послали:

- «Пане гетьмане Хмелницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Нащо ти нас потребуєш?»
Тогді ж то Хмелницький стиха словами промовляє:
- 45 «Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
Собі гетьмана настановляйте.
Чи нема междо вами котрого козака старинного,
Отамана курінного?
- 50 Вже ж я час од часу хорію —
Міждо вами гетьманувати не здолію, —
То велю я вам междо собою козака на гетьманство обирати —
Буде междо вами гетьманувати,
Вам козацькі порядки давати».
- 55 Тогді-то козаки стиха словами промовляли:
«Пане гетьмане Хмелницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Не можем ми самі міждо собою,
козаками, гетьмана обібрати,
А жолаєм од вашої милості послухати».
- 60 От тогді ж то Хмелницький стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
Єсть у мене Іван Луговський,*
Которий у мене дванадцять літ за джуру пробував,
- 65 Всі мої козацькі звичаї познав, —
Буде междо вами, козаками, гетьманувати,
Буде вам козацькі порядки давати».
- Тогді-то козаки стиха словами промовляли:
«Пане гетьмане Хмелницький,
- 70 Батю Зинов наш чигиринський!
Не хочем ми Івана Луговського:
Іван Луговський близько ляхів, мостивих панів, живе —
Буде з ляхами, мостивими панями, накладати,
Буде нас, козаків, за нівіщо мати».
- 75 Тогді-то Хмелницький стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі!
Коли ви не хочете Івана Луговського,
Єсть у мене Павел Тетеренко».
- «Не хочем ми Павла Тетеренка».
- 80 «Дак скажіте, — говорить, — кого ви жолаєте?»
«Ми, — кажуть, — жолаєм Євраха Хмелниченка».*
«Ще ж, — каже, — мойому Євраху Хмелниченку

Тільки всього дванадцять літ од роду,
Ще він возрастом — мал, розумом — не дійшлий».
85 «Будем, — говорять, — попліч його дванадцять
парсон саджати,

Будуть його добрими ділами наущати,
Буде междо нами, козаками, гетьманувати,
Нам порядки давати».

От тогді-то козаки добре дбали,
90 Бунчук, булаву положили,
Єврася Хмелниченка на гетьманство настановили.*
Тогді із різних пищаль погримали,
Хмелниченка гетьманом поздоровляли.
От тогді Хмелницький, як благословеніє синові здав,

95 Так і в дом одправився
І сказав йому:
«Гляди ж, — говорить, — сину мій!
Як будеш немного Ташликом-рікою гуляти,*
На бубни, на цуромки вигравати,

100 Дак будеш отця живого заставати;
А як будеш много Ташликом-рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Дак не будеш отця живого заставати».
Тогді ж то Єврась, гетьман молодий,

105 Ташликом-рікою довго гуляв,
На бубни, на цуромки вигравав,
Додому приїжджав —
І отця живого не заставав.

Тогді-то велів у Штомином-дворі,
110 На високій горі,*
Гроб копати.

Тогді ж то козаки штихами суходіл копали,
Шликами землю винóсили, —
Хмелницького похоронили;

115 Із різних пищаль подзвонили, —

По Хмелницькому похорон зчинили.

Тогді ж то козаки, поки старую голову Хмелницького

зачували*

Поти і Єврася Хмелниченка за гетьмана почитали!

А як не стали старої голови Хмелницького зачувати,
120 Не стали і Єврася Хмелниченка за гетьмана почитати:
«Ей, Єврасю Хмелниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!»

ВДОВА ИВАНА СИРКО И СИРЧЕНКИ

(Запись 1805 г.)

- 1 Въ городѣ Мерефѣ¹ жила вдова,
Старенькая жена,
Сирчиха-Иваниха,
Она 7 лѣтъ пробувала
- 5 Сирка Ивана въ очи не видала.*
Только соби двоухъ сыновъ мала*,
Первого сына Сирченка Петра,
Другова сына Сирченка Романа,
Она ихъ до зросту держала,
- 10 Ище отъ нихъ славы — памяти по смерти сподивала.
Якъ сталъ Сирченко Петро выростати,
Сталъ своей мати старенькой питати:
«Мати моя, старая жено,
Сколько я у тебѣ перебуваю,
- 15 Отца своего, Сирка Ивана, въ очи не видаю:
Нехай бы я могъ знати,
Гдѣ своего отца, Сирка Ивана, шукати».
Вдова стара промовляла:
«Пошой твой отецъ до стародавняго Тору² пробувати,*
- 20 Тамъ сталъ онъ свою голову козацкую покладати».
То вже Сирченко Петръ тое зачувае,
Пилипа Мерефіянскаго съ собою подмовляє,*
Голуба Волошина за джуру³ у себе мае.*
Стали вони до стародавняго Тору приѣжжати,
- 25 Атамана Торскаго, Яцка Лохвицкаго познавати;*
Отамане Торскій, Яцко Лохвицкій, изъ куреня выхожае,
Словами промовляє,
Сирченка Петра познавае:
Сирченку Петре, чого ты сюда приѣжжаешъ,
- 30 Десь ты своего отца, Ивана шукаешъ?»
Сирченко Петро словами промовляє:
«Отамане Торскій, Яцко Лохвицкій,
Я 7 годъ пробуваю,
Отца своего, Сирка Ивана, въ очи не видаю».

¹ «К Дону» — вставка в текст рукописи.

² «Рѣка» — вставка въ текст рукописи.

³ «Слуга» — вставка въ текст рукописи.

- 35 То вже Сирченко Петро съ козаками опрощеніе принимае,
До трехъ зеленыхъ байракивъ прибывае.
Козаки до Сирченка Петра словами промовляли:
«Сирченку Петре, не безпѣчно себе май,
Коней своихъ козацкихъ отъ себе не пускай».
- 40 А Сирченко Петро на тее не повѣряе,
Под тернами байраки легае — спочивае,
Кони свои козацки далеко отъ себѣ пускае,
Только Голуба Волошина до коней посилае.
Турки тое забачали,
- 45 Изъ тернивъ, изъ байракивъ выбегали,
Голуба Волошина у полонъ до себе брали,
Ище словами промовляли:
«Голубе Волошине! Не хочемъ мы ны твоихъ коней вороныхъ,
Хочемъ мы добре знати,
50 Щобъ твого пана молодого изрубати».
- Голубъ Волошинъ словами промовляе:
«Турки!
Коли можете вы мене отъ себе пускати,
Могу я самъ ему сплечь головку сняты».
- 55 Турки того дознали,
Голуба Волошина отъ себе пускали.
Голубъ Волошинъ до Сирченка Петра прибывае,
Словами промовляе:
«Сирченку Петре, пане молодой,
60 На добраго коня сѣдай,
Межъ турками поспѣшай!»
- Не успѣлъ Сирченко Петре межъ турки-янычари вбѣгати,
Могъ ему Голубъ-Волошинъ сплечь головку сняти.
Тогда турки Пилипа Мерефіянскаго округъ оступали,
- 65 Сплечь головку козацьку снимали,
Козацьке тѣло посѣкли-порубали.
Козаки стародавныя тое забачали,
На добрыя кони сѣдали,
Турокъ побѣждали,
- 70 Козацьке тѣло позбирали,
До стародавняго куреня привозили,
Суходоль саблями копали,
Шапками-приполами землю носили,
Козацкое тѣло схоронили.
- 75 Атаманъ Торскій, Яцко Лохвицкій, тое зачувае,
До вдовы старенькой, Сирчихи-Иванихи, въ городъ у Мерефу
письмо посилае.

Сирчиха-Иваниха писмо читае,
Словами промовляе,
Къ сырой землѣ крыжемъ упадаетъ,
80 «Что вже теперь на моей головѣ три печали пробувае:
Первая печаль, что я 7 годъ пробовала,
Сирка Ивана въ очи не видала,
Другая печаль, что Сирченка Петра на свѣтѣ живого немае,
Третья печаль, что Сирченко Романъ умирае».

СОЦІАЛЬНО-БЫТОВЫЕ ДУМЫ

КАЗАК-НЕТЯГА ФЕСЬКО ГАНЖА АНДЫБЕР

I

(Запись 1853 г.)

- 1 Ой полем, полем килиїмським,
Битим шляхом ордиїнським,
Ей, гуляв, гуляв козак, бідний летяга, сім год і чотири
Да потеряв з-під себе три коні воронії.
- 5 На козаку, бідному летязі,
Три серомязі,
Опанчина рогожовая,
Поясина хмельовая;
На козаку, бідному летязі, сап'янці —
- 10 Видні п'яти і пальці,
Де ступить — босої ноги слід пише;
А ще на козаку, бідному летязі, шапка-бирка —
Зверху дірка,
Шовком шита,
- 15 Буйним вітром підбита,
А околиці давно немає.
Іще ж то козак, бідний летяга, до города Килиї прибуває*
Та не питається, де б то стати
Коня попати,
- 20 А питається, де корчма новая,
Шинкарка молодая,
Настя кабашна:
«Тая на нас, на бідних летяг, хоч зла, да й обашна».
Городом Килиєю іде,
- 25 Слухає-прислухається,
Чи не радиться хто на славне Запорожже гуляти.
Аж тільки радяться-поражаються

Три дуки-сребраники
 На кабак іти
 30 Меду да оковитої горілки попивати.
 Тоді-то козак добре дбав,
 Попереду собі у кабаку кватеру займав,
 Край груби сідає,
 Плечі свої козацькі пригріває.
 35 Тоді дуки-сребраники у кабак уходжали,
 У стола сідали,
 По цебру меду, оковитої горілки постановляли.
 Первий дука-сребраника Гаврило Довгополенко переяславський,
 А другий Войтенко ніженський,
 40 Трейтій Золотаренко черніговський.
 Іще ж бідного козака-летяги не вітають
 Ні медом шклянкою,
 Ні горілки чаркою;
 То козак, бідний летяга, на дуків-сребраників скося поглядає;
 45 То один дука-сребраника був обачний,—
 Гаврило Довгополенко переяславський,—
 Із кармана людську денежку виймав,
 Насті кабашній до рук добре оддавав,
 А ще стиха словами промовляв:
 50 «Ей, —каже, —ти шинкарко молода, ти Насте кабашна!
 Ти, —каже, —до сих бідних козаків-летяг, хоч злая,
 да й обашна:
 Коли б ти добре дбала,
 Сю денежку до рук приймала,
 До погребя одходила,
 55 Хоч норцового пива уточила,
 Сьому козаку, бідному летязі,
 На похмілле живіт його козацький скріпила».
 От тоді-то Настя кабашна денежку приймала,
 До погребя одходила,
 60 Меду да оковитої горілки вточила,
 Козаку, бідному летязі, коновку в руки втербила.
 От тоді козак, бідний летяга, як узяв коновку за ухо,
 Оглядиться — аж і в дні сухо.
 От тоді-то козак, бідний летяга,
 65 Як став у собі хміль козацький зачувати,
 Став коновкою по мосту погримати,—
 Стали в дуків-сребраників
 Із стола чарки й шклянки літати.
 От тоді ж то козак, бідний летяга,

- 70 Як став у собі більший хміль зачувати,
Став з-під опанчини рогожової,
З-під поясини хмельової,
Щирозлотний обушок виймати,
Став шинкарці молодій за цебер меду застановляти;
- 75 Стали дуки-сребраники
Один до одного стиха словами промовляти:
«Ей, шинкарко молода,
Настя кабашна!
Нехай сей козак, бідний летяга,
- 80 Не мається в тебе сеї заставщини викупляти,
Нам, дукам-сребраникам,
Нехай не зарікається воли поганяти,
А тобі, Насті кабашній, груб топити!»
От тогді-то козак, бідний летяга,
- 85 Як став сії слова зачувати,
Так він став по кінець стола сидати,
Став чересок винімати,
Став шинкарці молодій,
Насті кабашній,
- 90 Увесь стіл червінцями устилати.
Тогді дуки-сребраники,
Як стали в його червінці зоглядати,
Тогді стали його вітати
Медом шклянкою
- 95 І горілки чаркою.
Тогді й шинкарка молода,
Настя кабашна,
Істиха словами промовляє:
«Ей, козаче,—каже, — козаче!
- 100 Чи снідав ти сьогодні, чи обідав?
Ходи зо мною до кімнати,
Сядем ми з тобою поснідаєм
Чи пообідаєм».
Тогді-то козак, бідний летяга,
- 105 По кабаку походжає,
Кватиру одчиняє,
На бистрії ріки поглядає,
Кличе, добре покликає:
«Ой, ріки, —каже, —ви, ріки низовії,*
- 110 Помощниці дніпровії!
Або мені помочі дайте,
Або мене з собою візьміте!»

От тогді один козак іде,
 Шати дорогий несе,
 115 На його козацькі плечі надіє;
 Другий козак іде,
 Бѣти сап'яно́ві несе,
 На його козацькі ноги надіє;
 Трейтій козак іде,
 120 Шличок козацький несе,
 На його козацьку главу надіє.
 Тогді дуки-сребраники
 Стиха словами промовляли:
 «Ей, не е́сть же се, братці,
 125 Козак, бідний летяга,
 А е́сть се Хвесько Кганжа Андибер,*
 Гетьман запорозький!
 Присунься ти до нас, —кажуть, —ближче,
 Поклонимось ми тобі нижче;
 130 Будем радиться,
 Чи гаразд-добре на славній Україні проживати».

Тогді стали його вітати
 Медом шклянкою
 І горілки чаркою.
 135 То він тее од дуків-сребраників приймав,
 Сам не випивав,
 А все на свої шати проливав:*
 «Ей, шати мої, шати!
 Пийте, гуляйте:
 140 Не мене шанують,
 А вас поважають.
 Як я вас на собі не мав,
 Ніхто мене й гетьманом не почитав».

Тогді-то Хвесько Кганжа Андибер,
 145 Гетьман запорозький,
 Стиха словами промовляв:
 «Ей, козаки, —каже, —діти, друзі-молодці!
 Прошу я вас, добре дбайте,
 Сих дуків-сребраників
 150 За лоб, паче волів, із-за стола виводжайте,
 Перед окнами покладайте,
 У три березини потягайте!»
 Тогді ж то козаки, діти, друзі-молодці,
 Добре дбали —
 155 Сих дуків-сребраників за лоб брали,

Із-за стола, паче волів, виводжали,
 Перед окнами покладали,
 У три березини потягали,
 А ще стиха словами промовляли:
 160 «Ей, дуки, — кажуть, — ви, дуки!
 За вами всі луги і луки, —
 Нігде нашому брату, козаку-летязі, стати
 Й коня попасти!»
 Тогді-то Хвесько Кганжа Андибер,
 165 Гетьман запорозький,
 Хоча помер,
 Дак слава його козацька не вмере, не поляже!
 Теперешнього часу,
 Господи, утверди й поддѣржи
 170 Люду царського.
 Народу християнського
 На многая літа.

II

(Запись 1855 г.)

1 Що козак Хвесько Дендиберя гуля й погуляє
 Сім год і чотири,
 На дванадцятий год повертає,
 Хвесько Дендиберя по городу Черкасах гуляє,*
 5 Ой шукає-питає
 Шинкарки Насті Горової,
 Кабашниці степової.
 На Хвеську Дендибері три одежини: одна погана,
 Другая подрана,
 10 А трейтя узловата, хмеляная.
 На козаку-нетязі постолі боброві —
 Личанії, в'язові;
 Онучі китайчанії —
 Білі рядняніі;
 15 Шапка-бирка,
 А зверху дірка,
 Хутро голе, околиці біс має,
 Вона дощем покрита,
 А вітром на славу козацьку підбита.
 20 Як скоро Хвесько Дендиберя Насті Горової, кабашниці
 степової, допитався,

То зараз у світлицю убрався.
 Там пили три ляхи, дуки-срібляники:
 Що перший пив київський Войтенко,
 Другий пив переяславський Судденко,
 25 А трейтій пив Гаврило крилівський Довгополенко.
 От вони пили-підпивали,
 З Хвеська Дендибері насміхались,
 На шинкарку покликали:
 «Гей, шинкарко Горовая,
 30 Настя молодая!
 Добре ти дбай,
 Нам солодкий мед, оковиту горілку ще підсилай,
 Сього ж козака, пресучого сина, у потилицю з хати виганяй,
 Бо десь він по винницях і броварнях валявся,
 35 Опалився, ошарпався, обідрався,—
 До нас прийшов добувати,
 А в іншу корчму буде нести пропивати!»
 Тоді шинкарка Горовая,
 Настя, кабашниця степовая,
 40 Козака-нетягу за чуб брала,
 В потилицю з хати вибивала.
 То Хвесько Дендиберя добре дбає,
 Козацькими п'ятами опиная.
 Поті п'явся,
 45 Поки до порога добрався:
 Козацькими п'ятами за поріг зачіпає,
 А козацькими руками за одвірки хапає,
 Під мисник голову козацьку молодецьку ховає.
 Тоді два ляхи, дуки-срібляники, на його поглядали,
 50 З нього насміхали,
 А трейтій, Гаврило крилівський Довгополенко,
 словами промовляє:
 «Гей, Настя Горовая,
 Шинкарко молодая,
 Кабашнице степовая!
 55 Не велю я тобі сього козака з хати виганяти,
 Хоч я свій осьмак на пиво викидаю,
 А ти його з хати не вибивай!»
 Тоді шинкарка Горовая,
 Настя молодая,
 60 Сама в льох не ходила
 Та наймичку посилала:
 «Гей, дівко-наймичко!

- Добре ти вчини,
Кінву-чвертівку в руки вхопи
- 65 Та в льох убіжи,
Та вісім бочок мини,
А в дев'ятій поганого пива наточи:
Як маєм ми його свиням виливати,
То будем ми його на таких нетяг роздавати».
- 70 Тоді дівка-наймичка у льох убігала,
Та дев'ять бочок минала,
Та в десятій п'яного чола-меду наточила.
Та в світлицю входжає,
Свій ніс геть від кінви відвертає,
- 75 Буцім-то те пиво воняє.
Як подала козаку в руки ту кінву,
То він став біля печі
Та й почав підпивати пивце грече.
Взяв раз — покоштував, вдруге — напився,
- 80 А втрейте як узяв ту кінву за ухо,
То зробив у тій кінівці сухо.
Як став козацьку хміль голову розбирати,
То давай козак от-ту кінву об поміст добре гримати.
І стала шинкарська груба на десять штук скрізь по хаті
літати,
- 85 Не стали тоді ляхи, дуки-срібляники, за сажею світу божого
видати.
- Тоді ті ляхи, дуки-срібляники, на його поглядали,
Словами промовляли:
«Десь сей козак-нетяга нігде не бував,
Добрих горілок не пивав,
- 90 Що його й погане пиво оп'янило».
Як став Хвесько Дендиберя тее зачувати,
Став на ляхів грізно гукати:
«Гей, ви, ляхове,
Вразькі синове!
- 95 Добре ви дбайте,
Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку-нетязі, на покутті місце попускайте!
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покутті з лаптями сісти».
- 100 Тоді ляхи, дуки-срібляники, добре дбали,
Дальше к порогу посували,
Козаку-нетязі на покутті більше місця попускали.

Тоді козак-нетяга, Хвесько Дендиберя, на покуття сідає,
 Із-під поли позолотистий недолимок виймає,
 105 По столу три рази затинає,
 Козацьку пісню співає:
 «Ой, ріко козацькая, тепер мене або зодягай,
 Або до себе приймай!»
 Тоді де не взялись три джури малих-невеликих:
 110 Що первий джура йде,
 Шати дорогий несе;
 Другий джура йде,
 Жовті сап'янці йому несе,
 А третій джура йде,
 115 Широкі, що й слід замітають, червоні шаровари несе
 І оксамитну шапку йому на голову несе.
 Вони йому приношали
 Й до його промовляли:
 «Гей, Хвесько Дендибере, батьку козацький, славний лицарю!
 120 Годі тобі тут пустувати,
 Час-пора йти на Вкраїну батькувати!»
 Тоді Хвесько Дендиберя полатану, подрану,
 узлувату одержу скидає,
 Пару жупанів надіває,
 Постолі боброві, личані в'язові зіймає,
 125 Жовті сап'янці обуває:
 І на своїх джур покликає:
 «Гей, джури ви мої, малі-невеликі!
 Добре ви дбайте,
 Сих ляхів, дуків-срібляників, поодинцю з хати виводжайте,
 130 Та перед оболоні їх покладайте,
 Хорошенько в три берези по дупах затинаяте,
 Щоб вони мене зпоминали,
 Мене до віку пам'ятавали».
 Тільки Гаврила крилівського Довгополенка за те улюбив,*
 135 Край себе садовив,
 Що він йому за свій осьмак пива купив.
 Тоді ті ляхи, дуки-срібляники, тее зачували,
 Добре дбали,
 З шинку утікали,
 140 А опісля до його приходжали,
 Соболевими шубами його дарували
 Й словами до його промовляли:
 «Гей, Хвесько Дендиберя, коли б ми тебе були знали,
 Сиділи б були — тебе не займали!»

- 145 Тоді Хвесько Дендиберя на шинкарку покликає:
«Гей, шинкарко Горовая,
Настя молодая,
Кабашниця степовая!
Гей, кадуки б тобі в матку!
- 150 Тепер мені цебер меду, а другий горілки насипай.
Велю тобі їх на скам'ї становити,
А я як не могу тобі заплатити,
То стану до тебе на три годи груби топити».
Шинкарка Горовая,
- 155 Настя молодая,
Кабашниця степовая,
Тее зачуває,
Цебер меду, другий горілки насипає,
На скам'ї постановляє,
- 160 До його словами промовляє:
«Гей, Хвесько Дендиберя, гетьман запорозький, черкаський,
Товаришу наський!
Якби я тебе була знала,
То я б тебе з хати в потилицю не вибивала.
- 165 А тепер, коли хоч іще в мене довше погуляти,
Я тобі могу іще в маслі каплунів зготувати».
Як погуляв Хвесько Дендиберя там ще чотири неділі,
То отам його усі биті таляри засіли.

КАЗАЦКАЯ ЖИЗНЬ

I

(Запись, вероятно, 1840-х гг.)

- 1 Як був собі козак Нетяга,
На козаку Нетязі три сермяги:
Одна згодиться припічок застилати,
Друга згодиться верх затикати,
5 Третя згодиться поріг застилати.
Як поїхав козак у військо охотнее,
А козачку-неборачку у домівці покидає.
П'є козачка день, та ще й другий,
Та на козака Нетягу велику потугу має.
10 Скоро козак з війська з охотного приїжджає,
То козачка-неборачка до його приходжає,
Ще добрий борщ оскомистий приставляє —
Живіт козаків скріпляє.
А козак добре дбає,
15 Пугою на неї махає.
Як узяв він добре дбати,
Та ще й поробив попід очима синє.
«Ой, козачко, козачко!
Що у тебе попід очима значко?»
20 «Не дивуйтеся, жіночки:
Дав мені бог, пішла у хлів по лучину
Та вибила очі на ключину:
Тим у мене попід очима синє».
Хоч помер козак Нетяга
25 Та не помре його слава!

II

(Запись, вероятно, 1855 г.)

- 1 Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодої жінки у військо ходив.
Його жінка кляла-проклинала:
«Бодай тебе, козаче-сіромахо, побило в чистому полі

- 5 Три недолі:
Перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав;
Друга недоля — щоб ти козаків не догнав;
Третя недоля — щоб тебе козаки не злюбили
І в курінь не пустили!»
- 10 А козак добре дбає,
На жінку не потурає,
Жінці віри не діймає,
Коневі частенько зеленого сіна підкладає,
Жовтого вівса підсипає,
- 15 Холодною криничною водою коня напуває,
У поход виступає.
Господь йому дав,
Що під ним добрий кінь не пристав,
Він козаків доганяв;
- 20 Що його козаки злюбили,
До себе в курінь пустили,
Ще й отаманом настановили.
Тоді козак у війську пробуває,
Свою новину козакам оповідає:
- 25 «Слухайте, панове-молодці,
Як-то жіноцька клятьба дурно йде,
Так, як мимо сухе дерево вітер гуде;
Жіноцькі сльози — дурні, як вода тече».
Жінка в корчмі пила та гуляла,
- 30 Та домівки не знала,
Мов її хата к нечистій матері пусткою завоняла.
Скоро стала козака з походу сподіватись,
Стала до домівки приходжати,
Стала в печі розтопляти,
- 35 Стала той борщ кислий,
Оскомистий, чортзнаколишній
Із-під лави виставляти,
Стала до печі приставляти,
От тим борщем хотіла козака привітати.
- 40 Скоро став козак з походу прибувати,
Став до нових воріт, до ламаних, доїжджати;
Він з коня не встає,
Келепом нові-ламані ворота відчиняє,
Козацьким голосом гукає.
- 45 Скоро стала козачка козацький голос зачувати,
То вона не стала против нього дверми виходжати,
Стала, мов сивою голубкою, в вікно вилітати.

Тоді козак добре дбає,
 Хорошенько її келепом по плечах привітає,
 50 Карбачем по спині затинає.
 Тоді козачка у хату вбігала,
 Буцім нехотя той борщ поліном штиркнула,
 Ну його к нечистій матері! У піч обертала,
 Новий борщ унов варити зачинала;
 55 До скрині тягла,
 Не простого — лляного полотна тридцять локтів узяла,
 До шинкарки тягла,
 Три кварта не простої горілки — оковити узяла,
 З медом та з перцем розогрівала,
 60 От тим козака частувала та вітала.
 Отто вийшла козачка на другий день за ворота,
 Аж сидить жінок превеликая рота,—
 А сказано — жінки, як сороки:
 Одна на одну зглядали
 65 Та й козачку осуджали,
 Та й козачці не казали.
 Одна таки старушка не втерпіла
 І козачці сказала:
 «Гей, козачко, козачко!
 70 Десь твій козак нерано з походу прибував,
 Що попід очима добрі гостинці подавав».
 То козачка добре дбала,
 По-своєму козака покривала:
 «Чи ви ж то, жіночки-голубочки, не знаєте,
 75 Що мій козак нерано з походу прибував,
 Заставив мене в печі потопити,
 Вечеряти варити.
 А я пішла по дрова,
 Та не втрапила по дрова,
 80 А втрапила по лучину,
 Попідбивала собі очі на ключину.
 Роблю ж я таки те ремесло — синило,
 Так воно мені добре взнаки далось:
 Як я його мішала, так воно мені за очі взялось».
 85 А козак сидить у корчмі та мед-вино кружає,
 Корчму сохвалляє:
 «Гей, корчмо, корчмо-княгине!
 Чом-то в тобі козацького добра багато гине?
 І сама еси неохотно ходиш,
 90 І нас, козаків-нетяг, під случай без свиток водиш!»

Знати, знати козацьку хату,
Скрізь десяту:
Вона соломою не покрита,
Приспою не осипана,
95 Коло двора нечиста-ма й кола,
На дровітні дров ні поліна.
Сидить в ній козацька жінка — околїла.
Знати, знати козацьку жінку,
Що всю зиму боса ходить,
100 Горшком воду носить,
Полоником діти напуває!

III

(Запись, вероятно, 1884 г.)

1 Не єдин собі козак шкодить,
Которий у військо ходить,
Нікого не наймає,
Тільки молодую козачку в господі покидає:
5 «Покидаю тебе, козачко, дома,
Да прошу покорно, содержи худобу:
У комині клоччя смуга,
А в запічку кішка муруга...
Ей, прошу покорно, содержи,
10 Поки мене бог ізносить
Із цього великого походу!..»
Козак на коня сідає,
Козачка кляне-проклинає:
«Щоб тобі, козаче, кінь пристає,
15 Щоб ти козаків не нагнав,
Щоб тебе козаки не влюбили
І отаманом не постановили!»
Козак на коня сідає,
Жіночу клятьбу канчуком одбиває,
20 Козаків наганяє.
Його козаки влюбили —
Отаманом постановили.
А козачка по козаку вельми зажурилась:
Чотири неділі хати не топила,
25 Вона з шинку не виходила.
На п'яту неділю: «Сестрички-козачки,
щось на моему серцю гадить».

Мабуть, мій козак із Дону додому виходить!
Пійду ж я хоть п'ятої неділі хату протоплю,
Кислого і прекислоного, третьоголітнього,

мартового борщу зварю,

30 А з дороги, з дороги здорової козаку живіт покреплю!»

Козак і к двору приїжджає,
Козачка проти його вибігає...

Коло його двора нема і кола!

Уже жінка горшком воду носить,

35 Ополоником діти напуває —

Бо кухля шельмин батько має...

Уже і поза лавою

Побралися ложки муравою,

На полиці

40 Сидять цілий місяць паляниці...

Да козачка ще проти козака вибігає

І чолом йому руку подаває,

Козак буцім-то чолом руку приймає,

Синятини обухом під очі покладає...

45 Вийшла козачка за ворота, —

Аж там стоїть жінок ціла рота.

Одна подумала, друга погадала,

Третя була зарічена, не втерпіла — словами сказала:

«Козачко-сестричко, мабуть, ти синило робила

50 Да по правді й придалося,

То попід очима у тебе од речі взялося!»

А козачка козака із сорому викупляла:

«Жіночки-матіночки, сему не подивуйте,

То я ходила позньої ночі по лучину

55 Та підбила карі очі на кручину!»

Дай же, боже, щоб козаки пили та гуляли

І козацької слави не теряли!

Хоч козак помре-поляже —

Його слава навік не пропаде,

60 На многії літа,

До кінця віку!

ПРОВОДЫ КАЗАКА

I

(Запись 1805 г.)

- 1 Въ недѣлю рано-пораненько
Не во вся звоны зазвонено,
Якъ у крайнему дому говорено:
Отець и мати сына своего у чужу сторону выпроважае,
5 Словами промовляє:
«Пойди ты, сыну, въ чужую стороньку межъ чужіе люди,
Чи не лучше тамъ тебе буди?»
Промолвить сынъ словами:
«Не хотѣлось минни, мати,
10 Въ чужой сторонѣ пробувати,
Что будуть мене пришельцемъ называти».
Якъ сталъ козаче изъ двора исхожати,
Стало три сестрицы ридненькія его выпровожати.
Старшая сестра выходила,
15 Коня за поводы хватала,
Середуншая сестра выходила,
Опощенія прохала,
Меньша сестра выходила,
Брата жалибненько пытала:
20 «Брате мій милый,
Якъ голубоньку сивый!
Коли жъ ты будешъ до насъ въ гости прибувати?
Видкиля тебе, брате, виглядати:
Чи изъ чистого поля,
25 Чи отъ чорного моря,
Чи изъ славнаго люду — Запорожья?»
Братъ тое зачуває,
Словами промовляє:
«Сестрица моя ридненькая,
30 Якъ зозуленько сивенькая!
Тогди я буду, сестро, до васъ въ гости прибувати,
Якъ буде на бѣломъ камени желтый песокъ исхожати,
Будеть синимъ цвѣтомъ процвѣтати,
Крещатымъ барвинкомъ въ 4 ряды бѣлый каминь устилати,
35 Будеть, сестро, обѣ Рожествѣ червона калина процвѣтати,
Будеть обѣ Новымъ годѣ, обѣ святомъ Василю, ягоды изрожати,

Кобзарь И. Гончаренко. Стоит А. И. Бородай. Фото

40 До брата словами промовляє:

Яка я на свѣтѣ стала,

45 Що уже жолтому песку на бѣломъ камені не всхожати,

Крещатымъ барвинкомъ въ 4 ряды не встилати,

Объ Новымъ годѣ ягодъ не зржати:

Знать, тебе, брате, намъ въ очи не видати...

Назадъ завернися,

55 Будешь ты, брате, на чужой сторонѣ пробовати, —

Бо якъ трудно-нудно, тяжко та важко недолугому чоловіку

Такъ же трудно на чужой сторонѣ безъ родины сердечной

II

1 В неділю рано по-рано не во всі дзвони дзвонили,

Лихий вітчим козаченька молодого лає,

5 «Іди ти, сину, меж чужії люди,

Нехай тебе чужий отець, синоньку, не лає,

Щастя твого козацького навiк не збавляє.

Тяжко-тяжко мені тебе з дому одправляти,

10 А ще тяжче біля себе в знегоді держати!

Хоть поїдеш на чужину, сльози мені лити;
Хоть поїдеш на чужину, сльози мені лити;

Хоть оставлю тебе, синку, повсяк час тужити!»

То старшая сестра коненька виводить,

Средня зброя срібну вносить,

- 15 Що й найменша ридає,
Словами промовляє:
«З якої тебе, брате,
Стороньки ждати:
Чи од чистого поля,
20 Чи од Чорного моря,
Чи од славного Запорожжя!?..»
«Возьми ти, сестро, жовтого піску,
Да посій ти, сестро, на білому камні,
Коли буде жовтий пісок виростати,
25 Зеленим барвінком камень устилати,
В той час буду, сестро, до вас прибувати!
Бо як тяжко на безводді рибі пробувати,
Так тяжко на чужині безродному проживати!»
То теє промовляв,
30 На коня сідав,
Опущення приймав,
Смутно з двора отцевського козак виїжджав.
Довго вони на могилі край села стояли,*
Довго-довго козаченька вічми проводжали,
35 А ще довше вони його дома оплакали.

III

(Запись начала 1830-х гг.)

- 1 У неділю рано, берзо рано, не у всі дзвони задзвонено,
Як у крайнім домі говорено;
Отець і мати в чужую сторону
Сина випроводжали, словами промовляли:
5 «Іди ж ти, сину, меж чужії люди,
Чи не лучче тобі буде?»
«Не хотілось би мені, мати,
В чюжій стороні пробувати,
Будуть мене, мати, пришеньцем називати».
10 Сестра старша коня веде,
Середульша сестра зброю несе,
Що найменша сестра брата випроводжає,
словами промовляє:
«Відкіль тебе, брате, виглядати:
Чи з буйної війни,
15 Чи з чистого поля,
А чи з людославного Запорожжя?»

- «Не виглядай мене, сестро,
Ні з буйної війни,
Ні з чистого поля,
20 Ні з людославного Запорозжя.
Візьми, сестро, жовтого піску жменю,
Посій на білому камені,
Вставай, сестро, ранесенько,
Поливай жовтий пісок частесенько
25 Ранніми вечірніми зорями,
Чи своїми дрібними сльозами...
Ой коли, сестро, о Петра ріки замерзали,
О роздві калина в лузі білим цвітом процвітала,
Об Василя ягоди ізроджали,
30 Жовтий пісок по білому каменю ісходив,
Синім цвітом процвітав,
Хрещатим барвінком у чотири ряди устилав?»
Промовить сестра словами,
Оболлеться горько сльозами:
35 «Якова я, брате, стала,
Що я од старих людей не чувала:
Що о Петра ріки замерзали,
О роздві в лузі калина білим цвітом процвітала,
Об Василія ягоди ізроджали,
40 Жовтий пісок на білім камені ісходив,
Синім цвітом процвітав,
Хрещатим барвінком у чотири ряди устилав».
«Чи ще то, сестро, сему не догадаєшся:
Що о Петра рікам не замерзати,
45 О роздві калині у лузі білим цвітом не процвітати,
Об Василія не ізроджати,
Жовтому піску по білому камені не сходити,
Синім цвітом не процвітати,
Хрещатим барвінком у чотири ряди не устилати:
50 Уже мені, сестро, вашим гостем не бувати».
Промовить сестра словами,
Оболлеться горько сльозами:
«Добро, — каже, — брате, на чужині пробувати,
В кармазинах походжати:
55 Будуть тебе, брате, куми, побратими знати;
А пришибе тебе не чужій стороні злая година,
Лиха хуртовина, —
Одцурається тебе, брате, вся названая родина...»
На святого духа люди із церкви ідуть,

- 60 Як бджоли гудуть,
Пола з полою мелькається,
Побратим з побратимом на здоров'я питається...
Ох, як-то трудно звіру-птиці
Без поля, без дуброви,
65 То так трудно щуці-рибі на суходолі.
Ох, як-то трудно з сирії землі
Важкий камінь зняти,
То так трудно на чужині без отця, без матки помирати:
Для себе сердечної родини не мати!...*

IV

(Запись, вероятно, 24 декабля 1851 г.)

- 1 Ой у неділю барзо рано-пораненьо
Не сива зозуля закувала —
Сестра брата свого із подвірні своєї
В військо виряджала,
5 Словами промовляла
І сльозами ридала:
«Ей же, мій брате рідненький,
Голубонько сивенький!
Відкіля тебе виглядати,
10 Із якої сторонки у гостині сподіватись:
Чи з Чорного моря,
Чи з чистого поля,
Чи з славного із війного люду, війська Запорожжя?»
«Ей, сестро моя рідненька,
15 Як голубка сивенька!
Не виглядай мене ні з Чорного моря,
Ні з чистого поля,
Ні з славного люду, війська Запорожжя.
А виглядай мене, сестро,
20 Як будуть о Петрі сині озера замерзати,
А о святім Василю каліна білим цвітом процвітати».
«Ей, добре ж ти, братко, знаєш,
Добре, братко, ти відаєш:
Як синім озерам о Петрі не замерзати,
25 А о святім Василю каліні білим цвітом не процвітати...
То я іще скільки у світі проживала,
А у старих людей не чувала,

- Щоб синім озерам о Петрі замерзати,
А о святім Василю каліні білим цвітом процвітати».
- 30 «Добре ж ти, сестро, знаєш,
Добре ти, сестро, і відаєш:
Як синім озерам о Петрі не замерзати,
А о святім Василю каліні білим цвітом не процвітати,
Так мені вік-віком у гостинях не бувати...»*
- 35 «Ей, як будеш ти, братко, на чужій стороні проживати,
Будеш ти пити і гуляти,
Будуть ранньою зорею і вечірньою
До тебе куми і побратими приходжати,
Будуть тебе рідним братком називати...»
- 40 При добрій годині —
Куми й побратими!
Як пристигла козака-летягу нещаслива година,
Злая хуртовина,
То одцуралася й притаманная родина.
- 45 На святую неділю люди з церкви йдуть,
Як бджоли гудуть,
Плече об плече торкаються,
Род з родом,
Брат із братом,
- 50 Сват із сватом,
На здоров'я питаються;
А козака-летяги при нещасливій годині
Ніхто не займає
І на здоров'є не питає,
- 55 Наче б ніколи не бували
І хліба-солі не вживали!
Господи, утвѣрди й подѣржи*
Пана Грицька,
І всіх вислухаючих,
- 60 На многії літа.

V

(Запись, вероятно, 1873 г.)

- 1 Ой у неділю барзо рано-пораненьку
Та то не в усі дзвони дзвонили, —
Як у крайньому домі отець і мати говорили.
Отець і мати говорили
- 5 Та у чужую стороненьку сина випроводжали:
«Та іди ж ти, сину, между люди —

- Там тобі лучче буде!»
«Ей, то як-то мені, мати, не хотілося
У чужій стороні пробувати:
10 Будуть мене люди знати,
Будуть мене пришельцем називати!»
Та то сестра старша коня веде,
Середульшая зброю несе,
Найменшая брата випроводжає
15 Та словами промовляє:
«Ой, мій братіку милий,
Як голубонько сивий!
Відкіль тебе в гості виглядати:
Чи з буйного вою¹, чи з чистого поля,
20 Чи з славного люду Запорожжя?»
«Ой не виглядай мене, сестро,
Ні з буйного вою, ані з чистого поля,
Ані з славного люду Запорожжя;
А возьми, сестро, жовтого піску
25 Та посій на білому камені,
Та вставай раненько,
Та поливай пісок частенько
Ранніми і вечірніми зорями
Та все своїми дрібними сльозами!
30 То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
А об різдві калина в лузі білим цвітом процвітати,
А об Василю ягоди зроджати,
Жовтий пісок на білому камені сходжати
Та синім цвітом процвітати,
35 Хрещатим барвінком камінь устилати,—
То тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!»
«Ой, братіку ж мій милий,
Як голубонько сивий!
Ой якова ж я в світі стала,
40 Що я сього од старих людей не чувала:
Ой, щоб о Петру ріка замерзала,
А об різдві калина в лузі процвітала
Та об Василю ягоди зроджала,
А щоб жовтий пісок на камені сходжав,
45 Синім цвітом процвітав,
Хрещатим барвінком камінь устилав,—
Щоб то тогді брат до сестри

¹ Войни.— *Прим. певца.*

- У гості прибував».
«Ай ще ж бо ти, сестро,
50 Та сьому не догадаєшся,
Що уже о Петру рікам не замерзати!
Коли об різдві калині не процвітати
І об Василю ягод не зроджати,
Жовтому піску на камені не сходжати,
55 Хрещатим барвінком каменя не встилати,—
То так-то мені, сестро, у вашому домі
Гостем не бувати».
«Ей, то добре ж то, братіку, знати
Та у себе мати,
60 Та у чужій сторононьці у дорогих кармазинах походжати:
То будуть тебе добрі люди знати,
Ей, то будуть у тебе куми і побратими.
Як пришибе тебе, братіку, на чужій сторононьці
Злая година,
65 Лиха хуртовина,
То одречеться тогді од тебе всяка названа родина:
І куми і побратими,
І товариш вірненький».
Як-то трудно рибі на суходолі,
70 Звіру-птиці без поля, без діброви,
То так-то трудно на чужій сторононьці пробувати
Без роду, без сердешної родиноньки.
Як-то трудно із сирої землі
Камінь ізняти,
75 То так-то тяжко-важко на чужій сторононьці
Без роду, без сердешної родиноньки помирати!
Да услиши, господи, у просьбах, у молитвах
Люду царському, народу християнському
І всім головам слухащим
80 На многі літа,
До кінця віка.

VI

(Запись 20 мая 1876 г.)

- 1 Ой у святую божественную неділеньку
Барзе рано-пораненько,
То не гласні дзвони дзвонили,
Як у першому дворі нерідний отець і мати із своїм сином
5 «Ой іди ж ти, сину, між чужії люди,
говорили:

То там тобі чи не лучче буде;
 То нехай тебе хторий отець не лає, не проклинає
 І щастя й долі козацької твоєї не теряє».

То в святую неділеньку старша сестра коня виводила,
 10 Середульша зброю виносила,
 А найменша сестра виходила,
 Хустину своєму братові виносила,
 Гірко плакала і ридала,
 Сльозами проливала,

15 До свого братіка найменшого словами промовляла:
 «Братіку мій рідненький,
 Як голубонько сивенький!
 Відкіль же тебе в гості виглядати:
 Чи з буйного вітру,

20 Чи з широкого степу,
 Чи з славного війська Запорозжя?»
 То брат тее зачуває,
 До сестри своєї найменшої словами примовляє:
 «Сестро моя рідненька,

25 Голубонько сивенька!
 Не виглядай мене ні з буйного вітру,
 Ні з широкого степу,
 Ні з далекого поля,
 Ні з славного війська Запорозжя;

30 А возьми ти, сестро моя рідненька,
 Голубонько сивенька,
 Жовтого піску в жменю
 Та посій на білому каменю,
 То як буде жовтий пісок на білому камені сходжати,

35 Хрещатим барвінком зеленим білий камінь устилати,
 То тоді будеш мене, сестро, в гості виглядати».

То найменша сестра тее зачуває,
 До свого братіка словами примовляє:
 «Братіку мій рідненький,

40 Як голубоньку сивенький!
 Я сього од старих людей не чувала,
 Щоб жовтий пісок на білому камені ісходжав,
 Білий камінь устилав.

То, мабуть, не буде жовтий пісок на білому камені сходжати,

45 Хрещатим барвінком білий камінь устилати,
 То, мабуть, мені, братіку, тебе в вічі не видати».

Однині і до віка,
 І до кінця віка.

VII

(Запись 3 июля 1876 г.)

- 1 У неділю барзо рано-пораненько не в усі дзвони дзвонено,
 Ніхто не визнає, що в крайнім домі говорено.
 Отець-мати сина у чужу сторону випроводжали:
 «Іди ти, сину, междо люди пробувати,
 5 Чи не лучче тобі будеть мати».
 «Не хотілося мені, мати,
 У чужій стороні пробувати,
 Бо будуть мене прощѣнцем називати».
 То старша сестра іде,
 10 Коня веде,
 А середульша зброю несе,
 Найменшая брата випроводжає,
 Словесно промовляє:
 «Відкіль-то, — кає, — тебе, брате, виглядати?
 15 Чи з чистого поля,
 Чи з буйної вої²,
 Чи з славного люду Запорожжя?»
 «Не виглядай мене, сестро, ні з чистого поля,
 Ні з буйної вої,
 20 Ні з славного люду Запорожжя,
 А возьми ти жовтого піску в жменю,
 Посій його на білому камені,
 Як буде жовтий пісок не білому камені сходити,
 Хрещатим барвінком у три ряди встилати,
 25 Хрещатий барвінок голубим цвітом процвітати;
 Будуть, сестро, о Петрі бистрі ріки замерзати,
 А'б різдві калина в лугах білим цвітом процвітати,—
 То тоді вже буду в ваш дом гостем прибувати».
 «Якова-то я, братіку, у світі стала,
 30 Що од старих людей не чувала,
 Щоб жовтий пісок на білому камені сховає
 І голубим цвітом у три ряди устилав,
 І сього я, брате, не чувала,
 Щоб о Пётрі ріки замерзали,
 35 Щоб об різдві білим цвітом калини в лузі процвітали
 І щоб брат до сестри тоді в гості прибував»³.

² Войни.— Прим. певца.

³ От-то вже, значить, його не сподіваться.— Прим. певца.

На празник воскресеніє люди до божого дому йдуть,
Як бджоли гудуть;
Із божого дому йдуть — пола об полу мелкається,
40 Плече 'б плече черкається;
Один óдного на здоров'я питає
І один óдного обідать зазиває.
Убогого чоловіка ніхто й не знає,
Мов би в його в дворі не бували,
45 Хліба-солі не їдали.
При добрій годині —
Куми й побратими,
При лихій годині —
Нема й родини.
50 Люду царському
І народу християнському,
Усім головам вислухащим
Од на многая літа,
До кінця віка.

VIII

(Запись 1 июля 1884 г.)

1 Ай, в неділю рано, барзо рано,
Не в усі дзвони задзвонено,
Як у крайньому дому говорено —
Отець і мати свого сина в чужу сторону випроводжали
5 І до сина словами промовляли:
«Іди ти, сину, міздо люди,
Мо, там тобі чи не лучче буде!»
«А і не хотілося мені, мати, по чужих сторонах проживати,
Бо будуть мене, мати, оприщенцем називати!»
10 Старша сестра коня веде,
Середульша сестра зброю несе,
Найменша сестра брата випроводжає,
До брата словами промовляє:
«Відкіль тебе, брате, виглядати?»
15 Чи з буйного вою,
Чи з чистого поля,
Чи з славного люду запорожецького?»
Козак промовить словами:
«Не виглядай мене, сестро, ні з чистого поля, ні з буйного вою,

- 20 Ні з славного люду Запорожжя,
А сходи ти, сестро, до Дунаю,
Да возьми ти жовтого піску жменю
Та посій по білому каменю,
Да вставай, сестро, раненько,
25 Поливай жовтий пісок частенько
Ранніми все зорями,
Дрібними сльозами.
Коли буде жовтий пісок по білому каменю зіходити,
О Петрі ріки замерзати,
30 Об різдві в лузі калина синім цвітом процвітати,
Об Василю ягоди врожати,
Хрещатим барвінком густі ряди устилати,—
То тоді буду я, сестро, у ваш дом гостем прибувати!»
«Якова я, брате, стала,
35 Що я від старих людей з роду не чувала,
Щоб о Петрі ріки замерзали,
Об рожестві в лузі калина синім цвітом процвітала!» *
Та й же козак промовить словами:
«То ти, сестро, сім не догадалась:
40 Уже о Петрі рікам не замерзати,
Об рожестві в лузі калині синім цвітом не процвітати,
Об Василю ягодам не зрожати,
Хрещатим барвінком уже рядів не устилати,—
До вже, сестро, у вашім дому мені гостем не бувати!»
45 На святого духа люди з церкви йдуть,
Як бджоли гудуть,
Пола з полою мелькається,
Плеche з плечем торкається,
Побратим з побратимом на здоров'я питається,
50 А странного чоловіка наче ніхто і не знає,
Наче в його дворі не бували,
Хліба і солі не їдали.
Як пришибе чоловіка, як звіра-птиця, лихая година,
Ще к тому зла хуртовина,
55 До 'дцурається вся барзе родина
І куми-побратими...
Як же то трудно струні—струні промовляти,
А ще трудній білий камінь із сирії землі зняти,—
До так трудно сиротині на чужині промешкати,
60 Коло себе сердешної родини не мати!..

ВОЗВРАЩЕНИЕ СЫНА

(Запись, вероятно, 1840-х гг.)

- 1 В неділы ранньою зорею до божих церков задзвонено,
Як у новім дворі раніш того говорено,
Як чужий отець вторий, названий, чуже дитя кляне-проkliнає,
Долю його козацьку молодецьку зневажає,
5 За хліб, за сіль нарікає, з домівки зганяє.
Його мати стара жалослива була, словами промовляла:
«Ой, сину мій удовиченку, бездольний, безщасний!
Не велю я тобі зо вторим отцем жити-проживати —
Нехай не буде тебе старий отець названий клясти-проклинати.
- 10 Долю твою козацькую зневажати,
За хліб, за сіль нарікати, з домівки зганяти,
А велю я тобі в чужу сторону од'їжджати».
То він з своєю матір'ю опрощеніє приймає,
У чужу сторону од'їжджає
- 15 Та у чужій стороні живе-проживає,
Нікого перед собою в вічі видом не видає:
Ні отця, ні матері, ні родини кривної, сердешної,
Тільки має родину кривну, сердешну — жінку-дружину!
То він словами промовляє:
- 20 «Дружино кривно, сердешна!
На чужині, на своїй стороні, мати старая:
Чи мені піти, чи поїхати, її одвідати?»
То жінка зачуває,
Словами промовляє:
- 25 «Ти те знеєш, те й відаєш!»
То скоро став удовиченко на коня сідати,
Скоро став удовиченко з двора з'їжджати,
Під ним коник спіткнеться —
То удовиченко промовить словами, слізами обіллється:
- 30 «Не знаю, чи буду я свою матір живу заставати».
Та скоро став удовиченко четвертої неділеньки
До второго названого отця прибувати,
Став вторий отець названий назустріч його виходжати.
«Отже, то, панове-молодці, як же то господь чоловікові привів,
35 Що з чужої сторони далекої прибував,
Свою матір старую при смерті заставав!»
Скоро його мати старая на божої постелі вдріла,
На своє лице християнське хрест собі положила:
«Чого ж я бажала, того і діждала —
40 Сина свого при смерті в вічі повиладала».

СЕСТРА И БРАТ

I

(Запись 1805 г.)

1. В недѣлю рано-пораненько
Не сива зозуля заковала,
Якъ сестра до брата съ чужой стороны поклонъ посылала,
Жалибненько до себе прохала:
- 5 «Братіку мій ридненькій,
Якъ голубоньку сивенькій!
Прибуди ты до мене,
Отвѣдай мене
На чужой сторонѣ,
10 При несчастливой фортувинѣ!»
Братъ тое зачуває,
Словами промовляє:
«Сестро моя ридненька!
Радъ бы я до тебе прибувати,
15 Да не знаю, гдѣ тебе шукати:
Не можно мени, сестро, за темными лугами,
За быстрыми рѣками,
За широкими степами».
Сестра тое зачуває,
20 До брата словами промовляє,
Дробными слезами облыває:
«Братіку мій ридненькій!
Черезъ луги темные, высокіе, яснымъ соколенькомъ перелини,
Черезъ рѣки быстрые, глубокіе, бѣлымъ лебеденькомъ переплыви,
25 Черезъ степи широкіе малымъ-не великимъ
перепелонькомъ перебѣжи,
На мій двірѣ, брате, сивымъ голубонькомъ прилени,
Жалибненько загуди,
Тугу сердцу моему раздѣли,
Що въ нашей, брате, земли христіанской людямъ Богъ
праздныкъ дае,
30 Люди до церкви идуть,
Якъ бчелки гудуть,
Изъ церкви выступаютъ,
Якъ рожа процвѣтають,
Одно до одного приступаютъ,

- 35 По приятельству на хлѣбъ, на соль до себе зазываетъ,
Мене, брате, нещасной мовъ нихто родомъ не знае,—
Що якъ бувъ у насъ отецъ и мати,
Тогди могли насъ всѣ люди родомъ знати,
Якъ померъ отецъ и мати,
40 Не сталъ насъ нихто вже знати,
Не стало ни кума, ни побратима,
Пришибла мене, брате, на чужой сторонѣ злая, нещасливая година,
Отцуралась сердечна названа родина;
Тылко у мене, брате, сердечнаго роду,
45 Що вийду я въ божій храмъ, на святые отци подивлюся,
Господу Богу помолюся:
Ото у мене, брате, отецъ и матуся!»

II

(Запись 1814 г.)

- 1 Не сизая зозуленька в темнім лузі кукувала,
Не дрібная пташка в саду щебетала,—
Сестра з братом іздалека розмовляла,
Поклон посилала:
5 «Братіку мій милий,
Як голубонько сизий,
Прийди до мене із чужої сторони,
Посити мене при лихій годині!»
«Сестро моя рідненька,
10 Як голубонька сизенька!
Як я маю прибувати,
Тебе навіщати,
За темними за лісами,
За дальними за степами,
15 За бистрими за водами?»
«Через темний ліс ясним соколом лети,
Через бистрії води білим лебедем пливи,
Через степи далекії перепелочком біжи,
На моім, брате, подвір'ї ти голубоньком пади,
20 Добре слово взговори,
Мое серце сиротськеє взвесели!
Чужі, брате, сестри з дому божого ідуть,
Всі як пчолочки гудуть,
На хліб, на сіль людей закликають,

25 Мене ж, брате, словом не займають,
Мов в очі не знають;
А як колись з нами хліб-сіль поважали,
В той час кумами, побратами звали,
А як пришибла нещасна година,
30 Названа і кривна одреклась родина!»

III

(Запись, вероятно, начала 1850-х гг.)

1 На святую неділю, то в неділю барзо рано-пораненьку,
То не сива зозуля закувала,—
Як сестра до брата з чужої сторони поклоняла,
Поклон посидала, словами промовляла:
5 «Братіку мій рідненький,
Голубоньку сивенький!
Одвідай мене, безродну та бездольну, в чужій стороні
При лихій хуртовині».
То брат зачуває,
10 Словами промовляє:
«Рад би тебе одвідати да не могу за темними лугами,
За широкими степами,
За бистрими ріками».
Сестра то зачуває,
15 Словами промовляє:
«Прошу тебе, через бистрі ріки білим лебедоньком перепливи,
Через широкі степи малим-невеличким перепелоньком перебіжи,
Через темні луги ясним соколоньком перелети,
А в моїм дворі сивим голубоньком сядь-пади,
20 Жалібненько загуди —
Тугу мою, брате, розділи...
Що тепер, брате, святий день великдень,
Празник роковий,
Що люди з церкви йдуть,
25 Як бджілоньки гудуть —
Одно одного на здоров'я питає,
Одно одного на бенкет зазиває,
А мене ніхто по родині не займає,
Будто воно мене та й не знає!
30 Поки ми у отця та у матки бували,
Поки у нас пивали та їдали,
Тоді нас куми й побратими добре знали,

На сіль, на хліб, на бенкет зазивали,
І не світ, і не зоря ще—на день добрий давали,
35 А тепер пришибла мене лихая хуртовина,—
Одцуралися куми й побратими!
То так-то тяжко та так важко
Землі без трави, рибі без води,
Птиці без ліса пробувати;
40 То так-то тяжко та важко чоловіку в чужій чужині,
На чужій стороні,
Без отця, без неньки, без сердешного роду пробувать!»

IV

(Запись 1854 г.)

1 Ой у неділю рано-пораненьку,
Ой то ранніми зорями,
То не сива зозулька закувала,
То не дрібна пташка щебетала,—
5 Як сестра до брата на чужу чужину
Добрим здоров'ям поклонялася;
Ой кватирочку одчиняла,
Словами промовляла,
Сльозами ридала:
10 «Братіку мій рідний,
Як голубонько сизий!
Прибуди ти до мене,
Одвідай ти мене
На чужій чужині
15 При злій хуртовині,
При нещасливій годині».
«Сестро, — каже, — мила,
Родино сердешна!
Не могу я до тебе перебувати:
20 Я проживаю за темними лугами,
За широкими полями,
За бистрими ріками».
«Братіку милий,
Як голубонько сизий!
25 Прибуди же ти до мене.
Темнії луженьки ясненьким соколеньком перелети,
Широкиї поля малим-невеликим перепелоньком перейди,

Бистрії річеньки й озера білим лебедоньком перепливи;
 Сядь-пади у моїм дворі сивим голубоньком,
 30 Головку склони,
 Жалібненько загуди ¹.
 Нехай я буду виходжати,
 Ой по голосу познавати,
 Родиною сердешною називати
 35 І на хліб, на сіль закликати,
 І на здоров'я тебе, брате, буду питати».

«Сестро, — каже, — мила,
 Родино сердешна!
 Ой сподівайся мене тоді в гості,
 40 Як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати ²,
 Об різдві калина в лузі процвітати.
 Пойди ти, сестро, до тихого Дунаю,
 Возьми ти, сестро, піску у білу ручку,
 Посій ти, сестро, на каменю:
 45 Коли той буде пісок на білому камені зіходжати,
 Синім цвітом процвітати,
 Хрещатим барвінком біленький камінь устилати,
 Разними красними цвітами украшати,—
 Тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати,
 50 Твого життя при бідності доглядати».
 «Братіку, — каже, — милий,
 Як голубонько сизий!
 Не тепер я на ногах стала,
 Од старих людей приповісті такої не чувала,
 55 Щоб о Петрі бистрії ріки-озера замерзали,
 Щоб об різдві калина в лузі процвітала,
 Щоб жовтий пісок на білому камені зіходжав,
 Щоб синім цвітом процвітати,
 Хрещатим барвінком біленький камінь устилати,
 60 Разними красними цвітами украшати:
 А лиш, братіку, тебе до віку не сподівати!
 Як на празник хвалебен люди до церкви йдуть,
 Як бджілки гудуть,
 Чужі братіки зіходжаються,

¹ Бог його знає, як би то: затужить? — *Прим. певця.*

² А бог його знає, коли й дождять. А будуть, кажуть, колись замерзатъ річки о Петрі. Буде, та тільки не за сіх людей; тоді буде, як світ переміниться. Люди переміняться, і світ переміниться. — *Прим. певця.*

- 65 Брат із братом,
Сват із сватом³,
Кум із кумом,
Сестра з сестрою,
Одно з одним сходжається
70 І празником хвалебним поздоровляється;
А мене плече з плечем, пола з полою торкає —
І в вічі не видає⁴.
Ой як у нашого отця та й матки пили та їдали,
Тоді нас і куми, й побратими добре знали;
75 А як нас пришибла недобра година,
Одцуралась нас близькая й далекая, вся названа,
сердешная родина.
Тяжко, — каже, — братіку!..
Як птиці пернатій в чистім полі без древа ночувати,
Як тяжко та важко живій рибі без води проживати,
80 Як тяжко та важко білий камінь з сирої землі проти себе⁵ ізняти, —
Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кривної
родини помирати!»

V

(Запись, вероятно, 1855 г.)

- 1 Ой у святу неділю,
Та у неділю дуже рано-пораненьку,
То не сива зозуля закувала,
То сестра до брата з чужої сторони вклонялася;
5 Вклоняючись, сумувала,
Словами промовляла:
«Братіку мій рідненький,
Голубоньку сивенький!
Порадь мене, безродну та бездольну, на чужій стороні
10 При лихій годині:
Навернись до мене з рідненького краю,
Бо в тобі⁵, голубе, всю рідоньку маю».
Тоді брат тее зачуває,
Словами промовляє:
15 «Ой, сестро рідненька,

³ Бач, яка б уже там, подумать, рідня: сват із сватом! — *Прим. певца.*

⁴ Помісь би то не бачить. — *Прим. певца.*

⁵ В рукоп. «тебе». — *Прим. сост.*

- Зозуленько сивенька!
Рад би до тебе прибувати,
Рад би я тебе розважати,
Та але ж не зможу за степами
- 20 Та прудкими річками,
Та поза темними лугами!»
Тоді-то сестра зачуває,
Словами промовляє:
«Прошу ж тебе, через степи
- 25 Орлом пролинати,
Через прудкії річеньки
Лебедоньком пливти,
Через дуже темні луги
Соколоньком линати,
- 30 До моєї ж господоньки
Голубом прибути,
Сісти-пасти, загудіти,
Сумненько завести,
Лихо моє — тугу мою,
- 35 Братіку, розвести!..
Бо вже, брате, святий день великдень,
Свято роковее,
Що люди всі з церковці ідуть,
Як бджілоньки гудуть,
- 40 Та одно-одного на здоров'я питає,
Одно-одного на бенкет закликає,
А мене ніхто по рідні не займає,
Неначе б то воно мене не знає!...
Покіль ми в батька та в неньки бували,
- 45 Покіль в нас їли та пивали,
Тоді нас куми й побратими добре знали,
На хліб, на сіль, на бенкет закликали;
Та ще й не світ-то, не зоря—добридень нам давали,
А тепер притискала мене лиха година —
- 50 Цурається мене вся ця людина!..
Ой як-то тяжко та як-то важко
Землі без трави, рибі без води,
Пташці без ліса пробувати,—
То так-то тяжко, то так-то важко
- 55 Людині на чужій чужині, при лихій годині,
Без батька й неньки, без близького роду
На світі проживати!..»

(Запись 1876 г.)

- 1 Ой у святую неділеньку барзе рано-пораненько,
 То не сива зозуля закувала,
 Не дрібная птиця у бору защебетала,—
 Як сестра до брата листи писала
- 5 Та в чужі далекі города засилала,
 Та свого брата рідненького у гості прохала,
 Та його і благала:
 «Братіку мій рідненький,
 Як голубоньку сивенький!
- 10 То прошу я тебе, прибудь ти до мене,
 Созвідай мене на чужій чужині
 При бідній годині,
 При нещасливій моїй злій хуртовині.
 Що я-то, братіку, на чужій чужині проживаю,
- 15 Велике горювання всегда собі принімаю,
 Що я-то, братіку, на чужій чужині завдовіла,
 Своїми діточками маленькими осиротіла».
 То брат тее зачуває,
 До сестри словами промовляє:
- 20 «Рад би я, сестро, к тобі прибути,
 Тебе созвідати,
 Так не могу за бистрими водами,
 За широкими степами
 І за дальніми далекими сторонами,
- 25 І за темними високими лугами».
 То сестра тее зачуває,
 До братіка словами промовляє:
 «Братіку мій рідненький,
 Як голубонько сивенький!
- 30 Через бистрії води білим лебедоньком перепливи,
 А через широкі степи малим-невеликим перепілоньком
перебіжи,
 Через дальні далекії сторони, через темні високі луги ясным
соколом перелети,
 А на мое подвір'я сизокрилим голубком упади
 І жалібненько загуди,—
- 35 Серцю печаль-тугу мою розділи.
 Що вже ж то, братіку, ідець христове пресвітле воскресеніє:
 Людям радість,—

Мені смутость.
Що люди-то на празник до божого дому йдуть,
40 Як бджоли гудуть,
А з божого дому виходжають,
Як мак процвітають;
Пола із полою ісходжає
І брат із сестрою з празником поздоровляє,
45 А на мене бездольну ніхто й не погляне,—
Будто нас, братіку, ніхто й родом не знає.
Що як ми в свого отця й матки проживали,—
Як у нашого отця й матки пили й гуляли,—
Ні світ, ні зоря на добридень давали,
50 З празником поздоровляли,
На хліб і на сіль зазивали,
А як пришибла, братіку, мене нещасна хуртовина,
То тоді одреклися куми й побратими,
І всякая названа сердешная родина!
55 Трудно-то, братіку, рибі без води пробувати,
І звірю-птиці без ліса в чистім полі гуляти,
А іще трудніше, тяжче й важче бездольному та безродному
чоловікові
На чужій Україні без родини кривної й сердешної проживати!»
Вислухай, господи, у просьбах,
60 У нещетних молитвах.
Дай, боже, миру царському,
Народу християнському
На многая літа,
До кінця віка.

VII

(Запись 3 мая 1899 г.)

1 Ой в святу неділю рано-пораненьку
То ж не сива зозуля закувала,
То не дрібная пташка в саду щебетала,—
Як сестра до брата з чужої сторони
5 У далекі городи листи писала,
Поклон посидала,
Братіка рідненького, голубонька сивенького,
В гості прохала:
«Братіку рідненький,

- 10 Голубоньку сивенький!
Прибуди до мене,
Одвідай мене
На чужій чужині
При нещасній моїй хуртовині.
- 15 Що я на чужій чужині завдовіла,
З маленькими дітками осиротіла.
Як-то, братіку, тяжко та важко
Бездомної і безродної, і безплеменної
На чужій чужині жити-проживати,—
- 20 То так-то, братіку, тяжко та важко
Чоловіку не по силі із сирої землі
Важкий камінь підняти.
То так-то, братіку, тяжко та важко
На святий день, на великдень:
- 25 Що люди до церкви ідуть,
Як бджілки гудуть,
А з церкви ідуть,
Як мак процвітає,
Пола з полою черкається,
- 30 Брат з сестрою не прощається,
Плеche з плечем торкає,
Один бдного з празником поздоровляє,
На хліб, на сіль, на бенкет зазиває.
А я ж стою, пребедная сиротина,
- 35 Ніхто мене не привітає
Ані[?] по отцеві лібо по матці,
Будто він мене вже й не знає.
Ти ж сам, брате, добре знаєш,
Як у нашого отця лібо у матушки
- 40 Було що їсти й пити;
Як пришибла худа, нещаслива хуртовина,
Одреклась вся названа родина.
Тільки піду я до святої церкви,
До божого дому, богу помолюся;
- 45 Вийду я з церкви, гляну вгору — високо,
І в землю — глибоко,
На чужую сторону до родини — вже й далеко».
Дай, боже, миру царському і народу християнському,
Всім на здоров'я, на многія літа мати.

VIII

(Запись 17 июня 1901 г.)

- 1 Як у святу неділю рано на зорі пораненьку
То ж то не сива зозуля закукувала
І не дробна пташка в зеленому саду щебетала,—
Як то сестра до брата з чужої сторони,
5 У далекі городи часто пісьма писала,
Поклони посилала, братіка до себе рідненького,
Як голубонька сивенького, у гості прохала та благала:
«Братіку мій рідненький, як голубоньку сивенький!
Прибуди же ти до мене і зозвідай мене
10 На чужій чужині Україні
При бідній, при нещасній хуртовині,
Чи я живу, чи я проживаю?
Я велике горюваніє собі найбільше вже принімаю».
То брат зачуває, назад пісьма відсилає,
15 Словами промовляє: «Сестро моя!
Рад же я до тебе прибувати,
То не знаю, где тебе шукати і питати,
Що ти живеш за темними, за високими лісами,
За бистрими глибокими ріками,
20 За великими городами.
Нехай я буду тоді до тебе в гості прибувати,
Як будуть на білому камені цвіти процвітати».
То сестра зачуває,
Словами промовляє,
25 Сльозами обливає:
«Ех, братіку, якби ти добре учинив,
Через темні високі ліси
Хоч ясним соколом перелетів,
Через бистрії глибокі ріки
30 Хоч білим лебедоньком переплив,
Через великі городи
Хоч сивим голубоньком перелинув,—
Я на чужій чужині заудовіла,
Із маленькими дітками осиротіла.
35 Як-то, мій братіку, тяжко та важко:
На святий-то день на великдень,
Лібо на котрий роковий молебний празник,
Що люди до церкви ідуть,
Як бджілки гудуть,

- 40 А з церкви ідуть, як маків цвіт процвітає,
Плече з плечем черкається.
Що другі браття із сестрами зустрічаються,
Одно другого здоров'я питає
І з празником поздоровляє,
45 А я стою, як сирота,
Ніхто ж мене не привітає
І на добре здоров'я не спитає,
Як будто воно мене уже і не знає.
Як була я, братіку мій, при добрій хуртовині,
50 Тоді і куми-побратими
Ще й ні світ, а ще тьма,
То вже в хату й вступали
І добрим здоров'ям навіщали,
Кумами, сватами і братами рідними називали.
55 Як прийшла лиха-недобра хуртовина,
Одреклась тоді вся названа родина.
Тільки я, мій братіку, піду до святої церкви,
Богу помолюся, на святості подивлюся:
То ж у мене отець і матуся;
60 Вийду за ворота, не раз і не два
Дрібними сльозами обіллюся,
Ще до неба — високо, і в землю — глибоко,
А в свою сторону до родини — далеко».
Даруй же, боже, миру царському
65 І всьому миру на здоров'я, на многая лета.

IX

(Запись 1908 г.)

- 1 Ой у святу неділю
То не сива зозуля закувала,
Ні дробная пташка в саду щебетала,—
Як сестра до брата
5 З чужої сторони
У далекий городи
Листи писала,
Поклон посилала,
Братіка рідненького,
10 Голубонька сивенького,
У гості прохала:
«Братіку рідненький,

- Голубоньку сивенький!
Прибуди до мене,
15 Одвідай мене
Бездольною,
Й безродною,
Й безплеменною,
На чужій чужині
- 20 При нещасній моїй хуртовині.
Ой, чи я живу, чи я проживаю,
Я на чужій чужині
Більше горювання собі принімаю.
Що я на чужій чужині завдовіла,
- 25 З маленькими дітками осиротіла.
І як-то, братіку, тяжко та важко
Бездольній, безродній,
Безплеменній
На чужій чужині
- 30 Жити-проживати,
То так-то, братіку, тяжко та важко
Не по силі чоловікові
Із сирії землі
Важкий камінь підняти».
- 35 «Сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька!
Рад би я до тебе у гості прибувати,
То не знаю, де тебе шукати, вже й мати.
Ой що ти живеш за високими лісами,
- 40 За бистрими ріками,
За великими городами».
«Добре, братіку, учини,
Через високий ліс
Ясним соколом перелини,
- 45 Через бистрий ріки
Білим лебедоньком перепливи,
Через великий города
Сивим голубоньком перелети,
Мов мое серце тугу розважає.
- 50 І як-то, братіку, тяжко та важко:
На святий день, на великдень,
Альбо на який празник роковий молебний,
Що люди до церкви йдуть,
Як бджоли гудуть,

- 55 А з церкви йдуть, як мак процвітає;
Пола з полою черкається,
Брат з сестрою не прощається,
Ой плече з плечем торкає,
Один одного з празником поздоровляє;
- 60 Плече з плечем торкає,
Один одного на хліб, на сіль, на бенкет зазиває,
Я ж стою, пребідна сиротина,
О, ніхто мене не привітає...
Альбо по отцеві, лібо по матері,
- 65 Наче воно мене вже й не знає.
Ти ж і сам, брате, добре знаєш,
Як у нашого отця, лібо у матері
Було що пити альбо з'їсти,
І тогди ні світ, ні тьма,
- 70 В хату вступали,
Кумами, сватами,
Родними братами називали.
Як пришибла худа, нещаслива хуртовина,
Відреклася й уся названая родина.
- 75 І тогди нема ні кума, ні побратима,
Нікому в хату вступити,
Добрим здоров'єм навістити,
Ні з ким стати,
За здоров'я іспитати.
- 80 Тільки піду я до святої церкви,
До божого дому,
Богу помолюся,
На святості подивлюся,
Не раз, не два дробними сльозами обіллюся—
- 85 О, то ж у мене рідний отець і матуся.
Що вийду я з церкви,
Гляну вгору — високо
І в землю — глибоко,
І в чужу стороні,
- 90 До родини—вже й далеко».
Дай же, боже, миру царському,
Народу християнському,
Од сьогодні всім на здоров'я,
На многая лета,
- 95 Многая лета.

(Запись 12 фєвраля 1930 г. от В. Гончара)

- 1 А в неділю рано-пораненько
 З світовою зорею
 То не сива зозуленька закувала
 Та не дрібна пташка щебетала,
 5 Як сестра до брата листи писала,
 Прохала та благала:
 «Братіку милий,
 Як голубе сивий!
 Прибуди, прилини,
 10 Одвідай мене,
 Пребідну сиротину,
 Бездольную, безродную і безплемінную,
 На чужій чужині,
 В далекій країні.
 15 Що я, братіку, завдовіла,
 З маленькими дітками
 Засиротіла,
 То нікому мене одвідати
 І з празником поздоровити».
 20 «Сестро моя, одинице,
 Рад би я тебе й одвідати,
 Так не знаю, де ж тебе шукати і питати,
 Що ти живеш, сестро, за високими лісами,
 А за бистрими глибокими ріками
 25 І за великими городами».
 «Братіку милий,
 Як голубе сивий!
 Ти добре учини:
 Через бистрі глибокії річки
 30 Білим лебедоньком хоч перепливи,
 Через високі ліса
 Сизим орликом перелети,
 А через города
 Сизим голубоньком перелини,
 35 В моему дворі упади
 І жалібненько загуди,
 І одвідуєш мене,
 Пребідну сиротину,
 Бездольную і безродную, і безплемінную,

40 На чужій чужині,
В далекій країні.
Як-то, братіку, тяжко та важко:
На святий божий празник, на великдень,
Як піду я до церкви, богу помолюся,
45 На святощі подивлюся
Та не раз, не два
Сльозами обіллюся.
Що люди до церкви ідуть,
Як бджоли гудуть,
50 А з церкви ідуть,
Як мак процвітає,
Пола з полою черкає,
Друг друга з празником поздоровляє,
Плеche з плечем черкає,
55 Друг друга в свій дом
До хліба, до солі зазиває,
А я стою,
Ніхто мене не питає,
По отцю й по матері не знає.
60 Як погляну я, бідна сиротина,
Угору — високо,
А вниз — глибоко,
До роду — далеко.
Братіку милий,
65 Як голубе сивий!
Коли до мене
В гості прибудеш?»
«Тоді буду, сестро,
В гості прибувати,
70 Як буде білий камінь
Красним цвітом процвітати».
То вже брата в гості не ждати.
Дай, боже, царствію
Народу християнському
75 На многі літа мати.

XI

(Запись 1930 г. от Христенко)

1 У неділю рано-пораненько
З світовою зорею
То не сива зозуля закувала

І не дрібна пташка щебетала,
5 Як сестра до брата
В далекі городи часті листи писала
І поклони посилала,
І братіка рідненького,
Голубчика сивенького,
10 В гості прохала та благала:
«Брате мій рідненький,
Голубчику сивенький!
Прибуди ти до мене,
Провідай мене
15 На чужій стороні,
На далекій Вкраїні,
При нещасній моїй хуртовині.
Як я тут, брате, живу, як проживаю,
Яке я велике горювання принімаю.
20 Я тут, брате, завдовіла,
З дітками маленькими осиротіла».
«Сестро моя, одинице!
Рад би я до тебе в гості перебувати,
Так не знаю, де тебе шукати і питати,
25 Що ти живеш за темними високими лісами,
[Ще й] за бистрими глибокими ріками,
За великими городами».
«Брате мій милий, голубчику сивий!
Добре ти учини:
30 Через темнії високії ліси
Ясним соколом перелети,
Через бистрії глибокі річки
Білим лебедоньком перепливи,
Через великі городи
35 Сизим голубоньком перелини
І в моєму дворі впади,
І жалібненько загуди,—
То тож моє серце тугу розважає.
Як-то, брате, тяжко та важко:
40 На святий день великдень,
Або на який роковий молебний празник
Люди до церкви йдуть,
Як бджоли гудуть,
А від церкви йдуть,
45 Як маків цвіт цвіте-процвітає,
Плече з плечем черкається,

Брат із сестрою прощається,
Пола з полою торкає,
Один другого з празником поздоровляє,
50 А я стою при бідності,
Бідна сиротина,
То буцім мене ніхто й не знає.
А ти сам, брате, добре знаєш,
Як у нашого отця й неньки
55 Було що пити, було що з'їсти,
То не світ, не тьма у хату вступали,
Кумами-братами і рідними сватами називали
І з празником тоді поздоровляли.
А тепер, як пристигла нещасна хуртовина,
60 То вже відреклася вся названа родина.
Нікому в хату вступити,
З добрим здоров'ям навістити.
Та тільки, як піду я до божого дому,
Богу помолюся і на святощі подивлюся
65 І не раз, не два дрібними сльозами обіллюся —
То тож мій рідний отець і матуся.
Вийду я з божого дому,
Гляну я вгору — високо,
А в землю — глибоко,
70 А до родини на той світ — далеко».

XII

(Запись марта 1930 г. от С. Веселого)

1 Ой на святі неділю рано-пораненько
З світовою зорею
Там не сива зозуля закувала,
То ж дробная пташка защебетала,
5 Як сестра до брата з чужої сторони
Листи писала, поклон посидала,
Свого братіка рідненького у гості прохала і благала:
«Братіку мій милий, як голубоньку сивий!
Ой прибудь, прилини,
10 Одвідай мене, безродну сиротину.
Що я на чужій чужині я завдовіла,
У чужій стороні я там осиротіла.
Чи я там, братіку, живу, чи я проживаю,
Я найбільш горя тут принімаю.

- 15 Тяжко мені на чужій стороні проживати,
Як чоловіку важкий камінь підняти».
«Ой, сестро ж моя, сестро!
Я б рад до тебе прибувати,
Так не знаю, де тебе питати і шукати,
- 20 Що ти живеш за високими лісами
І за великими городами,
І за бистрими ріками».
«Добре, брате, чини:
Через високі ліси хоть ясненьким соколом перелини,
- 25 А через великі городи хоть сивеньким голубоньком перелини,
А через бистрі ріки хоть біленьким лебедиком перепливи
І в моєму дворі упади,
Жалібненько мені загуди.
Чи ж можеш ти, брате, мене розважати?
- 30 Як-то, братіку, тяжко та важко:
На святий день на великдень
Люди до церкви йдуть, як бджілки гудуть,
А з церкви йдуть, як мак процвіта,
Пола з полою торкається, брат з сестрою прощається,
- 35 Плече з плечем торка,
Брат сестру у свій дом зазива,
А я стою, нещасна сиротина,
То ніхто на мене не привіта
І з празником не поздоровля,
- 40 І по отцю, по матушці не назива.
Як піду я до божого дому богу помолитися,
І на святощі подивлюсь,
І не раз, не два слізками обіллюсь.
Як вийду я з церкви, гляну вгору — високо, а в землю — глибоко,
- 45 Із чужої сторони до роду — далеко».
«Ой, сестро моя, сестро, чужедальна країна!
Тоді я буду до тебе в гості прибувати,
Як білий камінь буде красним цвітом процвітати».
Білий камінь не може красним цвітом процвітати,
- 50 Брата сестрі повік не видати і в гості його вже не дожидати.

СОВЕТ МАТЕРИ СЫНУ О ЖЕНИТЬБЕ

- 1 У неділю святую снівся-приснівся вдовиченку
Барзо пречуден сон та ще дуже й предивен.
Скоро він з свого сна розбуджає,
Свого сна козацького не вгадає,
- 5 Матері старій словами промовляє:
«Мати моя старенькая, ти людям вгадуєш, малим діткам помагаєш;
Вгадай мені, мати, сей сон:
Що видиться — на отцевському дворі, на моєму,
Три гори кам'янії процвітали, —
- 10 Перва гора процвітала красним цвітом виновая». —
«Желає за тебе мужняя жена на сторону мандрувати, —
Не будеш ти з нею ніякого промешканія мати:
Дасть тобі господь діждати різдва христова
Альбо найпаче світлого воскресенія,
- 15 То вона буде квартиру одсувати,
По ринку поглядати —
Чи не йде муж первий дружини шукати!..»
«Друга гора процвітала зеленим цвітом виновая». —
«Желає за тебе вдова багата, гордая.
- 20 Не велю тобі, сину, її брати —
Не будеш ти з нею щастя й долі мати:
Дасть тобі господь різдва христова,
Альбо найпаче пресвітлого воскресенія діждати —
Будуть до неї куми-побратими наїжджати,
- 25 Будуть пити та гуляти,
Будеш ти у порога стояти,
Будуть тебе наймитом нарікати,
Будуть тебе ще й на сміх підіймати...»
«Третя гора процвітала білим цвітом кам'яная».
- 30 «Желає за тебе сирота безщасна, безродна, дівчина молодая.
Велю я тобі, сину, її брати:
Будеш ти з нею щастя й долю мати.
Де муж з женою живе-проживає,
Там святий Миколай на радість уходжає».

БЕДНАЯ ВДОВА И ТРИ СЫНА

I

(Запись 1805 г.)

- 1 Въ недѣлю рано пораненько
Не у бору сосна зашумѣла,
Не съ буйнымъ вѣтромъ говорила,
То вдова, старенькая жена, на подворье выходила,
5 Трехъ сыновъ маленькихъ на рукахъ выносила,
Господа милосерднаго на помощь просила:
«Господи милостивый, пречистая мати!
Поможи мини сихъ дѣтей поговорати!»
То вдова, старенькая жена, 20 лѣтъ пробувала,
10 Сыновъ своихъ годовала,
Сыновъ поженила.
Якъ стали сыны господарство соби собирати,
Стали они матку стареньку изъ хаты выгоняти:
«Пиди ты, мати,
15 Съ нашей хаты:
Нехай мы не будемъ черезъ тебе женъ своихъ молодыхъ страхати,
А дѣтокъ маленькихъ лякати».
То въ недѣлю рано-пораненько
Идетъ вдова изъ сынового двора, спотыкае,
20 За слѣзами свѣта Божьяго не видае,
На улицу выходила,
Близкую сусѣду, молодую челядину, тамъ забачала,
Словами промовляла,
Дробными слезами обливала:
25 «Молодая челядино, близкая сусѣдо!
Прійми ты мене до своего дому пробувати,
Буду я тебѣ при старости лѣтахъ дѣтокъ маленькихъ доглядати,
Аби мене дала въ своемъ куту до смерти доживати».
Вдова, старенькая жена, 19 лѣтъ въ чужомъ домѣ пробувала,
30 Ни которой соби кривды не мала,
Своихъ сыновъ проклинала.
Якъ стала вдова своихъ сыновъ лаяти и проклинати,
Не стали они щастья и доли соби мати.
Старшій сынъ тое зачувае,

- 35 Словами промовляє:
«Якій я бувъ собі домъ коштовный збудовавъ,
Та мене Господь громомъ и тучею скаралъ,
Що я свою матку стареньку изъ хаты выгонялъ».
Середуншій братъ тое зачуває,
- 40 Словами промовляє:
«Радъ бы я свою матку стареньку до себе взяти,
Бѣда мнѣ, що жена у меня безбожная,
Що день у насъ сварка буває».
Меньшей братъ словами промовляє,
- 45 До сусиды прихожає,
Матку свою стареньку до себе ублагає:
«Иды ты, мати,
До нашей хати,
Далась намъ, мати,
- 50 Безъ тебя бѣда знати».
Вдова до своихъ сыновъ приходила,
Ни которой собі отъ нихъ кривды не мала,
Рано-пораненько на подворье выходила,
Господа милосерднаго просила:
- 55 «Господи милостивый!
Прости ты мнѣ сіи слова, що я своихъ сыновъ проклинала,
Бо я отъ нихъ великую кривду мала,
А теперъ я у нихъ пробуваю,
Нѣ которой собі кривды не маю».
- 60 Якъ стала вдова, старая жена, у своихъ сыновъ пробувати,
Сталъ имъ Господь помогати,
Стали они господарство собирати,
Стали одинъ другому словами промовляти:
«Щастливый то человекъ въ свѣтѣ буває,
- 65 Который отца и мать почитає,
Тому Господь Богъ помагає».

II

(Запись, вероятно, 1840-х гг.)

- 1 Не діброва шуміла,
Як удова старая
З своїми дітками рідненькими в
своїм домі гомоніла!
Мала вона три сини — ясні соколи.

- 5 Вона їх до зросту годувала,
У найми не пускала,
Вона свою головоньку за них убивала,
При них жити сподівала.
Стали самі до розуму доходжати,
- 10 Стали молодее подружжя приймати,
Стали стару матір на сміх підіймати,
Стали один до другого словами промовляти;
Озоветься менший до середульшого,
Середульший до старшого,
- 15 Старший брат до матері мовляє:
«Піди ти, нене, пріч од мене,
Будуть, нене, гості в мене —
Пани та князі в жупанах злотоглавах,
Будуть пити й гуляти,
- 20 А ти, стара мати, будеш у порога стояти;
Що я не знатиму за свою гордуцу,
Як тебе назвати уже «мати»:
Назову я тебе наймичкою, або челядницею —
Гріх мені буде:
- 25 Не єсть ти мені наймичка, або челядниця,
А єсть ти мені матінка-порожденниця!..»
То вдова тее зачуває,
З двора виходжає,
На вулиці склоняє, валяє,
- 30 За своїми дрібними сльозами світа божого не видає.
Ой велика туга коло вдовиного серця,
Мов його хто ножем пробиває.
Скоро близькії сусіди наглядали,
До вдови промовляли:
- 35 «Ей, удово, ти старая мати,
Піди ж ти у наш дім жити-проживати,
Будемо тебе сіллю, хлібом годувати».
То удова тее зачуває,
У чужий дім уходжає,
- 40 Живе-проживає,
На ранній, вечірній зорі спочинку собі ніколи не має,
На синів нарікає.
Которії у їх пили та гуляли,
За ворота вийшовши, їх осуждали:
- 45 «Брати мої милі,
Голубоньки сиві!
Скільки ми у вас п'ємо-гуляємо,

- Чому ми у вас старої матері не видаємо?
Чи ви її завдали, чи запродали,
50 Чи вона у вас хліб-сіль переїла,
Чи вона вас при старості літ осудила?»
Старший брат тее зачуває,
До утрени божественної одходжає,
Усю утренью божественную вислухає,
55 До господи прибуває,
До братів словами промовляє:
«Братіки мої милі,
Голубоньки сиві!
Нумо думати-гадати,
60 Як би нам старую матір у свій дім ізискати?
Став нас господь видимо карати,
Став у полі й домі хліба-солі збавляти;
Не стало у нас без старої матері порядку доставати».
То не орли заклекотали,
65 То три брати удовиченки старую матір питали-шукали,
Поки в третьому домі напитали.
Старший син у хату уходжає,
Шличок здіймає,
Низенько вклоняє:
70 «Ой, удово, старая мати,
Піди в наш дом жити-проживати,
Будемо тебе при старості літ доглядати —
Став нас господь видимо карати,
Став у полі й домі хліба-солі збавляти».
75 «Сини мої, ясні соколи,
Не так-то отцевої й матчиної молитви прохати,
Як її прогнівляти».
Як удова кляла-проклинала,
А все думала-гадала,
80 З моря душу виймала,
Од гріхів одкупляла,
До царствія небесного провожала.

III

(Запись 24 декабря 1851 г.)

- 1 В неділю барзо рано-пораненью не сива зозуля закувала:
Вдова,
Старенькая жена,
Пости постила

- 5 І молитви творила,
Господа милосердного собі на поміч просила:
«Господи єдиний!
Поможи мні діла сії —
Дітей згодувати
- 10 І з їх розума доброго дождати!»
То вже вдова богу домолилася:
Синів поженила і дочок заміж пооддавала,
І з їх розума доброго дождала.
Як стали вдовиченки в своїм домі з жонами проживати,
- 15 Стали старої паніматки насміхатися,
Стали хлібом-сіллю докоряти:
«А йди ж ти, стара паніматко, із нашого дому
До чужого дому проживати;
Нехай ми будем знати,
- 20 Як без тебе господарство содержати,
І будем жен своїх страхати,
І малих дітей унімати!..»
То в неділю рано-пораненьо не сива зозуля закувала:
То вдова,
- 25 Старенька жона,
Із свого дому ісходжала,
Вгору руки ізнімала,
Синів своїх кляла-проклинала,
За слізами світу божого не видала,
- 30 І на воротях звалилася...
Та старший брат у квартиру поглядає,
Стару паніматку у воротях зобачає,
До менших братів словами промовляє:
«Чи бачите, братця, що наша старая паніматка горілки напилася,
- 35 І на воротях ізвалилася?..»
То ближняя сусіда,
Молодая челядина,
По воду виходжає,
Стару паніматку до свого дому благає:
- 40 «Іди ти, старая паніматко, до мого дому проживати,
Не будеш при старості літях хати підмітати
І не будеш діток моїх дозирати,
І тільки будеш мене, молодую челядину, на добрий розум наущати».
Як стали вдовиченки без старої паніматки у своєму домі
- 45 Не став їм господь ні в чім помагати: проживати,
Ні в пахарстві,

Ні в бурлацтві,
Ні в третім — купечерстві.
Не стали їх люди знати
50 І в їх хліба-солі уживати;
Тільки вони, з тоски та з печалі, ідуть у корчму готового осьмака
пропивати...

Стали їм люди услух докоряти:
«Чи бачите, братця, що у наших вдовиченків хліба-солі немає,
Що їх стара паніматка тринадцять літ у чужім домі проживає?»
55 То так, панове-братця, годиться отця-матір поважати,
До смерті шанувати! —
Теперешнього часу,
Люду царського
І народу християнського,
60 І всім православним християнам вислухаючим
Многії літа, многії літа, многії літа!

IV

(Запись 1854 г.)

1 Ой як на славній Україні,
Та в славнім городі у Крилові,
Там жила стара жена удова
І міла в себе три сини,
5 Як ясні соколи.
З малих літ до великого зросту ¹ кохала-годувала,
Чужим рукам на потиранне не давала,
Слави-пам'яті сподівалась.
Скоро сини поросли,
10 Усі три до розуму дійшли,
Усі три коні посідляли
І на ринок крилівський гулять поїжджали.
По ринку крилівському проїжджали,
Ні доброго, ні худого не видали ²;
15 У домівку приїжджали,
Ой у домівці не велику зазнобку зчинили —
Матку стареньку з двора вигонили:
«Іди ти, мати, деінде пробувати,
Хліба-солі спокійно вживати,

¹ Бачте, до совершенного ума б то. Так попросту воно. — Прим. певца.

² Не знайшли, видно, з ким ні битися, ні боротися. — Прим. певца.

- 20 Бо будуть, мати, в нас жени молодії,
Дітки маленькії,
Будеш ти їх проклинати —
Ой не будуть вони щастя й долі собі мати.
А то йди деінде пробувати,
- 25 Хліба-солі спокійно вживати».
То мати се зачуває,
Іде з двора, спотикається,
За сльозами світа божого не видає,
Синів своїх кляне-проклинає:
- 30 «Бодай же вас, сини мої, бідні вдовіченки, у полі
Побило разом три недолі:
Щоб вас перва доля побила —
Щоб бог хліба не вродив;
А друга доля щоб побила —
- 35 Щоб не стали вас люди знати,
Добрим словом покликати;
Третя доля щоб побила —
Щоб ви у своїй домівці на промешканні щастя й долі не мали!»
То десь узявся близький сусіда,
- 40 Матку стареньку із землі підіймає,
Хустку свою з кишені винімає,
Вдові старій сльози втирає:
«Іди ти, мати, до мене пробувати,
Хліба-солі спокійно вживати.
- 45 Будеш ти нас на все добре наущати,
Будем ми тебе шанувати й поважати».
То мати йде, спотикається,
За сльозами світу божого не видає.
А син сидить найменший, у кватирку поглядає,
- 50 Із матки старенької насміхається.
«Ой дивіться, — каже, — братця:
Либонь же наша мати стара поперед нас у жида-рандаря пробувала,
Добру горілку попивала —
Недурно йде, спотикається³:
- 55 Під плечем пляшку несе, або, може, й другу».⁴
То живуть сини год або два, або й три.
Зараз їм бог погодив —
У полі хліб не вродив.
Зараз друга їх доля побила —

³ Він-то думав, що до сусіди йде, то вже з пляшкою. — Прим. певца.

⁴ Он за що йому стало запно! — Прим. певца.

- 60 Не стали їх люди знати,
Добрим словом покликати.
Третя доля їх побила —
Ой не стали вони в домівці на промешканні з молодими жонами
щастя й долі собі мати.
- То в неділю рано-пораненьку,
65 Не буйні вітри шуміли,
Не дрібні дощики накрапали,
Як бідні вдовиченки у своєму дворі гомоніли.
«Ходімо, — каже, — ми, братте, у чужий двір
Да упадемо матері старенькій крижём до ніг.
- 70 Поки ми матір свою поважали,
Поти нам бог годив;
А не стали ми матки старенької знати,
Зараз нас перва доля побила —
Бог хліба не вродив;
- 75 А друга доля нас побила —
Не стали нас люди знати,
І добрим словом покликати;
Третя нас доля побила —
Не стали ми в домівці на промешканні з молодими жонами щастя
й долі собі мати.
- 80 То йди ти, мати, до нас, старая, пробувати,
Спокойно хліба-солі вживати.
Ми своїх будем жен наущати,
Щоб на тебе не нарікали».
- То мати старая, ой, до бога руки здіймає:
85 «Ой не услышай, господи, клятьби моеї,
Що я своїх синів кляла-проклинала:
У своїй голові великий прасунок мала».
- Зараз їм бог погодив —
У полі хліб уродив.
- 90 Зараз їх стали люди знати,
Добрим словом покликати.
Стали вони в домівці на промешканні щасте й долю собі мати.

V

(Запись, вероятно, 1873 г.)

1 Ой у неділю та барзе рано-пораненьку
Та то не сосна в бору шуміла,

- Як вдова старенькая
Із своїми синами говорила.
- 5 То мала вдова три сини,
Як яснії соколи,
Та вона їх до ума годувала,
У найми не пускала,
На чужі руки на поталу не давала,
- 10 Милосердного творця прохала:
«Ой, милосердний творче!
Поможи мені малих діток ізгодувати,
Да при старості літах слави да пам'яті дожидати!»
То ж то як стали сини до розуму доходжати,
- 15 Да стали старій матці докоряти:
«Ой іди ж ти, мати старая,
На чуже подвір'я проживати!
Годі наших діток пужати і лякати.
То будуть у нас куми і побратими гуляти,
- 20 У жупанах да в каптанах,
А ти, старая нене, у сірячині!»
То тож тоді бідна вдова
Зо двора сходжає,
За дрібними сльозами світа божого не видає;
- 25 А ще вдова старенька,
На воротях спотикнулася,
То з її сини вдовиченки насміхнулися:
«Десь наша мати стара гріха не знає,
Що в неділю барзе рано напилася,
- 30 На воротях іспотикнулась!»
То близький сусіда на бідну вдову поглядає-позирає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає:
«Ой іди ж ти, бідная вдова,
- 35 Ой хотя до мене проживати,
Отцевського хліба-солі з упокоєм уживати.
Будеш мене, молодого челядина, на розум научати,
Будеш мені, молодому челядину, порядок давати!»
То тож-то не мало проживала
- 40 Вдова у близького сусіда —
Тридцять чотири літі проживала,
То вона собі ніякої кривди од його не чувала.
Як стала вдова у близького сусіда проживати,
Став господь милосердний близькому сусіді помогати:

- 45 Стали близького сусіда куми-побратими зазнавати,
Стали на хліб, на сіль, на честь зазивати.
То як стали сини вдовиченки
Без старої матки проживати,
Стали собі меж собою великую злобу мати —
- 50 Став господь милосердний їх карати.
Та тож-то вони до міста ізходилися,
То єдину собі раду радили:
«Що ж-то ми, браття, поробили —
Старую матку розгнівили,
- 55 Із отцевського двора зослали!»
Ей, то-то промовляє брат старший словами,
Обіллється гірко сльозами:
«Як-то, браття, мене господь милосердний карає:
Який я коштовний дом ізбудував!..
- 60 Громовим пожаром пішов!»
Брат середульший промовляє:
«Мене, браття, господь карає
Хлібом і сіллю,
І скотиною, і дитиною!»
- 65 Брат менший промовляє:
«Мене, браття, господь карає
У полі на роботі
І в путі в дорозі,
І у домі на мешканії!»
- 70 Ей, да ходімо то ми, браття, старої матки прохати,
Та старій матці в ноги впадімо,
Та старую матку в отцевський дом упросімо —
Та чи не буде нам господь милосердний годити?»
То так-то приходили,
- 75 Як соколи яснії прилітали,
Старій матці у ноги впадали:
«Ой іди ж ти, мати старая,
До нас проживати,
Отцевського хліба і солі із упокоєм уживати!»
- 80 «Ей, то-то ж, пани-молодці!
То треба ж отцеву молитву да матчину
Штити і поважати:
Бо отцева молитва і матчина
Ізо дна моря винімає.
- 85 Ей, хто отцеву молитву і матчину штить і поважає,
То тому господь милосердний помагає
У полі на роботі і в домі на мешканії,

І в путі в дорозі.
І на багаті літа,
90 І до кінця віка!»⁵.

VI

(Запись 1876 г. от И. Кравченко-Крюковского)

- 1 У святую неділеньку барзо рано-пораненько
То не сосна у бору зашуміла,
Як бідна вдова,
Стара жена,
5 З своїми дітками в домівці своїй гомоніла:
«Ой, сини ж мої, діти малії, як мені з вами вік горювати,
То як-то мені старенькій хліба й солі чужого заробляти,
Та вас годувати?!»
То бідна вдова, стара жена, чужого хліба-солі заробляла
10 Та своїх синів із малу до зросту годувала,
По наймах не пускала,
Чужим людям у руки на стираніє не давала, —
То ж то вона з ними при старості літ віку прожити мала.
То як стали удовині сини до свого розуму доходжати,
15 Стали собі молоде подружжя заніматися,
Стали свою матку рідненьку, удову стареньку, зневажати,
Стали її при старості літ у плечі торкати
І стали з неї насміхатись, із двора зганяти:
«Ой іди ти, мати,
20 На чужий двір проживати —
Нехай наші жінки молодії не будуть з тебе насміхатись
І дітки наші маленькі при старості літ тебе в плечі торкати».
То стара жена, бідна удова, тее зачуває,
До своїх синів словами примовляє:
25 «Ой, сини ж мої, діти молодії!
Стільки я з вами рік горювала,
Пучками та ручками хліб заробляла та вас годувала,
То я-то з вами прожити вік свій мала,
А тепер я чого од вас дождала?
30 Де мені тепер смерті дождати,
Де мого віку тепер докончати?!..»
То й у святую неділеньку барзе рано-пораненько
Бідна вдова, стара жена, з двора виходила,
Та за дрібними сльозами світа божого не видала.

⁵ А одначе не пішла вже: «Що ж, — каже, — тридцять чотири роки прожила, то вже не піду». — *Прим. певца.*

35 Обіллється вона гірко сльозами,
Удариться об поли білими рученьками,
Плаче-ридає, дрібними сльозами проливає,
А близький сусіда тее зачуває
Та з свого двора виходжає,
40 До вдови словами примовляє:
«Ой, удово старенькая, не плач, не журися!
Іди ти у мій двір проживати,
Будеш мені хатку промітати,
Будеш ти моїх маленьких діточок доглядати,
45 То буду я тебе, удову стареньку, почитати, шанувати й поважати!»
То стара жена, бідна вдова, на чужому подвір'ї дванадцять
літ проживає,
То всякий-то день дрібними сльозами проливає,
А синам, усім трьом удовиченкам, на своєму подвір'ї прожитку немає.
Став їх господь невидимо карати,
50 Ей, скотиною і дитиною побіждати.
Став старший брат сее замічати,
Що став господь і дуже їх обіжати.
Стали з вдовиченків і люди насміхатись.
То тоді старший брат тее зачуває,
55 Та до своїх братів словами промовляє:
«Ей, братіки мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Недобре ми собі учинили,
Що свою матку рідненьку прогнівили!
60 То добре ми собі, братіки, ізробимо,
Та до своєї матусі рідненької,
Удови старенької,
На чужий двір ходімо,
Та низенько до ніг упадімо,
65 Та свою матку рідненьку,
Удову стареньку,
У свій двір призовімо».
То в святую неділеньку барзе рано-пораненько
Не сизі орли заклекотали,
70 Як усі три вдовиченки на чужий двір прибували
Та до своєї матусі рідненької,
Удови старенької,
Шлички в руки поздіймали
Та низенько до ніг упали,
75 Та свою матусю рідненьку,
Удову стареньку,

- У свій дом прохали її і благали:
«Ой іди ж ти, мати,
В отцевський двір проживати
80 Та будемо ми свої жінки молодії навчати,
І будеш ти хліба-солі в своєму кутастві уживати,
То будемо ми тебе шанувати й поважати
І будем твоєї старості повік свій доглядати».
То стара жена, бідна вдова, тее зачуває,
85 До своїх синів словами примовляє:
«Ой, сини ж мої, діти молодії!
Що теперешнього часу,
Которий чоловік отцевську-матчину молитву забуває,
То його господь милосердний невидимо карає,
90 А який чоловік отцевську-матчину молитву споминає,
То йому господь милосердний і в полі, і в домі спомагає».
Вислухай, господи, у просьбах, у молитвах,
Дай, боже, люду царському,
Миру християнському
95 На многая літа,
До кінця віка!

VII

(Запись 1876 г. от Т. Магадина)

- 1 Була бідна-побідна вдова.
Не дробна птиця в гору ⁶ щебетала,
Як бідна вдова з двору виступала,
І к чужому дому приходжала,
5 Хліба-солі заробляла,
Усе вона дітей годувала,
Із малого росту до великого при собі держала,
У найми не пускала,
На чужі руки на стираніє не давала —
10 Усе доброго розуму дожидала.
Удова доброго розуму дождала — синів подружила.
Як стали сини до доброго розуму доходжати,
Стали з старої неньки насміхати,
Стали з свого дому в чужий дом ізсилати:
15 «Іди ж ти, мати,
У чужий дом пробувати,
Нехай ми не будем у себе супереки мати,

⁶ Бору.— Прим. составителя.

- Нехай не будем жен страхати
І малих дітей лякати».
- 20 То вже у неділю рано-пораненьку, до схід сонця удова
з двору виступає,
Гірко сльозами ридає,
За сльозами світа божого не добачає,
На ворота спотикає.
Старший син сидить та віконця кватирку 'дсуває,
- 25 Іще й з старої неньки наспіхає,
До свого браття словами промовляє:
«Друзі, пани-молодці, десь наша мати старая
Превеликого гріха не знала,
Що в неділю рано-пораненьку, до схід сонця горілки напилася,
30 На ворота звалилася».
- Чужа-чужина,
Близька сусіда, молодая челядина,
До вдови приступає,
За руки хватає,
- 35 Од сиріє землі зводжає.
Удова промовить словами:
«Ти, чужая-чужино, близька сусідо!
Прийми мене, удову стареньку, до свого дому пробувати,
Буду тобі при старості літах сіни-хату вимітати
40 І малих дітей доглядати».
- То вже чужа-чужина,
Близька сусіда, молодая челядина,
Промовить словами:
«Іди ти, вдово старенька, до мого дому пробувати.
- 45 Не будеш ти при старості літ хату вимітати
І малих дітей доглядати,
Тільки будеш мене, молодого челядина, до доброго розуму
приводжати».
- Скоро стала удова в чужий дом прибувати,
Хліб-сіль заживати,
- 50 Став господь удовиних синів видимо карати,
Громовим огнем палити.
Старший брат меншому в ноги впадає:
«Ей, то, братця, друзі, пани-молодці!
То вже ми стару неньку з свого дому зослали в чужий дім
55 Хліба-солі заживати.
- Який я коштовний дом ізбудував —
Господь мене покарав,

- Громовим огнем спалив».
Стали з братів куми-побратими насміхати:
- 60 «Десь в удовиних синів хліба-солі немає,
Що вони у чужий дом неньку заслали хліба-солі заживати».
Старший брат меншого брата посилає:
«Пійди ти, брате, до чужого дому
І якби ти стару неньку у свій дом мог упросити».
- 65 То вже менший брат з двору виступає,
К чужому дому приходжає,
Старій неньці у ноги впадає,
Гірко сльозами ридає:
«Іди ж ти, мати,
- 70 До нашого дому пробувати,
Бо не можемо без тебе щастя й долі собі мати.
Будемо, мати,
Жен страхати
І малих дітей лякати,
- 75 І тебе при старості літях штить-поважати».
То вдова не мало у чужім домі пробувала —
тридцять літ і чотири,
Ні у кого вона кривди собі не мала.
Із чужого дому виступала,
До творця руки здіймала,
80 І творця благала:
«Боже милий і всі святії!
Поможіте у двір уходіти,
Своїх синів до доброго розуму приводити».
Скоро стала удова старенька у своєму домі пробувати,
- 85 Тогда стали удовині сини у своєму домі хліб-сіль мати.
Стали брати промеждо собою промовляти:
«Хто стару неньку штить-поважає,
Тому господь помагає,
Щастя й долі посилає
- 90 І у полі, і в домі, у путі і в дорозі».
Люду царському
І народу християнському,
Усім головам вислухащим
Од на многая літа,
- 95 До кінця віка!

VIII

(Запись 3 мая 1899 г.)

- 1 Ой не дібрава зашуміла,
Як удова стара з своїми дітками маленькими
В своєму дому гомоніла.
Мала собі вдова три сини,
5 Як яснії, гласнії соколї.
Вона ж годувала, до зросту в найми не пускала,
Вона ж своїй головонці, при старості літ,
При їх житія сподівала.
Стали сини до розуму доходжати,
10 Стали молоді [!] подружжя принімати, —
Зараз стали матір старую на сміх подоймати,
Зараз стали матері, старій удові, хлібом-сіллю нарікати,
З домівки її зсилати:
«Іди ж ти, нене, пріч од мене,
15 Будуть, нене, гості в мене —
Царі і князі, будуть пити-гуляти,
Будеш ти, мати старая, у порога у нас стояти,
Я ж за своєю гордошчу не знатиму,
Як тебе називати уже і матір'ю».
20 То вдова тоє зачуває і з двора сходжає,
По вулиці склоняє-валяє,
За своїми дрібними сльозами світу божого не видає,
Своїх синів збарзе зневажає,
Кляне-проклинає:
25 «Ой, сини ж мої, сини,
Три, як яснії, гласнії соколї!
Бодай же ви щастя-долі не мали,
Як ви мене з домівки зіслали, —
Що я рúчками та пучками хліба-солі заробляла,
30 Та вас годувала,
А тепер хоч би я в вас в тихомирстві вже посиділа!»
Близькі сусіди поглядали:
«Ой, вдóво, старая мати, іди в наш дом чужий проживати,
Будеш ти наших маленьких діток доглядати».
35 А та вдова тоє зачуває,
У чужий дом входжає,
Живе-проживає,
Хатку помітає, лавкі помиває,
На ранній зорі і на вечірній спочивання собі ніколи вже не має.

- 40 Которії в них пили та гуляли,
За ворота вийшовши, їх осуждали:
«Братіки милі, голубоньки сиві!
Стілько ж ми в вас п'ємо та гуляєм,
Одчого ми старої матері в вічі видом не видаєм?
- 45 Чи ви її завдали, чи ви її запродали,
Чи вона в вас хліб-сіль переїла,
Чи вона вас при старості літ осудила?»
Старший брат тоє зачуває,
До утрені божествénної походжає.
- 50 Утреню божествénну одслухає,
До господи прибуває,
До братів словами промовляє,
Сльозами обливає:
«Братіки милі, голубоньки сиві!
- 55 Нуте думати-гадати,
Як би нам старую мати в свій дом увійськати—
Став нас господь видімо карати,
Не стало в нашім домі порядків доставати».
Скоро в третім дворі напитали,—
- 60 У хату входжали,
Словами промовляли,
Сльозами обливали,
Неньку стареньку прохали і благали:
«Ой, мати старая, іди в свій дом проживати,
- 65 Будем тебе хлібом-сіллю годувати,
Будем свої маленькі дітки спиняти,
Будем тебе штити, шанувати і поважати»..
Як-то вдова кляла-проклинала,—
А ще ж подумала й погадала,
- 70 Зо дна моря винімала
І од гріхів одкупляла...
Которий чоловік отцевську й матчину молитву штить,
шанує, поважає,
То отцевська-матчина молитва зо дна моря винімає
І од великих гріхів душу одкупляє,
- 75 До царствія небесного проводжає.
То нам годиться тоє спам'ятати,
За котрими молитвами стали ми хліба-солі споживати.
Дай же, боже, миру царському і народу християнському,
І сьогодні вашій милості,
- 80 Всім на здоровіє, на многіє літа мати.

ІХ

(Запись 21 декабля 1901 г.)

- 1 То ж то не зелена діброва зашуміла,
Як то стара одова
[З] своїми з дітками, з маленькими
[У] своєму дому раніше всіх гомоніла.
- 5 Мала вона в себе трої сина,
Як три гласні, ясні сокола.
Вона своїми пучками та ручками
Хліба-солі заробляла
Та їх годувала;
- 10 І чужим рукам до зросту
У найми не пускала.
Вона своїй головонці,
При старості літ,
При їх прожиття сподівала.
- 15 Скоро стали ті три сини
До розуму доходжати,
Тоді стали молодії
Подружжя принімати.
Скоро стали молодії жени
- 20 Стару матір одову
На сміх уже підіймати.
Стали ті три сини
За хліб, за сіль укоряти,
Із домівки уже зсилати:
- 25 «Іди ж ти, наша мати,
З нашого дому проживати —
Будуть у нас гості
Пити і гуляти.
Ти будеш, мати старая,
- 30 У порога стояти,
Ми тебе не будем знати
За своєю гордошчу,
Як тебе назвати
Уже „мати“».
- 35 То старая одова зачуває,
Із двору ісходжає,
За дрібними сльозами
Світа божьяго не видає.
Вона по вулиці валяється,

40 Та кождому склоняється;
 Та вже ж до одовиноного серця
 Велика тоска прилягає.
 Близькі сусіди на то же поглядали,
 Словами промовляли:
 45 «Старая одова,
 Чужая мати!
 Іди ж ти у наш дом
 Жити-проживати —
 Будеш ти наших дітей
 50 Доглядати,
 Будем тебе при старості літ
 Хлібом-сіллю годувати».
 То стара одова зачуває,
 У чужий дом уходжає,
 55 Хату підмітає,
 Дітей доглядає.
 Вона собі на ранній зорі
 І на вечірній спочивання
 Ніколи в себе не має.
 60 Вона своїх синів
 Кляне-проклинає:
 «Ой, сини, мої сини,
 Як три гласні, ясні соколи!
 Бодай ви собі щастя-долі
 65 До віку не мали,
 Як ви мене при старості літ
 З домівки зіслали!
 Як я пучками та ручками
 Хліба-солі заробляла
 70 Та вас годувала,
 А тепер я
 Хоч би не пила і не їла,
 Хоч би я при старості літ
 Покой іміла».
 75 Которі в них гості
 Пили і гуляли,
 А вийшедши за ворота,
 Та їх осуждали:
 «Братіки милі, як голубоньки сиві!
 80 Скільки ми у вас п'ємо і гуляємо,
 Чом же вашої старої
 У вічі виду не видаємо?

Чи ви її запродали,
Чи ви її завдали,
85 Чи вона в вас хліб-сіль переїла,
Чи де вона вас тепера
При старості літ осудила?»
То найменший брат [зачуває] ⁷,
До утрени божественної одходжає,
90 Божі слова вислухає,
До господи прибуває,
До братів словами промовляє:
«Братіки милі, як голубоньки сиві!
Нуте думати-гадати,
95 Як би нам свою матір
[У] свій дом обійськати».
То ж то не три орли заклектали,
А то три сини по чужих дворах пробігали,
Неньку стареньку шукали і питали.
100 Скоро напитали в четвертім дворі.
У чужий дом уходжали,
Неньку стареньку
Прохали і благали:
«Старая одово, наша мати,
105 Іди ж ти в свій дом
Жити-проживати.
Будем молодих жен спиняти,
Малих діток научати,
Тебе, стара мати,
110 При старості літ
Хлібом-сіллю годувати,—
Бо став же нас господь
З небес карати,
Став і в полі, і в домі
115 Хліба-солі уменшати.
Стали з нас люди насміхати,
Що без тебе, стара мати,
Не стало в нас порядку доставати».
То стара одова зачуває,
120 Словами промовляє:
«Сини мої, сини,
Як три ясні, гласні соколи!

⁷ Строки 88—96 Остап обыкновенно для краткости пропускает. — Прим. собири-теля.

- Тепер ваша душа гріхів
Однині і до віку не одкупиться.
125 Очі мої на вас не зоглянуться,
Бо не так-то отцевську,
Матчину молитву розгніввити,
Як її тепер упросити».
Бо так-то стара одова
130 Кляла-проклинала...
Подумала-погадала,
І ще ж таки милосердія мала,
Бо отцевська-матчина молитва
І в купестві, і в ремеслі,
135 І на полі, і на морі
На поміч помагає.
Зо дна моря душі винімає,
Од великих гріхів одкупляє,
До царствія небесного приводжає.
140 Даруй же, боже, миру царському
І народу християнському
На здоровіє, на многая лета.

Х

(Запись 1904 г.)

- 1 У святую неділеньку рано-пораненьку,
То не сиза зозуля кувала,
Не дрібна птиця щебетала,
Не у борі сосна зашуміла,
5 То бідна удова у своєму дому з своїми дітьми го...гомонила.
Та ручками-пучками хліб-сіль дробляла,
Та все синів годувала, та у найми не пускала,
Чужим людям на потал не давала,
І на стираніє ручок не подавала.
10 Ой та все всевишняго господа-творця прохала:
«Поможи мені, господи, синів погодувати,
Та розуму подоводити й дома построїти,
І їх подружити».
Ой то скоро бідна вдова їх возростила
15 І грамоті повчила, і дома построїла, і їх по...подружила
Як стали сини жити-проживати, стали в себе різні монетки мати,
Стали молодих княгинь до себе заручати,

- Стали бідну удову з свого подвір'я зси...зсилати:
«Ой та іди ж ти, вдове старая,
20 Куди-небудь проживати,
Бо будуть до нас гості-панове заїжджати,
Будуть пить-гуляти, то тут тобі спокою не...не буде.
Бо будуть у синіх каптанах, у китаєвих штанях,
А ти будеш у сірім ряжині між нами проходжати,
25 Будеш нас острамляти,
Як-то нам своїми очима на тебе о...осмотряти».
Ой то бідная вдова про тебе зачуває
І словами промовляє,
І сльозами проливає.
30 Що мовить словами, обіллється дрібними сльозами:
«То я вас, сини, годувала, як камні глотала,
А чого тепер од вас діждала?»
А в святую неділеньку рано-пораненько,
Не в усі дзвони дзвонять,
35 А то сини свою неньку, свою стареньку, із подвір'я го...гонять.
Ой то старший за руку веде,
А середущий у плечі випихає,
А найменший ворота одчиняє
Та бідну кляне-про...проклинає:
40 «Гей, та іди ж ти, удове старая, куди-небудь проживати,
Бо нам невдобна,
Бо ти робить діла не способна.
Оце ж тобі шлях-дорога широка і довга».
Ой пішла ж то бідна удова, плаче,
45 Стежки не баче, спотикається,
А сидить найменший син край віконця на...насміхається:
«Ой подивіться, хлопці, панове-молодці, як наша мати на старість,
Чи ума лишається, чи вона напивається,
Що попід тиним хи...хиляється».
50 Ой то середущий син обізвався:
«То ж наша мати не напивалась, ні ума не лишалась,
А то вона на старість із сил вибивається, що попід тиним
хи... хиляється».
Гей, то іде чужая-чужинина, молодая челядина, питається:
«Чого ти, бідна вдова, тут ходиш-блукаєш,
55 Чом не йдеш до синів проживати?
Будеш своїм синам угождати, до смерті про...проживати».
«Ой ти, чужая-чужинина, молодая челядина,
Нащо ти мене питаєшся? Не маю у своїх синів проживати,
То буду тобі повік угождати».

- 60 Гей, чужая-чужинина, молодая челядина,
Ворота одчиняє,
Бідну вдову до себе созиває:
«Ой іди ж ти, вдове, до мене проживати,
Не будеш мені сіней, хати вимітати,
- 65 Тільки будеш дітей доглядати
І мені, молодому челядині, порядок да...давати.
Буду тебе за рідну неньку почитати
І до смерті годувати,
І до життя доглядати, і повік свій будеш у мене про...проживати».
- 70 Ой то бідна удова у чужом-чужинині,
Молодої челядині, проживала тринадцяти года.
А на чотирнадцятому годі
Стала хуртовина наступати,
Стала удовиченків побивати:
- 75 То перва хуртовина дома попалила,
А вторая у полі хліб побила,
І нічого у полі і в домі не остановила.
Ой як стали удовиченки жити-проживати,
Не стали у себе нічого мати, стали дрібні сльози проливати,
- 80 Що мовлять словами, обіллються дрібними сльозами.
А в святую неділеньку рано-пораненьку,
Не в усі дзвони-то дзвонять,
А то про удовиченку усі люди та й говорять.
Ой то гості-панове пили-гуляли,
- 85 І за двір виїжджали
І удовиченку висміяли,
Що, мабуть, у їх хліба-солі не стало, що вони неньку, удову стареньку,
Із свого подвір'я і...ізослали.
Ой у святую неділеньку рано-пораненьку,
- 90 То не сизі орли заклотали,
Як три брата удовиченки од сна вставали,
Біле лице промивали і молитви сотворяли.
Що мовлять словами, обіллються дрібними слі...сльозами.
Що старший син мовить словами,
- 95 Обіллється слізними сльозами:
«Ой, брате мій середущий,
Брате найменший, та негарно ми всі утрюх ізробили —
Гей, то ми свою неньку, удову стареньку,
Із свого подвір'я ізослали.
- 100 Ой ходімо тепер перед богом і перед людьми
Гріх-страм потерпімо,
Свою неньку, удову стареньку, до себе упросімо».

- Ой то скоро шапки у руки забрали
І на коліна впали,
105 І свою неньку, удову стареньку, до себе про...прохали:
«Гей, та іди, ненько, удова старенька, до нас проживати,
То будем жінок спиняти
І дітей научати,
І тебе за рідну неньку почитати,
110 Чи не перестане нас господь хоч мало-немного то...то й карати».
Гей, то бідна удова на сльози не вдаряла,
Словами промовляла,
Що мовить словами, обіллється дрібними сльозами:
«Ой то як я вас, сини, годувала,
115 Як камні глодала,
А чого тепер од вас діждала,
Що на чужому подвір'ї проживаю?
То буду я на чужому подвір'ї помирати».
То бідна удова на чужому подвір'ї померла.
120 Ні слава, ні пам'ять тайно не пройдуть,
А тільки пройшла та слава, чи пам'ять,
Між царями
І між князями,
І між православними християнами.

XI

(Запись 1908 г.)

- 1 Ой не діброва зашуміла,
Як удова старая
З своїми дітками маленькими
У своєму дому гомоніла.
5 Мала собі вдова три сини,
Як яснії, гласнії соколи;
Вона ж годувала,
До зросту у найми не пускала,
Ой вона ж своєю головонці при старості літ
10 При їх житія сподівала.
А скоро стали сини до розума доходити,
Стали молоде подружжя принімати,
Зараз стали матір, стару вдову,
На сміх підіймати.
15 Зараз стали матері, старій вдові,
Хлібом-сіллю дорікати,

Із домівки ізсилати.
«Іди ж ти, нене, пріч від мене!
І будуть, нене, гості в мене—
20 Царі та князі,
Будуть пити-гуляти,
Будеш ти, мати старая,
У порога геть стояти.
Ой то я ж тебе не знатиму,
25 За своєю гордощею,
Як тебе назвати вже й „мати“!»
А та вдова се зачуває,
З двора сходжає,
По вулиці склоняє-валяє,
30 За своїми дрібними сльозами
Світа божого не видає:
«Що великая туга коло мого серця,
Мов хто ножем пробиває».
Близькі сусіди поглядали:
35 «Ой, удово, старая мати,
Іди в наш чужий дом проживати!
Будем тебе хлібом-сіллю годувати,
Будеш ти наших маленьких діток доглядати».
А вдова те зачуває,
40 У чужий дом уходжає,
Живе-проживає,
Хатку помітає,
Лавки помиває,
Ой на ранній зорі, на вечірній
45 Спочивання собі
Ніколи вона вже не має;
Ой своїх синів збарзе зневажає,
Кляне-проклинає:
«Ой, сини мої, сини,
50 Три, як яснії, гласнії соколи!
Ой бодай ви однині до віку щастя-долі не мали,
Як ви мене при старості літ
З домівки зіслали!
Що як я ручками та пучками
55 Хліба-солі заробляла,
Та вас годувала,—
А тепер хотя б ні пила, ні їла,
Хотя б у вас в тихомирстві ще посиділа».
Та которі в них пили та гуляли,

60 За ворота вийшовши, їх осуждали:
«Братіки милі,
Голубоньки сиві!
Скільки ми в вас п'ємо та гуляємо,
Ой чому ми старої матері
65 Ой у вічі [видом не видаємо?]
Чи ви її завдали,
Чи ви її запрóдали?
Чи вона в вас хліб-сіль переїла,
Чи вона при старості літ
70 Де вона вас осудила?»
А старший брат те зачуває,
До утрени божественної одходжає,
Утреню божественну вислухає,
До господи прибуває,
75 До братів словами промовляє:
«Братіки рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Нуте ж думати-гадати,
Як би нам стару матір
80 У свій дом обіськати.
Став нас господь видімо карати,
Став у полі і в домі
Хліба-солі вменчати, —
Чи не стало без старої матері
85 Порядків у нас доставати?»
І то не орли заклекотали,
Як три вдовиченки старої матері
Шукали та питали.
А скоро в третім дворі напитали,
90 У хату входжали,
Словами промовляли,
Сльозами обливали, —
Неньку стареньку
Прохали та благали:
95 «Ей, мати старая,
Іди в свій дом проживати!
Будем тебе хлібом-сіллю годувати,
Будем свої маленькі дітки спиняти,
Будем тебе штити, шанувати й поважати».
100 А та вдова те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:

- «Ой, сини ж мої, сини,
Три, як ясний, гласний сокóли!
105 Ой не так-то отцевську-материну молитву упросити,
Як її розгнівити;
Ваша душа однині і до віку
Гріхов не одкупиться,
Очі мої на вас не зоглянуться!»
110 Як-то вдова кляла-проклинала,
І ще ж подумала й погадала...
[Зо дна моря] винімала,
Від великих гріхів одкупляла,
До царствія небесного приводжала.
115 Ой котрий чоловік отцівську-материну молитву
Штить, шанує, поважає,
То отцівська-материна молитва
Зо дна моря винімає,
Від великих гріхів одкупляє,
120 До царствія небесного приводжає.
Нам годиться тее спом'ятати,
За котрими молитвами
Стали ми хліба-солі поживати.
Дай же, боже, миру царському,
125 Народу християнському
Од сьогодні всім на здоровіє,
На многая літа,
Многая лета!

XII

(Запись 1909 г.)

- 1 Ой у святу неділеньку
То рано-пораненько,
То не сива зозуля кувала,
Не дробна птиця щебетала,
5 А не в борі сосна зашуміла,
Як-та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла.
Ой та ручками-пучками
А хліб-сіль роздробляла,
10 Та все синів годувала,
А й у найми не пускала,

- Чужим людям на поталу не подавала.
Ой чужим людям на поталу не давала,
Та все всевишнього господа, творця, прохала:
- 15 «Ой поможи ж ти мені, господи,
Синів погодувати,
До розума подоводити,
І дома їм построїти,
І їх подружити».
- 20 Ой то бідна вдова
А скоро їх возростила
І грамоти повчила,
До розума подоводила,
Дома їм построїла
- 25 І їх подружила.
Як стали сини жити-проживати,
То стали в себе різні [?] маєтки то мати,
Та стали молодих княгинь
За себе заручати,
- 30 То стали бідну вдову
А з свого подвір'я ізсилати:
«Ой то іди ж ти, мати, куда-небудь
Собі проживати!
Бо будуть до нас
- 35 Гості-панове наїжджати,
Та будуть пити-гуляти,
А тут тобі спокою то й не буде.
Бо будуть у нас
У синіх каптанах,
- 40 В китаєвих штанах,—
А ти будеш у сірій сімряжині
Міждо нами проходжати,
Та будеш наших дітей оскорбляти,
Жінок зневажати,
- 45 Як-то нам на тебе своїми очима
Хоч тяжко та важко й оскорбляти».
Гей, то бідна й удова
А се зачуває,
Словами промовляє,
- 50 Сльозами проливає...
Ой що мовить словами,
Обіллється дрібними то й сльозами:
«Як-то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,

- 55 А чого тепер собі од вас діждала,
Що йти на чуже подвір'я проживати...»
Гей, то в святу неділеньку,
То рано-пораненько,
То не в усі то дзвони дзвонять,
60 А то сини свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвір'я то ізгонять.
Що старший за руку веде,
Середущий у плечі випихає,
65 А найменчий ворота одчиняє,
Єї бідну клене й проклинає:
«Ой іди ж ти, мати,
Куда-небудь собі проживати,
Бо ти нам не вдобна,
70 Проти діла не способна.
Отсе ж тобі шлях-дорога
Широкая й довга!»
Ой то пішла то бідна вдова,
А плаче, — стежечки не бачить,
75 Потикається,
А то ще ж то найменчий син
Край віконечка
Насміхається:
«Гей, то дивіться, хлопці, панове-молодці,
80 Як-то наша мати [потикаєть]ся,
Чи вина напивається,
Чи ума лишається,
Що попід тинном хиляється».
Ой середущий син обізвався:
85 «Ой, брати ж то рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Гей, то ж наша мати ні вина не напивала,
Ні ума не лишала,
А то вона [в роскоші та в щасті]
90 Слізьми запивається,
Що попід тинном хиляється».
Ой то пішла то бідна вдова,
А плаче — стежечки не бачить,
Потикається...
95 А й ще чужа-чуженина,
Молода челядина,
А з божого дому питається.

- «Ей, чужа-чуженино,
Молода челядино!
- 100 Та нащо ти мене питаєш?
Возьми ж ти мене
На своє подвір'я!
Буду тобі сіни-хату вимітати,
Та буду діток доглядати,
- 105 Тобі, молодому челядину,
Порядок то й давати».
Ей, то чужа-чуженина,
Молода челядина,
Ворота одчиняє,
- 110 Бідну вдову до себе зазиває:
«Ой іди ж ти, вдово,
До мене проживати,
Не будеш ти мені
Сіней, [ані] хати замітати:
- 115 Та й тим ти будеш
Діток доглядати,
Мені, молодому челядину,
Порядок то й давати.
Ой то буду тебе за рідну неньку почитати,
- 120 Буду тебе до смерті годувати,
Тим ти будеш у мене
По свою жизнь проживати».
То бідна вдова
А в чужої-чуженини,
- 125 Молодої челядини, проживала
Аж тринадцять а три роки.
На чотирнадцятому році
Та стали хуртовини наступати,
Та стали вдовиченків побивати:
- 130 Що перва хуртовина
Дома попалила,
А друга хуртовина
Скотину поморила,
А третя хуртовина
- 135 У полі й у домі
Та хліб побила,
А нічого в полі й у домі
Не й остановила.
Як стали вдовиченки жити-проживати,
- 140 Не стали в себе нічого мати,

- То стали двори бур'янами заростати;
Не стали люди поважати,
Не стали гості-панове
До їх заїжджати,
145 До себе зазивати;
Не стали куми-побратими [навіщати],
Хоч стало тяжко та важко
На світі проживати.
Гей, то в святу неділеньку,
150 То рано-пораненько,
То не в усі то дзвони дзвонять,
А то про вдовиченків,
Все люди то й говорять.
А в святу то неділеньку,
155 То рано-пораненько,
То не сизі орли засвистали,
Як ті бідні вдовиченки
Од сна вставали,
Біле лице промивали,
160 Та божі молитви сотворяли.
Ой що мовлять словами,
Обіллються дрібними то й сльозами.
Ой що старший син то мовить словами,
Обіллється дрібними сльозами:
165 «Ой, брате середущий
І брате мій найменчий!
Негарно ми всі втрюх то й зробили...
Що ми свою неньку,
Удову стареньку,
170 А з свого подвір'я зослали...
Ходім тепер перед богом, перед людьми,
А гріх-страм потерпімо,
Свою неньку,
Вдову стареньку,
175 На своє подвір'я й упросімо!
Ой чи не прийде то наша мати
До нас проживати.
Бо вже нам тяжко та важко
На світі пробувати».
180 Ой то скоро шапки в руки забрали,
На коліна й упали,
Свою неньку,
Вдову стареньку,

- До себе [жити закликали]:
185 «Ой іди ж ти, ненько,
До нас проживати!
Будем тепер дітей навчати,
Жінок спиняти,
Тебе за рідну неньку почитати».
- 190 Ой то бідна вдова
А те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами проливає.
Що мовить словами,
195 Обіллється дрібними то й сльозами:
«Як-то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А чого тепер собі од вас діждала,
Що на чужому подвір'ї проживаю?
- 200 Ой не піду я до вас, сини, проживати,
Щоб ваших дітей не оскорбляти,
Жінок не зневажати,
Щоб вам не тяжко та не важко було на мене
Своїми очима й оскорбляти».
- 205 Ой то бідна вдова добре [знала, бо вже] виділа;
Ой на коліна й упадала,
Руки вгору підіймала,
Молитви сотворяла,
А своїх синів то прощала.
- 210 Як стала синів прощати,
То став їх господь милувати:
Стали люди поважати,
То стали куми-побратими [навіщати];
А бідна вдова на чужому подвір'ї проживала.
- 215 На чужому подвір'ї проживала
І на чужому подвір'ї помирала.
Ой то тільки бідної вдови,
А прийшла то слава, її пам'ять,
Міждо царями,
220 Міждо князями,
Міждо православними християнами.
Ой то її слава! —
Ой сотвори-то, господи, їй вічну пам'ять,
А всім слухаючим головам,
- 225 Пошли їм, боже,
На многая літа!

XIII

(Запись 12 февраля 1930 г.)

- 1 Ой не зелена діброва шуміла,
Як удова, стара мати,
В своєму дому з своїми дітками гомоніла.
Ой міла вона собі три сини,
5 Як три гласні ясні соколї.
Вона кусок хліба відробляла
Та своїх дітей годувала,
Та при старості ж літ і спожитія мала.
Стали сини до розуму доходжати,
10 Стали собі молоде подружжя принімати,
Стали вдову, стару матір,
На сміх сподоймати
І за хліб, за сіль докоряти,
І з домівки зсилати:
15 «Ой іди, нене, пріч від мене,
Бо будуть гості у мене,
Будуть царі та князі
Пити та гуляти,
А я тебе за своєю órдоцю
20 Не знатиму, як назвати уже й „мати”».
То вдова ті слова зачуває,
Все плаче-ридає,
Із двору ісходжає,
По вулиці валяється і склоняється,
25 За дробними сльозами
Світа божого не видає.
А близькії сусіди на вдову поглядали,
Словами промовляли:
«Ой, удово-вдово,
30 Чужая ти мати!
Іди до нас жити-проживати,
Ми тебе будем штити й шанувати,
Будеш у нас лавки помивати, хатки помітати,
Маленьких діток доглядати».
35 То вдова ті слова зачуває,
У чужий двір входжає,
Лавки помиває,
Хатки помітає,
Маленьких діток доглядає,

- 40 З ранньої зорі до вечірньої спочиванія не має.
Которі пили та гуляли,
Вийшли за ворота, їх осуждали:
«Братіки рідненькі,
Як голуби сивенькі!
- 45 Що ми в вас що пили та гуляли,
А старої матері у віч-вічѡм не видали.
Чи ви її завдали, чи запродали,
Чи вона в вас хліб-сіль переїла,
Чи при старості і где осудила?»
- 50 Старший те зачуває,
Словами промовляє:
«Братіки милі, як голуби сиві!
Треба нам добре дбати,
Стару матір в свій дом розшукати,
- 55 Бо стає нас господь видимо карати
І стають нас люди на сміх спідіймати,
І стає в нас в полі хліба-солі не хватати,
І стає в нас в домі порядку не хватати».
То ж не три орли заклектали,
- 60 Як три сини старої матері шукали та питали.
Недалеко й напитали —
В третьому дворі нашукали.
У чужий дом входжали,
Словами промовляли,
- 65 Сльозами проливали,
Удови, старої матері,
Прохали та благали:
«Ой, удово-вдово, стара мати!
Іди до нас жити-проживати,
- 70 Ми тебе будем штити-шанувати
І будем жінок сопиняти,
Маленьких діток научати».
То вдова ті слова зачуває,
Плаче-ридає:
- 75 «Ой, сини мої, сини, як три гласні ясні соколї!
Бодай ви щастя-долі не мали,
Як при старості літ з домівки зіслали!
Хоть би я в вас ні жила, ні їла,
Хоть би в тихомирстві посиділа».
- 80 То вдова кляла-проклинала,
А іще милосердія мала,
До бога руки простягала,

Бога прохала та благала.
Хто отцовську-матерну молитву штить-шанує,
85 Отцовська-матерна молитва
На полі і на морі,
В купецтві і в ремесстві
Всегда на поміч помагає.
Дай, боже, царствію
90 Народу християнському
На многа літа мати.

XIV

(Запись 5 августа 1946 г.)

1 Гей, як на славній Україні,
В славнім городі Крилові,
Там жила стара жона, удова,
Та мала собі три сини,
5 Як ті ясні соколи.
Та вона їх із малих літ
Кохала, доглядала,
Пучками та ручками хлібець заробляла,
У найми не пускала,
10 Чужим рукам на потирання не давала.
Та усі вони поросли,
Всі до розуму дійшли;
І коні посідали,
І на ринок криловський проїжджали.
15 І на ринку криловському проїжджали,
Так ні худого, ні доброго не видали.
Да в свою домівку приїжджали,
Да не велику зазнобу⁸ вчиняли,—
Свою матір стареньку
20 З хати виганяли:
«Та йди ж ти, мати,
Од нас куди-небудь проживати,
Хліба-солі з упокоєм уживати,
Бо як будуть у нас жени молодії
25 І діти малії,
То будеш ти їх клясти-проклинати,

⁸ Драку, то випили на базарі.— *Прим. певця.*

Лирник А. Гребень. Фото

- То не будуть вони щастя-долі мати».
Да мати старенька сее зачуває,
До своїх синів словами промовляє:
- 30 «Ой, сини ж ви мої,
Діти молодії,
Да скільки рік я над вами горювала,
Пучками та ручками хліба заробляла
Та вас годувала,
- 35 Та у найми не пускала,
Та чужим же рукам на потирання не давала,
А тепер чого це на старість од вас дождала,
Що нігде мені свої старості докончати,
Смерті-паметі дождати».
- 40 А в неділю рано-пораненьку
Та до церков дзвонять,
А сини матір з хати вигонять.
Самий старший син ворота одчиняє,
А середульший син на дороженьку справляє,
- 45 А найменший син матір в плечі випихає ⁹.
Да іде ж мати старенька з двору, спотикається,
За сльозами світу божого не видає,
Да своїх синів кляне
Да проклинає:
- 50 «Ой, сини ж ви мої,
Бідні удовиченки!
Да бодай же вас побило три недолі:
Щоб перва вас недоля побила —
Щоб бог хліба не вродив,
- 55 А друга недоля вас побила —
Щоб ваш скот погиб,
А третя недоля вас побила —
Щоб ви в своїй домівці
З своїми женами молодими на промешканіє
- 60 Щастя-долі не мали».
Да вийшов же з хати близький сусіда,
Да бере за руку удівоньку стареньку:
«Да йди ж ти, бідна удівонько,
До мене проживати,
- 65 Да будемо ми тебе шанувати-поважати,
Да будеш ти наших діток доглядати,
Да нас на все добре научати».

⁹ Чи пихає, все одно. — Прим. певца.

- Да живуть бідні вдовиченки
Не год і не два,—
70 Да перестав же їм бог хліб родити,
Да не стали ж вони з своїми женами молодими
Собі щастя-долі мати.
А в неділю рано-пораненьку
Да до церков дзвонять,
75 А сини, бідні вдовиченки, в своїй домівці гомонять.
Да самий старший син словами промовляє:
«Ой ходімо, брати мої, у чужий двір матері прохати,
Чи не перестане нас бог карати».
Да й пошли ж вони в чужий двір матері прохати:
80 «Да йди ж ти, мати,
До нас проживати,
Хліба-солі з упокоєм уживати,
Чи не перестане нас бог карати,
Да не будемо ми на тебе нарікати».
85 Да мати старенька цее зачуває,
На колінах упадає,
Руки вгору підіймає
І господа милосердного прохає та благає:
«Да не услиш ти, господи, клятьби мої,
90 Що я своїх синів кляла-проклинала,
Да то ж я в своїй голівонці
Великий прасунок ¹⁰ мала».
Да пішла бідна удівонька
До своїх синів проживати,
95 Да став їм бог помогати:
Да став їм бог хліб родити,
Да став їх скот плодитись,
Да стали ж вони в своїх домівках
З своїми женами молодими
100 Щастя-долю мати.
Да стали їх люди знати,
Добрим словом покликати.

¹⁰ Це таке якесь слово... Зло. «Прасунки тебе беруть»,— кажуть.— *Прим. певца.*

I

(Запись 1805 г.)

- 1 На черномъ море,
На бѣломъ камени,
Сидитъ ясенъ соколъ,
Квилить, дуже проквиляетъ,
- 5 На Чорное море испилня поглядаетъ,
Что на Чорномъ море не добре починаетъ:
На святомъ небѣ всѣ звезды помрачило,
Половина мѣсяца въ тьму вступило,
Изъ чистаго поля буенъ вѣтеръ повѣваетъ,
- 10 На Черномъ море супротивну валечну філю изрываетъ...
Скоро супротивную валечну філю сорвало,
Козацкое судно на три части розбивало:
Первую часть отбило,
Въ дунайское гырло забило ¹,
- 15 А другую часть отбило,
Въ Арапскую землю заносило,
Третію часть середъ Чорнаго моря потопило...
На той части потопаютъ триста пятьдесятъ козаковъ,
Межъ ними безъ старшины козацкой не бывало,
- 20 Только былъ одинъ старшій старшиною Грицко Зборовскій, *
Гетманъ запорожскій Коломіенко, *
А другой былъ старшиною Алексѣй Поповичъ Пирытинскій, *
Козаче войсковый,
Писарь лійстровый.
- 25 То якъ стало судно потопати,
Сталъ Грицко Зборовскій на чердакъ выходати,
Сталъ словами промовляти:
«Козаки, панове-молодцы!
Который межъ вами козакъ найбільшій грѣхъ соби мае,
- 30 Може черезъ того наше судно козацкое потопае,
То добре вы, братця, дбайте,
Милосердному Богу, и Черному морю и всему выйску днѣпровому,
и мнѣ, атаману кошевому, грѣхъ свой откривайте:

¹ «Чортове окно». — Прим. записавшего думу.

- Нехай вы будете одинъ въ море потопати,
За собою войска козацкого, запорожскаго не занапащати!»
- 35 То всѣ козаки замолчали,
Бо ни одинъ в грѣхахъ не чували,
Тылько обызвется одинъ Алексѣй Поповичъ пирятинскій,
Козаче высковый,
Писарь лійстровый:
- 40 «Добре вы, братцы, дбайте,
Изъ мого тугого лука шелковую тетиву изнимайте,
Назадъ мнѣ руки козацкіе завяжите,
До шеи тяжкій камень привяжите,
Чернымъ оксамытомъ мнѣ очи завяжите,
- 45 Та въ Черное море меня упустите:
Нехай я буду въ Черномъ море потопати,
За собою выйска козацкаго не занапащати».
Тогда козаки тое зачували,
Словами промовляли:
- 50 «Алексѣю, Поповичу Пирятинскій!
Ты святое письмо читаешъ,
Насъ, простыхъ людей, на все добре навчаешъ:
На що соби великій такій грѣхъ уже маешъ?»
Алексѣй Поповичъ тое зачувае,
- 55 Словами промовляє:
«Хочъ я святое письмо читаю
И васъ, простыхъ людей, на все добре навчаю,
Я соби найбільшій всѣхъ васъ грѣхъ маю:
Що я отъ отца своего, отъ паниматки изъ города Пирятина
въ охотное войско выѣзжалъ,
- 60 Я съ отцемъ и паниматкою прощенія не принималъ,
Я отца своего и паниматку стременими въ груди отъ себя отпихалъ,
Старшого своего брата зневажалъ,
Старшую свою сестру сильно проклиналъ,—
Що я, панове, самъ не добре починалъ,
- 65 Что кровь христіанскую безъневинно проливалъ,
По городу Пирятину поѣзжалъ, дѣтокъ маленькихъ добрымъ
конемъ розбивалъ:
Отъ тѣмъ мене Господь милосердный на великой потребѣ покаралъ».
То Грицко Зборовскій тое зачувае,
Словами промовляє:
- 70 «Козаки, панове-молодцы,
Добре вы, братця, дбайте,
Алексѣя, Поповича пирятинского, на чердакъ выводите,

- Справой руки пальца-мизинца урубайте, *
Христіянскої крови въ Черное море впускайте:
- 75 Якъ будетъ Черное море кровь христіянскую пожирати,
То буде на Черномъ море супротивна валечна філя утихати».
Тогда козаки добре дбали,
Алексѣя, Поповича пирятинского, на чердакъ выводили,
Справой руки пальца-мизинца урубали,
- 80 Христіянскую кровь въ Черное море впускали...
Стало Черное море кровь христіянскую пожирати,
Стала на Чорномъ море супротивная валечная філя утихати,
Стало судно козацкое, ниби руками, на берегъ выкидати,
Стали козаки изъ судна на песокъ выходить,
- 85 Стали въ четыре ряды на песку становити,
Стальъ Алексѣй, Поповичъ пирятинскій, межъ всѣми козаками
прохожати,
Стальъ до козаковъ словами промовляти:
«Щасливой то человѣкъ въ свѣтѣ буває,
Отцевой-паніматчиной молитвы почитає,
- 90 Отца и матери молитва изо дна моря душу вынимає,
Отъ грѣховъ сумертвенныхъ откупляє,
Предъ Праведнымъ Судією поставляє...»

II

(Запись 20 мая 1876 г.)

- 1 Ой у святую неділеньку барзе рано-пораненько
То на Чорному морі і на камені біленькому,
Там сидів сокіл ясенький,
Жалібненько квилить-проквиляє,
- 5 Низенько головку склоняє,
І на Чорне море спільна поглядає,
Що на Чорному морі все недобре починає:
Бере судна козацькі молодецькі на три часті розбиває.
Одну часть узяло —
- 10 У Грабськую землю занесло,
А другую часть ухопило —
У дунайське гирло забило,
А третя часть де ся має?
Посеред Чорного моря, на бистрій супротивній хвилі потопає.
- 15 А при тій часті був гатьман кошовий
Грицько Зборівський.

- То він на чердак ісходжає,
До своїх козаків-запорожців словами промовляє:
«Ой ви, козаки, славні запорожці!
- 20 Сповідайтеся ви, братця, Чорному морю
І 'таману кошовому,
Як би отцю духовнóму, —
Наперед богу милосердному,
Которий найбільше гріхів має».
- 25 То всі козаки гатьманці-запорожці тоді замовчали,
А тільки озивається Олексій Попович,
Пирятинський писар військовий,
Козак лейстровий:
«Ей, панове-молодці,
- 30 Козаки-запорожці!
То добре ви учиніте,
Возьміть мені чорною китайкою самому очі зав'яжіте
Та білий камінь до шиї причепіте,
Та возьміте мене самого на Чорнеє море пустіте:
- 35 Нехай я буду сам своєю головою на Чорному морі дарувати,
Аніж більше війська, товариства сердешного, невинні душі теряти.
Я-то, — каже, — братця, з Пирятина-города виїжджав,
З отцем, із маткою прощення не приймав,
Брата старшого за брата не мав,
- 40 Худими словами його називав.
Близьких сусід з хліба-солі збавляв.
З двора з'їжджав,
Та свого отця і матір стременами в груди поторкав;
І добрим конем своїм вороним по вулиці пробігав —
- 45 Чужих діток ростурчав,
Кров християнську на сиру землю проливав;
Мимо церков їхав, мимо святого Миколая, шапки не знімав,
На собі хреста не покладав, —
Лиш то я на свого коня вороного доброго молодецького поглядав,
- 50 На своє здоров'я козацьке молодецьке ізмагав.
Коли б мені бог поміг у добрім здоров'ї у сій потребі сходити,
То міг би я отцевську й матчину молитву шанувати й поважати,
Рано й пізно споминати,
Отця й матір почитати
- 55 І брата старшого за рідного отця в себе маті,
І близьких сусід хлібом-сіллю наділяти,
І чужих маленьких діток на вулицях стрічати,
Шапку здійсмати,
Низький поклон оддавати,

- 60 І на все добре научати,
І в церков святую Миколая щосуботи, щонеділі молебні наймати».
То як став Олексій Попович, пирятинський писар військовий *,
Козак лейстровий,
Милосердному богу і Чорному морю,
65 І 'таману військовому, і товариству сердешному
Свої гріхи по правді повідати,
То стало Чорне море утихати;
І так воно втихало,
Як би ніколи й не грало;
70 Став з Дніпра тихий вітер повівати,
Стало козацьке молодецьке судно до Буйної Приспи прибувати:
То одну часть узяло —
З Грабської землі винесло,
А другу часть ісхватило —
75 З дунайського гирла вирвало та до Буйної Приспи прибило.
Та тоді всі козаки на сиру землю сходжали,
На коліна упадали,
Господа милосердного сохваляли.
То всі козаки тоді дивом дивували,
80 Що на якій-то бистрій супротивній хвилі потопали,
Та ні одного козака не втерiali.
То тоді-то Олексій Попович на сиру землю сходжає,
Гірко плаче-ридає,
І до козаків словами промовляє:
85 «От тим-то, — каже, — козаки-запорожці,
Що-то годиться отцева-матчина молитва!
Що хто отцеву і матчину молитву споминає,
То отцева і матчина молитва ізо дна моря душу виймає,
Од гріхів смертенних одкупляє,
90 Пред праведною судією поставляє.
Ей, то годиться отцева й матчина молитва чумакові в чумацтві,
Козакові в козацтві,
Багачеві в багацтві
І на Чорному морі
95 І на суходолі».
Дай, боже, миру царському,
Народу християнському
На многая літа,
До кінця віка!

III

(Запись 3 мая 1899 г.)

- 1 Ой по Чорному морю,
 Да й каменю біленькому,
 Там сидів сокіл ясенький,
 Жалібненько квилить-проквиляє,
 5 На Чорне море пильно поглядає,
 Що на Чорному морю
 Все недобре починає:
 Зла, супротивна хвилéчна
 Хвиля уставає,
 10 Судна козацькі молодецькі
 На три часті розбиває:
 Первую часть ухопило —
 В Білограбську землю побило;
 Другу часть ухопило —
 15 У дунайське гирло забило;
 А третя часть де ся має?
 Посеред Чорного моря,
 На бистрій хвилі,
 На лихій хуртовині потопає.
 20 А при тій часті
 Було війська много.
 Хто був старшиною?
 Грицько Коломийчин,
 По всьому війську іс [!] сбарзо окличен, —
 25 Той по судну походжає, словами промовляє,
 Сльозами обливає:
 «Ей, козаки, панове-молодці! ²
 Добре ви дбайте,
 Гріхів не тайте!
 30 Сповідайтесь ви
 Наперед богу
 І Чорному морю,
 І мені, отаману кошовому».
 То ж козаки тее зачували
 35 Да усі замовчали.
 Тільки озоветься

² Гончаренко произносит это громко, «гукає». — Прим. собирателя.

Олексій Попович,
 Гетьман-запорожець:
 «Ой, козаки, панове-молодці!
 40 Добре ви вчиніте,
 Мене, Олексія Поповича,
 Самого озьміте,
 До моєї шиї
 Біленький камінь прив'яжіте,
 45 Червоною китайкою
 Очі мої козацькі молодецькі запніте,
 Самого мене
 В Чорнеє море іспустіте:
 Нехай же я буду сам
 50 Своєю головою
 Чорнеє море дарувати,
 Ніжелі я маю много душ —
 Вір християнських
 По Чорному морю безвинно погубляти.
 55 То козаки тее зачували,
 До Олексія Поповича словами промовляли,
 Сльозами обливали:
 «Ой, Олексію Поповичу,
 Славний лицарю-писарю!
 60 Ти ж потричі на день
 Святее письмо читаєш
 І нас, простих козаків,
 На все добре навчаєш,
 Почому ж ти од нас
 65 Гріхів більше маєш?»
 Олексій Попович
 Тее зачуває,
 Словами промовляє,
 Сльозами обливає:
 70 «Ой, козаки, панове-молодці!
 Я святее письмо
 Потричі на день читаю,
 І вас, простих козаків,
 На все добре навчаю,
 75 А од вас таки гріхів більше маю:
 Що я в охотнее військо од'їжджав,
 Недобре починав —
 З отцем і з матушкою
 Прошення не мав,

- 80 Старшого брата
За брата не мав;
Старшую сестру
Збарзé «поважав» —
У груди стрепенéм одпихав;
85 А ще із города вибігав,
Триста душ маленьких дітей
Конем своїм розбивав;
Молодїї жени
За ворота вибігали,
90 Маленьких дітей
На руки хватали,
Мене, Олексія Поповича,
Кляли-проклинали.
Мимо сорока церков пробігав,
95 За своєю гордошчу шапки не скидав
І на себе хреста не складав,
Отцевської-матчиної
Молитви не споминав.
Ще мимо царську громаду пробігав —
100 За своєю гордошчу шапки не скидав,
Мужикам-козакам на день добрий не давав,
З празником не поздоровляв.
Либонь мене, козаки, панове-молóдці,
Найбільший то гріх споткав.
105 Ой не єсть це мене
Чорнее море потопляє,
А єсть це мене
Отцевська-матчина молитва карає.
Ой когда б мене отцевська-матчина молитва
110 Од смерті боронила,
На Чорному морю не втопила,—
Як буду я до отця, до матері,
До роду прибувати,
То буду я отця да й матушку
115 Штити, шанувати, поважати;
Старшого брата
Мог би я за родного отця почитати,
А близьких сусідів
За ріднее братте
120 В себе вже мати».
Скоро став Олексій Попович
По істинній правді гріхи богу сповідати,

- Зараз стала зла, супротивна
Хвилéчна хвиля
- 125 На Чорному морю притихати;
Притихала і впадала,
Мов на Чорному морю не бувала,
Усіх козаків до острова
Живцем прибивала.
- 130 То козаки на острів виходіли,
Великим дивом дивували,
Словами промовляли,
Сльозами обливали:
«Що на якому ж ми Чорному морю,
- 135 На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали,—
Ні одного, через Олексія Поповича, козака
З міждо війська ми не втерiali».
Олексій Попович на чудá виходжає,
- 140 Бере в руки святее письмо,
Потричі на день читає,
Усіх козаків
На все добре навчає:
«Слухайте, козаки, панове-молодці!
- 145 Як се святее письмо висвічує,
На все молéния указує:
А котрий чоловік
Отцевську-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,—
- 150 Отцевська-матчина молитва
Зо дна моря винімає,
Од великих гріхів душу одкупляє,
До царствія небесного приводжає,—
Та у купецтві і в реместві,
- 155 І на полі, і на морі
На поміщ спомагає.
Нам годиться тоє спам'ятати,
За котрими молитвами
Стали ми хліба-солі поживати».
- 160 Дай же, боже, миру царському
І народу християнському,
І сьогодні вашій милості,
Всім на здоровіє, на многія літа мати.

(Запись 17 юня 1901 г.)

- 1 Ой на Чорному морі, та на камені біленькому,
Там сидів сокіл яснений,
Жалібненько хвилить-прохвиляє
І на Чорне море спільна он поглядає,
5 То все на Чорному морі, все недобре починає:
Зла супротивна хвилешна хвиля уставає,
Судна козацькі молодецькі на три часті розбиває.
Первую часть ухватило — одбило,
У дунайське [г]ирло забило;
10 А другу часть ухватило — одбило,
У Грабську землю занесло;
Третя часть еще має,
Посереді Чорного моря на бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.
15 При тій же часті було війська много.
Хто був старшиною? Грицько Коломиць.
По всьому війську барзе окличе.
Він до козаків словами промовляє,
Сльозами обливає:
20 «Ей, козаци, пани-молодці!
Добре ви дбайте, гріхів не втайте!
Сповідуйтеся ви вперед милосердному богу
І Чорному морю, і отаману кошовому».
Всі козаци зачували, всі замовчали,
25 Тільки озоветься Олексій Попович
Атьма³ [?]-запорожець.
Він до козаків словами прославляє,
Сльозами обливає:
«Козаци, пани-молодці!
30 Добре ви вчиніте, мене, Олексія Поповича, самого возьміте,
Очі мої козацькії молодецькії
Китайкою запніте,
До моеї білої шиї важкий камінь прив'яжіте
І в Чорне море за всіх мене іспустіте:
35 Нехай я буду сам своєю головою
Чорне море дарувати,

³ Темное мало объяснимое бандуристом слово. По его объяснению, атьма — «на-стоящий» (хороший). — Прим. собирателя.

Ніжлі я [маю] много душ по Чорному морю
 За собою погубляти».¹
 Всі козаки зачували, всі заплакали,
 40 Словами промовляли, сльозами проливали:
 «Олексію Поповичу, ти славний писарю і лицарю!
 Ти святе письмо потричі на день читаєш
 І нас, простих козаків, на все добре навчаєш,
 А про що ти від нас гріхів найбільше маєш,
 45 Що ти сам себе на Чорному морі зо всіх погубляєш?»
 То Олексій Попович зачуває,
 Словами промовляє, сльозами обливає:
 «Козаки, пани-молодці, сам я недобре починав —
 По охоті у військо од'їжджав,
 50 З отцем і з матушкою по прощенію я не мав.
 За мною отець і матушка за ворота виходжали,
 У мене прощення прохали і благали,
 Я недобре починав: рідного отця і мать
 Стременом у груди одпихав.
 55 То либонь мене, козаки, пани-молодці,
 Найбільше то гріх споткав.
 А іще мимо сорок церков пробігав,
 На лицю християнському хреста я не складав,
 І отцовської-матчиної молитви я не споминав.
 60 А іще своїм добрим конем пробігав,
 Триста душ малих дітей конем побивав;
 То молодії жени за ворота вибігали
 І малих діток на руки хватали,
 І мене, Олексія Поповича, кляли-проклинали.
 65 То не єсть мене Чорне море потопляє,
 Єсть мене отцовська і матчина молитва
 Навсегда карає.
 Коли б мене отцовська та матчина молитва
 Од смерті оборонила,
 70 На Чорному морю не втопила,
 То буду я до отця, до матушки,
 До роду прибувати
 Міг би я старшого брата за рідного отця почитати
 І близьких сусід за рідную братію
 75 В себе вже й мати».
 Став Олексій Попович по істинній правді
 Гріхи богу сповідати,
 Стала зла супротивная хвилешна хвиля
 На Чорному морі притихати.

- 80 Ей, притихала і впадала,
Як-будто на Чорному морю ужо⁴ й не бувало,
І всіх козаків живих на сухопуття прибивало.
І всі козаки на сухопуття виходжали
І великим дивом дивували:
- 85 «Ех, на якій-то, братці, були бистрій хвилі
Потопали,
Даже ні одного козака з війська ми
Не втерiali».
- То Олексій Попович на сухопуття виходжає,
90 Бере святе письмо, потричі на день читає.
«Слухайте, козаки, пани-молодці!
Як те святе письмо світе-висвітає
І на все моленія указує:
Которий чоловік буде отцовську-матчину молитву
- 95 Чтити-уважати,
Тут йому господь милосердний
В полі і в домі щастям-долею помагає.
А який чоловік отцовської-матчиної молитви
Не уважає,
- 100 Сам він, братця, марно погибав,
Бо отцовська-матчина молитва
Зо дна моря винімає,
Бо отцовська-матчина молитва
У купестві і ремеслі на поміч помагає».
- 105 Даруй же, боже, миру царському
І народу християнському
Всему миру на здоров'є, на многая лета.

V

(Запись, вероятно, 1910 г.)

- 1 На Чорному морі та на камені білому,
Там сидів ясний сокіл-білозорець.
Він смутно себе має і на Чорне море
Спильна поглядає,
- 5 Що на Чорному морі все недобре починає:
Що на небі всі звізди потьмарило,
Половина місяця у чорну хмару заступило.
А із низу буйний вітер повіває,
А на Чорному морі злая хуртовина і бистрая хвиля наступає,

⁴ В рукописи не удалось разобрать одно слово.— Прим. составителя.

- 10 Якорі зривас, судна козацькі запорозькі
На три часті розбивас.
Що первую часть судна взяло —
В землю агарську за(по)несло;
А другу часть судна гирло дунайськее пожерло,
15 А третя часть судна, де саме Чорнее море, там потопає.
А при тій часті був Грицько Зборовський,
Отаман козацький запорозький,
То він-то проміждо козаками проходжає
І до козаків словами промовляє:
20 «Гей, козаки-панове! Хтось-то міждо нами
На собі великий гріх має.
Сповідайтесь, козаки-панове, милосердному богу
Та Чорному морю, та й мені, отаману кошовому;
В Чорнее море один упадіте,
25 Козацького війська всього не губіте».
Тоді козаки все це зачували
Та всі замовчали,
Бо вони на собі великого гріха не мали.
А тільки міждо їми обізвався
30 Писар військовий, козак лейстровий,
Пириятинський Попович Олексій:
«Добре ви, братця, зробіте, мене самого возьміте,
Назад руки зв'яжіте,
Чорною китайкою очі зав'яжіте,
35 До шиї камінь білий причепіте
Та самого мене одного в море зіпхніте:
Нехай я буду у Чорному морі сам один потопати,
Щоб козацького війська запорозького всього не згубляти».
То тоді ж козаки все це зачували
40 Та до Олексія Поповича словами промовляли:
«Ти ж, було, Олексію Поповичу, на день тричі святе письмо у руки
береш та й читаєш,
Та й нас, козаків прости, на все добре навчаєш,
А чого ж ти більше від нас на собі гріха маєш?»
Тоді Олексій Попович став до козаків словами промовляти
45 Та й сльозами ридати:
«Хоч я було, козаки, панове-молодці,
І тричі на день святе письмо у руки беру та читаю,
Та вас, козаків, на все добре навчаю,
А я сам негаразд починаю.
50 То тим же я більше від вас на собі гріха маю:
Як я з города Пириятина виїжджав,

То я від отця й від матусі прощення не прохав! (вар.: не брав)
 І отця й матусі не почитав і не поважав,
 А на старшого брата гнів великий покладав,
 55 Сусіду ближню безвинно хлібом і сіллю оставляв;
 Та ще і на свого доброго коня сідав,
 По вулицях проїжджав,
 Малих дітей топтав,
 А старих людей стременами в груди штовхав.
 60 Та іще проти церкви, божого дому, проїжджав,
 Шапки з себе не скидав і хреста на себе не покладав;
 Та іще їхав селами й городами,
 Чужими сторонами,
 То старі люди стояли, вони думали та гадали,
 65 То може вони що й добре проти мене сказали,
 А я протів їх своєю гордостію та пишністю
 Противное слово старим людям сказав.
 Я не питався старих людей — яка в вас у селенії церква святая,
 А питався старих людей — де у вас корчма новая
 70 Та шинкарка молодая?
 Що другі козаки у святу неділеньку у божім домі молебні наймали,
 Господа милосердного на поміч прохали,
 А ми тоді в корчмі пили та гуляли,
 Та музики наймали, та танці справляли.
 75 Отим-то я, козаки-молодці, більше від вас на собі гріха маю.
 Тепер я сам погибаю, на Чорному морі потопаю.
 Це ж бо, козаки-панове, на Чорному морі
 Не бистрая хвиля наступає,
 А це мене отцева та матусина молитва карає.
 80 Коли б мене ця злая хуртовина і бистрая хвиля
 На Чорному морі не втопила,
 Щоб отцева та матусина молитва
 Мене від смерті боронила,
 Тоді б я знав, як отця й матусю почитати й поважати,
 85 Старшого брата за рідного отця щитати,
 А рідну сестрицю за матусю в себе мати».
 Тоді ж козаки-запорожці усе добре дбали
 Та Олексієві Поповичу назад руки зв'язали,
 Чорним глатком очі затьмили
 90 Та все такого козака у Чорное море пускати пожаліли.
 Та на правій руці палець мизинний Олексієві відрубали,*
 Та в Чорное море кров Олексієву пускали.
 Коли Чорне море стало християнську кров заживати,
 То тоді на Чорному морі злая хуртовина

- 95 І бистрая хвиля стала притихати,
А судна козацькі під гору
Як руками підоймати, до Тендрева-острова прибивати.
Тоді ж ті козаки у судні стали дивом дивувати:
«В якому ми страсі пробували,
100 На Чорному морі та на бистрій хвилі потопали,
Ані одного козака з межі військової [?] не втерiali».
То Олексій Попович став із судна на пристань виходжати
Та на вколінка впадати,
Та святе письмо брати та й читати,
105 Та всіх козаків на все добре научати:
«Треба, козаки-панове, отця й матусю почитати й поважати.
Котрий чоловік на світі живе,
Отця-матусю почитає й поважає,
То той собі навік щастя має,
110 Того смертельний меч минає,
Отцева-матусина молитва зо дна моря винімає,
Од гріхів смертвених душу одкупляє.
На полі та на морі отцева-матусина молитва на поміч призиває».
То [?] Олексію Поповичу пириятинському слава однині до віка,
115 А вам пошли, боже, на здоровіє та на многая літа.

VI

(Запись 4 июня 1910 г.)

- 1 Гей, на Чорному морі, на камені біленькому,
Там сидів сокіл ясненький, жалібненько хвилить-прохвиляє
І на Чорнеє море спільна поглядає.
Гей, що на Чорнім морі все недобре починає:
5 Зла, велика супротивна хвиля уставає,
Судна козацькі молодецькі на три часті розбиває.
Гей, первую часть ухватило — розбило,
У дунайське гирло забило;
А другу часть хватило — одбило,
10 У арабську землю занесло;
А третя де самая — посеред Чорного моря
На бистрій хвилі, на лихій хуртовині потопає,
І що при тій часті було війська много.
Хто поміждо ними найстарший?
15 Грицько Коломійченко, по всьому війську зборже окличе: *
«Гей, слухайте, козаки, пани-молодці,
Добре ви дбайте, на Чорнім морі гріхів не тайте!

- Сповідайтесь ви поперед милосердному богу
І Чорному морю, і мені, отаману кошовому».
- 20 То козаки тее зачували і всі замовчали,
Тільки обізветься Олексій Попович, гетьман-запорожець:
«Гей, слухайте, козаки, пани-молодці,
Добре ви учиніте —
Возьміте мене самого, Олексія Поповича,
25 До моєї шиї біленький камінь прив'яжіте
І очі мої козацькі молодецькії китайкою запніте,
І возьміть мене самого у Чорне море спустіте:
Нехай буду я сам своєю головою
Чорне море дарувати,
30 Ніж я маю козацьке християнське військо по Чорному морю
погубляти».
- Гей, тії ко аки тее зачували,
До Олексія Поповича словами промовляли
І сльозами обливали:
«Гей, Олексію Поповичу, славний лицарю і писарю!
35 Ти ж потричі на день святеє письмо читаєш
І нас, простих козаків, на все добре навчаєш,
А про що ж ти од нас гріхів більше маєш?»
«Гей, слухайте, козаки, пани-молодці,
Що я потричі на день і святеє письмо читаю,
40 І вас, простих козаків, на все добре навчаю,
А я од вас гріхів більше маю:
Що я у неділю до схід сонця
Вино і мед, і горілку попивав,
Старшого брата я за брата не мав —
45 Либонь мене, козаки, пани-молодці,
Найбільше той гріх спіткав.
А іще, козаки, пани-молодці,
Недобре я починав,
Старшую сестру із баржей не уважав —
50 Либонь мене, козаки, пани-молодці, найбільше той гріх спіткає.
А ще я, як у в охотнее військо виїжджав,
І з отцем, і з матерею прощення не мав.
То за мною отець і мати за ворота вибігали
І мене, Олексія Поповича, прощення прохали і благали,
55 То я, козаки, пани-молодці, недобре же починав:
Отця і матір стременом у груди відпихав —
Либонь мене, козаки, пани-молодці, найбільше сей гріх і спіткав.
А як ще з города своїм добрим конем вибігав,
Триста душ малих дітей конем розбивав,*

- 60 Кров християнську невинно проливав.
Молодії жени за ворота вибігали,
Дітей малих на руки хватали,
А мене, Олексія Поповича, кляли-проклинали.
А ще я мимо сорока церков я пробігав —
- 65 Шапки не знімав і хреста на себе не воскладав,
І мимо царську громаду пробігав —
Шапки не знімав,
Козакам-старикам на день добрий не віддавав —
Либонь мене, козаки, пани-молодці, найбільше сей гріх спіткав.
- 70 Гей, не єсть мене велика супротивна хвиля потопляє,
Єсть мене отцевська-материна молитва
На Чорнім морі карає:
Якби мене отцевська-материна молитва від смерті відборонила
І на Чорнім морі не утопила,
- 75 То як буду я до отця й матері і до роду прибувати,
Буду я отця і матір штити, шанувати і поважати;
Міг би я старшого брата за рідного отця почитати
І міг би я старшу сестру за рідную матір в себе вже мати,
І міг би я близьких сусід за рідних братів почитати».
- 80 Гей, як став Олексій Попович по істиній правді гріхи богу
проповідати,
Зараз же стала велика супротивна хвиля на Чорнім морі притихати.
Притихала же і упадала,
Як неначе на Чорнім морі і не бувала,
І всіх козаків зирцем⁵ до острова прибивала.
- 85 Всі козаки на остров виходили,
Великому диву дивувалися:
«Гей, на якій-то ми, братця, бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали
Та ні одного козака (вар.: чоловіка) через Олексія Поповича
- 90 З межі війська не втерiali».
А Олексій Попович на чуда виходжає,
Бере у руки святее письмо, читає
І всіх простих козаків на все добре навчає:
«Гей, слухайте, козаки, пани-молодці,
- 95 Як се святее письмо висвічує
І на все моленіє указує:
Которий чоловік отцевську-материну молитву
Штить, шанує і поважає,
Отцевська-материна молитва

⁵ Живцем. — Прим. составителя.

100 У купецтві і у реместві, на полі і на морі
Великую поміч помагає».
Дай, боже, миру царському
І народу християнському,
І всім головам слухаючим
105 На многая літа і до кінця віка.

VII

(Запись 12 или 14 февраля 1930 г.)

1 На Чорному морі,
На камені біленькім,
Там сидів сокіл ясенький, жалібненький,
Ой квилить-проквилляє,
5 На Чорне море спільно поглядає,
Що на Чорному морі
Все недобре починає:
А козацький суд молодецький
На три часті розбиває.
10 Первую часть одбило —
У Дунай-скирло забило,
А хторую часть добило —
В Грабськую землю занесло,
Третью часть має —
15 На серед Чорного моря потопає.
А при тій часті було війська много,
А при тім війську був старший,
Грицько Коломийця,
З бардзе по своєму війську окликає:
20 «Гей, козаки, панове-молодці!
Добре ви дбайте,
На Чорному морю гріхів не тайте!
Сповідайтесь
Наперед милосердному богу
25 Та й Чорному морю
І отаману-то хоть кошовому».
Козаки зачували,
А й усі замовчали,
Тільки обізвавсь один Олексій Попович:
30 «Ей, козаки, панові-молодці,
Добре ви учиніте,

- Візьміть мої руки, назад ізв'яжіте,
До моєї білої шиї важкий камінь прив'яжіте
Та й мене, Олексія Поповича,
35 В Чорне море спустіте:
А нехай я буду
Своєю головою Чорне море дарувати,
Ніж безповинних християнських душ погубляти».
Козаки зачували, словами промовляли:
40 «Олексію Поповичу,
Славний ти писарю і лицарю!
Ти ж було святе письмо
На день потричі читаєш
Та й нас, козаків, на все добре навчаєш,
45 А зачим же ти на своєму серцю гріхів найбільше маєш?»
Олексій Попович те зачуває,
Словами промовляє:
«Ей, козаки, панові-молодці!
Недобре я починав —
50 Охотою в службу від'їжджав,
З отцем, з матір'ю прощення не мав.*
Той мене гріх на Чорному морю
Найбільше споткав.
А іще недобре починав —
55 Старшого брата за брата не мав,
Старшої сестри збардзе не поважав,
Я їх стременем у груди одпихав.
Той мене гріх на Чорному морю і спіткав.
А іще недобре починав —
60 Мимо сорока церков пробігав,
Я з себе шапки не здіймав,
На своє християнське лице хреста не складав.
Ото мене, козаки, панові-молодці,
На Чорному морі найбільше гріх споткав.
65 А іще недобре починав —
Своїм козацьким молодецьким конем городом ристю пробігав,
Триста маленьких діток побивав,
Безневинну християнську кров проливав.
Ото мене, козаки, панові-молодці,
70 Гріх на Чорному морі найбільше споткав.
Молодії жени за ворота виходжали,
Маленьких дітей на руки восприймали,
То мене ж, Олексія Поповича,
Кляли-проклинали.

- 75 Той мене гріх на Чорному морі споткає.
А хоча б мене отцевська-матерна молитва боронила,
На Чорному морю не втопила,
Я б до роду прибував,
Отця б, матір штив, шанував, поважав,
80 Старшого брата за рідного б отця почитав,
Старшу сестру за рідну б неньку приймав,
Стариків-козаків почитав би й поважав,
Близьких сусід за рідне браття б принімав».
Як став Олексій Попович
85 Істинно богу гріхи розповідати,
То стала хвилешная супротивная хвиля
Утихати і впадати.
Утихала і впадала,
Як-будто на Чорному морю і не бувала,
90 Всіх до острова прибивала.
Тоді козаки на острів виходжали,
Великим дивом дивували,
Що при якій-то хвилі пробували,
А на Чорному морю потопали,
95 А через Олексія Поповича
Ні одного козака не втерляли.
Тоді Олексій Попович
На чуда виступає,
Бере святе письмо в руки
100 І тричі читає:
«Ой дивіться, козаки, панові-молодці,
Як те святе письмо
Світе і висвіщує,
І на все моленіє вказує:
105 Хто отцевську-матерну молитву
Штить, шанує, поважає,
То отцевська-матерна молитва
На полі і на морі,
І в купецтві, і в ремесстві
110 Всегда на поміч помагає».
Стали молитву почитати,
За которою стали хліба-солі уживати.
А всім слушающим
На здоровіє, на многі літа мати.

VIII

(Запись, вероятно, марта 1930 г.)

- 1 Ой на Чорнім морі,
На камені біленькому,
Сидів сокіл ясенький,
Жалібненько проквиляє,
5 На Чорне море спільна поглядає.
Там хвилешна хвиля супротивна все недобре починає,
Судна козацькі молодецькі на три часті розбиває.
То перву часть одбило — у Дунай-скирло забило,
А другу часть у Грабську землю занесло,
10 А третя часть має: посередині моря потопає.
При тій часті було війська много,
При тім війську був гетьман-запорожець,
Він ізбарзе окликався:
«Ей, козаки, панове-молодці!
15 Добре ви дбайте,
На Чорнім морі гріхів ви не тайте!
То ви ж учиніте,
Синьою китайкою мої козацькі карі очі запніте
І до моєї шиї біленької хоть важкий камінь прив'яжіте
20 Та мене самого, Олексія Поповича, у сине море спустіте:
Нехай я буду своєю головою море дарувати,
Аніж маю я на Чорнім морю християнської віри через себе най-
більш погубляти».
- То козаки зачували,
До Олексія Поповича словами промовляли:
25 «Ей, Олексію Поповичу, як ти нам святе письмо на день потричі
читаєш,
Почому ж ти на своєму серцю гріхів найбільш від нас маєш?»
«Ей, козаки, панове-молодці!
Я недобре починав —
В воскресний день до схід сонця мед-горілку підпивав.
30 То цей гріх на Чорнім морі мене найбільш спіткав.
А ще я недобре починав —
Своєю охотою у службу од'їжджав,
Із батьком, із матір'ю прощення не мав.
А отець, мати за ворота виходжали
35 Та мене, Олексія Поповича, прохали,
А я ордо поступав,
Стременем у груди відпихав.

То цей мене гріх на Чорнім морю
Найбільше споткав.
40 Старшого брата за брата не мав.
А іще я недобре починав —
Городом приятелем своїм козацьким конем пробігав,
Триста душ малих діток побивав,
Християнську кров безневинно проливав.
45 Матері вибігали, на руки діток хватили
І мене, Олексія Поповича, кляли-проклинали:
«Бодай ти, Олексію Поповичу, щастя-долі собі не мав,
Як ти нам діток малих повбивав!»
То Олексій Попович те промовляє:
50 «Якби мене отцевська-матерна молитва од смерті оборонила,
На Чорнім морі не втопила,
Я б до роду прибував
І отця-матір штив і поважав,
Старшого брата за отця почитав,
55 А близьких сусід за братів мав».
Став Олексій по істиному богу
Гріхи свої проповідати,
Зла хвилешна хвиля на Чорнім морі стала утихати.
Утихала і впадала, як-будто там і не бувала.
60 То козаки на остров виходжали,
Великим дивом дивували:
«На якій ми хвилі потопали,
То, мабуть, через Олексія Поповича
Ні одного козака з війська не втерiali».
65 Олексій бере письмо в руки, читає
І своїх козаків гаразд на все добре навчає:
«Ей, козаки, панове-молодці!
Як це письмо освіщає,
На все моленіє вказує:
70 Хто отця-матір поважає,
То отцевська-матерна молитва
На полі і на морі,
І в купецтві, і в ремесстві
На все добре помагає».
75 Дай, боже, миру царському,
Народу християнському,
Всім на здраве, на многая лета.

БУРЯ НА ЧЕРНОМ МОРЕ

I

(Запись 1854 г. от А. Никоненко)

- 1 Ой як на Чорному морі,
Та на білому камені,
Там сидить ясен соколенько,
Смутно має,
5 Жалібненько квилить-проквилляє,
На Чорне море сяє,
Далеко поглядає,
Що на Чорному морю недобре вчиняє:
Противну хвилю зо дна моря знімає,
10 Судна козацькі на три часті розбиває.
Перву часть ввірвало —
В гирло дунайське замчало;
Другу часть увірвало —
У землю орабську замчало ¹;
15 Третю часть увірвало —
Ой не знало, де подіти,
Серед Чорного моря утопило.
У тій часті потопало два брати рідненькі,
Товариші сердешні.
20 Що ні до кого приплинути,
Опущення прийняти.
Ті два брати один до одного припливали,
Опущення приймали
І словами промовляли,
25 Сльозами ридали:
«Ой не есть то нас, брате, на Чорному морі супротивна хвиля
потопляє,
А есть то отцева-матчина молитов побиває-карає.
Нам отець-мати позволяли одному в військо виступати, *
А другому дома хліба пахати.
30 А то ми, брате, недобре вчиняли —
Обидва коні посіддали,
У військо виступали,

¹ В другой раз он пел: «Поза морем розімчало». — Прим. собирателя.

З отцем, з маткою опрощення не приймали,
 Ще матку стареньку зневажали,
 35 Стременем у груди од коней одпихали.
 То ще ми, брате, недобре вчиняли —
 Мимо церкви святої проїжджали,
 За гордостю, за пишністю з глави шлика не здіймали,
 На себе хреста не покладали
 40 І бога милосердного на поміч не благали.
 То ще ми, брате, недобре вчиняли —
 По улицах добрими кіньми гуляли,
 Дітки маленькі кіньми розбивали ²,
 Кров християнську безневинно проливали.
 45 Їхали ми городом-улицею,
 Там стояли три жени старенькі;
 Може, думали та й гадали протів нас що добре сказати,
 Да ми й там за гордостю, за пишністю противним словом
 одказали.
 Не питали церкви святої
 50 Да питали корчми нової.
 Чужі козаки по церквах молебні наймали,
 А ми у шинку п'єм-гуляєм,
 Танці-музики наймаєм.
 Коли б дав бог на суходіл виступати,
 55 Вже б тепер могли знати,
 Як святої церкви не забувати,
 Отця-матку штить і поважати».

Стали вони отцеву й матчину молитву сохваляти,
 Стала на Чорному морю супротивна хвиля утихати,
 60 Став господь милосердний їх визволяти.
 Вони тоді до пристані прибувають,
 За білий камінь руками хватаються,
 На суходіл виступають
 І словами промовляють:
 65 «Которий чоловік отця-матір шанує-поважає,
 Бог йому милосердний помагає;
 Которий чоловік отця-матері не шанує, не поважає,
 Нещасливий той чоловік буває,
 Так він абиде марне пропадає».

² Колись роскош була й таким. — Прим. певца.

(Вторая запись 1854 г. от А. Никоненко)

- 1 Ой як на Чорному морі
Та на білому камені,
Там сидить ясен соколенько,
Смутно має,
- 5 Жалібненько квилить-проквиляє,
На Чорнеє море далеко сяє й видає.
Та на Чорному морю недобре ся має:
Супротивна хвиля вставає,
Суд козацький на три часті розбиває.
- 10 Перву часть ввірвало —
В кгирлу дунайську замчало;
Другу часть увірвало —
У землю орабську замчало;
Трейтю часть увірвало,
- 15 Ой не могло де задіти,
Серед Чорного моря утопило.
В тій часті два брати рідненькі потопаять,
Міждо ними трейтій потопає...
Що ні до кого приплинути, опрощення прийняти.
- 20 Ті два брати один до одного припливали,
Опрощенне приймали
І словами промовляли,
Сльозами ридали:
«Ой не есть то нас, брате, на Чорному морі
супротивна хвиля карає,
- 25 А есть то отцева-матчина молитов побиває-карає.
Що ми, брате, негаразд починали —
Як від отця, від матки в військо гулять виїжджали,
З отцем, з маткою опрощення не приймали;
Ще мимо церкви святої проїжджали
- 30 З гордостю, з пишністю з глави шлика не здіймали,
На себе хреста не покладали
І бога милосердного на поміч не благали.
Ой ще по вулицях добрими кіньми гуляли,
Дітки маненькі розбивали,
- 35 Кров християнську безневинно проливали,
Ще матку стареньку зневажали,
Стременем у груди од коней одпихали».

Стали вони отцеву і матчину молитву сохваляти,
Стала на Чорному морі супротивна хвиля утихати.
40 Вони тоді до пристані прибувають,
За білий камінь руками хватаються,
На суходіл виступають
І словами промовляють:
«Которий чоловік отця-матір шанує-поважає,
45 Бог йому милосердний помагає;
Которий чоловік отця-матері не шанує, не поважає,
Нещасливий той чоловік буває,
Так він абиде марне пропадає».

III

(Запись, вероятно, 1873 г.)

1 Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой то там сидить ясен сокіл-білозірець:
Низенько голову склонив,
5 Та жалібно квилить-проквиляє;
Та на святее небо,
На Чорнее море
Іспильно поглядає,
Що на святому небі,
10 На Чорному морі негаразд починає:
На святому небі усі звізди потьмарило,
Половина місяця у тьму уступило;
На Чорному морі негаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля вставає,
15 Судна козацькі молодецькі на три часті розбиває.
Перву часть одбивало —
У тихий Дунай заношало;
Другую часть одбивало —
У землю Грабськую
20 На катергу турецьку заношало;
Третю часть одбивало —
Да на Чорному морі затопляло.
То то же при тій часті два братіки рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
25 То вони потопали,
Порятунку собі нівідкіля не мали.
Да вони один до одного припливали,

Словами промовляли,
 Гірко ридали,—
 30 Прощенія домогали,
 Перед господом милосердним гріхи свої сповідали.
 Ой между ними третій чужий-чужениця,
 Бездольний, безродний і безпомощний, потопає,
 Порятунку собі нівідкіль не має.
 35 То він до їх припливає,
 Словами промовляє,
 Гірко сльозами ридає,—
 Прощенія допогає,
 Перед господом милосердним
 40 Гріхи свої сповідає.
 То ті брати промовлять словами,
 Обілляються гірко сльозами:
 «Се ж то нас, браття, не сильна морська хвиля затопляє;
 Се то отцева молитва і материна
 45 Нас видимо карає:
 Що як ми у охотне військо виражалися,
 То од отця, од матки прощенія не приймали,
 Да старую матусю ми од себе, а й стременами одпихали;
 То тоже ми собі превелику гордость мали:
 50 Старшого брата у себе за брата не мали,
 Сестру середульшу марне зневажали,
 Близькому сусіді хліба і солі ізбавляли;
 То же ми собі превелику гордость мали:
 Проти божих церков їжджали,
 55 Шличків із голов не здіймали,
 На своє лице хреста не клали,
 Милосердного творця на поміч не призивали,
 Да по улицах кіньми вигравали ³,
 Да проти себе нікого не стрічали,
 60 Діток малих кіньми розбивали,
 Кров християнську на сиру землю проливали!
 Ей, коли б то нас, браття, могла отцева і матчина молитва
відсіля визволяти,
 То нехай же б ми могли вже знати,
 Як отцеву і матчину молитву штити-поважати,
 65 І старшого брата за рідного батька мати,
 Сестру середульшую штити-поважати,
 Близького сусіду у себе за рідного брата мати!»

³ Гуляли.— Прим. пезца.

То як стали словами промовляти,
Отцеву і матчину молитву споминати, —
70 Став господь милосердний їм помагати,
Стало Чорне море утихати;
Та так-то утихало,
Ніби не гуляло.
То стали ті два брати к берегу припливати,
75 Стали за білий камінь рученьками брати
Да на край виходжати,
На край веселий,
Между мир хрещений,
У города християнській,
80 Та до отця, до матки в гості прибувати.
То тоже отець-мати навпроти синів виходжали,
Синів питали:
«Ой, сини, пани-молодці!
Чи добре вам у дорозі починало?»
85 «Добре, отець і мати, нам було на Чорному морі гуляти;
Тільки недобре було, отець і мати,
Чужому-чужениці на Чорному морі потопати:
Йому прощення ні од кого прийняти
І на чужині порятунку дати!»
90 Да услыши, господи, у просьбах, у молитвах
Люду царському,
Народу християнському
І усім головам слухащим
На многая літа,
95 До конца віка!

ЧЕРНОЕ ВОСКРЕСЕНЬЕ В СОРОЧИНЦАХ

- 1 А чи то чорна хмара та синее небо вкриває,
Та синее небо вкриває, навкруги облягає,
Снігом-завірюхою доріженьки у полі замітає,
Ой, замітає та, ой, замітає!
- 5 А то ж з Миргорода, славного города, Барабаш виїжджає,
Донців та черкесів за собою викликає:
«А нумо ж, черкеси й донці, славнії молодці,
Нумо у Сорочинці у гості!
Нумо у гості гостювати, пристава визволяти *
- 10 Та царський маніфест у народа одбирати,
Та, ой, одбирати!
Та маніфест одбирати, зачинщиків у кайдани кувати,
Щоб нам, чиновникам, по вік вічний панувати,
Ніякого нового закону не знати,
- 15 Народ у вічній темноті держати!»
Ой у суботу ввечір у Сорочинцях у дзвони задзвонили,
А в неділю рано козаки з Барабашем до волості приступили
Та й народу говорили:
«А нуте, сорочани, нашій силі покоряйтесьь
- 20 Та на маніфест надії не покладайте,
Пристава відпускайте,
Зачинщиків покірно оддавайте
Та нуте й поспішайте,
Та, ой, поспішайте, не гайтесьь!»
- 25 «Ой Барабаше, Барабаше! Ти й сам не пишайся,
Сам не пишайся, царському маніфесту покоряйся;
Нащо ж було й вам той новий закон ламати
Та наших людей безвинно та безсудно в тюрму забирати,
Та жінкам, та малим діткам жалю завдавати,
- 30 У народа волю одбирати!»
Ой як крикнув той Барабаш та на козацьку силу:

«Бийте ж тих сорочан та не жалійте,
Кіньми топчіть, з рушниць стріляйте,
Рани і смерть завдавайте!

35 Покажемо їм, вражим синам, як начальство не вважати
Та на маніфест надію покладати,
Та ще й пристава рештувати,
Землю й волю добувати!
Буде їм земля й воля — діткам та онукам нещасная доля,

40 Та, ой, нещасная доля!»
Та чи то ж вп'ять тая хмара яснее сонце вкрила,
Молоньями світила та громами й загриміла,
Чи то орда набігала, що колись дідів-прадівів у неволю заганяла,
Та била й рубала, лютій смерті предавала?

45 А то ж не чорная хмара яснее небо вкрила та й не громом
загриміла,
То й не орда набігала, що дідів-прадівів у неволю забирала...
Кинулись на сорочан донці й черкеси —
Підковами топтали,
З рушниць стріляли

50 Та на вулицях доганяли,
На дворах та на левадах лютій смерті предавали,
Били й мордували,
Жалості не мали.
Ой у неділю увечір вп'ять тая завірюха закружила

55 Та доріженьки снігом крила,
А у Сорочинцях жінки та батьки ще й малі діти
Дрібні слізеньки проливають та мерців обмивають,
На столи покладають,
На столи покладають, Барабаша проклинають:

60 «Ой Барабаше, Барабаше, лихо твоє й наше!
Що ти наших діток посиротив
Та й сам свою голову положив».
А у Миргороді, славному городі,
Та над Барабашевою хатою чорний ворон кряче,

65 А у хаті вдовиця Барабашиха плаче:
«Ой, Барабаше, муже-покійнику, Барабаше,
Лишенько ж наше,
Та, ой, лишенько наше!
Було б тобі, Барабаше, з Миргорода не виїжджати

70 Та донців не викликати, та у народ не стріляти,
Рани й смерть завдавати!
Ой, Барабаше, Барабаше, лихо твоє й наше —
Та, ой, лишенько, лихо... твоє й наше!»

- 1 Що у святу неділю рано-пораненьку
У Сорочинцях сочинилося —
Усі люди союз собі великий мали,
Собі кумпанію велику ізбирали
- 5 І все собі розмовляли:
«Як би то нам свободи дістати,
Щоб землі дістати,
Щоб було чим малих дітей годувати!»
Не діждали свободи сії знати,
- 10 А діждали Барабаша своїми очима повидати.
У понеділок рано-пораненьку
Із Миргорода, із славного города, Барабаш приїжджає,
З козаками прибуває,
До людей словами гукає:
- 15 «Ой що ж собі маєте,
Що ви собі свободи дожидаєте?
Не будете ви свободи знати,
А будем ми вас стинати,
Щоб ви собі заробляли,
- 20 А свободи не дожидали!»
Ось стали люди словами промовляти:
«З чого ми повинні жити-проживати,
Як у нас нічим бідних дітей годувати!»
Ой став Барабаш гнів великий покладати:
- 25 «Ви повинні ще козаків і коней погодувати,
Бо нам було тяжко та важко сією дорогою проїжджати!»
Усі люди руки підіймали,
Словами промовляли:
«Ми вас відтіля не визивали,
- 30 Не будем ми козаків годувати,
Не будем вашим коням і сіна доставати!
За віщо ми будем свою жизнь покладати?
Де ми будем брати,
Щоб вас годувати?»
- 35 То Барабаш і козаки великий гнів положили, —
Великий сор ізробили!
Од людей од'їжджали,

А. Сластун. Портрет кобзаря М. Кравченко

Великий гнів покладали,
 За царину виїжджали
 40 І совіт собі мали:
 «Що ми будемо тепер од'їжджати,
 А правди собі не шукати?
 А треба їм, треба дати,
 Щоб вони знали, як свободу шукати!»
 45 Тоді коні назад обертали,
 Усіх людей на місці заступили,
 Орудія оружили —*
 Усіх людей на землю положили,
 Тіло їх християнське на землю поклали,
 50 Кров безневинно проливали.
 Которі живі—живі zostались,
 Руки вгору піднімали,
 Барабаша кляли-проклинали:
 «Барабаше, Барабаше,
 55 Лишенько твоє і наше!
 Людей побиваєш
 І сам тут погибаєш,
 Свою голову покладаєш!
 Стільки ти крові безневинно проливаєш,
 60 А тіла християнського на землю положив
 І сам свою жизнь покладаєш!»
 Ой у середу рано-пораненьку
 Стільки-то усього сочинилось —
 Пан Филоненко із Полтави прибуває,
 65 З козаками приїжджає,
 Всіх людей бідних собирає,
 На колінах поставляє,
 Безневинно обвиняє,
 Тіло їх коло кості канчуками оббиває,
 70 Кров їхню безневинно проливає!
 Ой стільки-то їх, бідних, побили,
 Шматками порубали
 І кров безневинно проливали,
 По темних темницях забрали,
 75 А бідних сиротят без хліба оставляли!
 Ой як-то тяжко та важко було сиротяттам різдво христове
 дожидати,*
 Без батьків без своїх рідних празник пробувати,
 Без хліба, без солі загигати.
 Словами промовляли,

- 80 Сльозами проливали,
Батьків своїх споминали:
«Нехай ми будем тепер знати,
Як батьки наші помирали,
Безневинно кров проливали
85 І голови свої покладали.
Колись-то ми будем знати —
Своєю кров'ю батьків одкупляти!
Ой тяжко та важко нам тепер на світі проживати,
Що нікому нам пораду дати».
- 90 Стали діти тихо говорити,
Котрих батьки по темних темницях пробувають:
«Ой колись-то ми будем добре знати,—
За цю неволю будем визволяти!
Як-то тяжко та важко по темних темницях пробувати,
95 За неправду загинати!»
Бідні невольники у неволі пробувають,
У темній темниці проживають-пропадають,
Суда праведного дожидають:
«Коли-то нас буде праведний суд осуджати,
100 То тоді нас будуть із неволі випускати!»
То товариш до товариша словами промовляє,
Филоненка-полковника кляне-проклинає:
«Бодай тебе перша куля не минула,
Гостра шабля шепенула!
- 105 Як буде тяжке його горе побивати
Та будуть тіло його ховати,
То тоді нас буде праведний суд осуджати,
То будем ми тоді з неволі виступати-визволяти.
Та визволь нас вже, визволь, господи, з оцієї каторги,
110 Із темної темниці на край веселий,
Міждо мир хрещений!»
Сотвори, боже, вічну пам'ять тим, котрих побили,
А всім слухаючим головам
І товариству кривому й сердечному
115 Пошли, боже, на многа літа!

О ВОЙСКЕ КРАСНОМ, О ЛЕНИНЕ-ОТЦЕ И СЫНОВЬЯХ ЕГО ВЕРНЫХ

- 1 — А нумо, співці-кобзарі,
На голос давайте затягнем
Та вдаримо в кобзи журливі,
Хай струни орлами клекочуть,
5 Хай думи весною плюскочуть,
Як в небі пісні журавлині!
А нумо, співці-кобзарі,
Давайте свій строй перестроїм
З сумного на кличний
10 Та вдаримо в кобзи про волю прийдену
І люд наш відважний, величний!
Нехай ще лиш трохи спочинуть
Пісні старини України:
Неволя турецька,
15 Орди татарські,
Могили високі
І Січ низова молодецька.
Нехай старина почекає,
Бо час нас усіх обганяє
20 На крилах своїх переможних
І нас за собою гукає!
А нумо, співці-кобзарі,
Співайте своїй Батьківщині,
Хто ж кращої пісні од нас заспіває,
25 У кого є кобза гучніша!
Кому ж, як не нам,
Воля у світі миліша?
Хто ж перший з співців,
Як не ми, кобзарі,
30 Думи про волю складали,

Чи ж не ми про відвагу народу
В виру на майданах співали!
А нумо, співці-кобзарі,
Оспіваєм червону заграву,
35 Про військо Червоне могутнє,
Про щастя народів майбутнє,
Про Леніна любого славу!

Ой надворі метелиця, грає хуртовина,
Заплакала, зажурилась була Україна,
40 Заплакала, зажурилась ще й заголосила,
Що на Київ з Скоропадським суне німців сила.*
А за німцем пани й князі ще й шляхетські графи
Сунуть хмарой в Україну, як та орда з Кафи.
Зажурилась Україна, села запалали,—
45 То так бідну Україну пани привітали.
Заплакали малі діти, жінки затужили,
Зачорніли на Вкраїні братські могили.
Пішли сироти по світу з голоду вмирати —
Батька вбили, мати вмерла ще й спалили хату...
50 Склали «спілку хліборобську» куркулі поганські,
Та й пішла на них робити голота бідняцька.
А в городі в Половиці, де заводи Брянські,*
Б'ють та вішають робочих жандарми гетьманські.
Ще не встигли бідні люди покосити сіна,
55 Пани кажуть, що Вкраїна стала «самостійна».
Яка ж вона «самостійна», як кругом чужинці
І на пана одробляють бідняки-вкраїнці?!
Бодай така «самостійна» повік не верталась,
Панам-дукам дала жнива — з бідних насміялась!
60 Напились пани пузаті з України крові,
Хазяюють, наче дома, у чужій коморі.
Забирають в селян бідних житечко й пшеницю
Та все даром відправляють панам за границю.
Не стерпіли бідні люди гетьманської «ласки»
65 Та й почали німців бити ще й псів гайдамацьких.
Пани бачать: діло кепське,
Не виходить ладу —
Та й придумали, прокляті,
Якусь Центральну раду.*
70 А в Києві лиха буря —
Появивсь якийсь Петлюра...

І цей хоче бути рідним,
Ні про що не дбавши бідним,
Та збирає все ту раду —
75 Куркульню й панву пузату,
Та все радиться з панвою:
— Як нам бути з голитьбою
Та ще й з тими шахтарями,
Що ще здавна бунтарями,
80 Не вважають добре панство,
Поглядають на багатство,
Щоб у панів одібрати
Та голоті роздавати.
Нам, бач, треба таку владу,
85 Щоб остались бідні ззаду...
А земелька, як і ранше,
Була собі б, не займавши.
І маєтки, як були,
І пани щоб в них жили,
90 Бо й сам бог про це ж велів,
Що не можна без панів.
У неділю, в день покрови,
Попи дзвонять в усі дзвони:
— Помози нам, святий Юрій,
95 Зібрать золота Петлюрі...
В святій Лаврі в Київ-граді
Дзвонять ченці волохаті,
А їм півчі підпівають,
Все Петлюру вихваляють.
100 Пожурились бідні люди:
— Що ж то дальше воно буде?

— А нумо, співці-кобзарі,
На голос давайте затягнем
Та вдаримо в кобзи журливі,
105 Хай струни орлами клекочуть,
Хай думи весною плюскочуть,
Як в небі пісні журавлині!
Зима хижим звірем вуркоче,
Пургою заносить Вкраїну,
110 Пани криваві бенкети справляють,
Нема людоїдам упину.
Та ось в хуртовині

А. Сластиков. Портрет кобзаря С. Пасюги

Чийсь голос почувся:
 — До зброї, голото! До зброї!
 115 За мною, голото,
 Я шлях покажу
 До щастя, життя і до волі!
 Ой хто ж той орел, що відваживсь літати
 У хмарах і в бурі шаленій?
 120 Та бідна голота по слову пізнала,
 Що був то учитель наш — Ленін!
 І буряне небо від хмар прояснилось,
 І в ясній блакиті на крилах орлиних
 Бунтарське серце носилось.
 125 І з того великого серця бучного
 Посипались іскри-стожари —
 Кругом охопили Україну повстання криваві
 І гнівні пожари.
 То не села тепер горять,
 130 Не бідняцькі хати,
 То горять кубла куркульські
 І панські палати.
 Наварив Петлюра каші
 В автономнім казанку
 135 Та й забув він, що та каша
 Не до смаку бідняку...
 Учинив Петлюра тісто,
 Не дасть йому ради.
 — Це ж для тебе учиняв я,
 140 Україно-мати...
 — Ой Петлюро-розбійнику,
 Шельма превелика,
 Подивися, чи не в тебе
 Мазепина пика!...*
 145 Сидять пани в Німеччині
 Та чогось похмурились,
 Їм досадно, що в Петлюри
 Діла розпетлюрились...
 Чого ж то з Києва на Польщу
 150 Курявиця-буря?
 То ж вриває з України
 Сам Симон Петлюра.
 В небі гайворони крячуть
 На бурю велику —

155 Б'є Петлюру військо Красне
І в спину, і в пику!
Прокинувся пан Петлюра,
Протер пику сонну:
— Ой ти ж лихо, загубив
160 Неньку автономну.

—А нумо, співці-кобзарі,
На голос давайте затягнем
Та вдаримо в кобзи журливі,
Хай струни орлами клекочуть,
165 Хай думи весною плюскочуть,
Як в небі пісні журавлині!
Не всі ще пропали пани-генерали,
Купці і князі чужоземні...
Їм сниться Вкраїна, «сердешна небога» —
170 Не так Україна, як землі.
Пароходи ідуть морем,
Прорізають хвилі,
Їдуть пани лихо діять
Вільній Україні.
175 Наїхало чуже військо із країв далеких:
Англічани та французи, італійці й греки.

А з-за Дону пре Денюка,*
Генерал, стара падлюка,
І кадети, і есери
180 Ще й кубанські офіцери.
А з-під Польщі знову буря —
Появився пес Петлюра.
А за ним пани-магнати
Їдуть йому допомагати;
185 Всі на Київ поспішають,
Та богунці не пускають...*
— Скажіть Щорсу та Боженку,
Що ми йдем за «матір-неньку».
Як дізнавсь Щорс про Петлюру—
190 Чуть не зняв із нього шкуру!
А Боженко тих магнатів
Добре там одколошматив!
Всилу встиг втекти Петлюра —
Аж облізла з його шкура!

- 195 А магнатам дід Боженко
Пом'яв ребра хорошенько!
Заграємо жалібно в кобзи,
Боженка і Щорса згадаєм,
Що вмерли за справжню Вкраїну,—
200 Цю пісню про їх ми співаєм.
Ніч вороном чорним упала на землю,
Славута-Дніпро наш посинів.
— Послухай, Вкраїно,
Про двох з багатьох
205 Твоїх найлюбиміших синів.
Що перший — Боженко,
Старий твій заступник,—
Він бився за долю Вкраїни
І чесною смертю народного сина
210 За тебе, Вкраїно, загинув.
А другий — це Щорс,
Що під прапор покликав
Єднатись робочу голоту,
Бо Ленін йому наказав і навчив,
215 Як битись за долю народу!
Не вмере ваша слава, богунці відважні,
Бо слава од смерті не гине,
Вас слава сама між народом прославе
Синами справжньої Вкраїни.
- 220 Пруться греки, як лелеки,
Із-за моря на Вкраїну,
Кричать: «Жар нам кури, яйця
Ще й смачну свинину!»
А французи гладять пузо,
225 З Азовського лізуть:
— А нам, — кричать, — хліб, пшеницю
Ще й руду залізну!
А Денікін-товстопикий
Преться із-за Дону
230 Та на Москву поспішає,
Начебто додому.
Наступає чорна хмара,
Всю Росію криє...
Япон лізе з-за Уралу,
235 Страшним звірем вие.

Ой піднявся орел над Кремлем,
А за ним орлята —
Бистрі соколи крилаті, ленінці завзяті!..
Полетіли ті соколи на чотири боки,
240 Наробили буржуякам крилами толоки.
Перший сокіл прилітає рятувать Вкраїну,
Крикнув хлопців-партизанів бить панів у спину.
Ще й повів Червоне військо лавами до бою:
— Бийтесь, діти пролетарські, за щасливу долю!
245 А два соколи крилаті крикнули в Донбасі,
Загриміло слово «воля» на червонім стязі.
А товариш Фрунзе-сокіл за Урал-горами
Проріза червоним стягом чорні вражі хмари.
Одхлинають чорні сили, труп не підбирають,
250 А над полем, критим трупом, ворони літають...
Собирайтесь, хижі птиці,
На пир пирувати,
Кличе вас на пир кривавий
Помста — страху мати.

255 — А нумо, співці-кобзарі,
Затягнемо пісню кобзарську,
Як було панів наше військо Червоне,
Б'ючися за владу Радянську!
Послухайте, громадяни, як діло складалось:
260 Спершу німцям і гетьманцям
По ребрах дісталось!
Надавав їм Щорс з Боженком
І в пику, і в спину,
Так, що чуть живі долізли
265 До свого Берліну.
І Петлюри не минули —
Добре його стусонули.
За кордон, як пес, подався
Та вже більше й не вертався...
270 Узялись дубасить грека...
Чуть живий через Одесу
Утік в свою греконесу...
Італійцям і французам
Пронизав багнетом пузо
275 Ворошилов з шахтарями
Та з бідними злидарями.

А Денікін з козаками
 Тіка з м'якими боками...
 Іде дощик на Дону,
 280 На Кубані слизько.
 — Ой тікайте, генерали,
 Бо Будьонний близько.
 Іде Клим з Семеном Доном,
 Блискають шаблями,
 285 Пада військо генеральське,
 Як сміття до ями!
 Військо наше йде Червоне,
 На кашкетах зорі,
 Потопили всіх кадетів
 290 У Чорному морі!
 З Прикарпаття на Україну ляхи покотились,*
 А із Криму англічани з Врангелем явились...
 Та вже більше не стерпіла Радянська Росія...
 Заводи спинились, плуги поржавіли,
 295 Степи бур'яном поросли.
 І хвилею лави,
 Як море, заграли,
 І смерть на панів
 Злидарі понесли!..
 300 Українська земля
 Окропилась буржуйською кров'ю.
 А з бою народи —
 Заступники волі —
 Звернулись до праці з любов'ю!

 305 — Ой ви ж, пани-прудивуси,
 Які ж бо ви боягузи,
 Нахвалялись за годину
 Всю загарбать Україну.
 Будьоннівці появились —
 310 Ви, як зайці, покотились
 І лісами, й комишами
 Аж до самої Варшави.
 Як здумають ще полізти —
 То не буде їм місця
 315 Ні в Варшаві, ні в Волині,
 Ні в Карпатській Україні!
 Не річки то бурхливі всієї Росії

- До Чорного моря звернули,
То Партія військо Червоне послала
320 Відстоювать діло Комуни.
Удовою затужила осінь над степами,
Дощі дрібні полилися на ковил сльозами,
В морі Чорнім і Азовським хвилі розходились,
Над Сивашем, над Чонгаром тумани спустились.
- 325 Не акули в синім морі пливуть-пропливають,—
То англійські бронеходи на хвилях гойдають.
Перекоп — ворожий табір — укритися туманом*
І гармат велика сила за Турецьким валом.
То не грім ударив з моря в північну годину,—
- 330 То англійські гармати б'ють на Україну.
То не вітер віє з Криму, не дощі то хлищуть,—
Клекчуть люттю кулемети, кулі вихрем свищуть.
Вся Росія тут зібралась в цю тяжку годину,*
Щоб вступитись за Комуни, за Радянську Україну!
- 335 Як гукнув до війська Фрунзе: «Уперед! За волю! /
За життя мабутнє наше, за щасливу долю!»
Небо померкло і зорі погасли,
І хмари спинились біжучі,
Як кинулось військо Червоне
- 340 На лави ворожі смердючі!
Багнетами військо відважне Червоне
Врангеля й англійців ударило в лоб,
Од моря до моря луна покотилась:
— Дайош Перекоп!
- 345 І мозком не ввернеш,
І струни не зможуть
Цю ніч перемог оспівати,
Як поклик побідний
На крилах пронісся:
- 350 — Нікому вже нас у віках не здолати!
Трупи ворожі заорюються в ниву
Плугами нової Вкраїни,
А слава Червоного війська
Повіки не вмере, не загине!
- 355 Повернувся Фрунзе з Криму —
На Вкраїні нове диво:
Поки з паном в Криму бились,
Куркульські банди розплодились.
На тачанках роз'їжджають,

360 Комнеземів убивають.*
 В банд отаман Махно-хлист,*
 По програмі анархіст.
 Всім відомо, що Махно
 Гуляйпольське барахло.
 365 І ті банди скрізь літають
 Та ще й «яблучко» співають:
 — Ей ти ж, яб-б-лучко,
 З садика зеленого,
 Кричить Махно: «Не боюсь
 370 Товариша Буденного!»
 Ей ти ж, яб-б-лучко,
 А з боку ямочки,
 Покотились по Вкраїні
 Бандитські тачаночки.
 375 Як тачанки покотились,
 Куркулі повеселились,
 Як же дукам не радіти —
 Пішли в банди їхні діти
 І до лісів, і до ярів.
 380 Та ще й ріжуть комісарів.
 А попи до бога тоже:
 — Поможи Махнові, боже!
 Півчі попам підпівають,
 В церквах «яблучко» співають:
 385 — Ох ти ж, яб-б-лучко,
 Із райських садочків —
 Спаси, боже, Махна-батька
 І його «синочків».
 Пресвятая діва-мати
 390 В раю яблучка збира,
 Спаси, боже, Махна-батька
 Ще й куркульські хутора.
 — Ох ти ж, яблучко куркульське,
 Чого ж ти мінішся,
 395 Іде в Таврію Будьонний,
 Куди ж ти дінешся?
 Трава в степах ляже,
 Копитами мнята,
 Довго тавричанські
 400 Співатимуть дівчата.
 Заспівають пісню
 «Клима-земляка»,

Чия була нещадна
До Махна рука.
405 І вітер заспіває
В степу з ковилами,
Про те, як за землю
Билися селяни.
І в степу широкім
410 Могили високі
Заспівають думи
Про життя Комуни.
Ой під Гуляй-полем
Шабельки блиснули,
415 Буденовські хлопці
Махна там начули.
Із гармат пальнули,
З кулеметів врізали.
Списами махнули,
420 Пустились, як віхола.
Коні заїржали,
Закричали люди.
— Держіться, махновці,
Ой лихо ж вам буде.
425 — Ох ти ж, яблучко,
Покотись по суші,
Летять голови з махновців,
Як з дерева груші.
Ох ти ж, яблучко,
430 У вісім листочків,
Порубав Клим Ворошилов
Махновських «синочкіз».
Чи не те ж це яблучко,
Що з Махном водилося,
435 Під Климентову шаблюку
Само підкотилося.
Оце ж вам, сини куркульські,
Яблучка і сливи,
Щоб ви більше біднякам
440 Лиха не робили.
Трупи ворожі
Заорються в ниву
Плугами нової України,
А слава Червоного війська
445 Повіки не вмере, не загине!

ДУМА О ЛЕНИНЕ

- 1 Була зима з відлигою,
А другая люта;
Настраждались солдатики,
Залізом окуті.
- 5 Куди не глянь — біле поле
Людським трупом вкрите,
А по селах плачуть жінки
І голодні діти.
Царі, купці й генерали
- 10 Війну вихваляють,
На полях скривавлених
Бенкети справляють.
Та ось над окопами здійнявся сокіл...
- 15 Прилетів сокіл, прилетів ясний,
Над окопами літає,
До солдатиків, до товаришів
Словами промовляє:
— Чи не годі вам, товариші,
В окопах зогнивати,
- 20 Бо вже час настав, солдатики,
Свою волю здобувати.
Та як вчули генерали
Соколину мову,
Наказали стрільцям убити
- 25 Сокола оцього.
— Ой хто заб'є його бистро,
Візьме нагороду,
Від царя він її візьме
Та й від його роду.
- 30 Ой ісхопив стрілець бистро
Рушниченьку в руку,
Тільки вцілив не в сокола, —
В генерала-дуку.
І здійнялась тоді буря,
- 35 Хуртовина дужа,
Зашуміли, немов море,
Над землею люди.

Кобзарь Е. Мовчан. Фото

Рвуть кайдани і стремляться
Все вперед, до волі.
40 Царя тоді не стало
В цім шумливім морі.
Ревуть хвилі, б'ють пороги,
Земля у загравах,
А над нею з красним стягом
45 Сокіл все літає,
Він людей усіх скликає,

В битву проводить:
— До зброї! До зброї!
Доки пани не полягли,
50 Як бур'ян під косою!
Робітникам краще стало,
І зітхнули вільно трудящі селяни.
І раптом його не стало...
Умер сокіл.
55 Знемігся він, перетрудився,
Його іменем великим
Світ весь обновився.
Хто ж той сокіл, товариші,
Куди линув, де він?
60 То ж не сокіл, }
То наш любий }
Володимир Ленін. } 2

НЕРУШИМАЯ ДРУЖБА

- 1 Гей, що на нашій славній Україні
Та були суворі години:
Що тими несходимими степами
Та тими битими ординськими шляхами,
5 Селами, городами,
Зеленими хуторами,
Ой да то ж то не тільки слава козацька гуляла,
А й ріками-потоками
Людські сльози-горе розливались!..
10 Налітали чорні круки на Україну —
Її діти боронили до загину,
Покривали вражим трупом поле...
Ой, ти, доле наша, доле!
Тільки степ широкий устелили
15 Високії без числа могили...
А як шляхта скрізь запанувала,
Невільницею Україна стала,
Горя зазнала,
Слізьми обливалась,
20 На вольную воленьку сподівалась!
Гей, як з'явився тоді на Січі Хмельницький,
Богдан-Зіновій,
Сотник чигиринський,
Козаків єднав,
25 Народ закликав
До боротьби нещадної,
До перемоги славної
Над панами лютими,
Хижаками неситими!
30 Гей, то ж не вітри буйнії дуби нагинали,
На Дніпрі-Слауті хвилі-гори підіймали,—
То хвиля народного гніву здійснелась,
Серця гартувала,
Помстою наливала!
35 Тож то козацьке військо,
Славне запорозьке,
Тією помстою-гнівом палало,

- В похід на панів виступало
Волю здобувати,
40 Людей з панського ярма визволяти!
А за тими козаками
Незліченними полками
Простий люд—посполиті селяни
Прибувають до Богдана:
45 Максим Перебийніс веде військо з Поділля,
А Іван Богун з Подністров'я,
Мартин Пушкаренко з Полтавщини,
А Морозенко з Джалалієм з Брацлавщини,
Іван Кречовський з Київщини,
50 А Данило Нечай з Вінниччини!
А за ними прилучани й ніжинці,
Фастовці й чернігівці,
Уманці й білоцерківці
Ще й самого Богдана чигиринці!
55 Піднялася всенародная сила,
Бо терпіти наруги панської було вже несила!
Гей, хоч недорогі на війську козацькому шати,
Та серця людські правдою й гнівом багаті!
Всі добре знали,
60 Що в нещадну боротьбу вступали,
Та велику віру в перемогу мали!
Ой та то ж то не рік і не два
Точилася та жорстока боротьба!
Вірні сини України вкрили себе славою
65 Під Корсунем і Пилявою!
Загнали ляхків,
Загнали панків
Од Жовтих Вод аж за Віслу,
Щоб більше на Україну не лізли!
70 Гей, тоді ж то бачить Богдан,
Бачить гетьман,
Що пани Потоцькі
Та магнати Конецпольські
Знову своїх недобитків збирають,
75 Свою думку мають —
Іти Хмельницького воювати,
Народ український у панське ярмо повертати.
То й бачить Богдан,
Бачить гетьман,
80 Що тоді буде над шляхтою перемога,

- Як прийде від російського брата рідна допомога!
Гей, та тоді ж то Хмельницький,
Гетьман український,
Скликає у Переяславі раду —
85 Козацьку громаду!
Громаду скликає,
Гостей закликає —
Рідного російського брата —
До нашої хати.
- 90 Тоді ж то в Переяславі
В усі дзвони дзвонили,
А люди між собою гомоніли,
Раду радили
Всією громадою:
- 95 «Ніде нам, браття,
Кращої долі-щастя шукати,
Як у єднанні з російським братом!
Будемо ж ми прохати
Свого єдинокровного брата:
- 100 Прийди до нас, рідний брате,
В боротьбі з ворогами помагати!
Та будемо ми спільне життя будувати,
Та будемо в єдиній сім'ї проживати,
Один одному в помочі ставати,
- 105 Хліба-солі з упокоєм уживати!»
Отак розмовляли
І клятву велику давали
В єднанні з російським братом жити
І довічно щастя й горе ділити!
- 110 Гей, що з тої пори триста років минає,
Та ж не горе козацьке,
А наше щастя радянське
На Україні цвітом весняним буяє
І Кремлівська зоря його осяває!
- 115 Ген-ген на полях,
На колгоспних ланах,
Де могили предковічні в вітрами розмовляють,
Там нащадки козацькі шляхи в новий світ прокладають,
Шляхи до комунізму торують,
- 120 Своє життя будують
З російським народом
У єднанні, у згоді!

Гей, гей, від Переяслава і донині
У сім'ї єдиній
125 Живе народ український з російським братом
В нашій єдиній хаті!
І цього єднання
Нікому не зламати,
Бо одна в нас мати
130 І одна ми родина —
Радянська Вітчизна єдина
Ще й ленінська партія велика!
Від нині довіку!

ПРИЛОЖЕНИЯ

КОММЕНТАРИИ

Сначала указывается источник и название думы в оригинале; далее помещены имеющиеся сведения о происхождении записи.

ИСТОРИКО-ГЕРОИЧЕСКИЕ ДУМЫ XV — НАЧАЛА XVIII в.

Казак Голота

I. М. Возняк, Дума про козака-нетягу в записі кінця XVII в., — «Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського», т. II, Київ, 1928, стр. 27—28.

Текст обнаружен М. Возняком в рукописном сборнике Кондрацкого, хранящемся в краковской библиотеке. Основываясь на упомянутой в рукописи дате (1693 г.), М. Возняк считал, что кобзарские песни сборника, в том числе и дума, были записаны до 1693 г. (М. Возняк, Из збірника Кондрацького кінця XVII в., — ЗНТШ, т. CXLVI. Праці філологічної секції, Львів, 1927, стр. 178).

II. ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 206, л. 5. Записал В. Белозерский 3 июля 1844 г. в с. Мартиновке Борзен. у. Чернигов. губ.

Публикуется впервые. Близкий вариант напечатал М. Максимович в 1849 г. в «Сборнике украинских песен».

III. Макс., 1849, 13—14. «Схватка с татаринном».

IV. Кулиш, 1, 14—19. «Дума о козаке Голоте». Записал П. Кулиш в 1854 г. на хуторе под Оржицей от лирич. А. Никоненко из с. Оржицы Лубен. у. Полтав. губ.

V. ФЦГИА УССР в Харькове, ф. 798, ед. хр. 187, л. 6—7. «Дума про козака Голоту». Записал Е. И. Крист 17 июня 1901 г. в Куряжском монастыре Харьков. у. и губ. от кобз. Е. Я. Бутенко из Люботина Валков. у. Харьков. губ.

Публикуется впервые.

Варианты:

Лукаш., 49—50. Записал П. Лукашевич (отрывок); Метл., 445—446. Записал Н. Белозерский (вероятно, в нач. 1850-х годов) в с. Британы Борзен. у. Чернигов. губ. от кобз. И. Романенко (сокр. вар.).

Атаман Матяш старый

Жит., 238—240. «Атаман Матяш старый». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

6. Бравославцевъ-небувальцовъ. Н. Костомаров и П. Житецкий высказывали предположение, что здесь имеются в виду браславцы (т. е. из г. Браславля), которые еще не были в военных походах (Кост., 735; Жит., 238). Вероятно, здесь речь идет вообще о молодых казаках, которые бравировали своей славой, храбростью и т. п., хотя еще и не были в боях.

7. Атаманъ Матяшъ старенькій. П. Житецкий, М. Плисецкий и П. Павлий писали, что такого атамана не было или что он не упоминается в исторических документах. В украинских исторических актах 1596 г. встречается имя Матяш.

Во время казачьих восстаний конца XVI в. Матяш вместе с сотником Остапом Слудским и Андреем Гонским действовали на Волыни и намеревались идти на соединение с гетманом Лободой, но были схвачены польским отрядом. Их судили и казнили. Родился Матяш в г. Полонном (І в. К а м а н і н, Українські богатирі козацької доби, — «Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства в Києві, кн. XI, Київ, 1913, стр. 61). Однако нет оснований отождествлять эпического Матяша с историческим. Эпическое произведение создает собирательный образ умудренного жизнью боевого казачьего атамана.

Федор безродный, бездольный

I. Жит., 207—209. «Федор Безродный». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

12. *Федоре безридний*. Имя эпическое.

25. ...*вийскомъ днѣпровымъ*. Имеются в виду запорожские казаки.

II. Церт., 48—50. «Смерть Федора Безродного». Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

56. *У суремки жалобно вигваляли*. — Здесь искажено, надо: *вигравали*.

III. Зап. Ю.-З. отд., I, 1—7 (ноты). «Дума про Хведора безродного». Записал Н. Лысенко, вероятно, в 1873 г. от кобз. О. Вересая из с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. губ.

39. ...*понад лугом-Базалугом*. Здесь, вероятно, искажено, правильно: *Лугом-Базавлуком*.

Варианты:

Метл., 440—441. Записал Н. Белозерский (вероятно, в нач. 1850-х годов) в с. Британы Борзен. у. Чернигов. губ. от кобз. И. Романенко; Метл., 442. Записал П. Кулиш в сент. 1853 г. в м. Александровка Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Шута (отрывок); Зап. Ю.-З. отд., I, 18—21. Записали П. Чубинский и А. Русов от кобз. О. Вересая; Март., 12—16. Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Горл., 1882, 510—512. Записал В. Горленко (вероятно, в 1882 г.) в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Спер., 18—21. Записали М. Сперанский и его студенты Г. Бакалов, В. Данилов в октябре 1902 г. от кобз. Т. Пархоменко из с. Бурковки Сосниц. у. Чернигов. губ.

Три брата самарские

I. Жит., 205—206. «Три брата самарские». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

II. Метл., 437—440. «Про смерть трьох братів». Записал А. Метлинский в Зеньков. у. Полтав. губ.

Сохранилась рукописная копия этого варианта, сделанная Н. Белозерским для П. Кулиша. В ней встречается иная разбивка стихов, иногда иное правописание (после *ж* и *шипящих* — следует *і*, в публикации — *ы*). В двух случаях разночтения более существенные. 1—2 стихи в рукописи: *Ой всі поля Самарські не зоряли, Тільки вони зоряли* (ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 209, л. 6).

Между 55 и 56 стихами в рукописи еще одна строка: *Стремнем од себе отця й матку однихали...* (там же, л. 8).

Издание А. Метлинского, как нами установлено, готовил Н. Белозерский. Возможно, что копию для П. Кулиша он делал не с печатного текста, а с рукописного оригинала, который был в его распоряжении. Если это так, то его копия соответствует кобзарскому варианту.

52—53. *Недобре ми, братця, самі починали, Що всі три охотою в військо виступали*. Речь идет о нарушении обычая, согласно которому не все сыновья могли уйти в «охотное войско» — один должен был остаться дома и помогать родителям.

III. Март., 23—25. «Про трьох братів самарських». Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского из того же города.

40—49. *Ей, не есть то нас, братця, гостра шабля порубала...* и далее. Здесь гибель братьев объясняется в духе моралистических дум. См. думы: «Алексей Попович» и «Буря на Черном море».

IV. Колесса, I, 168—170. «Про самарських братів». Записал на фонограф Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Запись мелодии см. на стр. 482—490.

49—58. *Не есть то нас куля яничарська постріляла...* и далее. Здесь, как и в предыдущем варианте, гибель братьев объясняется в духе моралистических дум.

V. ИИФЭ, ф. 8—К2, ед. хр. 57, лл. 58—60. «Дума про трьох братів самарських». Дума была записана 21 февраля 1912 г. от бандур. В. Шевченко. Текст взят из архива акад. Д. И. Яворницкого.

31—39. *Не есть це нас шабля турецька порубала...* и далее. Здесь, как и в предыдущих вариантах, гибель братьев объясняется в духе моралистических дум.

Публикуется впервые.

VI. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 194, лл. 75—78. «Дума про самарських братів». Записал на фонограф В. Харьков в 1930 г. от лирн. Г. Обличенко.

Публикуется впервые.

Варианты:

Кост., 760, 761. Записал Н. Костомаров в 1840 г. в г. Харькове (отрывки); Макс., 17—19; Груш., I, 165—166. Записал В. Горленко от кобз. М. Г. Кулика; Груш., I, 166. Записал А. Сластион от лирн. И. Скубия из с. Лелюховки Кобеляк. у. Полтав. губ. Колесса, II, 192—193. Записал А. Сластион в 1909 г. от лирн. И. Скубия (отрывок).

Смерть казака в долине Кодыме

Кост., 781—782. «Смерть козака на долине Кодыме». Дума записана в Сенчи Лохвиц. у. Полтав. губ. Е. Грушевская высказала предположение, что ее записал И. Труш (Груш., I, 145—146). В архиве Географического общества СССР в Ленинграде хранится часть рукописи сборника А. Метлинского: «Метлинъ. Песни былевые (бувальщины) известной эпохи, записанные в Лохвицком уезде Полтавской губ.» (Архив ГО СССР, разряд 31, опись 1, № 25 — ХХХI). Рукопись написана почерком не А. Метлинского. В паспорт думы рукой издателя вписано два слова: «Кобзаря» и «А. Метлинский». Это означает, что записал ее А. Метлинский от кобзаря (там же, л. 100).

Отрывок этой думы впервые был опубликован Н. Костомаровым в 1872 г. в журн. «Беседа», № 5, стр. 92—93.

Плач невольника в турецкой неволе

I. Лукаш., 64—65. «Плач невольника». Записал П. Лукашевич, вероятно, в 1832 г. в Полтав. губ.

II. ИИФЭ, ф. 8 — К2, ед. хр. 57, л. 2—4. «Невольницька дума». Записал кобз. В. Шевченко летом 1904 г. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.

Публикуется впервые.

Повторную запись этой думы от М. Кравченко см.: Колесса, I, 167—168.

III. Груш., I, 150—151. «Плач невольницький».

Записал А. Сластион, вероятно, в 1908 г. от лирн. И. Скубия из с. Лелюховки Кобеляк. у. Полтав. губ.

Варианты:

Ант. и Драг., I, 95—96. Текст взят из рукоп. сб. И. П. Новицкого; Пам. и образ., III, 281—282. Записал А. Метлинский от кобз. А. Шута из с. Сосницы Чернигов. губ.;

Спер., 14—15. Записали М. Сперанский и его студенты Г. Бакалов и В. Данилов в октябре 1902 г. от кобз. Т. Пархоменко; Колесса, I, 167—168. Записал на фонограф Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко; Колесса, II, 193. Записал А. Сластиян в 1909 г. от лирн. И. Скубия (отрывок).

Невольники на каторге (Плач невольников)

I. Ант. и Драг., I, 90—91. «Плач невольников на турецкой каторге». Записал М. Неговский в м. Вильшана Богодухов. у. Харьков. губ. от кобз. П. Колыбабы из того же местечка.

II. К.Ф.У.О., 266—268. «Дума неволниця (Про каторгу бесурмянську)». Записал К. Ухач-Охорович в Киеве осенью 1881 г. или весной 1882 г. от кобз. О. Вересая из с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. губ.

III. «Народна творчість та етнографія», Київ, 1964, № 4, стр. 76—78. «Плач невольників». Записал Н. Лысенко в 1903 г. от А. Сластияна, выучившего ее в 1870-х годах от кобз. из Полтав. губ.

Запись мелодии см. на стр. 491—493.

От А. Сластияна повторно эту думу записал Ф. Колесса в 1908 г. См.: Колесса, II, 41—50.

IV. Колесса, I, 165—167. «Плач невольників (Невольницький плач)». Записал А. Сластиян осенью 1909 г. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.

V. ИИФЭ, ф. 14—10, ед. хр. 1491. Дума была записана с помощью магнитофона 30 ноября 1961 г. от кобз. Е. Ф. Мовчана из с. Великая Писаревка Сумск. обл.

Публикуется впервые.

От Е. Ф. Мовчана думу «Невольники на каторге (Плач невольников)» записывали несколько раз, однако до сих пор был напечатан лишь один ее менее полный вариант. См.: А. Правдюк, Кобзарь Егор Мовчан, М., 1966, стр. 24—29. Расшифровку мелодии этого варианта см. в данном томе на стр. 494—497.

Варианты:

Об историческом значении русской народной поэзии. Сочинение Николая Костомарова, Харьков, 1843, стр. 96—97; Груш., I, 150. Записал В. Горленко в середине 1880-х годов в с. Дейкаловке Зеньков. у. Полтав. губ. от лирн. М. Кулика из того же села; Колесса, II, 41—50. Записал на фонограф Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от А. Сластияна, выучившего ее в 1870-х годах от кобз. из с. Белоцерковцы Лохвиц. у. Полтав. губ.; Груш., I, 150. Записал А. Сластиян от лирн. И. Скубия из с. Лелюховки Кобеляк. у. Полтав. губ. (отрывок).

Сокол и соколенок

I. Зап. Ю.-З. отд., I, матер., 16—18. «Невольниця». Записали П. Чубинский и А. Русов от кобз. О. Вересая из с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. губ.

29. *До Івана Богословця* (в современных публикациях — *Богуславця*). В исторических документах это имя не встречается. Н. Костомаров высказал предположение, что это имя вытеснило здесь какое-то другое и было взято из думы «Иван Богуславец» (Кост., 645). Польские ученые Ч. Нейман и особенно Ф. Равита считали, что ранее в этой думе было имя Ивана Ростиславича «Берладника» (XIII в.), который в борьбе с удельными князьями использовал булаховцев (см.: С. N e u m a n, *Dumy Ukraїńskie*, — «Ateneum. Pismo naukowe i literackie», t. IV. Warszawa, 1885, стр. 333; Fr. R a w i t a, *Dumy*, — «Tygodnik Ilustrowany», t. I, Warszawa, 1890, №19, стр. 295). Булаховцы упоминаются и в думе.

II. Март., 38—40. «Про сокола (Невольниця)». Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского из того же города.

Варианты:

Кост., 645—647 (отрывки); Горл., 1882, 493—495. Записал В. Горленко (возможно, в 1882 г.) в г. Лохвице, Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Кюк вэкого.

Иван Богуславец

Жит., 221—224. «Иван Богославец, Гетман запорожский». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

6. *Иванъ Богославецъ* (в современных публикациях — *Богуславец*). Исторических данных об Иване Богуславце нет. Не упоминают о нем и украинские летописи. Имя это встречается только в «Истории Русов или Малой России» Г. Конисского. Автор говорит, что во время морского похода в 1583 г. войсковой запорожский писарь Иван Богуславец был захвачен турками в плен при г. Козлове. Он был выручен запорожцами с помощью жены турецкого паши Семиры, которая выехала вместе с Богуславцем в Малороссию и стала его женой (Г. Конисский, История Русов или Малой России, М., 1846, стр. 31—32).

В. Антонович и М. Драгоманов высказали предположение, что в истории это описание появилось под влиянием песни (песню об Иване Богуславце см.: Ант. и Драг., I, 241—242). Они же указали, что автор «Истории Русов» перенес в XVI в. чин войскового писаря, которого тогда еще не было (там же, стр. 243).

Маруся Богуславка

I. Кулиш, I, 210—214. «Дума о Марусе Богуславке». Записал М. Неговский в Красном Куте Богодухов. у. Харьков. губ. от кобз. Н. Ригоренко.

Маруся Богуславка — имя эпическое. Возможно, «Богуславка» происходит от названия города Богуслав.

Известно, что богатые турки и татары, даже султаны и ханы, брали в жены украинских девушек (см.: Ант. и Драг., I, 236—237; Кост., 725). Вполне возможно, что одна из них выпустила на свободу своих соотечественников. Это и нашло отражение в думе. Однако прототип героини думы не удалось установить.

II. Март., 256—257. «Маруся попивна Богуславка. Запорозька писня». Записал П. Мартинович 30 января 1886 г. в г. Константинограде Полтав. губ. от лирн. С. Чекана, который перенял ее от «екатеринославского Степана».

22. *Вони на колінка упадали*. В источнике: *Оны*. Исправлено по списку опечаток, составленному собирателем П. Мартиновичем (ИИФЭ, ф. 11—4, ед. хр. 1011, л. 26).

32. *А нам будетъ тяжко і важко*. В источнике: *та важко*. Исправлено по списку опечаток (там же).

35. *Турецький пан од двору од'їжджатиме*. В источнике: *Пан од двору од'їжджатиме*. Исправлено по списку опечаток (там же).

36—37. В списке опечаток, составленном П. Мартиновичем, сказано: «Между 3 и 4 (это соответствует стихам 36 и 37. — Б. К.) пропущено:

То я буду до темниці приходжати,
На білий світ вас випущати.
Став турецький пан з двора виїжджати,
Став він їй ключі вручати.
Стала дівка-бранка до козаків приходжати
І бідних невольників з темниці випущати:
«І біжіте ви, біднії невольники,
Тільки города ж Богаславії не миніте,

Там моему отцеві накажіте,
Що нехай маєтків не збуває
І мене відсіля не викупляє, *
Бо вже я тут потурчилась».

В подстрочных примечаниях под звездочкой П. Мартинович написал: «Это лирник так говорил во второй раз. И в первой моей записи этих слов нет... Эти слова были записаны во второй раз. И находятся в другой моей рукописи, которая дома и не была дана для печатания» (ИИФЭ, ф. 11—4, ед. хр. 1011, л. 26).

В примечании П. Мартиновича обращает на себя внимание, что приведенную часть думы он восстановил по памяти. Именно поэтому мы сохранили тот текст, который был опубликован, а отрывок, якобы пропущенный при печатании думы, поместили в комментариях.

III. Колесса, I, 163—165. «Про Марусю Богуславку». Записал на фонограф Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.

Запись мелодии см. на стр. 498—505.

IV. Груш., I, 152—153. «Про Марусю Богуславку». Записал А. Сластион от лирн. И. Скубия из с. Лелюховки Кобеляк. у. Полтав. губ.

V. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 [3], лл. 7—9. «Маруся Богуславка». Записал на фонограф В. Харьков 12 или 14 февраля 1930 г. в с. Ковьяги Валков. р-на Харьков. обл. от лирн. В. Гончара.

Публикуется впервые.

VI. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 194, лл. 1—5. «Про Марусю Богуславку». Записал на фонограф В. Харьков 12 или 14 февраля 1930 г. в с. Ковьяги Валков. р-на Харьков. обл. от лирн. В. Гончара. Вторая запись.

Публикуется впервые.

VII. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (4), лл. 49—50. «Невольники». Записал на фонограф В. Харьков в 1930 г. в с. Петровке Красноград. р-на Харьков. обл. от лирн. В. Д. Белокриницкого. Во время записи лирнику было 52 года.

Публикуется впервые.

Варианты:

Ант. и Драг., I, 233—235. Записал А. Метлинский в Зеньков. у. Полтав. губ.; Груш., I, 151—152. Записал В. Горленко в середине 1880-х годов в с. Дейкаловке Зеньков. у. Полтав. губ. от кобз. М. Кулика; Колесса, II, 194. Записал А. Сластион в 1909 г. от лирн. И. Скубия (отрывок); Колесса, II, 145—151. Записал А. Сластион от кобз. С. Пасюги из Богодухов. у. Харьков. губ. (отрывок); Груш П., I, 153. Записал В. Кравченко 23 мая 1927 г. от Ф. Хамулки из с. Сколубова Пулинск. вол. Волынск. округа (отрывок).

Самойло Кошка

I. Жит., 226—233. «Кишка Самыйло». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

2—12. *Гуляла галера цвѣткована-малевана...* и далее. Подобное описание богатого судна встречается и в русских былинах и в песнях. Так, в былине «Садко», записанной П. Н. Рыбниковым 27 июня 1863 г. в г. Петрозаводске от Федотова, Садко дает следующий наказ своей дружине:

Стройте-тко тридцать кораблей,
Нос-корму кладите по-звериному,
Бока-то сведите по-змеиному,
Мачты кладите красна деревца,
Блочкики кладите все кизюльные,

Канатики кладите шелковые,
Паруса кладите полотняные,
Якори кладите все булатные;
По дорогѹ по камешку по яхонту
Вместо глаз вы вставляйте,
По черному по соболѹ сибирскому
Вместо бров продергивайте,
По бурья лисицы по сибирския
Вместо ушей повесьте-тко.

(Песни, собранные П. Н. Рыбниковым.
Изд. 2, т. I, М., 1909, стр. 377)

См. также описание лодки в песне «Ой, да ты сойди, сойди, ты ясное солнышко», записанной от жителей-украинцев с. Марко Острогж. у. Воронеж. губ.:

Ай, да хорошо же лодка, лодка приукра...ай,
приукрашена.
Ой, да хорошо же лодка, лодка приукрашенная,
Ай, разными красками вона подведе...ай,
подведеная!
Ой, разными красками вона подведеная...
Ай, пушками, ружьями лодка нагружо...ай,
нагружоная,
Ой, пушками, ружьями, лодка нагруженная,
Ай, да добрыми молодцами лодка обсажо...ай,
обсажоная.

(Н. М. Лопатин и В. П. Прокунин, Русские народные
лирические песни, М., 1956, стр. 167)

17. Уже они 40 лѣтъ въ неволѣ пробувають. Если названный здесь срок пребывания в неволе и представляет эпическое число, то следует все же учитывать, что приводимая цифра не обязательно связана с преувеличением. Известно, что некоторые пленники находились в неволе десятки лет. Некий Якимка Васильев, по его собственному признанию, пробыл в неволе (литовской, татарской и турецкой) в общей сложности сорок лет («Чтения в Обществе истории и древностей российских», М., 1894, кн. 2, отд. III, стр. 24).

21. *Кишка Самойло, гетманъ запорожскій.* О Самойле Кошке казацкие летописи сообщают предельно кратко. Так, в летописи Самовидца сказано, что в 1620 г. под Цоцорой турки взяли в плен запорожского гетмана Самойлу Кошку (Летопись Самовидца, 4). Грабянка указывал, что Кошка был гетманом после 1597 г. (Летопись Грабянки, 25) — в обеих летописях Кошка назван Кушкой. При описании битвы под Цоцорой Грабянка не упоминал Кошку (там же, 26). В летописи Величко сказано, что Кошка был гетманом или кошевым до 1575 г. и воевал на море (Летопись Величко, II, 380). В «Записках Матвея Титловского. 1620—1621», включенных в IV том летописи Величко, говорится, что гетман Самойло Кошка был убит под Цоцорой в 1620 г. и похоронен в Каневе (Летопись Величко, IV, 151). В другом дополнении к летописи Величко («История настоящая») сообщается, что в 1620 г. казацкий гетман Самойло Кошка был под Цоцорой, но неизвестно, «взят ли он турками в полон и выкупили ль его козаки из того полону». Автор указывал далее, будто подлинно известно, «что он гетман Кошка в городе украинском Каневе погребен, чего в доказательство там его гроб свидетельствует» (Летопись Величко, IV, 155—156).

Как видим, рассказы летописцев о Самойле Кошке довольно противоречивы.

Из новейших исторических исследований сошлемся на книгу В. А. Голобуцкого «Запорожское казачество», в которой сказано, что в 1600 г. польский король и его приближенные поручили *старшему реестра* Самуилу Кошке кроме реестровых казаков набрать «охочих» и двинуться с ними в Молдавию. О том, что С. Кошка был запорожским гетманом, здесь не сказано (В. А. Г о л о б у ц к и й, Запорожское казачество, Киев, 1957, стр. 150).

Важные сведения о Самойло Кошке сообщены в «Український Радянський Енциклопедії». В ней сказано, что Самойло Кошка — запорожский гетман начала XVII в. Он принимал участие в морских походах запорожских казаков против султанской Турции. В 70-е годы XVI в. Кошка попал в плен к туркам, в котором пробыл около двадцати пяти лет. В 1599 г. Кошка возглавил восстание украинских невольников на турецкой галере, недалеко от Гёзлева (Козлова, теперь Евпатория). Восставшие перебили янычар и возвратились на Украину. После освобождения из плена Кошку избрали запорожским гетманом. Отряд запорожцев под руководством Кошки в составе польского войска принимал участие в походах в Молдавию (1600 г.) и Ливонию (1601—1602 гг.). Дальнейшая судьба Кошки неизвестна (УРЕ).

Если эта историческая справка написана на основе вновь открытых документов, то она значительно уточняет вопрос о происхождении думы «Самойло Кошка» и ее исторической достоверности.

В. Наumenко высказал мнение (повторенное затем некоторыми другими фольклористами) о том, что в думе «Самойло Кошка» изображен захват турецкой галеры восставшими невольниками в 1642 г. Последнее событие было описано в итальянской брошюре, изданной в Риме в 1643 г.: «Известие о замечательном происшествии, недавно случившемся: о том, как взята была лучшая турецкая галера, бывшая под начальством Анти-паши Мариоля, как получили свободу 207 человек невольников христиан из польской Руси и 70 невольников из других христианских стран, как взяты были в плен 40 турков и 4 богатых еврейских купца, как убит был упомянутый Анти-паша со многими другими турками, и какая богатая добыча найдена была на галере» («К. С.», 1883, май, 224—228). По мнению В. Наumenко, имя руководителя восставших невольников Симоновича впоследствии было заменено именем Самойла Кошки.

В печати эта версия происхождения думы «Самойло Кошка» оспаривалась нами на том основании, что в рассказе о захвате галеры в 1642 г. нет тех деталей, которые бы встречались в думе. См.: Б. П. К и р д а н, Украинские народные думы (XV—начало XVII в.), М., 1962, стр. 122—129.

В «Український Радянський Енциклопедії» указан новый факт: захват невольниками турецкой галеры в 1599 г.

23. *Судья черкаський Марко Грачъ*. Об этом лице исторических сведений нет.

48. *Ляшъ Бутурлака*. Некоторые комментаторы думы полагали, что эта фамилия возникла из слова «потурнак», т. е. «потурчившийся», принявший мусульманство, вероотступник. Образ, созданный в думе, вполне соответствует значению слова «потурнак».

60. *До дѣвки Санжаківны...* Прозвище девушки, по-видимому, производное от названия должности отца. Санджаком (тур. *sancak*, основное значение — флаг, знамя) в султанской Турции до 1834 г. называлось объединение военных ленов (лен — земельное владение в эпоху феодализма, пожалованное на условиях несения военной службы), а также начальник этого объединения.

201. *Семене Скалозубе гетмане...* Звательная форма употреблена, вероятно, в качестве поэтического приема.

О гетманстве Семена Скалозуба вполне достоверных сведений нет. О нем очень кратко говорится только в летописи Грабянки, причем имя не называется (Летопись Грабянки, 260). В списке гетманов, помещенном в летописи Величко, Скалозуб не фигурирует (Летопись Величко, I, 24).

В. Антонович и М. Драгоманов, сопоставив свидетельства летописцев и данные некоторых других источников о Кошке и Скалозубе, пришли к выводу, что последний мог

быть выбран кошевым атаманом, а не гетманом, на новый год (как обыкновенно бывало у запорожцев) — 1599 (Ант. и Драг., I, 228).

В Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона сказано, что Скалозуб (Демьян) был избран гетманом Украины в 1585 г. Умер Скалозуб в 1589 г. в турецком плену (Брокгауз и Ефрон, т. 59, стр. 170—171).

Современный исследователь истории запорожского казачества В. Голобуцкий упоминает есаула, а не гетмана, Скалозуба, который с отрядом реестровых казаков в 1598 г. совершил поход против Запорожской Сечи (В. А. Г о л о б у ц к и й, Запорожское казачество, Киев, 1957, стр. 149).

Совершенно очевидно, что на основании имеющихся исторических данных трудно судить, какой Скалозуб был прототипом персонажа думы.

II. Лукаш., 15—27. «Самойло Кишка». Записал П. Лукашевич около 20 июля 1832 г. в Полтав. губ. от бандур. И. Стрички («Этнограф. обозр.», 1892, № 4, стр. 142).

141. *Став Алкан-паша*. Здесь явная ошибка, надо: *Став Лях Бутурлак*.

288. *А тепера хоч не дасть нам бог на час по волі!* Искажено. Правильнее: *А тепера чи не дасть нам бог хоч на час по волі!*

351—353. *На святого Межигорського спаса, На Трехтемирівський монастир, На святую Січовую покрову давали.*

Межигорский монастырь был основан на Днепре под Киевом в 1161 г. С 1683 г. он стал монастырем запорожского войска. В Межигорском монастыре была создана и содержалась за счет Запорожской Сечи больница, или шпиталь, для увечных и немощных сечевиков.

На Днепре же, близ Канева (теперь Черкасская обл. УССР), запорожские казаки основали в 1576 г. Терехтемировский монастырь. Своим монастырям, как и церкви Покрова, которая находилась непосредственно в Сечи, казаки жертвовали крупные суммы, что нашло отражение в думе (подробнее об этих монастырях см.: М. М а к с и м о в и ч, Собрание сочинений, т. II, Киев, 1877, стр. 255—291).

366—367. ... *полягла Кішки Самійла голова В Києві—Каневі-монастирі*. Вероятно, здесь нашло отражение предание о том, что исторический Самойло Кошка был похоронен в Каневе. О погребении Кошки в Каневе сказано и в летописи Величко (Летопись Величко, IV, 151, 155—156).

Исполнители думы, очевидно, объединили под одним названием два казацких монастыря: Межигорский спас, расположенный недалеко от Киева, и Терехтемировский монастырь близ Канева.

376—380. *Войська запорозького, донського...* и далее. Украинские народные певцы наряду с запорожскими казаками славят и их боевых друзей — донских казаков.

Варианты:

Кост., 701—702, 716—717. Записал проф. Зайкевич (до 1832—1833 гг.) в Лубен. у. Полтав. губ. (отрывки); Март., 16—23. Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского (большой отрывок); Горл., 1882, 505—507. Записал В. Горленко (возможно, в 1882 г.) в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского (отрывки); Колесса, II, 1—3. Записал А. Сластийон в 1909 г. от лирн. И. Скубия (отрывок).

Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи

I. Жит., 197—203. «Три брата в плену в Азове». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

Есть основания предполагать, что дума «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» была создана между 1471 и 1696 гг., т. е. в период, когда Азов находился под властью султанской Турции.

II. Церт., 21—25. «О побеге трех братьев из Азова». Записал Н.Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

83—86. *Тіло козацьке карбували...* и далее. Эти стихи не соответствуют стилю дум и не встречаются в других вариантах данной думы. Ср. близкое окончание в варианте, записанном П. Кулишом от Архипа Никоненко (стр. 162 настоящего издания).

III. Кулиш, I, 32—42. «Дума о бегстве трех братьев из Азова». Записал П. Кулиш в 1854 г. на хуторе под Оржицей от лирн. А. Никоненко из Оржицы Полтав. губ.

28. *Нагайці* — ногайские татары, которые были объединены в Белгородскую орду (она называлась также орда Малых ногаев, Буджацкая орда). Белгородская орда (XV—XVIII вв.) находилась в вассальной зависимости от Крымского ханства и Турции, название свое она получила от г. Белгорода (ныне Белгород-Днестровский Одесской обл. УССР). Орда кочевала в южноукраинских степях между устьями рек Днестр и Дунай, совершала грабительские набеги на южную Россию, Украину, Молдавию, продавала в неволю захваченных в плен людей. О поединке с врагом-насильником — «мырзаком из Буджака» говорится в восточнороманской поэме о богатыре Дончилэ (В. М. Г а ц а к, Восточнороманский героический эпос, М., 1967, стр. 98).

IV. ИИФЭ, ф. 8 — К2, ед. хр. 57, л. 27—32. «Дума про трьох братів, що втікали із-під города Азова, із турецької неволі». Записал В. Ф. Тищенко в 1850—1860 гг. в г. Чигирине Киев. губ. от Ф. Грищенко.

Д. И. Яворницкий (из его архива взята эта дума) писал: «Тищенко родился в г. Крюкове, был сотрудником известного журнала „Основа“ (1861—1862). Он записывал от разных лиц украинские песни, сказки, поговорки и т. п. Одну его тетрадь мне посчастливилось найти в библиотеке его сына Ивана Вас. Тищенко в с. Весело-Ивановке Верхнеднепров. у. Екатеринослав. губ. В ней была эта дума, но она почему-то записана с пропусками».

Публикуется впервые.

V. ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 130, лл. 8—9. «Про трьох братів (азовських)». Записал Н. Белозерский, вероятно, в 1852—1854 гг. в с. Британы Борзен. у. Чернигов. губ.

Публикуется впервые.

48. ... *із Ністра*—с Днестра. В украинской народной поэзии, как и в данном случае, иногда смешиваются названия Днепра и Днестра.

VI. ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 135, лл. 18—20. «Про трьох братів». Записал Н. Белозерский в 1857—1860 гг. от кобз. Ф. Шевченко.

Публикуется впервые.

VII. ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 135, лл. 3—5. Записал Н. Белозерский в июле 1863 г. в с. Терны Лебедин. у. Харьков. губ. от Д. Зимогляда.

Публикуется впервые.

VIII. Зап. Ю.-З. отд., I, матер., 6—11. «Як три брати з Азова втікали». Записали П. Чубинский и А. Русов от кобз. О. Вересая из с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. губ.

IX. Груш., I, 158—159. «Як три брати утікали». Записал И. Манжура в 1875 г. в с. Должик Харьков. у. и губ. от бандур. Мироновского о.

X. Март., 1—9. «Про трьох братів Озовських». Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского из того же города.

121—123. *То буде наш отець і мати батьківщину на три часті паювати...* и далее. Здесь запечатлен народный обычай, по которому большую часть своего имущества престарелые родители отдавали младшему сыну (минорат).

XI. ИИФЭ, ф. 11—4, ед. хр. 597, лл. 1—2. «Три брати озовських». Записал П. Мартинович 19 июля 1886 г. на хуторе Шмигли под Полтавой («в четырех верстах возле Полтавы») от лирн. Н. Ф. Дорошенко.

Публикуется впервые.

После текста собиратель поместил следующее примечание:

«Лирник цел эту песню несколько раз и большею частью употреблял стихи то просто;

У неділю рано-поранею,

то:

У неділю рано-поранею,

Барзе ранею зорею,

То ж не темні тумани вставали.

Когда я спросил, почему он мне для записи продиктовал только «У неділю рано-пораненько» без следующего стиха, он сказал, что тот следующий стих относится к песне про вдову» (речь идет о думе «Бедная вдова и три сына». — Б. К.).

XII. ИИФЭ, ф. 8 — К2, ед. хр. 57, л. 11—18. «Дума про трьох братів азовських». Записал в 1904 г. кобз. В. Шевченко от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ. Текст взят из архива акад. Д. И. Яворницкого.

Публикуется впервые.

Запись мелодии думы хранится: ИИФЭ, ф. 8 — К2, ед. хр. 57, лл. 19—26.

Думу «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» от М. Кравченко впервые записал в 1902 г. А. Сластий (см.: Сласт., 317—324).

Третий раз записал ее Ф. Колесса в 1908 г. См. след. вариант.

XIII. Колесса, I, 157—163. «Про азівських братів» («про піхотинця»). Записал на фонограф Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.

XIV. ИИФЭ, ф. 8 — К2, ед. хр. 57, л. 33—45. Дума записана в 1916 г. в с. Чаплинка Новомосков. у. Екатеринослав. губ. от лирн. И. Х. Мережко. Текст взят из архива акад. Д. И. Яворницкого. Вероятно, он ее и записал. В примечаниях Д. И. Яворницкого сказано, что И. Х. Мережко выучил эту думу «от другого слепого лирника Андриевского».

Публикуется впервые.

В источнике между 106 и 107 стихами карандашом вписано: *Пішому брату меншому прикмету покладати.*

XV. ИИФЭ, ф. 8 — К2, ед. хр. 57, лл. 46—51. «Дума про трьох братів самарських» (очевидно, ошибка машинистки, надо «азовських»). Этот вариант также записан от лирн. И. Х. Мережко. Д. И. Яворницкий поместил его непосредственно после предыдущего, не обозначив время записи. В данном случае под текстом сказано, что И. Х. Мережко выучил эту думу «по какой-то книжке, которую ему читали».

Публикуется впервые.

XVI. ИИФЭ, ф. 8—4, ед. хр. 336, лл. 34—38. «Дума про трьох братів озівських». Записал Ф. Днепровский в 1929 г. в с. Борисовка Курск. обл. от кобз. С. Пасюги из б. Богодухов. у. Харьков. губ.

Публикуется впервые.

Это новая версия известной думы (см.: Б. П. К и р д а н, Неизвестный вариант украинской думы «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», — «Советская этнография», М., 1963, № 5, стр. 92—94).

XVII. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (3), лл. 29—32. Записал на фонограф В. Харьков в 1930 г. в Харьков. обл. от лирн. Н. Боклаги.

Публикуется впервые.

XVIII. ИИФЭ, ф. 14—363, ед. хр. 256, лл. 100—103. «Дума про азовських братів». Записал М. Полотай 5 августа 1946 г. в с. Блистове Менск. района Чернигов. обл. от лирн. А. Р. Гребня, 70 лет.

Публикуется впервые.

М. Полотай указал, что отдельные слова А. Гребень выговаривал по-черниговски: «по одному» вм. «по однім», «не поуйде» вм. «не піде». Дифтонги собиратель не сохранил.

Варианты:

«Укр. альманах», Харьков, 1831, стр. 124—131. Доставлен И. И. Срезневским; «Этнограф. обозр.», 1892, № 4, стр. 140—142. Записал П. Лукашевич в с. Березовке Прилук. у. Полтав. губ. от бандур. И. Стрички; Кост., 763, 764, 766—772, 774, 775.

Записал Н. Костомаров в 1840 г. в Харькове (отрывки); Ант. и Драг., I, 332—336. Записал Е. Судовщиков в 1850—1851 гг. в м. Яготин Пирятин. у. Полтав. губ. от кобз. Ф. Алексеева (Крячковского) из с. Крячковки того же уезда; Груш., I, 108—110. Записана 24 апреля 1857 г. в Харькове от кобз. П. Колибабы (из рук. Носа); Зап. Ю.-З. отд., II, 119—123. Записал П. Иващенко от кобз. П. Братицы из с. Терешковки Нежин. у. Чернигов. губ.; Ант. и Драг., I, 106—113. Записал М. Неговский в м. Вильшаны Богодухов. у. Харьков. губ. от кобз. П. Колибабы; Март., 54—59. Записал П. Мартинович 3 июля 1876 г. в с. Вороньки Лохвиц. у. Полтав. губ. от кобз. Т. Магадина (75 лет) из с. Бубны того же уезда; Горл., 1882, 499—504. Записал В. Горленко (возможно, в 1882 г.) в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Груш., I, 159—161. Записал В. Горленко в 1884 г. в с. Тамаровке Пирятин. у. Полтав. губ. от кобз. Ф. Баши; Груш., I, 161—162. Записал В. Горленко 9 сентября 1885 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от лирн. З. Кузьменко-Сокура из г. Хорола Полтав. губ.; Март., 253—256. Записал П. Мартинович 30 января 1886 г. в г. Константинограде Полтав. губ. от лирн. С. Чекана; Март., 275—282. Записал П. Мартинович 8 июня 1901 г. от лирн. И. Переседы из с. Петровцы Миргород. у. Полтав. губ.; Слост., 317—324. Записал А. Сластийон 21 февраля 1902 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко (44 года); Спер., 4—10. Записали М. Сперанский и его студенты Г. Бакалов и В. Данилов в октябре 1902 г. от кобз. Т. Пархоменко; Колесса, I, 177—178. Записал Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от лирн. А. Скобы (45 лет) из м. Богачка Миргород. у. Полтав. губ. (отрывок); Колесса, I, 178. Записал А. Сластийон (до 1908 г.) от П. Кравченко из с. Шахворостовки Миргород. у. Полтав. губ. (отрывок); Колесса, I, 112—114. Записал Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от Е. Пилипенко из с. Орликовщина Хорольск. у. Полтав. губ. (отрывок); Колесса, I, 114—117. Записал А. Сластийон в октябре 1908 г. от Е. Пилипенко (отрывок); Колесса, I, 108—111. Записал А. Сластийон (возможно, в 1908—1909 гг.) от О. Кального из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ. (отрывок); Колесса, II, 21—32. Записал Ф. Колесса или А. Сластийон от Н. З. Дубины из с. Решетиловка Полтав. у. (отрывок); Колесса, II, 32—36. Записана от Н. З. Дубины (отрывок); Груш., I, 164—165. Записал А. Сластийон от лирн. А. Скобы; Груш., I, 130—131. Записала Е. Курило осенью 1923 г. в с. Змитневе Сосниц. у. б. Чернигов. губ. от слепого певца С. Панченко (85 лет); Груш., I, 131—133. Записала Е. Курило осенью 1923 г. в с. Соснице б. Чернигов. губ. от кобз. П. Кулика из с. Вьюнищи Сосниц. у.; Груш., I, 133. Записал Б. Луговской 12 июля и 26 августа 1924 г. в г. Чернигове от лирн. Г. Костюченко из с. Козероги б. Остер. у. Чернигов. губ. (отрывок).

Ивась Коновченко, Вдовиченко

1. Жит., 212—220. «Козак Иван Коновченко из города Черкас». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

2. ...*полковникъ панъ Филонъ*... В своей основе дума «Ивась Коновченко, Вдовиченко» очень древняя. Под этим именем, весьма распространенным на Украине, может скрываться какой-нибудь старый казацкий вождь. Не исключено, однако, что здесь имеется в виду корсунский полковник второй половины XVII в. Филоненко (такая фамилия встречается в некоторых вариантах думы).

Если последнее верно, то он попал в думу сравнительно поздно; подробнее об этом см.: Б. П. К и р д а н, Украинские народные думы (XV — начало XVII в.), М., 1962, стр. 241—244.

123. *Могъ бы я ей 12 турокъ-янычаръ на послугу посылати!* — Из исторических источников известно, что взятых в бою пленников казаки иногда использовали в качестве работников.

207. *Семиперстную могилу высыпали.* У исполнителей было убеждение, что здесь в думе отражен реальный факт.

Так, кобзарь И. Кравченко-Крюковский из г. Лохвицы Полтав. губ. говорил собирателю П. Мартиновичу: «Мне один гусар рассказывал, что они когда-то проходили через Черкуну-долину, то видели и могилу Коновченко; она, говорит, и до сих пор стоит высокая-превысокая! Коновченковой так и до настоящего времени зовется» (Март., 38).

II. Церт., 30—36. «О смерти Ивана Коновченка или о походе козаков против татар». Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

III. Лукаш., 36—47. «Ивась Коновченко». Записал П. Лукашевич в 1832 г. в Полтав. губ. от бандур. И. Стрички.

317—318. *Войська запорозького, донського, З сією черню дніпровою*. Прославляется боевой союз запорожского и донского казачества.

IV. Груш., II, 291—293. «Ивась Коновченко». Записал В. Белозерский 16 сентября 1845 г. от лирн. И. Сербина из с. Горенич Киев. у.

4. *Де Гнида-полковник*. Демьян Гнида участвовал в борьбе с польской шляхтой в 1768 г. под предводительством Железняка и Гонты (Кулиш, I, 293). Если в этой думе упоминается имя исторического полковника, то оно попало в нее сравнительно поздно. Не исключено, что фамилия «Гнида» — сатирическая деталь.

69. *Прандовати* — искажение, правильно *плюндрувати*.

113, 137. *Білим килемом садили*. Не исключено, что здесь «киломом» — искаженное «килимом», т. е. ковром.

V. Метл., 413—424. «Про Ивася Вдовиченка». Записал П. Кулиш в сентябре 1853 г. в м. Александровке Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Шута.

VI. ИИФЭ, ф. 2, ед. хр. 177, лл. 1—4, «Коновченко».

Публикуется впервые.

Варианты:

«Русалка Днестровая», Будим, 1837, стр. 11—15; Кост., 737—740, 743, 746, 749, 751. Записал Н. Костомаров в 1840-х годах в Харьков. губ. (отрывки); Груш., II, 293—296. Записал А. Маркович в 1850-х годах в м. Тепловке Пирят. у. Полтав. губ. от кобз. Г. Ващенко; Метл., 424—425. Записал Н. Белозерский (вероятно, в начале 1850-х годов) в с. Британы Борзен. у. Чернигов. губ. от кобз. И. Романенко (отрывок); Груш., II, 38. Записал П. Кулиш от лирн. А. Никоненко (отрывки); Груш., II, 38—41. Записал А. Шишацкий-Иллич в 1854 г. от кобз. В. Макуленко из с. Седнева Чернигов. у.; Груш., II, 41—44. Записал П. Кулиш в м. Александровке Лубен. у. Полтав. губ. от лирн. Ф. Кононенко; Груш., II, 44—47. Записал М. Неговский в м. Вильшаны Богодухов. у. Харьков. губ. от кобз. П. Колибабы; Груш., II, 47—49. Вероятно, записал В. Гнилосыров в июле 1861 г. в Подольск. губ.; Груш., II, 49—52. Записал Д. Мороз (вероятно, в 1850-х годах) в Чернигов. губ.; Груш., II, 52—53. Записал П. Кисель в 1868 г. в с. Пилявцы Подольск. губ. от лирн. Осипа; Груш., II, 53—55. Записана от киевск. лирн. И. Василевича; «Киевский телеграф», 20 мая 1873, № 59. Записал В. Томачинский в Полесье от лирн. М. Самойленко; Груш., II, 57—58. Записана на хуторе Млиники Валков. у. Харьков. губ. от неизв. кобз.; Март., 25—37. Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Март., 61—67. Записал П. Мартинович 3 июля 1876 г. в с. Вороньки Лохвиц. у. Полтав. губ. от кобз. Т. Магадина; Груш., II, 65—67. Записал Н. П. Дашкевич (вероятно, в нач. 1880-х годов) от лирн. из с. Слободка Радом. у. Киев. губ.; Груш., II, 67—69. Записал Е. Сицинский в 1881 г. в Мазниках Подольск. губ. от лирн. С. Гудзя; К.Ф.У.О., 270—276. Записал К. Ухач-Охорович (вероятно, в 1882 г.) в с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. губ. от кобз. О. Вересая; Горл., 1882, 512—517. Записал В. Горленко (вероятно, в 1882 г.) в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Горл., 1884, 35—41. Записал В. Горленко (вероятно, в 1883 г.) в с. Вейсбаховке (Везбохонке?) Прилук. у. Полтав. губ. от лирн. Е. Перепелицы; Груш., II, 76—79. Записал В. Горленко (вероятно, в 1884 г.) в с. Тамаровке Пирятин. у. Полтав. губ. от лирн. Ф. Баши; «Этнограф. обозр.», 1892, № 4, стр. 143—146. Записал В. Горленко в 1886 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от лирн. Сокура (Кузьменко) из м. Хорола той же губ.; Март., 263—

269. Записал П. Мартинович в 1885 г. в м. Лютеньке Гадячск. у. Полтав. губ. от кобз. Ф. Гриценко (Холодного); Борж., 675—680. Записал В. Боржковский от А. Димныча из с. Гушинцы Винниц. у. Подольск. губ. Здесь же в прим. помещены дополнения к данному тексту, записанные от лирн. Никона из Пикова Винниц. у. Подольск. губ.; Груш., II, 85. Записал А. Сластий от лирн. Е. Бутовского (отрывок); Крав., 75—77. Записал В. Кравченко в 1895 г. от лирн. С. Гуменюка из с. Бейзимовка Янушпольск. вол. Житомир. у. Волын. губ.; Крав., 77—79. Записал В. Кравченко 16 октября 1899 г. в с. Грижаны Горошков. вол. Житомир. у. Волын. губ. от лирн. Я. Сапожника; Мал., 73-77. Записал А. Малинка от лирн. Н. Дудки из с. Марчихина Буда Глухов. у. Чернигов. губ.; Груш., II, 90—91. Записал Н. Малеча в 1906 г. в с. Суповке Могилев. у. Подольск. губ.; Груш., II, 91—92; Груш., II, 92—94. Записала Е. Пчелка весной 1923 г. от лирн. из Могилев. у. Подольск. губ.; Груш., II, 94—95. Записал М. Гайдай 15—16 июня 1924 г. в Троянове б. Житомир. у. Волынск. губ. от деда К. Фещенко; Груш., II, 95—96. Записал В. Кравченко 17 июля 1924 г. в поезде между Коростенем и Овручем Волынск. губ. от лирн. С. П. Димещука из с. Клинца (или Клицца) Покальск. у. б. Чернигов. губ.; Груш., II, 97—99. Записал Ю. Филь 20 августа 1925 г. в Каменке от лирн. И. К. Бернадского из с. Станиславовка Зиньков. р-на б. Подольск. губ.; Груш., II, 99—101. Записал Е. Сицинский 14 октября 1925 г. в Каменке от лирн. Д. Мазура из с. Охримовская Слободка Ваньковец. р-на Каменец. окр.; Груш., II, 102—103. Записал Н. Дмитрук 11—12 февраля 1925 г. от И. С. Гуменюка — сына лирн. С. Гуменюка из с. Бейзимовки Янушпольск. р-на (б. Житомир. у. Волынск. губ.); Груш., II, 103—105. Записали З. и К. Соколовы 4 апреля 1926 г. в м. Тульчине (б. Брацлав. у. Подольск. губ.) от лирн. П. Панасюка из с. Мазуровки Тульчин. окр.; Груш., II, 106. Записал Б. Луговской 26 мая 1926 г. в г. Чернигове от лирн. А. Шолоха из с. Карховки под Черниговом; «Народна творчість та етнографія», Київ, 1960, № 3, стр. 126—128. Записал П. Плахотнюк в 1938 г. в с. Слобода-Ялтушковская Барск. р-на Винниц. обл. от Ю. Н. Плахотнюка.

Разговор Днепра с Дунаем

Жит., 244—245. «Разговор Днепра с Дунаем». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

Дума «Разговор Днепра с Дунаем» долгое время считалась загадочной и даже поддельной.

М. Плисецкий сопоставил факты, фигурирующие в думе (старинное название места, куда отправлялись запорожцы, путь их следования обратно — не по Днепру, а по низовым рекам и т. п.), с историческими данными и с песнями донских казаков. Сопоставление привело исследователя к выводу о том, что в думе «Разговор Днепра с Дунаем» рассказывается о походе запорожских казаков на Северный Кавказ для борьбы с турецкими войсками. Наиболее вероятное время похода — конец XVI — первая треть XVII в. совпадает с периодом большой военно-морской активности Запорожья. Вместе с тем М. Плисецкий не исключал, что поход мог состояться и позже, в 70-х годах XVII столетия (М. М. Плисецкий, Дума про похід запорожців на Кавказ, — «Ужгородський державний університет. Наукові записки», т. XXXIII, Ужгород, 1958, стр. 100). А. Шортанов более точно определяет время изображенного в думе события: «После того как великий князь Кабарды Темрюк выдал свою дочь за Ивана Грозного, украинские войска с русскими войсками побывали у нас неоднократно. Например, в войске Вишневого (украинца по национальности), охранявшего наш край, служили и запорожские казаки. Нам кажется, об этом времени и повествует дума. Это 50—60-е годы XVI столетия» (А. Шортанов, Украинские думы, — газ. «Ленингог» — на кабард. яз., Нальчик, 20.VIII.1966. Это рецензия на монографии Б. Кирдана).

3. *Что я своих козаковъ на тебѣ не выдаю?* Воспоминание о походах запорожских казаков к Дунаю. Один из таких походов был совершен 11 июля 1621 г. («Матеріали до

історії української козаччини», т. I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. У Львові, 1908, Акти, стр. 227—228).

15. *До города-царя* — в Цареград.

18. *На черкеской горе* — на Северном Кавказе.

О Сулиме, Павлюке еще и о Яцьке Острянице

Укр. нар. думи та істор. пісні, стр. 85—87. Записал Ф. Т. Днепровский 23 сентября 1928 г. в г. Харькове, в Центральном крестьянском доме от кобз. П. С. Древченко из с. Залютина Красно-Баварск. р-на г. Харькова.

Имя собирателя установлено нами по его рукописи: ИИФЭ, ф. 8—4, ед. хр. 338, лл. 83—86.

Это единственная дошедшая до нас дума о крестьянско-казацких восстаниях против польской шляхты, которые неоднократно вспыхивали до начала народно-освободительной войны 1648—1654 гг.

5—6. *Спорудили над Кодаком Город-кріпосницю*. Здесь говорится о крепости Кодак, построенной шляхетской Польшей в июле 1635 г. на правом берегу Днепра против Кодацкого порога. Крепость была построена с целью помешать бегству крестьян от феодалов в Запорожскую Сечь и полностью изолировать Запорожье от Украины.

19. *Курінний Сулима*. Курень — подразделение у запорожских казаков. В XVI—XVIII вв. Запорожская Сечь делилась на 38 куреней. Куренной атаман избирался на один год. Сулыма Иван Михайлович — гетман запорожских казаков. В августе 1635 г. под его руководством казаки, преимущественно нереестровые, подняли восстание против польской шляхты, взяли крепость Кодак, разрушили ее и уничтожили гарнизон. По указанию польского короля И. М. Сулыма был схвачен казацкой старшиной и в том же 1635 г. казнен в Варшаве.

22. *Обізвавсь Павлюк-хорунжий*. Имеется в виду Павло Бут, один из руководителей крестьянско-казацких восстаний против панской Польши в 30-е годы XVII в. В 1635 г. Павла Бута в народе называли Павлюком, так о нем пишут и историки. Павлюк принимал участие в разгроме крепости Кодак. В 1637 г. был одним из руководителей большого крестьянско-казацкого восстания, которое охватило Киевщину, Полтавщину и Черниговщину. Павлюк призывал казаков и крестьян громить казацкую старшину, которая предавала интересы народа. Во время подавления восстания Павлюк вместе с другим предводителем, Томиленко, был предательски схвачен и выдан польской шляхте. В 1638 г. оба вожака восстания были казнены в Варшаве.

29. *Кодак зруйнували*. Речь идет о взятии и разрушении крепости Кодак в августе 1635 г. отрядом запорожских казаков.

30. *Як зачув це Конецпольський*. Станислав Конецпольский был крупным польским магнатом. В первой половине XVII в. только в р-не Южного Буга на Украине ему принадлежало 740 сел, 170 городов и местечек. Конецпольский был коронным гетманом. Запорожские казаки и крестьяне несколько раз наносили поражение войскам Конецпольского (например, в 1625 г. — около озера Курукове; в мае 1630 г. — под Переяславом).

48—49. *Бо Замойко Хома, писар, За його вступився*. Исторических свидетельств об этом нет. Вероятно, это поэтический вымысел.

55. *Орла Остряницю*. Яков Острянин — гетман нереестровых казаков. В 1637 г. вместе с Павлюком принимал участие в восстании на Правобережной Украине, а в 1638 г. вместе с Карпом Скиданом руководил восстанием на Левобережной Украине. Это восстание поддерживали донские казаки. После неудачного боя Острянин с частью казаков перешел границу России и с разрешения царского правительства поселился на отведенных им землях в р-не Чугуевского городища. Здесь казаки построили крепость Чугуев. Погиб Острянин в 1641 г. в одной из стычек переселенцев и слободской старшины.

64—65. *Та не хтіла в одно стати Старшина козацька.* Имеется в виду измена казацкой старшины своему народу, что способствовало поражению восстания.

66. *Звеселився пан Потоцький.* Николай Потоцкий, польский магнат, военачальник, во время жестокого подавления антифеодалных крестьянско-казацких восстаний 1637—1638 гг. — полковник. Позже Н. Потоцкий — польный (полевой), а затем и коронный гетман польских войск. На Украине ему принадлежали Нежинское староство, Кременчуг и другие города.

68. *Під Кумейками в неділю.* 16(6) декабря 1637 г. под Кумейками произошел бой между украинским крестьянско-казацким повстанческим войском и польской армией. У поляков было много пушек и сильная конница. Бой окончился поражением восставших.

Хмельницкий и Барабаш

I. Церт., 37—40. «О хитрости, употребленной Богданом Хмельницким против Барабаша». Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

Барабаш. Вполне достоверных сведений о гетмане Барабаше не сохранилось. В письме польского полковника К. Корицкого сандомирскому воеводе Д. Заславскому (начало мая 1648 г.) Барабаш назван черкасским казаком, добрым молодцем, старшим над несколькими сотнями казаков, которые входили в полк чигиринского полковника Кричевского («Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.», Киев, 1965, стр. 30).

Согласно летописи Величко, Иван Барабаш был черкасским полковником (Летопись Величко, I, 58). И. Франко писал, что И. Барабаш в 1645 г. был назначен черкасским сотником и что о нем больше ничего не известно (Ив. Франко, Студії над українськими народними піснями, — ЗНТШ, т. СІV, Львів, 1911, стр. 63—64).

По данным других источников, И. Барабаш был гетманом. Так, в летописи Самовидца сказано, что Барабаш был назначен гетманом перед походом против Хмельницкого (стр. 6). Д. Бантыш-Каменский писал, что войсковой есаул И. Барабаш в 1646 г. был пожалован наказным гетманом и что польское правительство утвердило его гетманом над казаками в конце 1647 г. (Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. 1, М., 1830, стр. 231, 234). О том, что И. Барабаш был наказным гетманом, сказано и в истории псевдо-Конисского (Г. Конисский, История Русов или Малой России, М., 1846, стр. 59). По-видимому, и в думе Барабаш не случайно назван гетманом.

И. Барабаш был сторонником польской шляхты, и творцы думы создали художественный образ, соответствующий в этом отношении историческому прототипу.

Барабаш был убит в начале мая (или в самом конце апреля) 1648 г. восставшими реестровыми казаками, которых он вел против войск Богдана Хмельницкого. Убит он был на Днепре, в лодке, недалеко от места Желтоводской битвы (Летопись Величко, I, 61; IV, 311. Здесь сказано, что Барабаша заколол копьем Филон Джеджелей). В летописи Самовидца указано, что Барабаша убил Филон Джеджелей и что восставшие казаки перешли на сторону Богдана Хмельницкого (Летопись Самовидца, 6).

В. Голобуцкий так излагает это событие: «Реестровцы (казаки, плывшие Днепром на подавление повстанцев. — Б. К.), несмотря на запрет старшин, созвали „чернецкую (черную) раду“. Барабаш, Ильяш и другие старшины с оружием в руках кинулись на казаков, но были схвачены ими и казнены. Одновременно реестровцы уничтожили всех драгун, которые их сопровождали. Затем они вынесли решение присоединиться к запорожцам и, выбрав себе за старшего Филона Джалалия, ... двинулись на помощь запорожцам к Желтым Водам» (В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, стр. 266—267). См. также: «Документы об освободительной войне...», стр. 30.

Все источники описывают гибель Барабаша почти одинаково. Лишь в истории псевдо-Конисского сказано, что Барабаш, которого казаки хотели судить, вырвался у них из рук, бросился в реку и утонул (Г. Конисский, История Русов..., стр. 64).

Хмельницький. Богдан (Зиновий) Михайлович Хмельницкий (род. около 1595 г. ум. 27 июля 1657 г.) — выдающийся полководец и государственный деятель. В 1648—1657 гг. был гетманом Запорожской Сечи и всей Украины. В 1648 г. Богдан Хмельницкий возглавил народно-освободительную войну украинского народа против магнатской Польши за воссоединение Украины с Россией в одном государстве. Под его руководством крестьянско-казацкая армия одержала ряд блестящих побед над польско-шляхетскими войсками. Героическая борьба украинского народа закончилась воссоединением Украины с Россией.

5. *Клим Білоцерківський.* О каком Климе здесь говорится, неизвестно. Перечисляя состав делегации, якобы ездившей к польскому королю Владиславу IV, историки этого имени не называют (см. комм. к стихам 6—7).

6—7. *До короля виступали, Листів на версалів прохали.* Существуют две версии происхождения королевских универсалов. Согласно одной из них, польский король Владислав IV в апреле 1646 г. принял запорожских послов и поручил им набирать войско (50 тысяч) для войны с Турцией и даже выдал деньги на строительство лодок. Король обещал увеличить казацкий реестр. Все это он сделал вопреки так наз. Ординации 1638 г., установившей шеститысячный реестр. Набор в войско должен был происходить тайно, так как он был невыгоден польской шляхте — лишал ее работников и увеличивал число казаков.

К королю Владиславу IV якобы ездили войсковые есаулы Иван Барабаш, Ильяш Караимович (об Ильяше Караимовиче см.: В. А. Г о л о б у ц к и й, Запорожское казачество, стр. 214, 225—227, 232, 234, 235, 237, 238, 248, 253—256, 266), а также представители низшей казацкой старшины — Нестеренко и Богдан Хмельницкий.

Богдан Хмельницкий решил воспользоваться разрешением короля на увеличение количества казаков для подготовки войны против шляхетской Польши. Иван Барабаш и Ильяш Караимович впоследствии отказались от набора казаков, что и заставило Богдана Хмельницкого прибегнуть к хитрости (В. А. Г о л о б у ц к и й, Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., Киев, 1962, стр. 78—86).

Согласно второй версии, Богдан Хмельницкий настоял, чтобы Барабаш послал королю Владиславу IV письмо с подробным описанием всех тех притеснений и оскорблений, которые терпит украинский народ от польской шляхты и польского войска, а также с просьбой о защите. Король будто бы ответил, что у казаков есть оружие и они сами могут себя защитить: «Аще есте Козаки вои́ни хра́бриє, меч и силу имате и что вам по себе стати возбраняет?» (Летопись Грабянки, 39). См. также: Г. К о н и с с к и й, История Русов..., стр. 59; Летопись Величко, IV, 306.

Варианты думы донесли до нас обе версии предания о происхождении королевских универсалов (см. след. вариант думы). Были ли в действительности какие-либо королевские письма или универсалы, трудно сказать. Некоторые исследователи (например, Н. Костомаров и И. Крип'якевич) считали, что королевские универсалы были, и добывание их Богданом Хмельницким описывали примерно так же, как в летописях и думе. Другие сомневались в существовании универсалов (В. Голобуцкий), а П. Кулиш заявлял, что Богдан Хмельницкий имел поддельное королевское письмо. Поэтому на вопрос о том, насколько дума «Хмельницкий и Барабаш» соответствует историческим фактам, ответить крайне трудно. Мнения фольклористов разделились. Многие исследователи писали об исторической точности думы (В. Антонович и М. Драгоманов, А. Рамбо, И. Ерофеев и др.). И. Франко, наоборот, считал ее исторически недостоверной (ЗНТШ, СІV, 61), Г. Сухобрус — поэтическим вымыслом («Українська народна поетична творчість», т. I, Дожовтневий період, Київ, 1958, стр. 409).

Современные исследователи истории Польши пишут, что ни к чему не обязывавшие переговоры канцлера Оссолинского с запорожцами об их участии в предполагавшейся войне с Турцией истолкованы были как начало новой политики в отношении казачества. «Распространялись даже вести о якобы выданных из Королевской канцелярии

и временно хранимых в тайне привилегиях для запорожцев» («Historia Polski», t. I, cz. II, Warszawa, 1957, стр. 554).

Вполне возможно, что история с королевскими универсалами, или письмами, была создана народной фантазией. В этом нас убеждает и тот факт, что в преданиях и думе говорится о «казацких правах», которые ущемляла польская шляхта, но которые «даровал» король. Здесь, вероятно, отразилась вера в доброго монарха. Подобная вера была в XVI—XVIII вв. и у русского народа — за царя выдавал себя Емельян Пугачев. В народе распространялись легенды о «хороших» царях и плохих боярах, которые якобы утаивают царские указы, направленные на улучшение положения крестьянства.

В думе «Хмельницкий и Барабаш» вера в «хорошего» короля отражена только в завязке, но она никак не сказалась на содержании и идейной направленности произведения в целом. Характерно, что о королевских универсалах, которые якобы скрывал Барабаш, в думе говорится весьма туманно: ни в одном из ее вариантов ничего не сказано об их содержании.

13—34. *Кумом його до себе, до города Чигрина, прохав...* и далее. Здесь запечатлена одна из версий предания, возникшего еще в начале народно-освободительной войны 1648—1654 гг., о том, что Богдан Хмельницкий пригласил Барабаша крестить ребенка, напоил его, отобрал «вещественные доказательства» и с ними отправил своего слугу к жене Барабаша за королевскими универсалами.

Существовали и другие версии добывания Хмельницким хитростью якобы дарованных королем прав. (Подробнее об этом см. в кн.: Б. П. К и р д а н, Украинский народный эпос, М., 1965, стр. 34—40.)

50. *Він старосту Кричевського пробуджає.* Известен Кричевский — полковник переяславский, друг Хмельницкого, ставший активным участником народно-освободительной войны 1648—1654 гг. Особенно часто он упоминается в летописи Величко (Летопись Величко, I, 28, 58, 59, 73, 91). В думе он назван старостой, а не полковником, что не соответствует историческим фактам.

В письме польского полковника К. Корицкого сандомирскому воеводе Д. Заславскому (начало мая 1648 г.) Кричевский назван чигиринским полковником. Здесь же сказано, что он был одним из трех полковников, которых польский гетман направил на подавление восстания. Корицкий писал, что Кричевского, как Барабаша и др., убили восставшие казаки («Документы об освободительной войне...», стр. 30). Последнее не соответствует действительности.

II. Метл., 385—391. «Про Хмельницкого та Барабаша». Записал П. Кулиш в 1853 г. в м. Александровке Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобзарей А. Шута и А. Бешко в м. Мене того же у. (текст сводн.).

2. *Зчиналися великі війни на Україні.* Н. Костомаров высказывал предположение, что под войнами здесь следует понимать намерения короля Владислава IV начать войну с Турцией (Кост., 797). Более справедливым представляется мнение, что здесь говорится о периодическом повторении войн после 1648 г.

6, 13. *Клиша Білоцерківський* (в предыдущем варианте Клим). Об этом лице достоверных сведений нет. В 1638 г. были назначены сотниками Белоцерковского полка Яцко Клиша и Тишка Клиша (Летопись Величко, IV, 283); возможно, совпадение фамилий и названия полка здесь не случайно. Н. Костомаров высказывал предположение, что это был Клиша Белоцерковский-Нестеренко, который ездил к королю Владиславу IV, или Ильяш Караимович (Кост., 796—797).

8. *До кроля Радислава посилали.* Речь идет о польском короле Владиславе IV.

14. *А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим.* Хмельницкий действительно занимал высокую должность военного писаря.

15—16. *От тогді ж то небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував...* Барабаш действительно лишь некоторое время был гетманом, если верны свидетельства о его назначении на этот пост. По одним источникам, он был утвержден гетманом в 1647 г.,

по другим — перед отправкой на борьбу с восставшими, которыми руководил Богдан Хмельницкий. Погиб же Барабаш в начале мая 1648 г.

40—42. *Із правої руки, із мизинного пальця щирозлотний перстень ізняв...* Аналогичный рассказ встречается в летописях, но ни в одной из них нет перечисления всех тех предметов, что в думе.

59. *На славній Україні в Хмельницьким великі бенкети вчиняють.* Заключенная здесь аллегория указывает на начало восстания.

79. *Од кума свого Хмельницького.* По мнению И. Франко, которое представляется нам правильным, эта строка в думе — лишняя, психологически недостоверная. По всей вероятности, она была вставлена собирателем или редактором. «Они (т. е. слова этой строки. — Б. К.) дают возможность догадаться, — писал Франко, — что Барабашиха в ту минуту поняла коварство Хмельницкого, грозившее ее мужу смертью. Если бы так было на самом деле, то невозможно предположить, что она без колебаний отдала слуге Хмельницкого королевские письма. Без этой строки жалостливая речь Барабашихи имеет только то значение, что огласка среди казаков королевских писем грозит взрывом войны, в которой и ее муж должен был принять участие» (ЗНТШ, CIV, 68).

97. *Да на старосту свого Крачевського...* Имеется в виду Кричевский. См. комм. на стр. 456.

107—135. *От тогді-то припало йому з правої руки...* Эту часть думы И. Франко считал самостоятельной, старшей редакцией думы о Корсунской победе. В качестве доказательств он приводил точное указание в данном отрывке даты Корсунской битвы, а именно Троицы, которая в 1648 г. приходилась как раз на 16 мая, а также воспоминания о казацком нападении на польско-шляхетский лагерь, и в том числе очень важное замечание, что тот лагерь был разбит на три части (ЗНТШ, CV, 1911, 37). В этой части думы действительно нашли художественное преломление воспоминания о Корсунской битве. Однако было бы неправильно усматривать в ней самостоятельную, тем более старшую, редакцию думы о знаменитом сражении (см. комм. на стр. 458—459). Рассказ о начале восстания и одной из первых побед украинского народа над польской шляхетской армией мог быть введен в эту думу сравнительно поздно. Это было вызвано желанием авторов сделать более мотивированным и понятным стремление Хмельницкого добыть «королевские письма».

109. *Первий полковниче — Максиме Олшанський.* Речь идет о Максиме Кривоносе (? — 1648), герое народно-освободительной войны 1648—1654 гг., руководителе восставшего крестьянства.

В конце 1647 г. Максим Кривонос стал одним из ближайших соратников Богдана Хмельницкого. После начала народно-освободительной войны он возглавил черкасский полк. В бою под Корсунем (16 мая 1648 г.) конница Кривоноса зашла в тыл польского войска, что и обусловило разгром отрядов коронного гетмана Н. Потоцкого. Кривонос принимал активное участие почти во всех значительных битвах 1648 г. О Кривоносе сложено много народных песен и произведений других жанров украинского фольклора.

110. *А другий полковниче — Мартине Полтавський.* Речь идет о полтавском полковнике Мартине Пушкаре, сподвижнике Богдана Хмельницкого, участнике народно-освободительной войны 1648—1654 гг. М. Пушкарь после смерти Богдана Хмельницкого решительно выступал за продолжение его политики — союз Украины с Россией против гетмана Ивана Выговского, стремившегося отторгнуть Украину от России.

111. *А третій полковниче — Іване Богуне.* Иван Богун (?—17.II.1664 г.) — калыницкий (винницкий) полковник, один из выдающихся военных деятелей украинского народа периода народно-освободительной войны 1648—1654 гг. Участвовал во многих боях с польско-шляхетскими войсками (в 1651 г. — в битве под Берестечком, в 1653 г. — в походе в Молдавию и в боях под Жванцем и т. д.). 17 февраля 1664 г. Богун был расстрелян по приговору польского суда за то, что вступил в тайные переговоры с командованием русского и левобережного украинского войска о совместном выступлении против польско-шляхетских захватчиков.

112. *А четвертий — Матвій Бороховичу.* Кто из полковников Богдана Хмельницкого скрывается под этим именем — неизвестно. В летописях такое имя не встречается (см., например, список живых и убитых полковников Богдана Хмельницкого в летописи Величко, I, 300).

После народно-освободительной войны 1648—1654 гг. при гетмане Самойловиче (избран в 1672 г.) обозным гадяческого полка был Михаил Борохович (Летопись Величко, II, 522). Однако нет оснований утверждать, что именно его имя попало в думу о начале войны 1648 г.

Максим Кривонос, Мартин Пушкарь и Иван Богун в начале народно-освободительной войны 1648—1654 гг. еще не были полковниками. О Матвее Бороховиче нет сведений.

152—157. *От тогді-то Хмельницький як сі слова зговорив...* В действительности Барабаша убил не Богдан Хмельницкий, а восставшие реестровые казаки. В исторических источниках нет свидетельств о том, что жену и детей Барабаша Богдан Хмельницкий отправил турецкому султану.

III. Ант. и Драг., II, 10—15. «Хмельницкий и Барабаш». Записал П. Иващенко 13 июня 1874 г. в г. Нежине Чернигов. губ. от кобз. П. Братицы из с. Терешковки Нежин. у. Вариант П. Братицы близок к сводному тексту, составленному из вариантов А. Шута и А. Бешко, так как П. Братица принадлежал к их школе.

7—8. *А пан Хмельницький у городі Чигрині полковничим, А Клиша Білоцерківський в Білій Церкві писарем військовим.* Богдан Хмельницкий был в Чигирине войсковым писарем, а не полковником. Клиша Белоцерковский не был войсковым писарем.

93. *А пан Хмельницький лугом поза лугом.* В. Антонович и М. Драгоманов высказали правильную мысль, что «лугом поза лугом» надо понимать как «лугом Базалугом» (Ант. и Драг., II, 13).

95—96. *Один полковник — Мартин Ольшанський, А другий — Максим Полтавський.* Точнее в предыдущем варианте: Мартин Полтавский, Максим Ольшанский.

140—141. *І самодержця імператора нашого Олександр Миколайовича.* Добавление певца, такая концовка не характерна для традиционных дум.

IV. «К. С.», 1888, июль, Приложение, стр. 18—23. «Дума о Хмельницком и Барабаше». Записал Н. Лысенко в начале 70-х годов XIX в. в г. Нежине Чернигов. губ. от кобз. П. Братицы.

Этот вариант ближе к тексту, записанному от кобзарей А. Шута и А. Бешко, чем предыдущий. См., например, строки в вариантах II и IV, в которых говорится о письмах к польскому королю Радиславу (т. е. Владиславу), — их нет в записи П. Иващенко 13 июня 1874 г. (III вариант).

Запись мелодии думы «Хмельницкий и Барабаш», сделанную Н. Лысенко, см.: «К. С.», 1888, июль, Приложение, стр. 1—6.

Запись думы «Хмельницкий и Барабаш», осуществленная Н. Лысенко, переиздается впервые.

Корсунская победа

В думе «Корсунская победа» изображена одна из замечательных побед украинского народа в освободительной войне — разгром польско-шляхетских войск под г. Корсуном 16 мая 1648 г.

После победы у р. Желтые Воды (теперь Днепропетров. обл.) казачье командование решило немедленно нанести удар по главным польско-шляхетским силам, сосредоточенным в районе Корсуня. Хмельницкий вынудил командующего польской армией Н. Потоцкого принять бой с повстанцами в лесистой пересеченной местности, крайне невыгодной для польской армии. 16 мая 1648 г. повстанцы полностью разгромили не-

приятельскую армию, взяли в плен двух гетманов — Н. Потоцкого и М. Калиновского — и отдали их в руки союзных татар.

Победа под Корсунем была достигнута благодаря «беспримерному героизму и храбрости воспитавшихся в борьбе за освобождение своей родины казацко-крестьянских масс. Большая заслуга в победе принадлежит также Богдану Хмельницкому, проявившему в битве под Корсунем выдающиеся способности полководца» («История Украинской ССР», т. I, Киев, 1969, стр. 214).

I. Макс., 1849, 67—71. «На победу Корсунскую». Записал Копытько в Золотонош. у. Полтав. губ.

1. *Ой обозветься пан Хмельницький.* М. Максимович несколько изменил начало думы. «Вместо ее собственного начала, — писал издатель, — позднейшие бандуристы придали ей свою любимую „Черноморскую бурю“ (название неточное, вернее: „Алексея Поповича“. — Б. К.) в сокращенном виде... Оттого имя Грицька Зборовского перешло и в эту думу. Отбросив это, не принадлежащее к ней начало, я поставил в ней вместо Зборовского имя Хмельницкого» (Макс., 1849, 67).

Первоначальный текст думы пока не удалось разыскать.

6. *Із ляхами пиво варити затирайте.* Метафорический образ битвы с польско-шляхетскими захватчиками.

24. *Десь тебе з Жовтої води, з бистрої річки Прута, і до віку не буде!* Имеются в виду поражения польских войск до победы украинских повстанцев под Корсунем и после нее.

27. *Бо на праву середу...* Правая среда — 29 апреля. П. Кулиш считал, что в этой части думы изображено бегство шляхты после пилявского боя — П. Кулиш, Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654), т. II, М., 1888, стр. 268, — которое в действительности имело место позже. Украинская армия 11—13 сентября 1648 г. разгромила польско-шляхетские войска на р. Пилявке. Первым с поля боя позорно бежало командование польской армии, бросив свои полки. Конецпольский скрылся, переодевшись крестьянином. Вишневецкий бежал в простой телеге, Заславский потерял даже булаву — признак войсковой власти. Некоторые из военачальников расстояние от Пилявцев до Львова (около 300 км) преодолели за двое суток. Битва эта, выигранная при незначительных потерях, имела огромное военное и политическое значение («История Украинской ССР», т. I, Киев, 1956, стр. 256; см. также изд. 1969 г., стр. 221).

29—33. *Ой котрих гнали до Прута... котрих до Бузька... А котрих до Хотіни.* До указанных рубежей украинская армия во время Корсунской битвы не доходила. Это поэтическое преувеличение.

59. *Од села Ситників до города Корсуня шлях канавою перекопайте.* М. Максимович так комментировал эту строку: «Здесь указано именно на то, что всего больше послужило к успеху корсунского дела. Польский обоз с двумя гетманами (Н. Потоцким и М. Калиновским. — Б. К.), стоявший в окопе между Корсунем и Стеблевым, собирався двинуться к Богуславу. Дорога туда шла на село Ситники, а потом на глубокую лесистую долину, называвшуюся Крутою балкою. Сюда Хмельницкий подоспел к ночи с многочисленным войском, приказал выкопать длинный и глубокий ров, а к утру скрыться в ближних зарослях. Нежданная западня привела в расстройство польский обоз, беспечно спускавшийся в балку; и он весь достался в руки Хмельницкого» (Макс., 1849, 70). Оба польских гетмана были взяты в плен.

II. Кулиш, I, 223—228. «Дума о победе под Корсунем». Записал М. Неговский (вероятно, в 1855 г.) в с. Красный Кут Богодухов. у. Харьков. губ. от кобз. Н. Ригоренко.

II. Кулиш, первый издатель этого варианта, отмечал, что начало думы (до 9-го стиха), забытое исполнителем Н. Ригоренко, было взято им из варианта Копытько, напечатанного в «Сборнике украинских песен» М. Максимовича (Кулиш, I, 223). Начало обоих вариантов совпадает дословно (ср. предыдущий текст).

11—12. *Під городом Корсунем вони станом стали, Під Стеблевым вони солод замо-*

чили. По всей вероятности, вставка сделана П. Кулишом с целью подчеркнуть, что речь идет именно о Корсунской битве (в дальнейшем Корсунь ни разу не упоминается). В пользу такого предположения свидетельствует не только разрушение метафорического образа (в 12—13 стихах «варка пива» — не изображение битвы с помощью иносказания, а указание на время начала битвы: «ще й пива не зварили»), но и лексика рассматриваемых стихов: «станом стали», «козаки Хмельницького» — выражения, не встречающиеся в народных текстах. В 1849 г. Стеблев упоминал М. Максимович (Макс., 1849, 70), названо это село и в летописи Грабянки (стр. 45). Летопись эта была издана в 1854 г., и П. Кулиш ее знал. В летописи Величко, изданной в 1848 г., не названы ни Стеблев, ни Ситники (Летопись Величко, I, 67—69).

29. *Пана Потоцького піймали.* Польский гетман Н. Потоцкий действительно был взят в плен в бою под Корсунем.

38. *Хіба велью тебе до рук кримському хану дати.* Польские гетманы Н. Потоцкий и М. Калиновский, взятые в плен в бою под Корсунем, действительно были переданы крымскому хану.

Богдан Хмельницкий и Василий молдавский

В думе отражен один из решительных стратегических маневров гетмана Богдана Хмельницкого — поход в Молдавию. Молдавский господарь Василий Лупу был союзником Польши и в любой момент мог начать военные действия против украинских войск. Богдан Хмельницкий решил мирным путем лишить шляхетскую Польшу союзника. С этой целью он начал переговоры о браке своего сына Тимофея (Тимоша) с дочерью Лупу.

Летописец Грабянка правильно писал о том, что «Хмельницкий для того з волохами пожелал сватовства, аби для намеренной з ляхами далшой войны от Дуная убеспечитись» (Летопись Грабянки, 85). После отказа Василия Лупу Богдан Хмельницкий в 1650 г. решил совершить поход в Молдавию. В августе 1650 г. передовые украинские полки под командованием брацлавского полковника Д. Нечая взяли столицу Молдавии Яссы.

Весной 1652 г. Богдан Хмельницкий организовал второй поход в Молдавию. Его действия совпадали с чаяниями самого молдавского народа, который издавна стремился к союзу с Украиной. Народные массы Молдавии и Буковины радушно встречали украинские войска. Повстанческие отряды гайдуков усилили антифеодальную борьбу.

Помимо думы на Украине созданы песни о войне против молдавского господаря, свидетельствующие о том, что народ вполне отдавал себе отчет в необходимости и важности похода в Молдавию. В песне «Ой будеш, будеш, пане гетьмане» налицо понимание того, что поход в Молдавию направлен прежде всего против шляхетской Польши: «Ой прощайся, ляше, та із Волощиной» (Срезн., II, 38). Украинский гетман изображен в думе сторонником мирного разрешения вопроса и противником кровопролития.

I. Церт., 41—43. «О походе Богдана Хмельницкого в Молдавию». Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

3—4. *Тільки бог святий знає, Що Хмельницький думає-гадає!*

Некоторые исследователи (П. Кулиш, Н. Костомаров, И. Цапенко) считали, что в этих стихах думы отражено непонимание народом целей Хмельницкого во второй половине освободительной войны 1648—1654 гг. Однако вступление к думе говорит не о непонимании широкими народными массами Богдана Хмельницкого, а о том, что талантливый военачальник до поры до времени держал в тайне свой стратегический план.

10. *Чрез три перевози переправу мали.* Летописцы свидетельствовали о том, что

украинские войска переправлялись через Днестр по трем мостам (см., например, Ле-гошись Грабянки, 85).

11. *Сам Хмельницький наперед усіх рушав.* Поэтический вымысел авторов думы — гетман в Молдавии не был.

16—20. *Що ти зо мною будеш гадати...* и далее. В этом обращении Богдана Хмельницкого к Василию молдавскому отчетливо выражено стремление украинского гетмана обойтись без кровопролития. Строка «Чи славної Волощини половину оддавати?» представляет собой иносказание (в действительности Хмельницкий не был намерен захватить «половину Молдавии»). Оно выражает решимость Хмельницкого заставить молдавского господаря силой принять его условия, если тот не согласится принять их добровольно.

22. *До Потоцького листи посилав.* Введение в думу эпизода переписки Василия молдавского с Потоцким свидетельствует о том, что народные певцы — создатели думы знали о сговоре молдавского господаря с польским гетманом.

26. *Ти за дорогими напівками, бенкетами уганяеш.* Упрек Потоцкому в том, что он пьет и гуляет, в думе не случаен. Современники Потоцкого (например, Ерлич) писали, что он действительно вел беспутную жизнь. Некоторые в пьянстве и разврате Потоцкого усматривали даже основную причину неудач польского войска (Ант. и Драг., II, 107), что, разумеется, не соответствует истине.

30. *Тогді ляхи із города із Сочави утікали.* Певец либо сознательно заменил «волохов» на «ляхов», либо по забывчивости.

32. *То Василій молдавський до Ясс прибуває.* В летописи Грабянки сказано, что Василий Лупу бежал из Ясс в Хотин (стр. 85). Известно, что в августе 1650 г. украинские полки взяли Яссы.

34—37.

Гой ви, Ясси мої, Ясси!
Були есте барзо красні,
Да вже не будете такі,
Як прийдуть козаки!

Эти стихи напоминают песенные:

Ой ви, Ясси, Ясси, Ясси,
Були колись барзо ясні;
А тепер вже не такі,
Як злинулись козаки.

(Срезн., II, 32)

Народные певцы, по-видимому, использовали песню при воспроизведении думы.

41. *Гетьманщину звеселив!* Гетьманщина — полуофициальное название Левобережной Украины вместе с г. Киевом.

42—45. *В той час була честь, слава...* и далее. Эти строки появились, вероятно, в результате позднейшего стихотворчества. В традиционных думах они не встречаются.

II. Метл., 391—395. «Про Хмельницкого та Василя Молдавського». Записал П. Кулиш в 1853 г. в сентябре в м. Александровке Сосницк. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Шута.

19. *На три часті козаків переправляв.* Воспоминание о переправе через Днестр по трем мостам. См. комм. к предыдущему варианту (стих 10).

26—33. *Ей, Василю молдавський...* и далее. В. М. Гацак справедливо отметил, что содержащееся в этих стихах «обращение Хмельницкого к Василию (да и сам приход казаков к Днестру) выглядит как продолжение спора, имевшего место ранее, или

как ответ на какой-то неправильный шаг со стороны господаря» (В. М. Г а ц а к, Украинские думы о Молдавии, — «Дружба народов, отраженная в фольклоре», Кишинев, 1961, стр. 47).

Вопрос Богдана Хмельницкого о городах и червонцах должен быть истолкован как элемент художественного вымысла, поскольку в действительности украинский гетман Василию Лупу подобных требований не предъявлял.

55—56. *Буду я з тебе великий скарби мати...* Здесь также имеет место художественный вымысел — в действительности походом в Молдавию Хмельницкий преследовал только военно-стратегические цели.

65—73. *От тогді-то інші січавці гетьмана Хмельницького у вічі не видали...* и далее. Высказывалась правильная мысль о том, что здесь создан образ не народа, а определенной (по-видимому, феодальной) группы, готовой служить тем, кто защищает ее интересы (В. М. Г а ц а к, Украинские думы о Молдавии, стр. 49).

78. *У Хвилецького-копитана...* Такое имя в исторических документах не встретилось.

80. *До Івана Потоцького, кроля польського, посилав.* Здесь речь идет о Николае Потоцком, который был польским гетманом, а не королем.

83. *Ти ж бо то на славіній Україні п'еш-гуляєш.* См. комм. к стиху 26 предыдущего варианта.

86—93. *Всю мою землю волоську обрушив...* и далее. Василий молдавский охвачен ужасом и сознательно сгущает краски, чтобы скорее получить помощь от Потоцкого. Слова о том, будто Богдан Хмельницкий «всем волохам» головы поснимал, — явное поэтическое преувеличение. В действительности многие молдаване, желавшие сражаться против своих бояр, присоединились к войскам Богдана Хмельницкого.

104—114. *У первій війні...* и далее. В этом отрывке — воспоминание Потоцкого о бое под Желтыми Водами (6 мая 1648 г.) и Корсунем (16 мая 1648 г.).

Под Желтыми Водами Хмельницкий разбил многочисленную польскую армию, а не «пятнадцать рыцарей», как говорится в думе. В бою под Желтыми Водами был тяжело ранен сын Потоцкого — Стефан, который вскоре умер; «трех сынов» польского гетмана там не было, следовательно, они не могли попасть в плен и быть отданными турецкому султану. Второй сын Потоцкого, Андрей, в летописи Грабянки упоминается как защитник города и замка Бар, взятого отрядами полковника Кривоноса в июле 1648 г. Согласно летописцу, казакам ворота крепости отворили мещане. Кривонос «ляхов изсече всех, замок взяв, где самого Потоцкого тилко живого остави» (Летопись Грабянки, 52). Указанные стихи думы, как и четыре последующих (114—117), приписанных Потоцкому, посвящены воспоминаниям о пленении польского гетмана в битве под Корсунем и передаче его татарскому хану.

117—118. *От тогді-то Хмельницький помер...* и далее. Традиционное прославление Богдана Хмельницкого, который в действительности умер в 1657 г., после окончания войны.

Из всех украинских летописцев наиболее подробно о походе в Молдавию рассказал Грабянка (Летопись Грабянки, 85—86). Его рассказ довольно близок к тому, о чем повествуется в думе. Наличие в летописи деталей и фактов, которых нет в эпическом произведении (в летописи названы имена трех полководцев; упоминается о татарах; не указывается, что Богдан Хмельницкий переправлялся через Прут; более правдоподобно рассказывается о смерти сына Потоцкого, о пленении Н. Потоцкого вместе с М. Калиновским и т. п.), а также отсутствие текстуальных совпадений с думой позволяют заключить, что повествование летописца возникло независимо от думы. Нет также оснований считать, что дума возникла под влиянием летописи.

Летопись Грабянки и дума возникли независимо друг от друга, хотя, по-видимому, и не без воздействия каких-то близких устных преданий.

Варианты:

Ант. и Драг., II, 104—106. Записала С. Ф. Линдфорс (Русова) в 1872 г. в с. Алешне Чернигов. губ. от кобз. и лирн. из с. Березино (Березного?) (вероятно, С. Кияш-

ко — Груш., II, 296); Груш., II, 296—297. Записал Ю. С. Виноградский 11 октября 1930 г. в с. Ольшаном Сосниц. р-на (б. Чернигов. губ.) от кобз. Я. И. Кулика.

Иван Богун

Укр. нар. думи та істор. пісні, стр. 115—116. «Иван Богун». Дума записана в 1928 г. от садовника И. Чаловского из колхоза им. В. И. Ленина, с. Рясное Краснопольск. р-на Сумск. обл. И. Чаловский слышал эту думу в конце XIX — начале XX в. в своем родном Немировском р-не Винницкой обл.

Дума «Иван Богун» долгое время была известна только в небольшом отрывке, записанном П. Кулишом в 1853 г. от кобз. А. Шута в Сосниц. у. Чернигов. губ.:

Як у Вилниці, на гряниці,
Над Бугом-рікою,
Там стояв Іване Богуне Каленицький,
Обителю Комлицький,
Із ляхами, із мостивими панами,
Чотири неділі в запорі,
Казав би, як у тяжкій, великій неволі.
Од своїх рук листи писав,
До гетьмана Хмельницького посилав:
«Пане гетьмане Хмельницький,
Батьо Зинову Чигиринський!
Помочі-порятунку дай...»

(Метл., 407—408)

Исполнитель публикуемого варианта думы И. Чаловский не был ни кобзарем, ни лирником. Может быть, именно этим объясняется то, что в думе «Иван Богун» нет типических мест, а ее лексика модернизирована («лядський круль», «турецький коноїд-паша, нехрещена душа», «од свого ума білими руками... листа писав», «кругом знаменами своїми обкидають» и т. п.); окончание думы тоже, вероятно, принадлежит самому исполнителю.

Иван Богун — см. комм. на стр. 457.

1. *У Вінниці на границі.* В 1651 г. Винница находилась на границе между украинскими и польско-шляхетскими войсками. В этом году польское войско напало на брацлавский полк Богуна и было отбито («Historia Polski», t. I, cz. II, стр. 679).

2. *Під обителем-монастирем калницьким.* Речь идет о монастыре, в котором укрепился Иван Богун со своим полком («Документы об освободительной войне...», стр. 396).

7—10. *Із турками-пашами, Крулевськими ляхами...* и далее. Здесь певец явно смешал противников украинского казачьего войска разных периодов народно-освободительной борьбы, которую украинский народ вел на протяжении нескольких столетий с войсками турецкого султана, крымского хана, магнатско-шляхетской Польши. В 1648—1654 гг. украинская армия не воевала с турецкими войсками.

Надо отметить, что в украинском фольклоре есть песня «Ой з-за гори чорна хмара, мов хвиля, іде...» («Історичні пісні», Київ, 1961, стр. 234), в которой также говорится о борьбе Ивана Богуна с турками. Отдельные детали песни (бой в Диком поле, упоминание Очакова) дают возможность предположить, что в ней изображены события не народно-освободительной войны 1648—1654 гг., а более позднего периода.

В 1655 г. Иван Богун, посланный Богданом Хмельницким, победил татарские отряды, «за ясиром на Україне раз'їхавшимися» (Летопись Величко, I, 213—214).

11—14. *Силу він ляхів-турків стріляв...* и далее. Ратный подвиг полковника Ивана Богуна изображен в соответствии с фольклорной традицией, широко использующей прием гиперболизации при описании силы героя.

Из дум о народно-освободительной войне 1648—1654 гг. эта традиция сохранилась только в «Иване Богуне». Другие произведения исторически более конкретны.

14. *В річку Буг їх утопляв.* Речь идет о хитрости Ивана Богуна, проявленной им в одном из боев при обороне Винницы. Полковник приказал изрубить лед на реке Буг и прикрыть его сеном. Не подозревая о ловушке, польско-шляхетская армия двинулась через реку и понесла большие потери (Летопись Грабянки, 98).

41—42. *Як Хмельницький... До Вінниці за штири доби прибуває.* Эти стихи и последующее изображение победы над врагами в целом соответствуют исторической действительности: украинский гетман послал на помощь защитникам Винницы войска полковников Мартына Пушкаря и Осипа Глуха.

В письме от 28 марта 1651 г. неизвестный польский автор так писал из Константинова о битве шляхетских войск под Винницей: «Неделю тому назад подоспело к нему (Богуну.— Б. К.) немалое подкрепление — несколько заднепровских полков. В первую очередь чигиринский полк, над которым старший Крысенко; миргородский полк, над которым Гладкий; полтавский полк, над которым Пушкаренко; прилуцкий заднепровский полк, над которым Иван Хороший; полк лубенский, начальником которого Тимошенко. Полк брацлавский теперь сызнова собирается, им командует Грозенко; также полк Богуна, который на наших глазах при их прибытии сделал вылазку и ударил на наших. Их насчитывают больше 40 тысяч, ибо [Хмельницкий] двинул всех из Заднепровья». И дальше: «А казаки весьма сильно укрепили свою линию и сам Хмельницкий, если нужно будет, придет им на помощь» («Документы об освободительной войне...», стр. 396—397). Силы, посланные на подмогу защитникам Винницы, здесь явно преувеличены, однако о храбрости защитников города, о быстрой помощи, оказанной Хмельницким, и о его готовности в случае необходимости самому прибыть под Винницу сказано верно.

54—62. *Все козацтво...* и далее. Подобный тип окончания не характерен для традиционных дум.

Белоцерковский мир и новое восстание против польской шляхты

В июне 1651 г. украинская армия потерпела поражение под Берестечком, а 18 сентября того же года Богдан Хмельницкий и польское командование подписали Белоцерковское соглашение. Казакам разрешалось иметь самоуправление на территории только одного Киевского воеводства. В Черниговском же и Брацлавском воеводствах польская шляхта получила право вернуться в свои имения. Казацкий реестр по сравнению со Зборовским договором 1649 г. был уменьшен вдвое (до 20 тыс. человек).

Среди казачества, крестьянства и городского населения возникло недовольство Белоцерковским договором. Возвращение на Украину шляхты, введение в города и села польско-шляхетских войск, чинивших над населением всяческие насилия, вызвали протест украинского народа, и в том числе казачества. Создавались предпосылки для всеобщего восстания, которое и вспыхнуло в мае 1652 г. («История Украинской ССР», т. I, 1969, стр. 231—232; см. также: «Historia Polski», t. I, cz. II, стр. 680). Эта историческая ситуация нашла отражение в думе «Белоцерковский мир и новое восстание против польской шляхты».

1. Макс., 1849, стр. 74—77. «Об украинцах после Белоцерковского мира». Записал Мурзакевич в Херсон. губ.

2. *Як із берестецького року.* Имеется в виду год заключения Белоцерковского соглашения (1651).

3—5. *Всіх ляхів-панів на Україну на чотири місяці висилав...* и далее. В этих строках говорится, что Богдан Хмельницкий согласился пустить польскую шляхту

на Украину только на ограниченный срок (в действительности этого не было) — всего на четыре месяца и то с определенным условием: не притеснять ни казаков, ни мужиков. Богдан Хмельницкий действительно дал согласие на размещение польско-шляхетских войск по всей Брацлавщине с условием ограниченного сбора провианта, скромного и сдержанного поведения польских солдат. Об этом вынужден был писать даже такой недоброжелатель Богдана Хмельницкого, как П. Кулиш (П. Кулиш, Отпадение Малороссии от Польши, т. III, М., 1889, стр. 345).

35. *І до пана Хмельницького у Полонне посилали.* В 1651 г. Хмельницкий не мог находиться в Полонном, так как этот город был занят польско-шляхетскими войсками.

39—40. *Звели нам під москалів тікати, Або звели нам з ляхами великий бунт зривати!* В этих строках народные певцы исторически достоверно отразили события, происходившие осенью 1651 г. и в начале 1652 г. После подписания Белоцерковского соглашения многие казаки, крестьяне и мещане, спасаясь от польско-шляхетского гнета, переселялись в Слободскую Украину, входившую тогда в состав Русского государства. В феврале 1652 г. почти все население города Константинова переехало в Россию. Казаки Глуховской сотни разгромили польско-шляхетский отряд и ушли в Севский уезд. Жители Конотопа при приближении польских войск вышли из города и перешли русскую границу. Русское правительство издало ряд распоряжений об устройстве украинских переселенцев: они наделялись землей, получали денежную помощь, за ними сохранялось право на военную казацкую организацию.

Основная же масса украинского народа продолжала борьбу с польской шляхтой и польскими войсками, возникали даже вооруженные столкновения. Богдан Хмельницкий старался предупредить вооруженные выступления, так как считал, что начинать всеобщее восстание осенью 1651 г. преждевременно. Необходимо было вооружить народ, организовать его и обеспечить продовольствием. Казачеству оказывало помощь русское правительство, снабжая его порохом, свинцом, деньгами («История Украинской ССР», т. I, 1956, стр. 274, 275). Об этом же пишут и польские историки. Кроме того, они указывают, что на стороне украинских войск воевали добровольцы из России (донские казаки, крестьяне и др.) и что массы русского народа с симпатией относились к восстанию украинского народа («Historia Polski», t. I, cz. II, стр. 679).

51. *І ляхів-панів у нічку у четвертеньку... заганяйте!* Выражение «у нічку у четвертеньку» не вполне ясно. Г. Н. Литвак перевел его «в четвертую ночь» и высказал весьма спорное мнение, что «в четвертую ночь» истекали те четыре месяца, в течение которых Хмельницкий «панам-ляхам на Украине жить дозволял» («Украинские думы», перевод с укр. и прим. Г. Н. Литвака, Симферополь, 1958, стр. 64).

Н. Костомаров, думается, был более прав, когда писал, что здесь, по всей вероятности, содержится намек на Батогскую битву (1 июня 1652 г.), в которой украинская армия окружила, а затем уничтожила польскую армию. На Батогском поле, писал Н. Костомаров, есть урочище, называемое «Четвертонька» (Кост., 847).

Мы тоже склонны видеть здесь изображение Батогской битвы, хотя в думе и говорится, что битва была ночью (бой на Батогском поле происходил днем). Около места этой битвы сейчас находится с. Четвертиновка Тростянецкого р-на Винницкой обл. УССР. Совпадение названий ночи в думе и села, по-видимому, не случайное. В летописи Величко упоминается с. Четвертеновка, расположенное на р. Батог (Летопись Величко, II, 330).

II. Кулиш, I, 51—56. «Дума о Белоцерковском мире и войне с поляками». Записал П. Кулиш в сентябре 1853 г. в м. Александровке Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Шута.

46. *Як дасть бог, що прийде весна-красна.* Богдан Хмельницкий действительно обращался к народу с призывом собирать силы, чтобы весной расправиться с врагом («История Украинской ССР», т. I, 1956, стр. 275).

82—88. *Колись наші діди над сією річкою козакували...* и далее. Эта часть думы — результат поэтического вымысла создателей: ни в этот период, ни ранее украинские казаки на Висле не были. В летописи Грабянки говорится, что в 1656 г., т. е. после войны, киевский полковник Антон Адамович «з виборними и охотними полками» был послан Богданом Хмельницким за Вислу (Летопись Грабянки, 145—147).

89—90. *Тогді ж то Хмельницький умер, а слава його не вмирає.* Эти два стиха П. Кулиш не поместил в своей публикации. Они восстановлены нами по полному изданию думы (Груш., II, 198).

Окончание думы — дань традиции: Богдан Хмельницкий умер в 1657 г., в думе же изображены события 1651—1652 гг.

Думы о смерти Богдана Хмельницкого

В думах о смерти Богдана Хмельницкого и избрании нового гетмана изображаются события, которые происходили в последние дни жизни замечательного полководца и государственного деятеля. В них дается народная оценка событиям второй половины XVII в., когда часть казачьей старшины, стремившейся к союзу с магнатской Польшей, пыталась захватить власть, чтобы отторгнуть Украину от России. Особенно упорно домогался избрания гетманом Иван Выговский, бывший при Хмельницком генеральным войсковым писарем.

Думы в целом правильно передают ту борьбу казачьей старшины за власть, которая началась вскоре после смерти Богдана Хмельницкого. В этом можно убедиться, ознакомившись с рассказами летописцев (Летопись Грабянки, 151-158; Летопись Самовидца, 27—29; Летопись Величко, т. I, 288, 302—303).

Летописи запечатлели всю сложность борьбы за власть, которую вела казачья старшина после смерти Богдана Хмельницкого.

Из рассказов летописцев, особенно Самовидца, следует, что рядовое казачество («чернь») было против избрания гетманом Ивана Выговского, так как видело в нем сторонника шляхетской Польши. Рядовые казаки хотели, чтобы гетманом был Юрий Хмельницкий — они надеялись, что он продолжит политику своего отца.

Эти же события изображены и в думах о смерти Богдана Хмельницкого.

Характерно, что в основу повествования положен рассказ о совещании Богдана Хмельницкого с представителями старшины, который содержится и в летописи Грабянки. Но думы не связаны своим происхождением с летописью. Они возникли, по-видимому, на основе тех же преданий, которыми пользовался и Грабянка.

Современные историки также утверждают, что Юрий Хмельницкий был избран гетманом еще при жизни отца. Так, в Украинской Советской Энциклопедии говорится, что в апреле 1657 г., накануне смерти отца, на старшинском совете (раде) Юрий был провозглашен гетманом Украины. После смерти Богдана Хмельницкого это решение старшинского совета утвердил в конце августа 1657 г. казачий совет в Чигирине. Но, поскольку Юрий Хмельницкий был еще молод и учился в Киево-Братской коллегии, Выговский добился провозглашения себя гетманом. После побега Выговского в шляхетскую Польшу Переяславская рада избрала гетманом Украины Юрия Хмельницкого (УРЕ, т. 15, стр. 513).

1. Церт., 44—47. «О смерти Богдана Хмельницкого». Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

5. *Покликне він на Івана Луговського.* Имеется в виду Иван Выговский, который при Богдане Хмельницком был войсковым писарем.

26. *Антон Волочай київський* — народное прозвище киевского полковника Антона Адамовича. Этот полковник упоминается в летописи Грабянки (стр. 94, 146—147, 151, 266).

27. *Грицько Костирь миргородський* — народное прозвище полковника Лесницкого. Миргородский полковник Григорий Лесницкий упоминается в летописи Величко

(т. I, стр. 325, 328). В летописи Грабянки миргородским полковником назван Максим Гладкий (стр. 266).

28. *Филон Чичай кропив'янський* — народное прозвище полковника Филона Джеджелея (Летопись Грабянки, 94, 266) — сподвижника Богдана Хмельницкого.

29. *Мартин Пушкарь полтавський*. Мартын Пушкарь (? — 1658) — полтавский полковник, руководитель народного восстания на Левобережной Украине против гетмана И. Выговского. Принадлежал к казацкой старшине, которая выступала за освобождение украинского народа от польско-шляхетских захватчиков, за воссоединение Украины с Россией. М. Пушкарь был одним из соратников Богдана Хмельницкого, принимал участие во многих битвах народно-освободительной войны 1648—1654 гг.

34—37. *Не треба нам Антона Волочая київського...* и далее. Летописец Грабянка писал, что казацкая старшина не согласилась с предложением Хмельницкого избрать гетманом одного из названных им полковников (Летопись Грабянки, 151—152).

38. *А хочем ми сина твого Юруся молодого*. Согласно летописи Грабянки, старшина заявила Богдану Хмельницкому, что за его «знаменити войску Запорожскому прислуги и кровавие труды» хочет избрать гетманом молодого Юрия Хмельницкого, обещая при этом приставить к нему для совета стариков (Летопись Грабянки, 151—152).

Хмельницкий Юрий Богданович (1641—1685) — гетман Украины в 1659—1663 гг. В годы своего гетманства был орудием в руках пропшляхетской казацкой старшины, стремившейся к отрыву Украины от России и ее возврату под власть Польши.

62...63. Не исключено, что в пропущенной части думы рассказывалось об избрании гетманом Луговского (Выговского), о его кознях, а затем об избрании гетманом Юрия Хмельницкого.

63. *То небагато Луговський гетьманував*. Иван Выговский был гетманом действительно недолго — с 1657 по 1659 г.

66. *Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли*. Речь идет о вторичном избрании Юрия Хмельницкого (9 октября 1659 г. на Переяславской раде) после того, как Выговский бежал в Польшу.

67—72. Заключительные стихи свидетельствуют о том, что дума была создана между октябрём 1659 г. (избрание Юрия Хмельницкого гетманом) и 1663 г., — в конце думы казаки выражают надежду жить при Юрии Хмельницком так, как жили при его отце. После 1663 г. такая концовка не могла появиться, так как стало ясно, что Юрий Хмельницкий изменил политике своего отца.

II. Метл., 395—399. «Про Хмельницкого Богдана смерть та про Юруся Хмельниченка, та Павла Тетеренка». Записал П. Кулиш в сентябре 1853 г. в м. Александровке Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Шута.

1, 2. Начальные стихи данного варианта совпадают с аналогичными стихами варианта, записанного и опубликованного Н. Цертелевым (см. вариант I). Высказывалось предположение, что эти стихи были подсказаны кобзарю по сборнику Н. Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (Груш., II, 202). Это предположение не лишено оснований, особенно если учесть, что П. Кулиш делал сводные тексты, а к варианту думы «Корсунская победа» добавил девять недостающих стихов из варианта, опубликованного М. Максимовичем (см. комм. на стр. 459).

1—43. Это вступительная часть думы. Она плохо связана с основным повествованием о смерти старого гетмана и избрании нового. Неясно, почему Хмельницкий велел казакам собираться у какой-то Загребельной могилы (кургана), почему заставил их так долго себя ждать, не подавая никакой вести? Почему, наконец, казаки, которых гетман звал на совет, едут к нему в Субботов только под предлогом ярмарки?

Создается впечатление, что вступительная часть думы возникла независимо от повествования о смерти Богдана Хмельницкого и входила когда-то в состав не дошедшего до нас эпического произведения о гетмане. В рассматриваемую думу она могла попасть в результате позднейшей контаминации.

3. *Тільки пробував при йому Іван Луговський.* Речь идет об Иване Выговском (см. комм. на стр. 466).

33. *У городі Суботові.* В действительности Богдан Хмельницкий умер в своей гетманской резиденции в городе Чигирине, тело его было перевезено в хутор Субботов — родовое имение Хмельницких — и там на горе похоронено. Такова была последняя воля гетмана (Летопись Величко, I, 297). Дума же связала последние дни жизни гетмана с Субботовым.

63—79. *Єсть у мене Іван Луговський...* и далее. Упомянутые в этой части думы Иван Луговской (Выговский) и Павел Тетеренко (Тетеря) впоследствии изменили политике Богдана Хмельницкого. Отказ казаков видеть гетманом одного из названных лиц и мотивировка отказа («близько ляхів, мостивих панів, живе») — своеобразный способ оценки действительных преемников Богдана Хмельницкого. В варианте, опубликованном Н. Цертелевым, подобной оценки не было (там казаки отвергали полководцев только потому, что хотели избрать Юрия; об этом говорит и названное имя Мартына Пушкаря, который впоследствии следовал заветам Богдана Хмельницкого. Напомним, что в летописи Грабянки наряду с другими полковниками был назван Пушкарь полтавский).

81. *Єврах Хмелниченко.* Имеется в виду Юрий Хмельницкий.

91. *Єврася Хмелниченка на гетьманство настановили.* Речь идет об избрании в 1657 г. малолетнего Юрия Хмельницкого гетманом на совете казацкой старшины при жизни Богдана Хмельницкого (первое избрание).

98. *Як будеш немного Ташликом-рікою гуляти.* В летописи Грабянки говорится, что Юрий был на Ташлыке до избрания его гетманом (Летопись Грабянки, 148, 149). После совета казацкой старшины Богдан Хмельницкий отпустил новоизбранного гетмана «в обоз на Ташлик» (там же, 152). С. Величко писал, что в 1657 г. на Украину напали крымские и белогорские орды. Против них Богдан Хмельницкий послал на Ташлык казаков во главе с Иваном Богуном (Летопись Величко, т. I, 288). Не исключено, что в думе упоминается именно об этом событии, которое произошло перед смертью Хмельницкого.

Ташлык (Тешлык) упоминается и в песне, относящейся к периоду народно-освободительной войны 1648—1654 гг. (Срезн., II, 23).

Расположено село Ташлык западнее Чигирина, на реке Ташлык, притоке р. Тясмин.

110—114. *На високій горі...* и далее. Похороны Хмельницкого изображены здесь в духе эпической традиции, характерной и для дум «Федор безродный, бездольный» и «Вдова Ивана Сирко и Сирченки».

117—123. *Тогді ж то козаки, поки старую голову Хмелницького зачували...* и далее. Ф. Колесса считал это окончание позднейшим дополнением или отрывком какой-то забытой думы, воспевавшей события после смерти Богдана Хмельницкого, когда уже были забыты обещания казацкой старшины старому гетману (ЗНТШ, т. CLV, 1937, стр. 47). В действительности такое окончание могло быть создано одновременно со всей думой: среди казацкой старшины, по свидетельству летописцев, борьба за власть началась вскоре после смерти Богдана Хмельницкого. Именно часть старшины (и особенно Иван Выговский) хотела отстранения Юрия от гетманства. Об этом же писали и историки. «Едва успели схоронить Хмельницкого, — читаем у В. Антоновича и В. Беца, — как старшины и заслуженные казаки, считавшие позором для себя повиноваться мальчику (Юрию тогда было шестнадцать лет. — Б. К.), начинают роптать против Юрия. Этим настроением воспользовался и постарался развить его Выговский, считавший гетманство Юрия узурпацией своих прав. Как друг отца, Иван Остапович (Выговский. — Б. К.) сообщает молодому Юрию о недовольстве против него и советует ему отказаться от гетманского уряда...» (В. Б. Антонович и В. А. Бец, Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах, Киев, 1885, стр. 52). Эта ситуация и нашла отображение в варианте думы, записанном от А. Шута. Рядовые же казаки и крестьянство (как писали летописец и исто-

рики), наоборот, стремились к тому, чтобы Юрий Хмельницкий оставался гетманом, — они еще видели в нем достойного преемника отца, были за союз с Россией и боялись возвращения польско-шляхетского угнетения. В варианте думы А. Шута не проведено различия между старшиной и рядовыми казаками, поэтому и создается впечатление, что все казаки с самого начала были противниками Юрия Хмельницкого.

Вариант: Спер., 16—18. Записали М. Сперанский и его студенты Г. Бакалов и В. Данилов от кобз. Т. Пархоменко из с. Бурковки Сосниц. у. Чернигов. губ.

Вдова Ивана Сирко и Сирченки

Жит., 241—243. «Вдова Сирка Ивана». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

5. *Сирко Иван Дмитриевич* (ум. в 1680 г.) — кошевой атаман Запорожской Сечи. Родился в с. Мерефе (теперь город Харьков. обл. УССР), вероятно, в семье казака. Талантливый, храбрый казацкий военачальник Сирко принимал участие в народно-освободительной войне 1648—1654 гг., в борьбе против турецко-татарских захватчиков, против изменников-гетманов, выступавших за отрыв Украины от России (И. Выговского, П. Тетери). В 1658—1660 гг. Сирко был винницким полковником, а с 1663 г. много раз избирался кошевым атаманом Запорожской Сечи.

Похоронен Сирко недалеко от Старой (Чортомлыцкой) Сечи на территории современного села Каплуновки Никополь. р-на Днепропетров. обл.

6—8. *Только соби двоихъ сыновъ мала...* и далее. О сыновьях И. Сирко исторических данных нет. Сирко Роман упоминается также в песне об Иване Богуславце:

Ой Лимане, Лимане!
Ти Сірку Романе,
Да гей же, ти Сірку Романе!

(Ант. и Драг., I, 241)

19—20. *Пошой твой отецъ до стародавняго Тору пробувати...* В думе говорится, что И. Сирко погиб под древним Тором (ныне г. Славянск). В действительности он умер в Грушевке под Мерефой в Слободской Украине (теперь Харьковская обл.). Тело его было перевезено в Запорожскую Сечь и там похоронено (Д. И. Э в а р н и ц к и й, Иван Дмитриевич Сирко — славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков, СПб., 1894, стр. 137—138).

Характерно, что под Тором при жизни И. Сирко не было ни одной битвы, а дума именно с битвой под Тором связывает гибель кошевого атамана. Тот факт, что народные певцы говорят о гибели в бою с турецкими захватчиками атамана, прошедшего значительную часть своей жизни в походах, — вполне закономерен в народной поэзии.

22. *Пилипа Мерефіянскаго съ собою подмовляє.* Исторических данных об этом жителе г. Мерефы нет.

23. *Голуба Волошина за джур у себе мае.* В. Антонович и М. Драгоманов указали, что в реестрах запорожского войска после Зборовского договора 1649 г. часто встречается прозвище «Волошин» (Ант. и Драг., II, 52). Встречается оно и в думах (см. отрывок думы о Веремее Волошине — Метл., 413). Это прозвище не всегда могло обозначать национальную принадлежность. См., например, как говорит о себе кобзарь Волох в поэме Т. Г. Шевченко «Гайдамаки»: «То й я не волох; так тільки був колись у Волошині, а люди й зовуть Волохом — сам не знаю за що» (Т а р а с Ш е в ч е н к о, Кобзар, Київ, 1954, стр. 60).

Была известна на Украине и фамилия Волошин, Волохив. Так, в актах, опубликованных в сборнике «Жерела до історії України-Русі. Видає археологічна комісія Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», т. V (Львів, 1901), упоминаются Волошанка Анна (стр. 145), Волошин Илько (стр. 209), Волошин Криста (стр. 121), Волохив Гнат (стр. 234). Все эти акты относятся к 1649 г.

Встречалась среди казаков и фамилия Голуб. Так, известны Голуб — запорожский казак слободы Каменской, Голуб Олифер — гетман реестра, Т. Голуб — запорожский казак Каневского куреня (см.: В. А. Г о л о б у ц к и й, Запорожское казачество, стр. 386, 195, 363) и др.

25. *Атамана Торского, Яцка Лохвицкого познавати.* Прозвище атамана свидетельствует о том, что он был из г. Лохвицы Полтав. губ. Других сведений о нем нет. Имя Яцко было довольно распространенным на Украине. Оно, например, часто встречается в актах упоминавшегося уже пятого тома «Жерела до історії України-Русі».

СОЦИАЛЬНО-БЫТОВЫЕ ДУМЫ

Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер

I. Метл., 377—382. «Про Хвеська Кганжу Андыбера». Записал П. Кулиш в 1853 г. в м. Александровке Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Шута и в м. Мене того же уезда от кобз. А. Бешко. Текст сводный. Свод сделал П. Кулиш.

17. ...до города Килиї прибуває. Название турецкого города и крепости, по-видимому, было перенесено сюда из думы «Казак Голота». Действие думы, как видно из ее содержания, происходит не на турецкой земле, а на Украине. Об этом же свидетельствуют и имена персонажей думы: Настя, Гаврило Довгополенко переяславский, Войтенко нежинский, Золотаренко черниговский. Называя богачей из разных мест Украины, народные певцы словно хотели подчеркнуть, что их герой вступил в спор со знатью всей Украины.

109. *Ой, ріки,— каже,— ви, ріки низові.* Низовыми реками здесь иносказательно названо бедное казачество, которое жило вдоль рек у нижнего течения Днепра.

126. *А есть се Хвесько Кганжа Андыбер.* Фесько Андыбер — обобщенный образ народного заступника; имя это эпическое.

В период народно-освободительной войны 1648—1654 гг. был уманский полковник Ганжа — сподвижник Богдана Хмельницкого (см., например, Летопись Грабянки, 43, 51, 54), однако не он явился прототипом героя думы. Такого же мнения придерживается историк В. А. Голобуцкий. Говоря о думе «Фесько Ганжа Андыбер», он не связывает ее образ с историческим полковником Ганджой (В. А. Г о л о б у ц к и й, Запорожское казачество, стр. 111, 122—123).

137—143. *А все на свої шати проливав...* Подобный мотив встречается и в фольклоре других народов. Так, в распространенной у тюркоязычных народов сказке (анекдоте) о молле Насреддине (Афанди) богатый бай сажает героя на почетное место и начинает угощать его лишь тогда, когда тот приходит в дорогом халате (или шубе). Герой сказки садится за стол и принимается опускать в блюда с яствами рукава халата (или шубы), приговаривая при этом, что угощают одежду, а не его (см.: «Киргизские народные сказки», Фрунзе, 1961, стр. 323—326; «Персидские пословицы и поговорки», М., 1961, стр. 185; «Необычайные приключения Насретдина Афанди», Ташкент, 1959, стр. 122; «Анекдоты о Ходже Насреддине и Ахмет Ахаве», [Симферополь], 1937, стр. 157).

II. Груш., II, 138—140. «Хвесько Дендеберя». Записал М. Неговский в 1855 г. в Красном Куте Богодухов. у. Харьков. губ. от кобз. Н. Ригоренко.

4. *Хвесько Дендиберя по городу Черкасах гуляє.* Название украинского города в большей степени соответствует содержанию думы, чем турецкого (см. I вариант думы).

134—136. *Тільки Гаврила крилівського Довгополенка за те улюбив...* и далее. Эти стихи, которых нет в предыдущем варианте, значительно снижают образ героя думы — он полюбил и пощадил богача только за то, что тот купил ему за осьмак пива.

Варианты:

Метл., 382—385. Записал П. Кулиш в 1853 г. в м. Мене Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Бешки (большой отрывок); Зап. Ю.-З. отд., II, 123—126. Записал П. Ива-

щенко в июне 1874 г. в г. Нежине Чернигов. губ. от кобз. П. Братицы из с. Терешковки Нежин. у.; Груш., II, 142. Записала Е. Курило осенью 1923 г. в г. Соснице б. Чернигов. губ. от кобз. П. Кулика из с. Вьюнищи Сосниц. у.

Казацкая жизнь

I. Чуб., V, 934—935. Записал Н. Костомаров в Харьков. губ.

II. Кулиш, I, 215—220. «Дума о козацкой жизни». Записал М. Неговский (вероятно, в 1855 г.) в с. Красный Кут Богодухов. у. Харьков. губ. от кобз. Н. Ригоренко.

III. Горл., 1884, 640—642. Записал В. Горленко (вероятно, в 1884 г.) от лирн. Ф. Баши из с. Тамаровка Пирятин. у. Полтав. губ.

Ф. Баша усвоил эту думу от своего учителя кобзаря Лантуха.

В источнике дума напечатана без названия. Лирник Ф. Баша называл ее «Козак і козачка».

Вариант:

Груш., II, 213—214. Записал Е. Судовщиков в 1850—1851 гг. в Яготине Пирятин. у. Полтав. губ. от кобз. Ф. Алексеева-Крячковского.

Проводы казака

I. Жит., 192—194. «Козак прощается с сестрами». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

II. Церт., 57—58. «Отъезд казака из родины». Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

33—35. *Довго вони на могилі край села стояли...* и далее. Заключительные стихи этого варианта представляются нам искусственными. Они не только не встречаются в других вариантах, но и не соответствуют стилю украинских дум.

III. Лукаш., 59—61. Записал П. Лукашевич в начале 1830-х годов в Переяслав. у. Полтав. губ.

69. *Для себе сердечної родини не мати!..* «Для себе» — возможно, ошибка. Надо: «Біля себе», т. е. «возле себя».

IV. Метл., 434—436. «Про сестру та брата». Записал Н. Белозерский в с. Британы Борзен. у. Чернигов. губ. от кобз. И. Романенко. Не исключено, что эту думу Н. Белозерский записал от кобз. И. Романенко в тот же день, что и «Бедную вдову и три сына» — 24 декабря 1851 г. (ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 130, л. 7).

Сохранилась черновая запись думы и ее текст, переписанный начисто. Сравнение чернового и чистового текстов показало, что Н. Белозерский идеально точно переписал думу, ликвидировав сокращения, которые он допускал при записи устойчивой части текста. Например, стихи 16—18 в черновой записи выглядят так:

Не виглядай мене
Ні з Чо мо
Ні з чист поля
Ні з сл л в Зап

(ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 135, л. 34)

В публикации А. Метлинского, которая воспроизводится в настоящем издании, отмечены следующие разночтения.

34. *Так мені вік-віком у гостинях не бувати...* Этот стих, отсутствующий в публикации А. Метлинского, восстановлен по черновой записи и по тексту, переписанному Н. Белозерским начисто (ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 135, л. 35; там же, ед. хр. 130, л. 2).

57—58. *Господи, утверди й поддержи Пана Грицька...* Эти стихи в черновом и чистовом текстах Н. Белозерского выглядят так: «Утвержи і поддержи Н. І. В-ва». Сокращение означает: Нашого Імператорського Величества (ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 135, л. 35; там же, ед. хр. 130, л. 3).

V. Зап. Ю.-З. отд., I, матер., 14—16. «Отчим». Записали П. Чубинский и А. Русов от кобз. О. Вересая из с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. губ. Собиратели отметили: «Заглавие песни Вересай объяснял тем, что родной отец не выражал бы своего сына с такою бессердечностью».

VI. Март., 40—42. «Витчим». Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского.

VII. Март., 67—68. «Витчим». Записал П. Мартинович 3 июля 1876 г. в с. Вороньки Лохвиц. у. Полтав. губ. от кобз. Т. Магадина из с. Бубны того же уезда.

VIII. Груш., II, 226. «Чужина». Записал В. Горленко 1 июля 1884 г. в с. Тамаровке Пирятин. у. Полтав. губ. от лирн. Ф. Баши.

37. *Об рожестві в лузі калина синім цвітом процвітала!* В источнике в этом стихе дважды написано «в лузі». Ни в этом, ни в других вариантах думы подобного повторения нет, поэтому мы и не сочли нужным его воспроизводить.

Варианты:

Жемч., 88—92. Записал Л. Жемчужников летом 1856 г. в с. Лебединцы Прилук. у. Полтав. губ. от кобз. О. Вересая; Груш., II, 222—223. Записано в м. Варве от бандур. И. Зори из с. Белоцерковцы Лохвиц. у. Полтав. губ.; Горл., 1882, 490—491. Записал В. Горленко (вероятно, в 1882 г.) в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского.

Возвращение сына

Чуб., V, 849—850. Записал Н. И. Костомаров (вероятно, в 1840-х годах) в Харьков. губ.

Сестра и брат

I. Жит., 189—190. «Брат да сестра». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

II. Церт., 55—56. «Тоска сестры по брате». Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.

III. Метл., 355—357. Записал А. Метлинский в Зеньков. у. Полтав. губ., вероятно, в начале 1850-х годов.

IV. Кулиш, I, 24—28. «Дума о сестре и брате». Записал П. Кулиш в 1854 г. около Оржицы Лубен. у. Полтав. губ. от лирн. А. Никоненко.

V. ИИФЭ, ф. 30—3, ед. хр. 54, лл. 24—25. Дума хранится в папке, на которой написано: «М. К. Сергіїв. Власні записи. 1871—1938».

Публикуется впервые.

VI. Март., 42—44. «Про сестру та про брата». Записал П. Мартинович в 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского.

VII. ФЦГИА УССР в Харькове, ф. 798, ед. хр. 187, л. 9. «Про сестру та брата (сестра до брата листи писала)». Записал П. Тиховский 3 мая 1899 г. на Харьковской казенной ферме (земледельческое училище) от бандур. И. Гончаренко из Губаевск. хутора Харьков. у.

Публикуется впервые.

VIII. ФЦГИА УССР в Харькове, ф. 798, ед. хр. 187, л. 7. «Про брата і сестру». Записал Е. И. Крист 17 июня 1901 г. в Куряжском монастыре Харьков. у. и губ. от кобз. Е. Я. Бутенко из Люботина Валков. у. Харьков. губ.

IX. Колесса, II, 190—192. «Про сестру і брата». Записали на фонограф Леся Украинка и К. Квитка осенью 1908 г. в г. Ялте от кобз. И. Гончаренко из Губаев. хутора Харьков. у.

Х. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (3), лл. 1—3. «Про сестру і брата». Записал на фонограф В. Харьков 12 февраля 1930 г. в с. Ковьяги Валков. р-на Харьков. обл. от лирн. В. Гончара.

Публикуется впервые.

Повторную запись этой думы, сделанную от В. Гончара 14 февраля 1930 г., см.: Груш., II, 289, «Н».

ХІ. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (3), лл. 26—28. «Про сестру та брата». Записал на фонограф В. Харьков в 1930 г. в Харьков. обл. от кобз. Христенко.

Публикуется впервые.

ХІІ. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (3), лл. 24—25. «Про сестру і брата». Записал на фонограф В. Харьков в марте 1930 г. в с. Литвиновке Валков. р-на Харьков. обл. от лирн. С. Веселого.

Публикуется впервые.

Текст этой думы, записанный от С. Веселого В. Харьковым 1 марта 1930 г., см.: Груш., II, 289—290.

Варианты:

Чуб., V, 468—470. Записал Н. Костомаров (вероятно, в 1840-х годах) в Харьков. губ.; Груш., II, 280—281. Записал П. Кулиш 22 июля 1845 г. в корчме Борзенце под Ромнами от бандур. К. Рожко; Груш., II, 283. Записал И. Манжура (вероятно, в 1875 г.) в с. Должик Харьков. у.; К.Ф.У.О., 268—270. Записал К. Ухач-Охорович (вероятно, в 1882 г.) в Киеве от кобз. О. Вересая; Горл., 1882, 496—497. Записал В. Горленко (вероятно, в 1882 г.) в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Груш., II, 285—286. Записал П. Мартинович в 1885 г. в м. Лютенъке Гадяч. у. Полтав. губ. от кобз. Ф. Гриценко-Холодного; Спер., 21—22. Записал М. Сперанский и его студенты Г. Бакалов и В. Данилов от кобз. Т. Пархоменко из с. Бурковки Сосниц. у. Чернигов. губ.; Колесса, II, 192. Записал А. Сластион в 1909 г. от лирн. И. Скубия из с. Лелюховки Кобеляк. у. Полтав. губ. (отрывок); Колесса, I, 83—85. Записал А. Сластион в 1909 г. от кобз. А. Баря из с. Черевков Миргород. у. Полтав. губ. (отрывок); на стр. 85—87 напечатан второй вариант начала думы; Колесса, I, 152—155. Записал А. Сластион в мае 1909 г. от А. Л. Гришко из с. Лютенъки Гадяч. у. Полтав. губ. (отрывок); на стр. 155—156 напечатан второй вариант начала думы; Колесса, II, 157—162. Записал А. Сластион в 1910 г. от кобз. С. А. Пасюги из Богодухов. у. Харьков. губ. (отрывок); Груш., II, 289. Записал В. Харьков 14 февраля 1930 г. в Ковьягах Валков. р-на на Харьковщине от лирн. В. Гончара; Груш., II, 289—290. Записал В. Харьков 1 марта 1930 г. в с. Литвиновке Валков. р-на на Харьковщине от лирн. С. Веселого; Груш., II, 298. Записал В. Харьков 3 марта 1930 г. о лирн. Н. Колесника, с. Катрычевка Валков. р-на на Харьковщине.

Совет матери сыну о женитьбе

Метл., 354—355. «Дума про сон и про жену». Дума записана в г. Ахтырке Харьков. губ. от неизвестного кобз.

Бедная вдова и три сына

I. Жит., 186—188. «Вдова в городе Чечельнице (в Польше)». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

Город Чечельник, упомянутый в названии думы, находится не в Польше. Сейчас Чечельник — селение городского типа Бершадского р-на Винницкой обл. УССР. Расположено на р. Савранке, притоке Южного Буга.

II. Чуб., V, 847—849. Записал Н. Костомаров (вероятно, в 1840-х годах) в Харьков. губ. от неизв. кобз.

III. Метл., 349—351. Записал Н. Белозерский 24 декабря 1851 г. в с. Британы Борзен. у. Чернигов. губ. от кобз. И. Романенко из того же уезда.

В сборнике А. Метлинского, в котором впервые опубликован этот вариант думы, не было указано, когда он записан. В печати высказывались предположения, что запись осуществлена в начале 1850-х годов. Сохранился автограф собирателя, в котором сказано: «Списана от кобз. Борзен. у. с. Британы, 1851 г. Декабря 24» и рядом: «Чернигов, 1852, генв. 18» (ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 130, л. 7).

Таким образом, этот вариант думы был записан 24 декабря 1851 г., а переписан начисто 18 января 1852 г.

Печатный текст думы в основном соответствует рукописному, если принять во внимание новую разбивку на стихи, которая сделана в рукописи карандашом.

Разночтения незначительные. В печатном тексте в двух случаях «да» заменено на «та» и после 61 стиха выпущено «Нашего Імпер. Вел. Нік. Павл.», в рукописи слова эти взяты в скобки и написаны сокращенно (см.: ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 130, л. 7).

IV. Кулиш, I, 19—24. «Дума о вдове и трех сыновьях». Записал П. Кулиш в 1854 г. на хуторе под Оржицей Лубен. у. Полтав. губ. от лирн. А. Никоненко.

V. Зап. Ю.-З. отд., I, матер., 11—14. «Про вдову і трьох синів». Записали П. Чубинский и А. Русов, вероятно, в 1873 г. от О. Вересая из с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. г. б.

VI. Март., 44—46. «Про вдову». Записал П. Мартинович в 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского.

VII. Март., 68—71. «Про вдову». Записал П. Мартинович в 1876 г. в с. Вороньки от кобз. Т. Магадина из с. Бубны Лохвиц. у. Полтав. губ.

VIII. ФЦГИА СССР в Харькове, ф. 798, ед. хр. 178. «Про вдову і трьох синів». Записал П. Тиховский 3 мая 1899 г. на Харьковской казенной ферме (земледельческое училище) от бандур. И. Гончаренко из Губаев. хутора Харьков. у.

Публикуется впервые.

IX. ФЦГИА СССР в Харькове, ф. 798, ед. хр. 187, лл. 10—11. «Про удову і трьох синів». Записал Е. И. Крист 21 декабря 1901 г. в с. Люботине Валков. у. Харьков. губ. от бандур. О. Бутенко.

Публикуется впервые.

X. ИИФЭ, ф. 8—К2, ед. хр. 57, лл. 63—67. «Дума про бідну удову і трьох синів». Записал кобз. В. Шевченко в 1904 г. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ. Текст взят из архива акад. Д. И. Яворницкого.

Впервые этот вариант с небольшим сокращением опубликовал М. М. Плисецкий в 1941 г., ошибочно приписав его П. Кравченко (см.: М. П л і с е ц ь к и й, Думи та історичні пісні, Київ, 1941, стр. 138—144, комм. на стр. 279).

XI. Колесса, II, 187—189. «Про удову». Записали Леся Украинка и К. Квитка осенью 1908 г. в г. Ялте от кобз. И. Гончаренко из Губаев. хутора Харьков. у.

XII. Колесса, I, 170—175. «Про удову і синів». Записал А. Г. Сластион в 1909 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.

XIII. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (3), лл. 4—6. «Дума про вдову». Записал на фонограф В. Харьков 12 февраля 1930 г. в с. Ковьяги Валков. р-на Харьков. обл. от лирн. В. Гончара.

Публикуется впервые.

Вариант, записанный В. Харьковым от В. Гончара 14 февраля 1930 г. (см.: Груш., II, 274—275).

XIV. ИИФЭ, ф. 14—363, ед. хр. 256, лл. 97—99. «Дума про вдову». Записал М. Полотай 5 августа 1946 г. в с. Блистове Менск. р-на Чернигов. обл. от лирн. А. Гребня, 70 лет.

Публикуется впервые.

Варианты:

Груш., II, 240—241. Записал П. Кулиш 22 июля 1845 г. в корчме Борзенцы под Ромнами Полтав. губ. от бандур. К. Рожко; Метл., 345—347. Записано в Ахтырке Харьков. губ.; Метл., 347—349. Записал А. Метлинский, возможно, от Кочерги

(см.: Груш., II, 222) в Зеньков. у. Полтав. губ.; Метл., 352—354. Записано в 1853 г. в м. Александровке Сосниц. у. Чернигов. губ. от кобз. А. Шута; «Основа», 1861, кн. VIII, 3. Записал Л. Жемчужников (вероятно, в 1853 г.) от кобз. О. Вересая, вероятно, в Лебединце Пирятин. у. Полтав. губ. (небольшой отрывок); Груш., II, 246—247. Записал И. Манжура в 1875 г. в с. Должик Харьков. у. от бандур. П. Дашенко; Горл., 1882, 497—499. Записал В. Горленко (вероятно, в 1882 г.) в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Горл., 1884, 31—34. Записал В. Горленко (вероятно, в 1883 г.) от лирн. Е. Перепелицы из с. Вейзбаховка Прилук. у. Полтав. губ.; Горл., 1884, 33—34 (в примечаниях). Записал В. Горленко от лирн. Вакуленко из Прилук. у. Полтав. губ. (отрывки); Груш., II, 251—252. Записал П. Мартинович в августе 1884 г. в м. Лютенъке Гадяч. у. Полтав. губ. от кобзаря Ф. Гриценко-Холодного. Гриценко выучил текст от своего учителя Кочерги; Гринч., III, 692—693. Из материалов П. Лукашевича, переданных им в 1885 г. В. Горленко. Текст записан между 1836 и 1885 гг. на Полтавщине, возможно, в с. Березани; «Этнограф. обозр.», 1892, кн. I, 175—177. Записал А. Малинка в 1889 г. от кобз. П. М. Чуба из с. Макиевки Нежин. у. Чернигов. губ.; Груш., II, 254—255. Записал А. Сластион в 1900 г. в г. Миргороде от кобз. С. Пасюги из Богодухов. у. Харьков. губ.; Сласт., 324—330. Записал А. Сластион 21 февраля 1902 г. в г. Миргороде от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.; «Етнограф. вісник», Київ, 1928, кн. VII, стр. 125—127. Записал С. Маслов 5 июля 1902 г. в м. Ичне Борзен. у. Чернигов. губ. от лирника Н. Дубравы из с. Гмиранки Прилук. у. Полтав. губ.; «Етнограф. вісник», Київ, 1928, кн. VII, стр. 128—130. Записал С. Маслов 19 июля 1902 г. в м. Ичне от лирн. Г. Вахна из с. Шиловичи (с небольшими изменениями ранее была напечатана в сборнике Д. Ревуцкого «Українські думи та пісні історичні», Київ, 1919, стр. 262—264); «Етнограф. вісник», Київ, 1928, кн. VII, стр. 130—132. Из рукоп. сборника С. Маслова. Записана 28—30 сентября 1902 г. в Киеве от лирн. С. Зелинского (записана по пересказу); Груш., II, 260—261. Записал А. Сластион в 1900 г., вероятно, от нищего певца П. Кравченко из с. Шахворостовка Миргород. у. Полтав. губ.; Груш., II, 261—263. Записал А. Сластион, вероятно, в начале века от нищей певицы Е. Пилипенко из хутора Орликовщины Хорольск. у. Полтав. губ.; Груш., II, 263—264. Записал А. Сластион, вероятно, от певца А. Гришко из м. Лютенъки Гадяч. у. Полтав. губ.; Спер., 11—13. Записали М. Сперанский и его студенты Г. Бакалов и В. Данилов от кобз. Т. Пархоменко из с. Бурковки (Спер., 11) Сосниц. у. Чернигов. губ.; М. Плісецький, Думи та істор. пісні, Київ, 1941, стр. 138—144. Записал кобз. В. Шевченко в 1904 г. от кобз. М. Кравченко; Колесса, I, 101—104. Записал А. Сластион в 1908 г. в г. Миргороде от П. Кравченко (пел без аккомпанементу) из с. Шахворостовка Миргород. у. Полтав. губ. (отрывок), на стр. 104—107 напечатан второй вариант начала; Колесса, I, 175—177. Записал Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от лирн. А. Скобы из с. Богачка Хорольск. у. Полтав. губ.; Колесса, I, 117—121. Записал Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде от Е. Е. Пилипенко из хутора Орликовщины Хорольск. у. Полтав. губ. (отрывок); Колесса, II, 36—40. Записал Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от Н. Дубины из с. Решетилровка Полтав. у. (отрывок); Колесса, I, 147—150. Записал А. Сластион в 1909 г. от А. Г. Гришко из м. Лютенъки Гадяч. у. Полтав. губ. (отрывок), на стр. 150—151 напечатан второй вариант начала думы; Колесса, II, 50—57. Записана от А. Сластиона в 1910 г. в г. Миргороде Полтав. губ. (отрывок), на стр. 57—61 напечатан второй вариант начала думы (А. Г. Сластион учился в 1870-х годах у кобз. из с. Белоцерковцы Лохвиц. у. Полтав. губ.); Колесса, II, 168—173. Записал А. Сластион в 1910 г. в г. Миргороде Полтав. губ. от кобз. И. Кучеренко из Мурафы Богодухов. у. Харьков. губ. (отрывок); Колесса, II, 179—181. Записал А. Сластион в 1910 г. в г. Миргороде от кобз. П. С. Древченко из хутора Залютина Харьков. у. (отрывок); Колесса, II, 62—65. Записана от лирн. С. Говтваля из г. Зенькова Полтав. губ. (отрывок); Колесса, II, 151—156. Записал А. Сластион в 1910 г. от кобз. С. Пасюги из Богодухов. у. Харьков. губ. (отрывок); «Україна», 1924, кн. IV, 72—74. Записал Б. Лу-

говской 26 августа 1924 г. в Чернигове от лирн. Г. Костюченко; Груш., II, 274—275. Записал В. Харьков 14 февраля 1930 г. в с. Ковьяги Валков. р-на на Харьковщине от лирн. В. Гончара; Груш., II, 297. Записал В. Харьков 8 марта 1930 г. от лирн. Н. Колесника, с. Катрычевка Валков. р-на на Харьковщине.

Алексей Попович

I. Жит., 235—237. «Пирятинский Попович Алексей». Записал В. Ломиковский в 1805 г. в Полтав. губ. от кобз. Ивана.

20. *Грицко Зборовский*. Григорий Зборовский в исторических документах не встречается. В. Антонович и М. Драгоманов считают, что здесь говорится о Самуиле Зборовском, который бежал из Польши в Запорожье, был некоторое время кошевым атаманом, плавал с казацкой флотилией из Днепровского лимана через море в устье Днестра с целью проникнуть в Молдавию (Ант. и Драг., I, 202). В энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона сообщается, что С. Зборовский в 1582 г. был избран запорожским гетманом, вел переговоры с крымским ханом Махмет-Гиреем, надеясь при его помощи завладеть Валахией. В 1583 г. С. Зборовский вернулся в Польшу (т. 23, стр. 352). О С. Зборовском см. также: П. К у л и ш, Польская колонизация юго-западной Руси,— «Вестник Европы», 1874, апрель, стр. 517—530.

Современный исследователь В. А. Голобуцкий пишет, что шляхтича Самуила Зборовского в 1581 г. послал в Запорожье Стефан Баторий. Польский король хотел призвать запорожских казаков к войне против России. Казаки с негодованием отвергли предложение С. Зборовского, они даже хотели его казнить. Опасаясь за свою жизнь, С. Зборовский тайно бежал из Сечи. Утверждения, что С. Зборовский немедленно по прибытии в Сечь был избран гетманом, В. А. Голобуцкий назвал искажающими историческую действительность (В. А. Г о л о б у ц к и й, Запорожское казачество, стр. 94—95).

Следует отметить, что Зборовский не включен и в список гетманов, помещенный в летописи Величко (Летопись Величко, I, 24).

21. *Гетманъ запорожскій Коломієнко*. Так был прозван Зборовский, поскольку он родом из Коломыи (из г. Злочева) — Ант. и Драг., I, 202.

22. *Алексѣй Поповичъ Пирятинскій*. Некоторые дореволюционные и советские исследователи связывали имя героя думы с именем героя былины «Алексей Попович», которая в прошлом могла быть распространена на Украине. Не исключено, что связь такая действительно существует. Однако надо иметь в виду, что фамилия Попович была довольно известной на Украине. Так, она часто встречается в документах, относящихся к XVII в. См., например, именной указатель к V тому «Жерел до історії України-Русі. Видає археологічна комісія Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» (Львів, 1901). В летописи Грабянки (1663 г.) сказано, что в Паволочи был полковником Иван Попович, который стал священником, а затем снова полковником (Летопись Грабянки, 183).

Мог быть Попович по имени Алексей и в украинском городе Пирятине, с которым связывают этого героя все без исключения варианты думы.

73—74. *Справой руки пальца-мизинца урубайте, Христіянскої крови въ Черное море впускайте*. О порезе мизинца для успокоения моря (см. также стихи 80—81) говорится и в русской былине о Садко. А. Веселовский писал по этому поводу: «Человеческая жертва, которой, по словам Садко, требует морской царь, заменена здесь символом — кровью, как в иных народных обрядах жертвенные животные заменялись их изображениями из теста» (А. В е с е л о в с к и й, Былина о Садке,— «Журнал министерства народного просвещения», СПб., 1886, декабрь, отд. 2, стр. 274).

II. Март., 9—12. «Про Олексія Поповича». Записал П. Мартинович 20 мая 1876 г. в г. Лохвице Полтав. губ. от кобз. И. Кравченко-Крюковского.

62—69. *То як став Олексій Попович...* и далее. Здесь древний мотив жертвоприношения забыт. Море утихает после раскаяния грешника.

III. ФЦГИА УССР в Харькове, ф. 798, ед. хр. 178, лл. 4—6. «Про Олексія Поповича». Записал П. Тиховский 3 мая 1899 г. на Харьковской казенной ферме (земледельческое училище) от бандур. И. Гончаренко из Губаев. хутора Харьков. у. Собираатель указал, что он записал думу во время ее исполнения и поправил со слов И. Гончаренко.

Публикуется впервые.

IV. ФЦГИА УССР в Харькове, ф. 798, ед. хр. 187, лл. 7—8. «Дума про Олексія Поповича і бурю на Чорнім морі». Записал Е. И. Крист 17 июня 1901 г. в Куряжском монастыре Харьков. у. от кобз. Е. Я. Бутенко из Люботина Валков. у. Харьков. губ.

Публикуется впервые.

V. Груш., I, 155—156. «Олексій Попович». Записал А. Сластийон (вероятно, в 1910 г.) от лирн. И. Скубия из с. Лелюховка Кобеляк. у. Полтав. губ.

91—92. *Та на правій руці палець мизинний Олексієві відрубали...* Тот же мотив жертвоприношения, что и в первом варианте (см. комм. на стр. 476).

VI. Груш., I, 156—157. «Олексій Попович». Записал А. Сластийон 4 июня 1910 г. от кобз. С. Пасюги из Богодухов. у. Харьков. губ.

15. *Грицько Коломійченко*. Здесь фамилия Зборовский уже забыта — осталось прозвище, ставшее фамилией.

59. *Триста душ малих дітей конем розбивав*. Здесь мы имеем дело с эпической гиперболизацией. Герой думы, рассказываясь и желая получить прощение, нарочно преувеличивает свои провинности.

VII. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (3), лл. 10—13. «Дума про Олексія Поповича». Записал на фонограф В. Харьков 12 или 14 февраля 1930 г. в с. Ковьяги Валков. р-на Харьков. обл. от лирн. В. Гончара.

Публикуется впервые.

51—52. В другом тексте, записанном от В. Гончара, между этими стихами находятся следующие строки:

Отець з матір'ю за ворота виходжали,
То мене ж Олексія Поповича
Прощенія прохали,
То я дуже ордо поступав,
Отця, матір а й у груди одпихав.
То мене на Чорному морю,
Той гріха найбільше споткав.

(ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 194, лл. 63—64)

VIII. ИИФЭ, ф. 6—4, ед. хр. 161 (3), лл. 33—34. «Олексій Попович». Записал на фонограф В. Харьков (вероятно, в марте 1930 г.) в с. Литвиновке Валков. р-на Харьков. обл. от лирн. С. Веселого (В. Харьков 1 марта 1930 г. записал от С. Веселого думу «Сестра і брат»).

Публикуется впервые.

Варианты:

Церт., 26—29. Записал Н. Цертелев в 1814 г. в Полтав. губ.; «Укр. альманах», Харьков, 1831, стр. 119—124. Доставлена И. И. Срезневским; Кост., 695, 696. Записал Н. Костомаров (вероятно, в 1840-х годах) в Харькове (отрывки); «Основа», СПб., 1862, август, стр. 21—26. Записана в Харьков. губ.; «Песни, собранные П. В. Киреевским», изданы Обществом любителей российской словесности, вып. IV, М., 1862, стр. XXIII—XXVI. Записал М. Стахович в с. Богданы Пирятин. у. Полтав. губ.; Ант. и Драг., I, 181—185. Записал П. Кулиш в м. Александровке Лубен. у. Полтав. губ. от лирн. Ф. Кононенко; Ант. и Драг., I, 188—189. Записана в с. Зеленки Канев. у. Киев. губ.; Ант. и Драг., I, 200—201. Текст взят из рукоп. сб. П. Чубинского и И. Новицкого; Ант. и Драг., I, 199—200. Записана в г. Харькове (отрывок); Груш., I, 153—154. Записал И. Манжура в 1875 г. в с. Должик Харьков. у. от бандур.

П. Дашенко; «К. С.», 1885, январь, 186—191. Записал А. Твердохлебов 18 июля 1881 г. в Ахтырке Харьков. губ. от бандур. И. Журавля из с. Пархомовка; Груш., I, 154—155. Записал В. Горленко в 1880-х годах в с. Дейкаловка Зеньков. у. Полтав. губ. от кобз. М. Кулика; Горл., 1882, 487—489. Записал В. Горленко от кобз. И. Кравченко-Крюковского; Мал., 69—72. Записал А. Малинка от лирн. Н. Дудки; Колесса, II, 183—186. Записала Леся Украинка осенью 1908 г. в г. Ялте от кобз. И. Гончаренко (77 лет) из Губаев. хутора около Харькова; Колесса, II, 195. Записал А. Сластнион в 1909 г. от лирн. И. Скубия (отрывок); Колесса, II, 163—168. Записал А. Сластнион в 1910 г. от кобз. И. Кучеренко (33 года) из м. Мурафы Богодухов. у. Харьков. губ. (отрывок); Колесса, II, 177—181. Записал А. Сластнион в 1910 г. от кобз. П. С. Дривченко (41 год) из Каменного (Колесса, II, стр. XV) около Харькова (отрывок).

Буря на Черном море

I. Кулиш, I, 28—31. «Дума о буре на Черном море». Записал П. Кулиш в 1854 г. на хуторе под Оржицей Лубен. у. Полтав. губ. от лирн. А. Никоненко.

28—32. *Нам отец-мати позволяли одному в військо виступати...* и далее. Здесь грехом названо нарушение братьями обычая, по которому в войско могли вступать не все сыновья — один из них обязательно должен был оставаться дома, чтобы помогать родителям. Подобный мотив запечатлен и в некоторых вариантах думы «Три брата самарские».

II. ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 198, л. 7. Записал П. Кулиш в 1854 г. на хуторе под Оржицей Лубен. у. Полтав. губ. от лирн. А. Никоненко.

Этот текст существенно отличается от того, который помещен в книге П. Кулиша. Трудно объяснить, чем вызваны различия. Может быть, это разные записи, не исключено, однако, что издатель просто подверг текст значительной правке.

В рукописи перед текстами дум и песен Н. Белозерский указал: «Былины из собрания П. А-ча Кулиша, посланные ему для издания, 1856, сент.» (ИИФЭ, ф. 3—3, ед. хр. 198, л. 1а). Об участии Н. Белозерского в подготовке издания «Записки о Южной Руси», а также о редактировании П. Кулишом текстов народных произведений, в том числе и дум, см. в кн.: Б. П. К и р д а н. Собиратели народной поэзии (из истории фольклористики XIX в.). Рукопись. Публикуем оба текста.

III. Зап. Ю.-З. отд., I, матер., 3—6. «Дума про бурю на Чорному морі». Записали П. Чубинский и А. Русов (вероятно, в 1873 г.) от кобз. О. Вересая из с. Калюжинцы Прилук. у. Полтав. губ.

Варианты:

Лукаш., 61-63. Записал П. Лукашевич, возможно, в окрестностях Яготина Полтав. губ. Год записи и имя кобз. неизв.; Ант. и Драг., I, 197—199. Записал Е. Судовщиков, вероятно, в 1850—1851 гг. в м. Яготине Пирятин. у. Полтав. губ. от кобз. Ф. Алексеева (Крячковского); Март., 59—61. Записал П. Мартинович 3 июля 1876 г. в м. Вороньки Лохвиц. у. Полтав. губ. от кобз. Т. Магадина; Груш., I, 157—158. Записал В. Горленко в 1884 г. в с. Тамаровке Пирятин. у. Полтав. губ. от кобз. Ф. Баши.

ДУМЫ О РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОБЫТИЯХ 1905 г.

Черное воскресенье в Сорочинцах

«Думи», Київ, 1959, стр. 159—161. «Чорна неділя у Сорочинцях». Записал В. Г. Короленко в июле 1906 г. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.

Впервые эта дума была опубликована в 1924 г. в журнале «Україна» (№ 1—2, стр. 173—174).

Создал думу «Черное воскресенье в Сорочинцах» кобз. М. Кравченко. В ней он рассказал о начале известной на Украине трагедии — приезде в декабре 1905 г. в

с. Большие Сорочинцы карательной экспедиции казаков и о смерти помощника миргородского уездного исправника Барабаша, возглавлявшего отряд карателей, — его убили восставшие крестьяне.

За участие в восстании кобз. М. Кравченко и его семья преследовались царскими властями.

В. Г. Короленко, знавший многих участников восстания, и в частности кобзаря М. Кравченко, решительно выступил в защиту крестьян-повстанцев. В 1907 г. писатель издал книгу «Сорочинская трагедия».

9. *Нумо у гості гостювати, пристава визволяти.* Восставшие крестьяне действительно арестовали и посадили в тюрьму волостного пристава и урядника с. Большие Сорочинцы.

О сорочинских событиях 1905 года

«Думи», Київ, 1959, стр. 162—166. «Про сорочинські події 1905 року». Записав А. Сластун летом 1906 г. от автора думы кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ.

В думе рассказывается о первой и второй карательных экспедициях, которые жестоко расправились с восставшими крестьянами с. Большие Сорочинцы. Как уже отмечалось в комментарии к предыдущей думе, первую карательную экспедицию возглавлял помощник миргородского уездного исправника Барабаш — его убили восставшие крестьяне. В ночь с 21 на 22 декабря 1905 г. в с. Большие Сорочинцы прибыла вторая карательная экспедиция из казаков, в распоряжении экспедиции были два орудия. Возглавил отряд карателей статский советник, член полтавской земской управы Филонов (в думе он назван «Филоненком-полковником»). Филонов силой согнал крестьян на площадь у волостного управления, под угрозой смерти поставил их на колени в глубокий снег и заставил простоять так четыре часа. Филонов провел массовые аресты, всю ночь пьяные казаки расправлялись с крестьянами, многих из которых убили (Укр. нар. думи та істор. пісні, 607).

М. Кравченко, сам пострадавший от карателей, правдиво рассказал об этих событиях в своей думе. Дума «О сорочинских событиях 1905 года» создана в стиле традиционных украинских народных дум.

47. *Орудія оружили.* Поэтический вымысел автора думы: в отряде Барабаша орудий не было.

76. *Ой як-то тяжко та важко було сиротятим різдво христове дожидати.* Изображаемые в думе события произошли перед рождеством (отряд Филонова прибыл в с. Большие Сорочинцы в ночь с 21 на 22 декабря 1905 г.).

ДУМЫ, СОЗДАННЫЕ СОВЕТСКИМИ КОБЗАРЯМИ

О войске Красном, о Ленине-отце и сыновьях его верных

«Народ славить Леніна і Партію», Київ, 1968, стр. 73—83. «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних». Записав Ф. Днепровский в августе 1928 г. от кобз. П. Древченко из с. Залютина Красно-Бавар. р-на Харьков. обл.

Эту думу сложили в 1923 г. в г. Харькове кобзари С. Пасюга из с. Борисовка Белгород. обл., П. Гащенко из с. Константиновка Краснокум. р-на Харьков. обл., П. Древченко из с. Залютина Красно-Бавар. р-на Харьков. обл. и Г. Цибка из Запорож. обл.

«О войске Красном, о Ленине-отце и сыновьях его верных» — первая советская дума. Кобзари изобразили в ней гражданскую войну на Украине, иностранную интервенцию, освобождение украинских земель от войск немецкого кайзера, Антанты, белополяков, банд Махно и др.

В думе созданы образы В. И. Ленина, а также героев освобождения Украины: К. Е. Ворошилова, С. М. Буденного, М. И. Фрунзе, Н. А. Щорса и В. Н. Боженко.

Кобзари, создававшие новую думу, во многом отступили от традиционной формы этого жанра. Они широко использовали песенный фольклор периода гражданской войны, особенно частушки и различного рода припевки.

В архиве сохранились воспоминания двух соавторов думы.

Кобзарь П. Древченко говорил:

«А в „Яблочке“ (раздел думы.— *Б. К.*) кое-что сами сложили, а кое-что брали из тех песен — не песен, а припевок,— что люди их пели, а кто их сложил? Неизвестно. Ну таких мы мало включили в свою „повесть-думу“, потому что мало было такого толкового, что его можно было бы сунуть в эту „думу-повесть“. Да и у нас самих тоже была голова на плечах, так что гоняться за чужим умом и памятью нам не приходилось» (ИИФЭ, ф. 8—4, ед. хр. 338, лл. 95—96).

«Где что ни взяли,— вспоминал кобзарь С. Пасюга,— кто что ни сложил, лишь бы хорошо было. Над этим делом (т. е. над думой.— *Б. К.*) мы потрудились вчетырех, а когда хата построена сообща, то она и есть общей. И никто не говорит: „То я делал“, а говорят: „То мы сообща ту хату делали“. Так и я говорю, что эта дума-песня создавалась сообща, так что трудно теперь вспомнить, что кто именно сочинял, потому что мы создавали не для себя, а для общественной пользы, вот и трудно себя тут выделить» (там же, лл. 121—122).

41. *Що на Київ з Скоропадським суне німців сила.* 29 апреля 1918 г. немецкие оккупанты поставили верховным правителем Украины крупного помещика гетмана П. П. Скоропадского. После разгрома немецких оккупантов 14 декабря 1918 г. Скоропадский подписал отречение от власти и бежал в Германию.

52. *А в городі в Половиці, де заводи Брянські.* Село Половица было на месте современного города Днепропетровска. Брянские заводы — сейчас металлургические заводы им. В. И. Ленина и Г. И. Петровского в Днепропетровске.

69. *Якусь Центральну раду.* Центральная рада — контрреволюционное буржуазно-националистическое правительство на Украине в 1917—1918 гг.

144. *Мазепина пика.* И. С. Мазепа (1644—1709) — гетман Украины с 1687 г. После разгрома шведов под Полтавой в 1709 г. Мазепа вместе с Карлом XII бежал в Турцию, где вскоре и умер. В думе его имя использовано как синоним изменника.

177. *А з-за Дону пре Денюка.* Речь идет о генерале царской армии А. И. Деникине (1872—1947), главнокомандующем контрреволюционными вооруженными силами юга России во время гражданской войны. В 1919 г. при помощи Антанты организовал поход на Советскую Россию. В апреле 1920 г. после окончательного разгрома его армии на Северном Кавказе бежал за границу.

186. *Та богунці не пускають.* Речь идет о 1-м украинском советском повстанческом полке им. И. Богуна (Богунский полк), сформированном Н. А. Щорсом в конце сентября 1918 г. по приказу Всеукраинского Ревкома. В мае 1919 г. Богунский полк был преобразован в Богунскую бригаду. Богунцы покрыли себя немеркнущей славой в боях за Советскую власть на Украине.

291. *З Прикарпаття на Вкраїну ляхи покотились.* Речь идет об интервенции белополяков на Украину в 1920 г.

327—328. *Перекоп — ворожий табір...* Речь идет об армии Врангеля, которая на Перекопском перешейке с помощью иностранных инженеров построила мощные укрепления.

333—334. *Вся Росія тут зібралась в цю тяжку годину, Щоб вступитись за Комуну, за Радянську Україну!* Кобзари отмечают, что в трудный для Советской Украины час ей на помощь пришла молодая Советская Россия.

360. *Комнеземів убивають.* Речь идет о членах комитетов незаможных селян — организаций сельской бедноты на Украине (1920—1933 гг.). Основными задачами комнезамов в период их создания были: проведение в жизнь советских законов о наделении земель крестьян и продразверстке, борьба с бандитизмом и кулацкими мятежами, защита интересов бедноты и среднего крестьянства. Кулаки и различные банды убивали членов комнезамов, что и нашло отражение в думе.

361. *В банд отаман Махно-хлист.* Речь идет об анархистско-кулацких бандах на Украине, которые в 1918—1921 гг. вели борьбу против Советской власти. Их возглавил Н. И. Махно (1884—1934). В 1921 г. банды Махно были ликвидированы советскими войсками, сам он бежал за границу.

Дума о Ленине

«Народ славить Леніна і Партію», стр. 41—42. «Була зима з відлигою». Записана от кобз. Е. Мовчана из с. Большая Писаревка Сумск. обл.

Первое упоминание об этой думе появилось в печати в январе 1928 г. В. Ростиславский в статье «Ленин в народном творчестве (По новым записям и материалам УАН)», опубликованной 21 января 1928 г. в газете «Харьковский пролетарий», писал, что студент рабфака Гр. Панченко слышал эту «балладу» на ярмарке под Ахтыркой. Пел ее безногий калека по фамилии или по прозвищу Черниговец. Исполнял он ее под аккомпанемент кобзы и гармонии. Пение Черниговца напоминало песенный речитатив с отыгрышем после каждого куплета. Черниговец не соглашался дать полный текст произведения и даже не повторил его. Гр. Панченко ограничился только записью нескольких отрывков и изложением общего содержания. В названной статье В. Ростиславского были напечатаны два отрывка и изложение недостающей части думы.

В 1939 г. в сборнике «Ленін у творчості народу України» (стр. 24—25) была воспроизведена запись Гр. Панченко (начало — двадцать одна строка стихотворного текста, прозаическое изложение незаписанной части, и конец — четыре строки). Издатели сборника отметили, что произведение записано в Ахтыр. р-не Харьков. обл. от Черниговца (стр. 107). Имя собирателя здесь не упомянуто, произведение названо «Казка-пісня про Леніна». Тексты, опубликованные в 1928 и 1939 гг., совпадают между собой, за исключением одного слова (в сборнике «москальки» заменено на «солдатики»).

В апреле 1939 г. на первом республиканском совещании советских кобзарей и лирников Украины стало известно, что «Думу о Ленине», так ее правильное называть, исполняют два талантливых кобзаря: Е. Мовчан из с. Большая Писаревка Сумск. обл. и Ф. Кушнерик из с. Большая Богачка Полтав. обл. Каждый кобзарь исполнял думу на собственную мелодию. Кроме того, Ф. Кушнерик внес дополнения в текст (о характере дополнений см.: І. Во л о ш и н, *Натхненні пісні, — «Народна творчість»*, Київ, 1940, № 1, стр. 8—9). Мелодия Е. Мовчана оказалась более удачной. В 1939 г. в Киевской государственной консерватории П. Лебедь записал «Думу о Ленине» от Е. Мовчана. М. Гайдай расшифровал запись, и в том же году текст и мелодия думы были опубликованы в журнале «Народна творчість та етнографія» (№ 2, стр. 77—80). После 1939 г. «Думу о Ленине» от Е. Мовчана записывали несколько раз. Характерно, что кобзарь варьировал мелодию думы, а ее текст оставлял неизменным.

Ср. публикации: «Народна творчість та етнографія», Київ, 1939, № 2, стр. 77—80; А. П р а в д ю к, Кобзарь Егор Мовчан, М., 1966, стр. 30—35, и перепечатанный нами вариант из книги «Народ славить Леніна і Партію» (текст и мелодию расшифровал А. Правдюк).

Композитор Г. Г. Веревка обработал «Думу о Ленине», записанную от Е. Мовчана, и ее с успехом исполняет Государственный украинский народный хор. им. Г. Г. Веревки.

Нерушимая дружба

Укр. нар. думи та істор. пісні, 561—564. «Непорушна дружба (Дума про воз'єднання України з Росією)». Записана от участников самодеятельного ансамбля кобзарей производственного комбината Киевского городского общества слепых. Дума создана в 1953 г. в Киеве.

О Богдане Хмельницком и его полководцах см. в комментариях к думам о народно-освободительной войне 1648—1654 гг.

ОБРАЗЦЫ НОТНЫХ ЗАПИСЕЙ

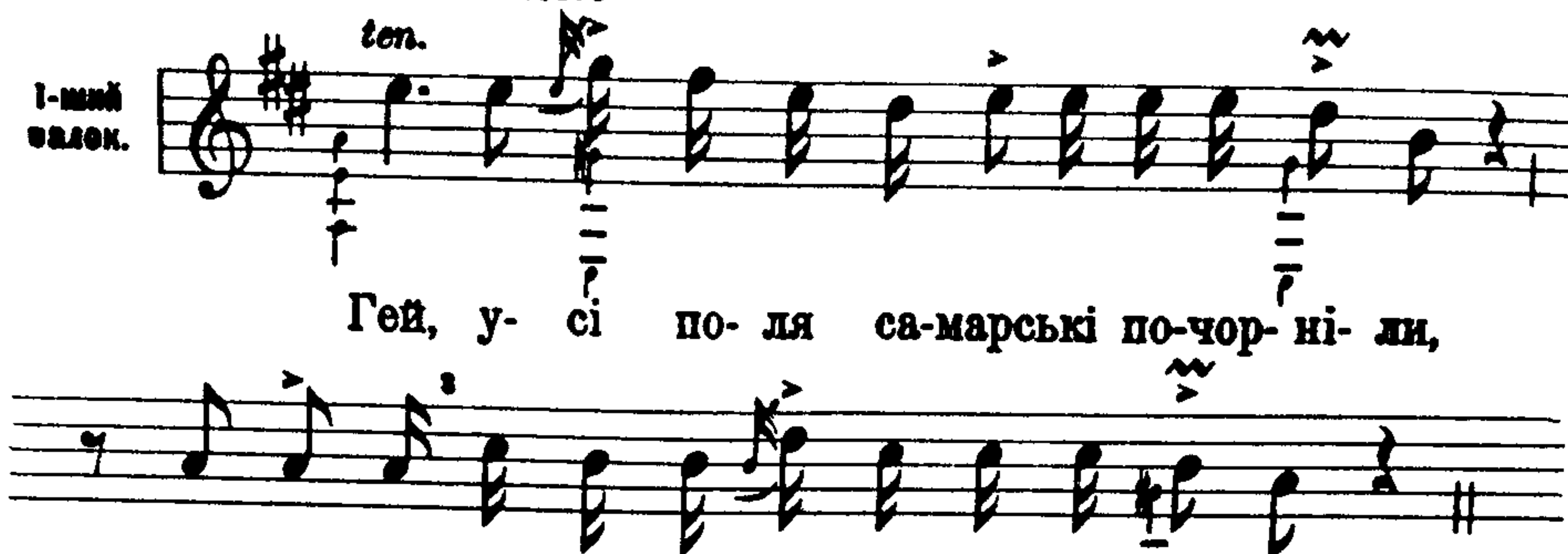
ТРИ БРАТА САМАРСКИЕ

(♩ = 72 М. М.).

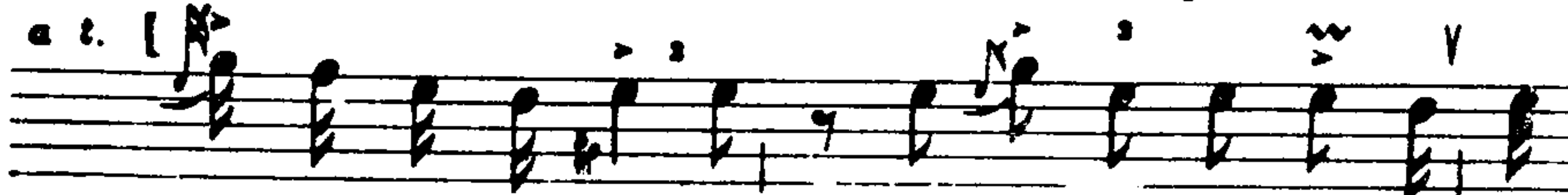
1. *meno mosso*

ten.

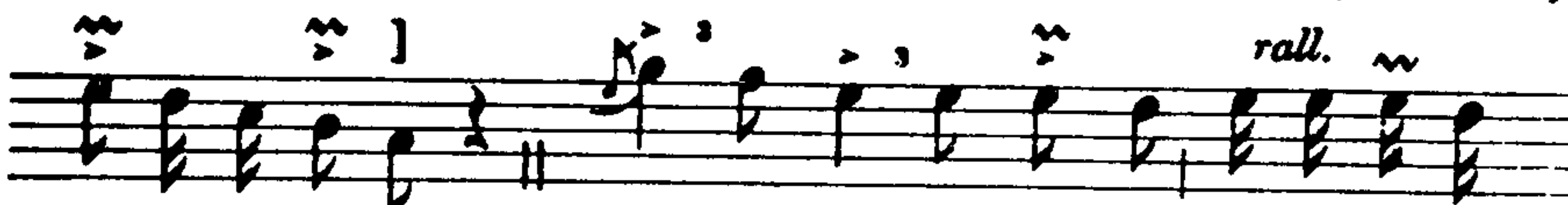
1-ий
балон.

Та яс-ни-ми по-жа-ра-ми по-го-рі-ли;

Тіль-ки не зго-рі-ли У річ-ці Са-мар-ці, В кир-

ни-ці Сал-тан-ці Три тер-ни дріб-ненькі, Три жайра-ки

зе.. зе-ле-нень-кі.

О. то тіль-ки не зго-рі-ли три бра-ти рід-нень-кі,

го-лу-боньки си-вень-кі, — По-стрі-ля-ні та по-

ру-ба-ні (с)по... по-чи- ва- ють.

Ой, то тим во-ни спо-чи- ва-ють, Що на

ра-ни по-стрі-ля-ні та й по-ру-ба-ні Ду-же зне...

зне-ма- га- ють.

Гей, як о-бі-зветь-ся стар-ний брат До се-ре-

ду-що-го сло-ва-ми, О-біл-леть-ся дріб-ни-ми сльо-за-ми:

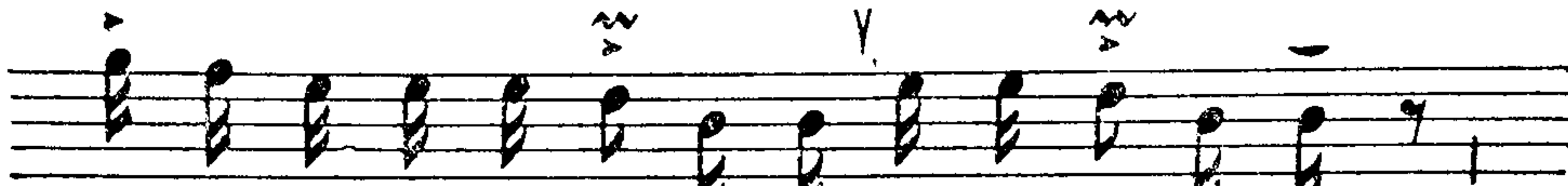
„Ой, бра-те мій се-ре-ду-ний! Та до-бре ти

бра- те у- чи- ни, Хоч з річ-ки Са- мар- ки, а- бо з кир-

ни- ці Сал- тан- ки Хо- лод- но- ї во- ди знай-ди,

Ра- ни мо- ї по- стрі- ля- ні та по- ру- ба- ні

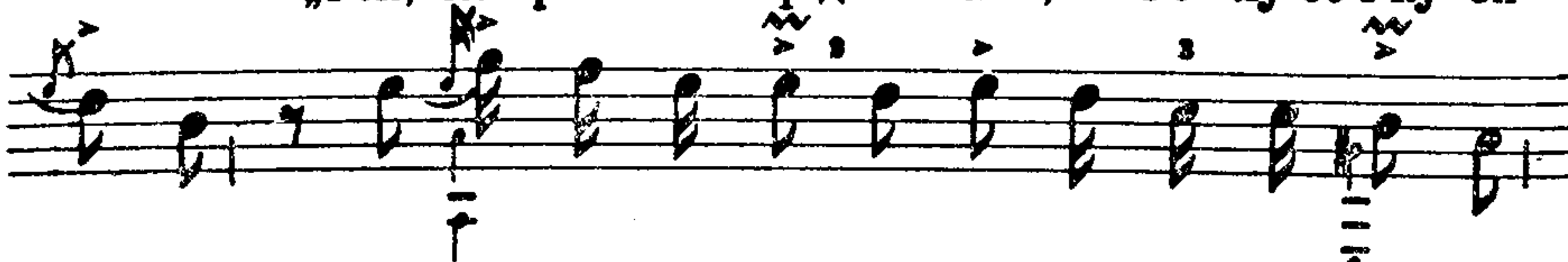

О- кро- пи, о... о- хо- ло- ди!"

(♩ = приблизно 72 М. М.).

„Гей, ти бра- те мій рід-ненький, Го- лу-боч-ку си-

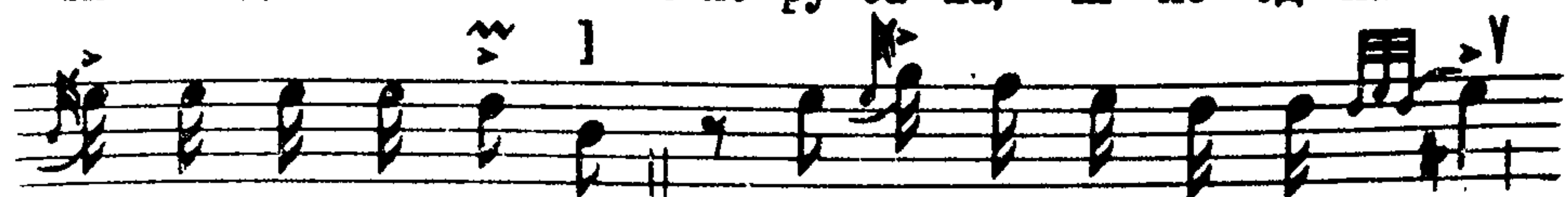
вонь-кий! Чи ти ме- ні, бра- те, ві- ри не дій- ма- єш,

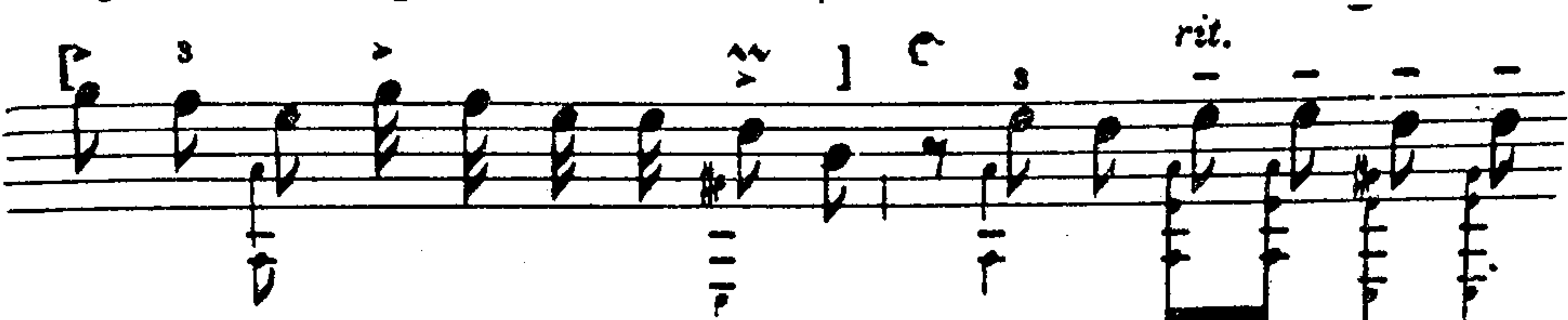
Чи ти ме- не, бра- те, на сміх пі- дій- ма- єш?

Чи не од-на нас ша-бля по-ру-ба-ла, Чи не од-на нас

ку-ля по-стрі-ля-ла? Що ма-ю я на со-бі

Де-в'ять ран ру-ба-них ши-ро-ких, А чо-ти-ри стрі-ля-

ні

то й гли-бо-

кі....

„Ой, то до-бре ми, бра-те, у-чи-ні-мо,

Хоч сво-го най-мен-чо-го бра-та по-про-сі-мо, Не-хай

наш мен-чий брат

А ще до-бре дба-є.

Хоч на ко-

лін-ка й у-ста-ва-є, В вій-сько-ву су-рем-ку до-бре гра-є,

„Не-хай же нас бу-дуть странні ко-за-ки за-чу-

на-шо-ї смер-ти до-гля-да-ти І ті-ло на-ше ко-

заць-ке, мо-ло-дець-ке А в чи-сто-му по-лі по...

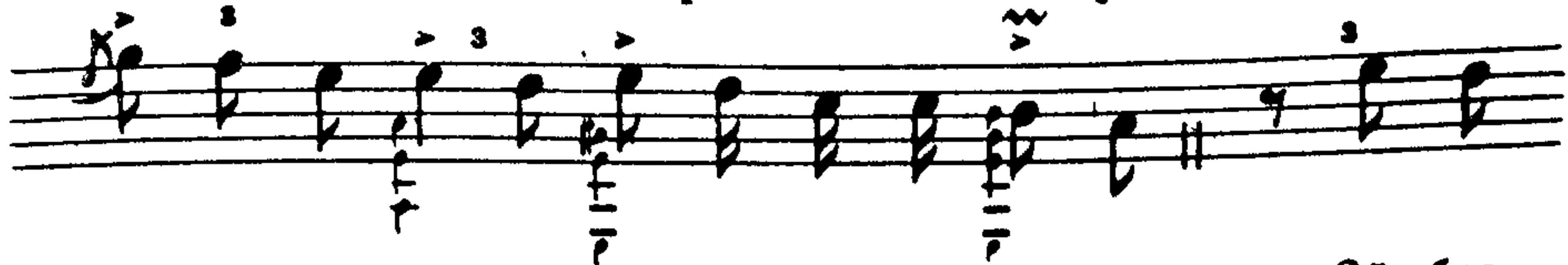
по-хо-ва-ти.

по-хо-ва-ти.

Гей, то мен-чий брат те- є за-чу- ва- є, До

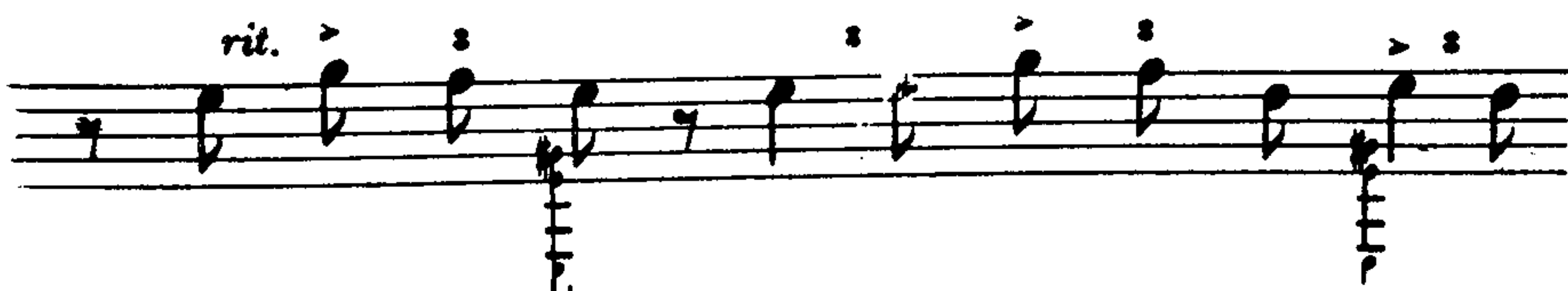
стар-ших бра-тів сло- ва- ми про- мов- ля- є „Ой, бра-

ти рід- нень- кі. Го- лу- боч- ки си- вень- кі! Не

єсть то нас ку- ля я- ни- чар-ська по-стрі- ля- ла,

А єсть то нас та й от- це- ва мо- лит- ва

по. по- ка- ра- ла."

$\text{♩} = \text{приблизно } 72 \text{ М. М.})$

3-тій
валок.

„Гей, бо як ми в о- хот- не вій-сько Од от-

ця, од ма-те-рі од' їж-джа-ли, То ми з от-
 цем і з ма-ті-рю і з ро-дом О-про-ще-ні-я
 та й не бра-ли."

10.

„Ой, як на-про-тів цер-кви, до-му бо-жо-го, про-їж-
 джа-ли, То ми з се-бе ша-пок із го-лов не здій-ма-ли
 і гос-по-да ми-ло-серд-но-го Со-бі на по-міч
 не... не про-ха-ли."

11.

„Хо-тя й я, бра-ття, бу-ду у сур-му ту-рець-ку

Жа-ліб-нень-ко гра-ти, То тіль-ки нас бу-дуть

Тур-ки я-ни-ча-ри, Без-бож-ні бу-сур-ма-ни,

На-ші і-гри ко-заць-кі за-чу-ва-ти, То

бу-дуть до нас при-їж-джа-ти, Бу-дуть на-ше ті-ло,

Сік-ти та ру-ба-ти, А-бо бу-дуть у тяж-ку не-во-лю

за.. за-вер-та-ти."

12. *meno mosso*

Ой, у-же ми бу-дем, бра-ти рід-нень-кі,

Го-лу-бонь-ки си-вень-кі, От-тут по-мі-ра-ти,

У- же нам от- ця, пань-мат-ки й ро- ди- ни сер-деш-но-ї

По- вік у ві- чі не за- ба-

ча- ти."

13.

Гей, як ста- ла то на не- бі Чор-на хмара на-сту-

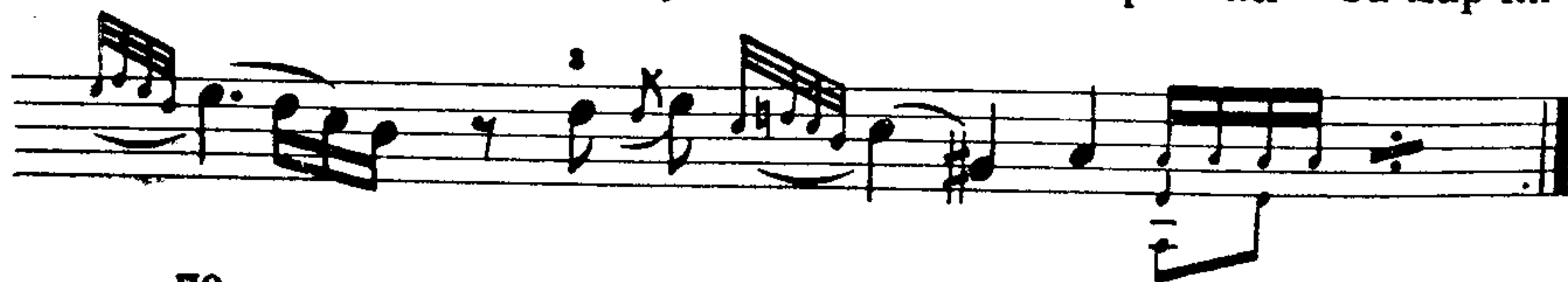
па-ти, То ста- ли бід- ні ко- за- ки А в чи-сто- му

по- лі по- мі- ра- ти, Гей, сво- ї го- ло- ви ко- зацькі, мо-ло-

дець-кі А в чи-сто- му по- лі ко- ло річ- ки Са-мар-ки

по... по- кла- да- ти.*

НЕВОЛЬНИКИ НА КАТОРГЕ (ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКОВ)

I

Гей,гей! Он у сая.ту ю не.ді.леньку да

бар.зо ра.но. по.ра.неньку, ой да том то то не си.зи і ор.ли за.ле.чи

та.ли, як то бід.ні. і не.вольни.ки у тям.ній ту.рецьній не.во.лі за.пла

на.ли, гей! У.го.ру ру.ни пі.дій.ма.ли, най.да.на.ми забря.ли.

гос.по.да ми.ло.сердно.го про.ха.ли та бла.га.ли, гей! Гей! Подан, по.

дай нам,гос.по.ди. з не.ба.дрі.бен до.щини, а зни.зу то буй.ний ві.тер

а чи не зста.ла б на Чор.но.му мо.рі бисто.ря хви.ля, да чи не по.

зри.ва.ла б во.на я.но.рів з ту.рець.но.і на тор.ги, гей! бо вжеж нам ся.

я ту.рецька.я на.тор.га на.до.і.ла, найда.ми за.лі.зо но.ги по.ври.ва.ло.

Перегра

бі.ле.є ті.ло но.зав.ьке, па.ні мо.ло.дське ко.ло жовто.і ко.сти по.шму.гля.ло.

Перегра

Гей,гей! О_том то то ба_ша ту_рецький бу_сур менський не_до_ві_рок христ

яський,ой то том то то він на чер_дан іс_ход_ма є да сам то те є добре

за_чу_ва_є, да на сво_ї слу_ги тур_ки-я ни чень_ни зо зля гу на є

Гей гей, на_жу,на_жу я вам, тур_ки я_ни_чень_ни ой добре м ви дбай то

бар_зо га_да_йте по три пуч_ки тер_ни_ни по чо_ти ри чер_зо но_ї та вод_ч

чи у ру_ку на_би_рай_те, гей гей! До то м, то то ті_ї слу_ги тур_ки я ни,

чень_ни доб_ре дба_ли, бар_зо га_да_ли, по три пуч_ки тер_ни_ни по чо_ти_ри

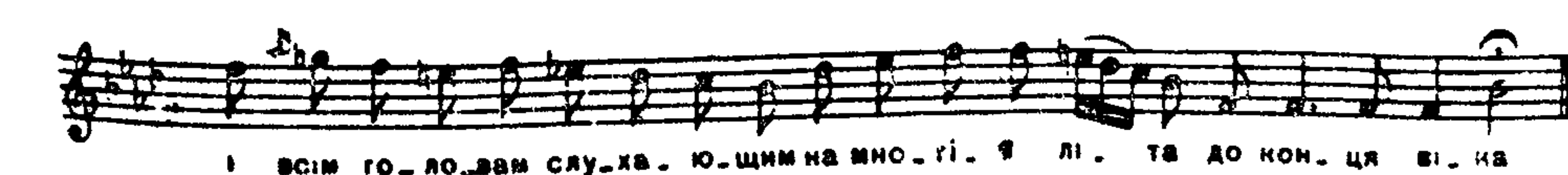
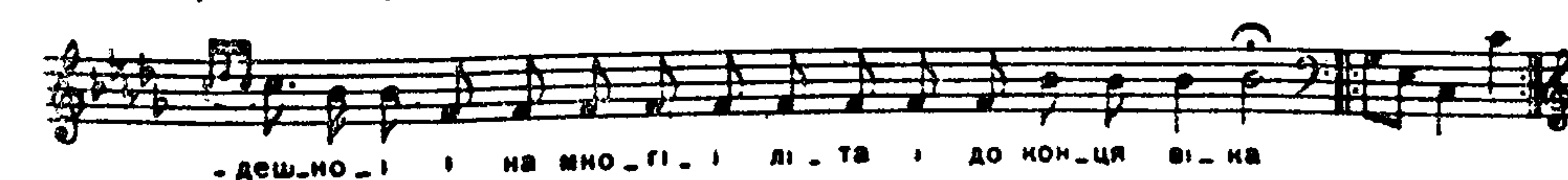
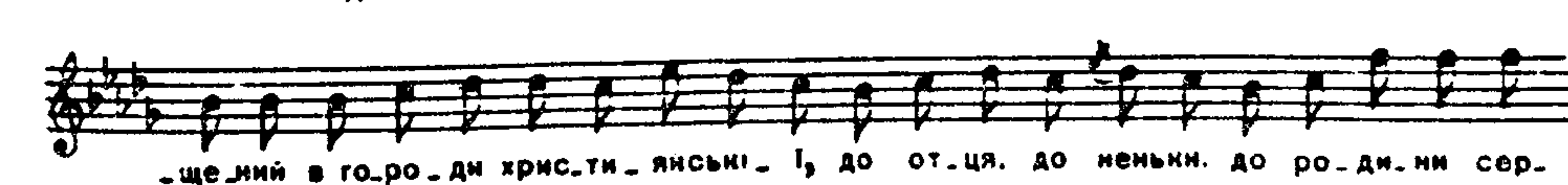
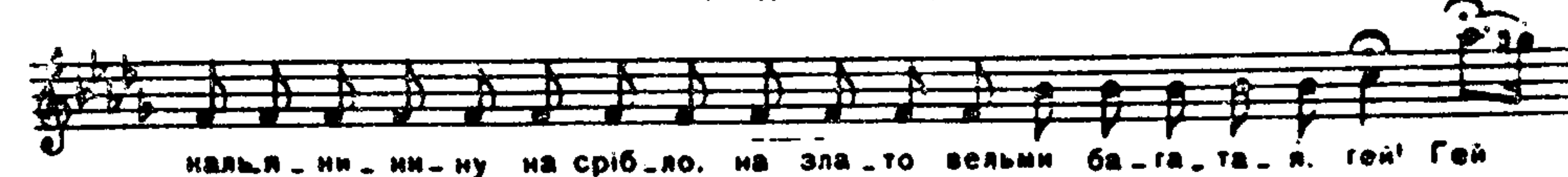
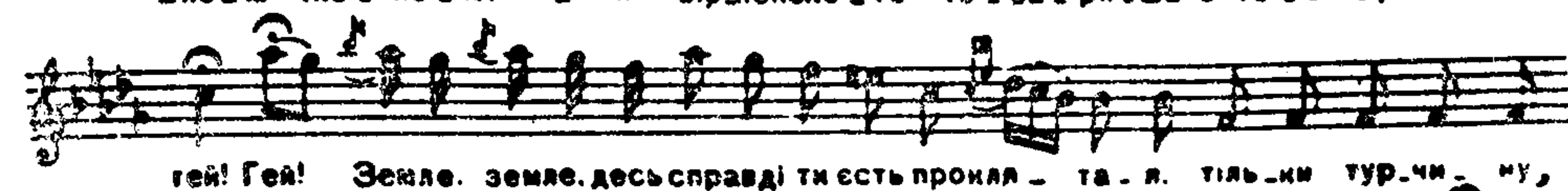
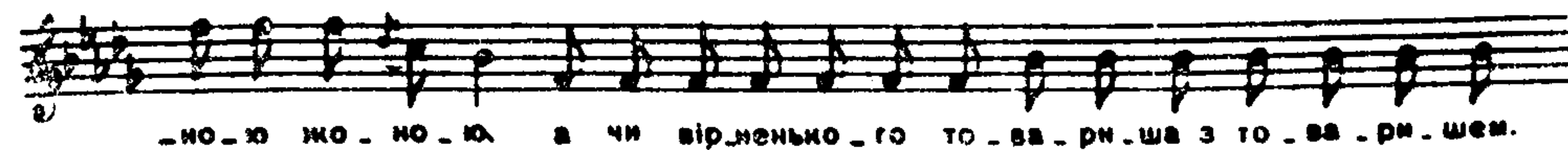
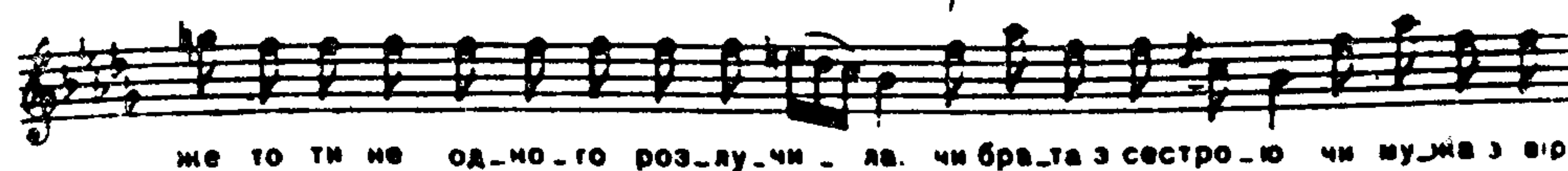
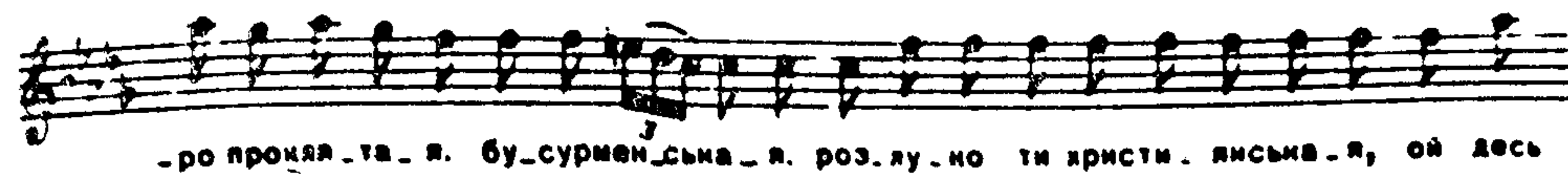
чер_зо_но_ї та_вод_чи у ру_ку на_би_ра_я,гей! із ря_ду до ря_ду

за_ход_ма_ли, по три_чі в од_нім міс_ті бід_ного не_воль_ни, на

за_ти_на_ли, кров хрис_ти. ясьну_ю не_по_вин_ку про_ли_ва_ли

гей,гей! Ой як стави_м то ті_ї но_за_ки, па_ни мо_род_щ на со_бі кров

хрис_ти, ясьну зо_ба_ча_ти, то ста_ли зем_ляю турецьку_ю, ві_ру бу_сур_жен_

II

1. Свободно

Бая-
дура

Гей, гей, гей, гей, гей, гей!

Гей у свя-ту-ю не-ді-лень-ку, та ра-нь — по-ра-нень-ку, та й

тож то не см-зі ор-ли за-кле-ко-та-ли,

як ті бід-ні, не-щас-ні не-воль-ни-ки в тяж-кій ту-рець-кій не-

25

во . лі за . пла . ка . ли. гей!

На ко . лі . на у . па . да . ли, кай . да . на . ми за . бр . ж . ча . ли,

26 в го . ру ру . ки пі . ді . ма . ли, гос . по . да ми . ло . .

серд-но го про ка-ли та бла-га-ли, гей, гей!

«Гей по-дай, по-дай нам, рос-по-ди, з не ба дрі-беш до-

щик а із ни зу буй-ний ві-тер,

27

12

ой хо . ча би чи не вста . ла на Чор - но - му

2. 6 5 6

мо - рі та бис. тра - я хви. ля, ой хо . ча би чи не по. зри.

co

на ла як. ко. різ з ту. рець. ко. І ка. тор . ги. гей!

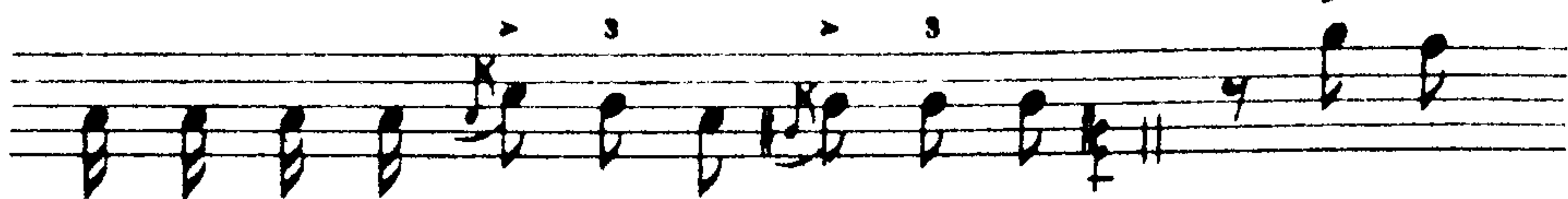
МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

(♩ = 75 M. M.).

I.

Гей, що на Чор-но-му мо-рі

Та на то-му бі-ло-му ка-ме-ні, Там сто-

я-ла тем-ни-ця ка... ка-м'я-на-я

2.

Гей, там сто-я-ла тем-ни-ця ка-м'я-на-я А в тій тем-

ни-ці про-бу-ва-ло Сім-сот бідних ко-за-ків, А в не-

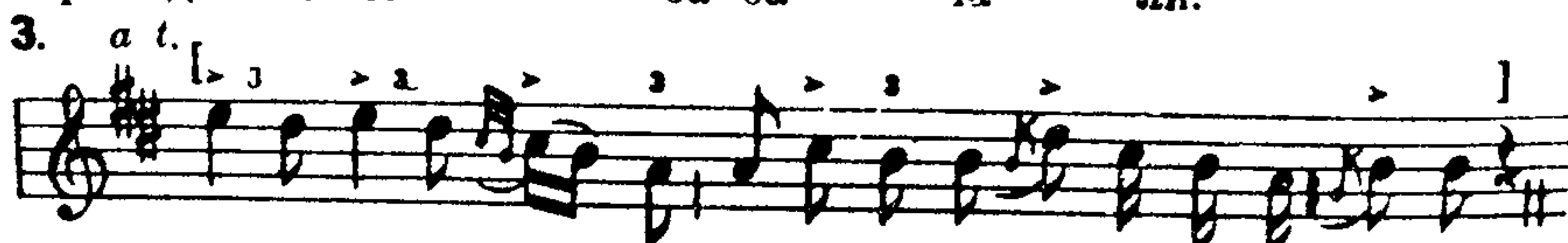

во-лі про-бу-ва-ли Та бо-жо-го сві-ту і сон-ця

пра-вед-но-го не за-ба-ча-ли.

3.

Гей, то дів-ка бран-ка, Ма-ру-ся, по-пів-на Бо-гу-слав-ка,

А все до-бре дба-є, До ка-м'я-но-ї тем-ни-ці при-бу-ва-є,

Гей, до ко-за-ків сло-ва-ми промов-ля-є: „Ко-за-ки, ви

бід-ні не-воль-ни-ки! Чи ви зна-є-те, Що

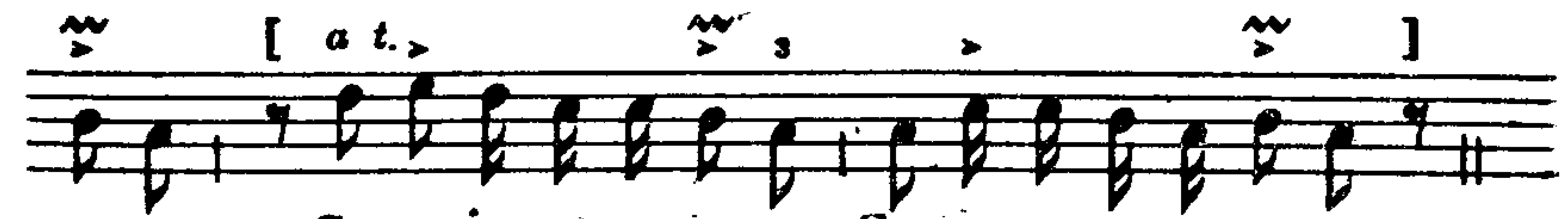
в нашої землі та й день за... за-те-пе-ра?!“

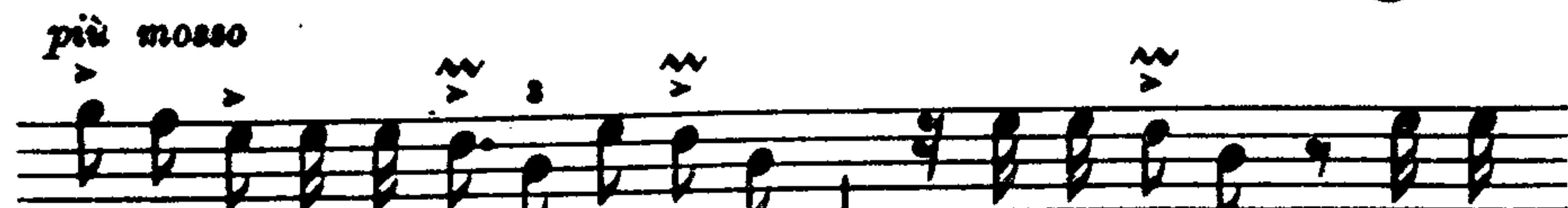
Гей, то ко-за-ки, бід-ні не-воль-ни-ки А все за-чу-

ва-ли Та й до дів-ки бранки, Ма-ру-сі, по-пів-ни Бо-гу-

славки Сло-ва-ми промовля-ли, Сльоза-ми про-ли-ва-ли:

Дівку бранку, Ма-ру-сю, по-пів-ну Бо-гуславку на-зи-

ва-ли: „Гей, ти дів-ко бран-ко, Ма-ру-сю, по-пів-но Бо-гу-

славко, А все до-бре дба-вш, Хо-тя й ми те-бе дів-ко-ю
бран-ко-ю на-зи-ва-ем, По-чо-му ми зна-ем, Що
в на-шій зем-лі хри-сти-ян-ській Ой день за...

за- те- пе- ра?"

(♩ = 75 М. М.)

5.
2-гий
соло.

„Гей, ко-за-ки, ви бід-ні не-вольни-ки! Ще я у
нашої землі та те-пе-ра ве-ли-код-ня су-бо-та,
А зав-тра дасть бог свя-тий день (?), Со-ро-ко-вий день

нашій землі та те-пе-ра ве-ли-код-ня су-бо-та,

О... ой ве-лик-день.

А зав-тра дасть бог свя-тий день (?), Со-ро-ко-вий день

О... ой ве-лик-день.

8. *al.*

Гей, то ко-за-ки те-б за-чу-ва-ли, До дів-ки
бранки, Ма-ру-сі, по-пів-ни Бо-гу-слав-ки Сло-ва-ми промов-
ля-ли, Сльо-за-ми про-ли-ва-ли, Гей, та дів-ку бранку, Ма-
ру-сю, по-пів-ну Бо-гу-слав-ку Кля-ли про...

про-кли-на-ли:

7. *al.*

„Бо-дай ти, дів-ко бран-ко, Ма-ру-сю, по-
пів-но Бо-гу-слав-ко, Ща-стя до-лі не ма-ла,
Як ти нам свя-тий ве-лик-день
іс-ка-за-ла!“

8. *a t.* [

„Як ми вже в не-во- лі про- бу- ва- ли, А ще

в тем-ній тем-ни- ці про- жи- ва- ли, Аж за трийцять три

год Сві- та бо- жо- го не за- ба-

ча- ли....“

9. *a t.* [

То дів- ка бран-ка, Ма- ру- ся, по- пів- на Бо-гу-

славка А ще до-бре дба-ла, Ко-за-кам ска-за-ла:

„Ей, ко-за- ки, ви бід-ні не-вольни-ки, Не лай-те ме- не,

Не заклинай-те ме-не!

(♩ = 75 M. M.)

3-тій
вслух.

Гей, як ді-жде-мо свя-то-го ве-ли-ко-дня,

То бу-де наш пап ту-рецький До ме-че-ті : од'їж-

джати, Та бу-де ме-ні, дів-ці бра-н-ці, Ма-ру-сі, по-

пів-ні Бо-гу-слав-ці Ключі на ру-ки від-да-ва-ти,

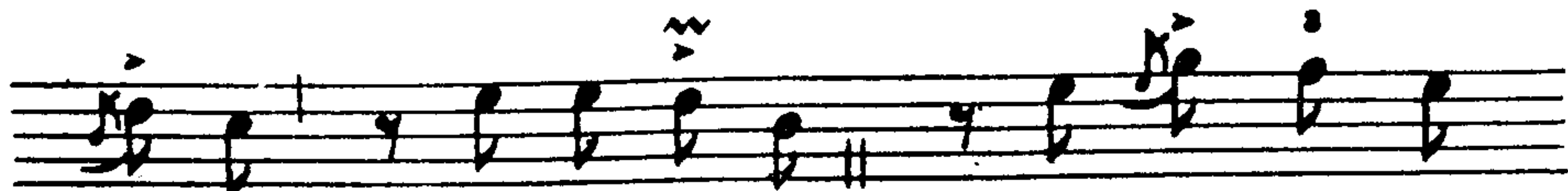
Бу-ду на ру-ки приймати, До ка-м'я-но-ї тем-ни-ці

при.. при-бу-ва-ти."

„Ой, то бу-ду до ка-м'я-но-ї тем-ни-ці При-бу-

ва-ти, от-ви-ра-ти. Вас бід-них не-

ВОЛЬ-НИ-КІВ А з ка-м'я-но-ї тем-ни-ці

ВИ... ВИ-ПУ-СКА-ТИ."

11. *al. t.* [з > > з]

„Гей, ВИ КО-ЗА-КИ, ВИ БІД-НІ НЕ-ВОЛЬ-НИ-КИ!

А ще до-бре дбай-те, В го-ро-да хри-сти-ян-ські-ї

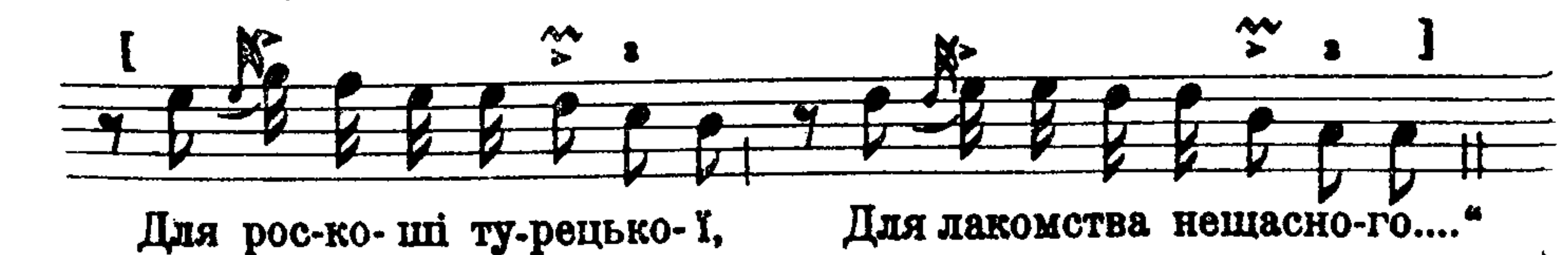
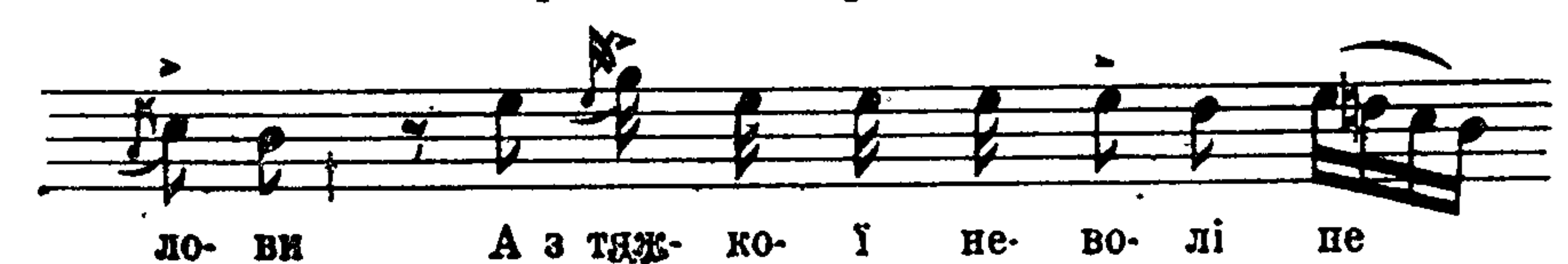
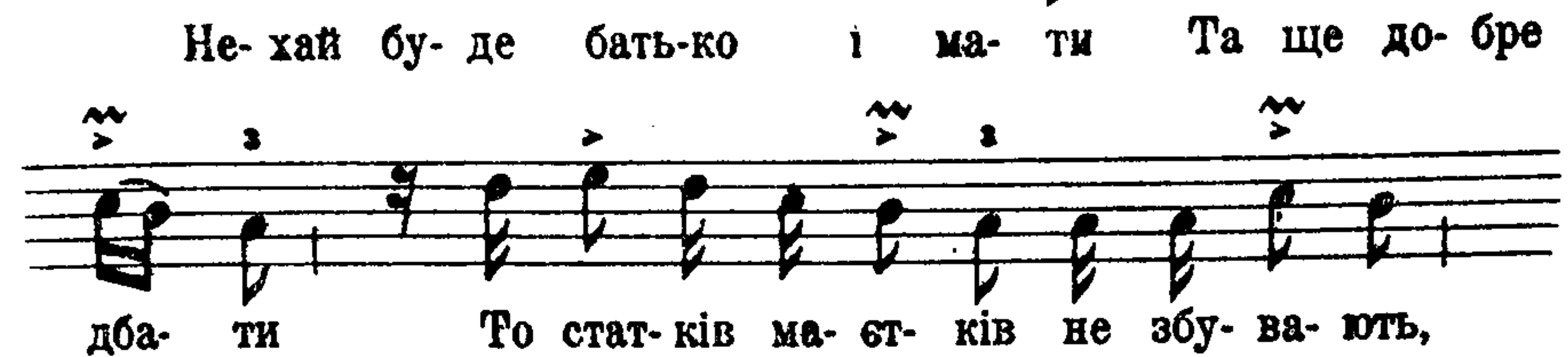
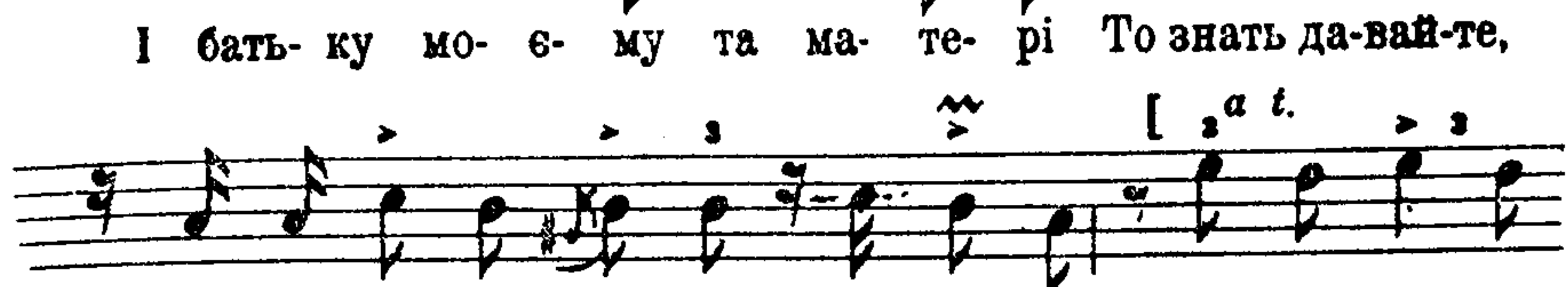
у-ті-кай-те, Тіль-ки го-ро-да Бо-гу-сла-ва

не... не ми-най-те."

12. [> >]

„І го-ро-да Бо-гу-сла-ва не ми-най-те,

До бать-ка до мо-го й ма-те-рі при-бу-вай-те,

АЛЕКСЕЙ ПОПОВИЧ

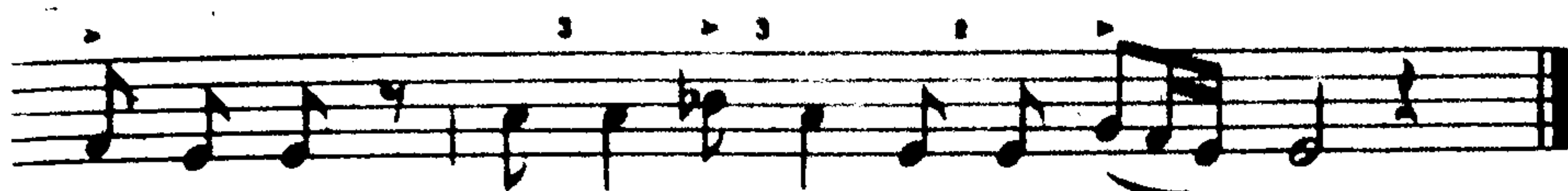
$\text{♩} = \text{приблизно 72 М. М.}$

1. 1-ий
вслон.

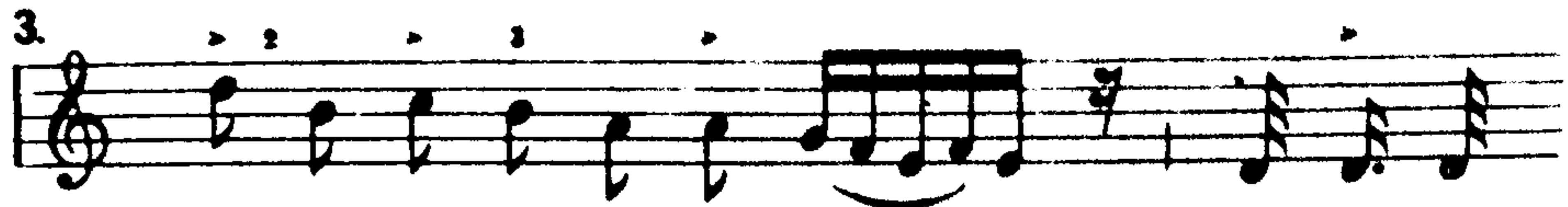
Ой, по Чор-но-му мо-рю, Ой, на
ка-мі-ні бі-лень-ко-му, Там си-дів со-кіл яс-
нень-кий, Жа-ліб-нень-ко кви-лить, про-кви-
ля-є, І на Чор-но-є мо-респиль-на по-гля-
да-є, Що на Чор-но-му мо-рі
все не до-бре по-чи-на-є.

2. *a. t.*

Зла, су-про-тив-на, хви-леш-на хви-ля у-ста-
ва-є, Суд-на ко-заць-ки-ї, мо-ло-

дець-ки- і На три ча-сти роз-би-ва- 6..

Пер-ву часть у-хо-пи-ло, В ту-рець-ку

зем-лю за-не-сло, Дру-гу часть у-хо-

пи-ло, В ду-най-ське гир-ло за-би-ло.

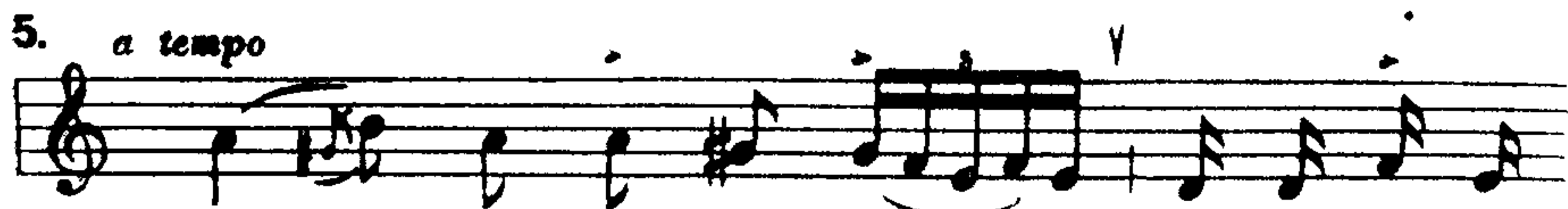
А тре-тя часть тут ма-є, По-се-ре-ди-ні

Чор-но-го мо-ря, На би-отрій хви-лі, На ли-

хій хур-то-ви-ні по-то-па- 6..

Ой. при той ча-сти Бу-ло ві(й)-ська

мно- го; Хто був стар- ши- но- ю?

Гриць- ко Ко- ло- мий- чин. По всьо- му

ві(и)ську із- бар- зе й о- кли- чен.

6. *a tempo*

То до ко- за- ків сло- ва- ми про- мов- ля- є, Сльо-

за- ми вбли- ва- є: „Ой, ко- за- ки,

па- но- ве мо- лод- ці! До- бре ви дбай- те,

Грі- хов не тай- те, Спо- ві- дай- тесь ви

На- пе- ред ми- ло- серд- но- му бо- гу

сі- я По- по- ви- ча, Са- мо- го возь- мі- те,

До мо- в- ї ши- ї бі- лень-кий ка- мінь при- в'я-

жі- те, О- чі мо- ї ко- заць-ки- ї,

мо- ло- дець-ки- ї, Чер- во- ной ки- тай- кой за-

пні- те, Ой, са- мо- го ме- не в Чор- не

мо- ре іс- пу- сті- те!"

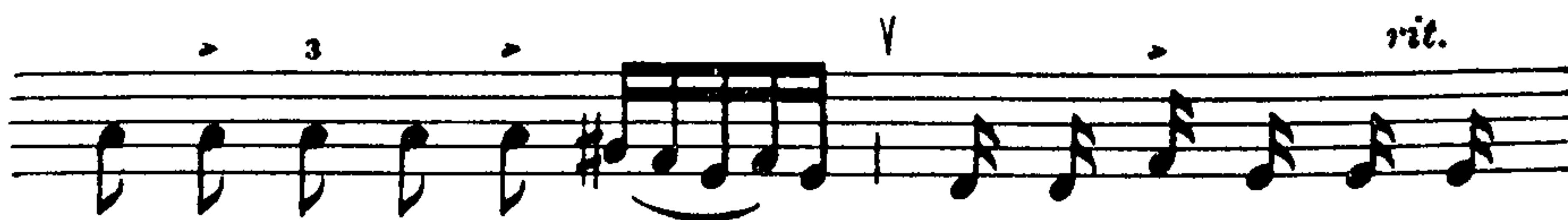
„Не- хай же я бу- ду сам сво- є- ю го- ло-

во- ю Чор- не мо- ре да- ру- ва- ти,

Ніж-ли я ма-ю мно-го душ, вір хри-сти-ян-ських,

По Чор-но-му мо-рю

Без-не-вин-но по-губ-

ля-ти."

a tempo

Ті ко-за-ки те за-чу-ва-ли,

До О-лек-

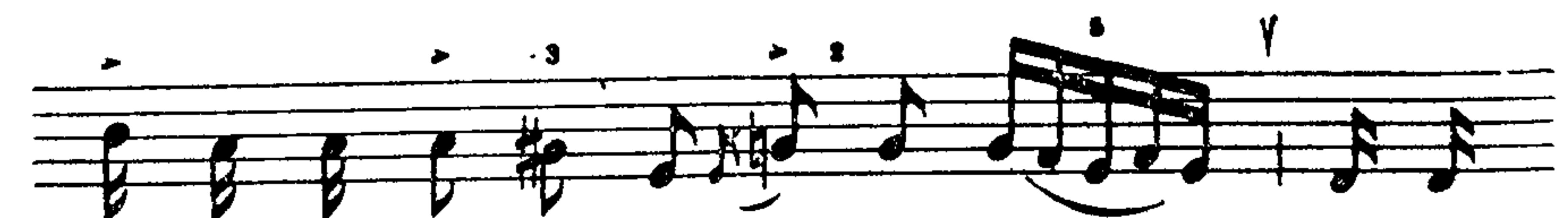
сі-я По-по-ви-ча

Сло-ва-ми про-мов-

ля-ли,

Сльо-за-ми об-ли-ва-ли:

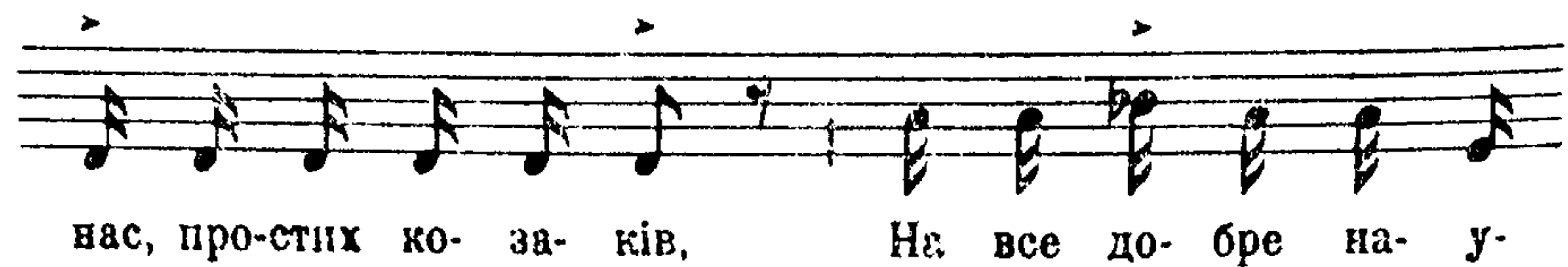
„Ея, О-лек-сі-ю По-по-ви-чу,

Слав-ний

ли-ца-рю, пи-са-рю!

Ти ж свя-те пись-мо

 = приблизно 66 М. М.)

* Две последние ноты дописаны самим Ф. Колессой, так как на фонографе они невыразительно звучали.

Я ж свя-те пись-мо по три-чі на день чи-та-ю.

І вас, про-стих ко-за-ків, На все до-бре на-у-

ча-ю.

Від вас та-ки грі-хів біль-ше

ма-ю."

„Що я в о-хот-не вій-сько од' їж-джав, Не

до-бре по-чи-нав,

З от-цем і з ма-ті-ре-ю

Про-ще-ні-я не мав,

Стар-шо-го бра-та

За бра-та не мав,

Стар-шу-ю се-стру

Збар-зе по-ва-жав, Ой, у гру-ди
 стре-ме-ном од-пи-хав... Ли-бонь ме-не, ко-за-ки,
 па-но-ве мо-лод-ці, Най-біль-ше тут
 гріх спіт-кав.
 14. „Ой, і-ще з го-ро-да ви-бі-гав,
 Са-мих ма-лень-ких ді-тей Ко-нем роз-би-вав,
 Кров хри-сти-ян-ську Без-не-вин-но я про-ли-вав“...
 15. „Ой, мо-ло-ді-ї же-ни за во-ро-та ви-бі-
 га-ли, Ма-лень-кі діт-ки на ру-ки хва-

та-ли,

Ме-не ж, О-лек-сі-я По-по-ви-ча,

Кля-ли, про-кли-на-ли..."

16.

„Ой, і-ще ж я повз со-рок цер-ков про-бі-гав,

За сво-єю гор-до-стю шап-ки не ски-дав,

На се-бе хре-ста не скла-дав і от-

ців-сько-ї й ма-те-ри-но-ї мо-ли-тви не спо-ми-

нав... Ли-бонь ме-не, ко-за-ки, па-но-ве мо-

лод-ці, Най-біль-ший тут гріх спіт-кав."

17.

„Ой і-ще ж ми-мо цар-ську гро-ма-ду про-бі-гав,

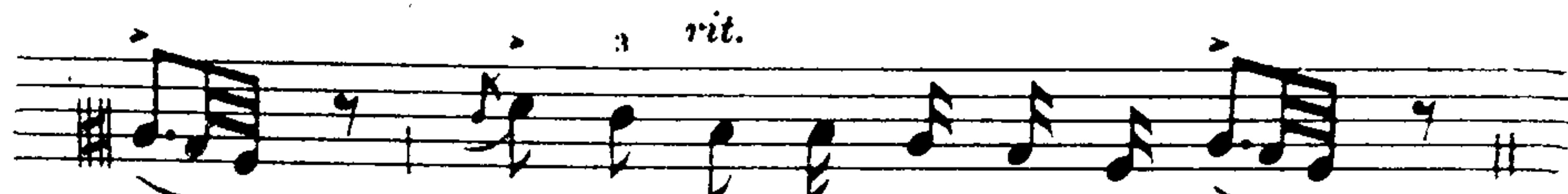
За сво-є-ю гор-до-стю шап-ки не ски-дав,

meno mosso

Му-жи-кам, ко-за-кам

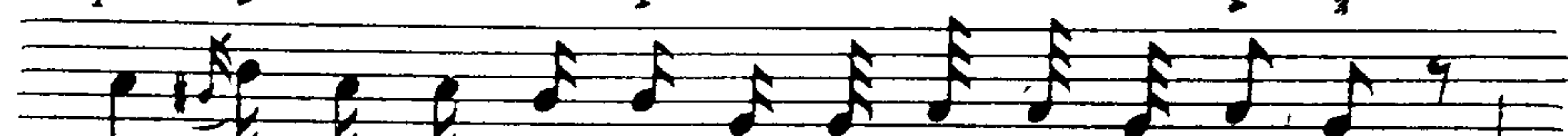
На день до-брий не да-

вав,

З праз-ни-ком не по-здо-ров-ляв.

Темпо 1-те

Ли-бонь ме-не ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці

Най-біль-ше тут гріх спіт-кав “

48. *a tempo*

„Ой, не єсть се ме-не Чор-не мо-ре по-топ

ля-є, єсть се ме-не от-ців-ська, ма-те-ри-на мо-

ли-тва ка-ра-є.”

19. *a tempo*

„Ой, як-би ме-не от-ців-ська, ма-те-ри-на мо-

(♩ = приблизно 66 М. М.).

21. *a t.*

Ско-ро став О-лек-сій По-по-вич По і-стин-ній

прав-ді Грі-хи бо-гу спо-ві-да-ти, За-раз ста-ла

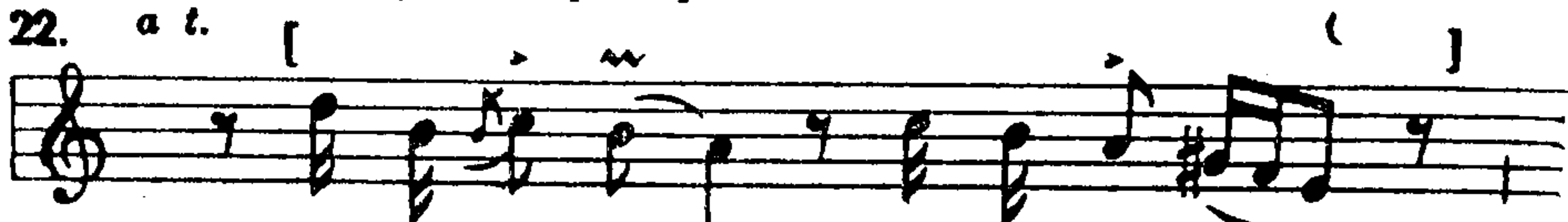

зла, су-про-тив-на, Хви-леш-на хви-ля

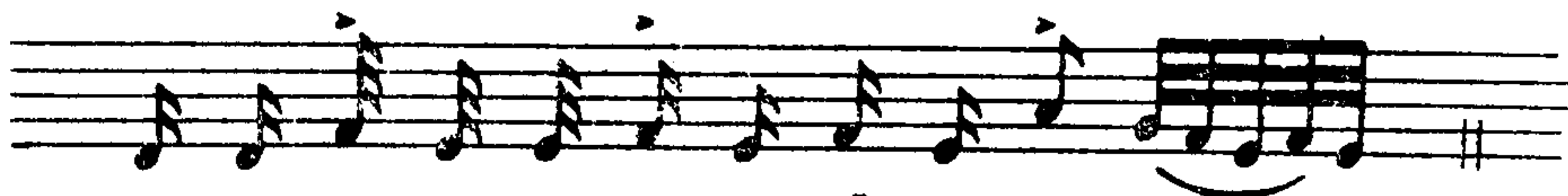

На Чор-но-му мо-рі при-ти-ха-ти.

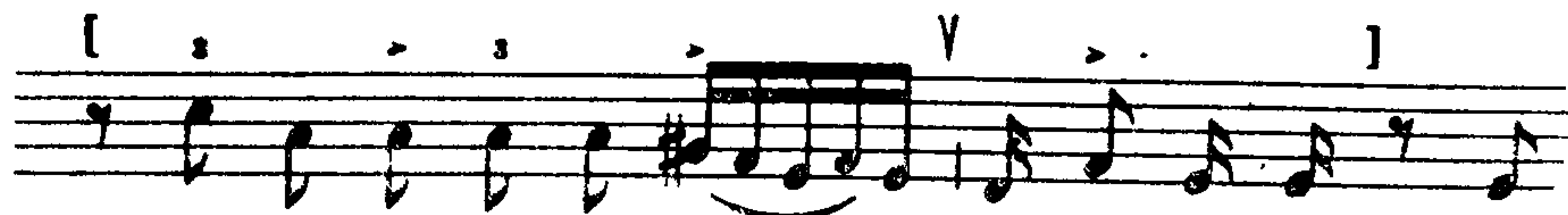
22. *a t.*

При-ти-ха-ла і впа-да-ла,

Мов на Чор-но-му мо-рі не бу-ва-ла,

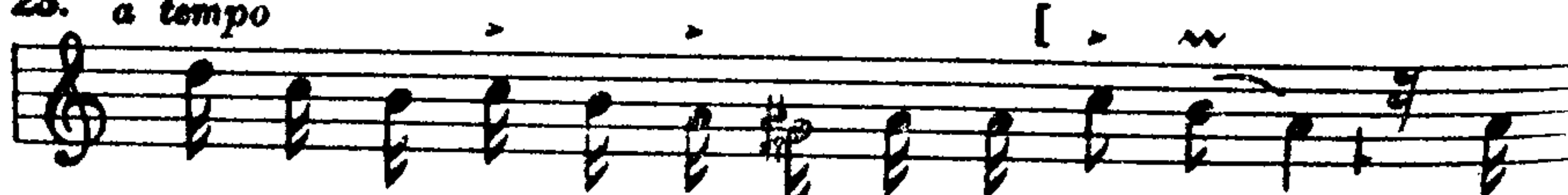

Ой, у-сіх ко-за-ків До о-стро-ва жив-

цем при-би-ва-ла.

23. *a tempo*

То ко-за-ки на о-стрів ви-хо-ди-ли, Ве-

* Чердак.— Прим. Ф. Колессы.

да-є

Бе-ре в ру-ки свя-те пись-мо,

По три-чі на день чи-та-є,

Ой, у-сіх

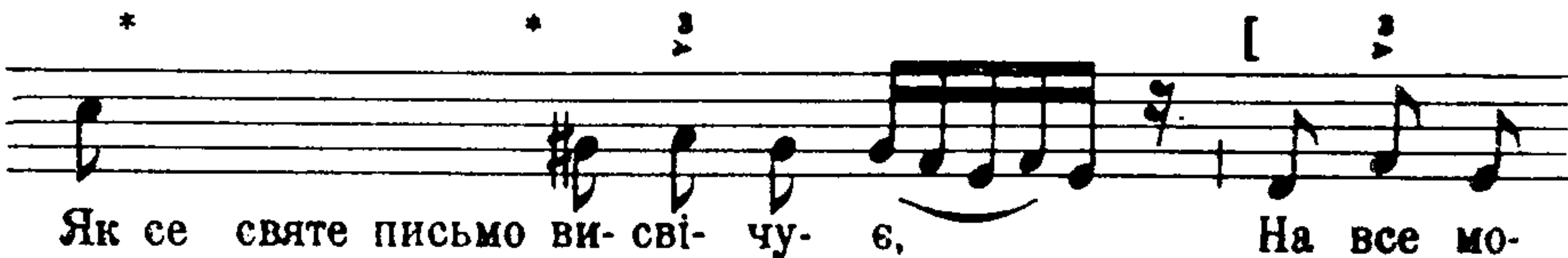
ко-за-ків

На все до-бре на-у-ча-є:

25.

„Слу-хай-те ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці,

Як се святе письмо ви-сві-чу-є,

На все мо-

ле-ні-є у-ка-зу-є:

Ей, ко-то-рий чо-ло-

вік от-ців-ську, ма-те-ри-ну мо-ли-

тву Штить, ша-

ну-є, по-ва-жа-є,

То от-ців-ська,

ма-те-ри-на мо-ли-тва

У ку-

* Место между звездочками испорчено, звучит невыразительно; слова (5 слогов) дополняем по записи Ларисы Квитки (Леси Украинки).— Прим. Ф. Колессы.

пе- цтві і в ре- ме- стві І на по- лі
і на мо- рі, Ой, на по- мощ по- ма- га- є."

26. *a tempo*

„То от- ців-ська, ма- те- ри- на мо- ли- тва
Зо дна мо- ря ви- ні- ма- є, Од ве-
ли- ких грі- хів ду- шу від- ку- пля- є, До
цар-стві- я не- бес- но- го при-вож-да- є."

27. *meno mosso*

„Нам го- дить- ся те- є спо- мя- та- ти,
За ко- то- ри- ми мо- ли- тва- ми Ста- ли ми

хлі- ба, со- ли по- жи- ва- ти." Дай- же,
 бо- же, ми- ру цар-сько-му і на- ро- ду хри- сти-
 ян-сько-му Од сьо- го- дні всім на здра- ві- я,
 На мно- га- я лє- та, Мно- га- я лє- та!

ДУМА О ЛЕНИНЕ

Помірно 1235.6.7.8.* 9.10.*

Бандура

Бу- ла змі- на з від- ли- го- ю.
 а дру- га- я лю- та; настражде- ли- ся сол-да- ти- ки
 за- лі- зом о- ку- ті.

Та ось над о-ко-па-ми здій- чав- ся со-кіл...

При-ле-тів со-кіл, при-ле-тів ясний, над о-ко-па-ми лі-та-є,

до сол-да-ти-ків, до то-ва-ри-шів сло-ва-ми про-мов-ля-є:

— Чи не го-ді всім, то-ва-ри-ші, в о-ко-пах со-гні-в-ти,

бо вже час на-став, сол-да-ти-ки, сво-ю во-лю здо-бу-ва-ти.

№ 8 (продовження)

Рвуть кай-да-ни і стремлять-ся всі впе-ред до во-лі.

№ 10 (продовження)

— До збро-ї, до збро-ї, до-ки па-ни не по-ля-ли

як бур'ян під ко-со-ю! Ро-біт-ни-кам

краще ста-ло і зіт-хну-ли вільно тру-дя-щі се-ля-ни...

І рап-том його не ста-ло, у-мер со-кіл.

Зне-міг-ся він, пе-ре-тру-див-ся, його і ме-нем ве-ли-ким

світ весь об-мо-вив-ся.

Хто ж той со-кіл, то-ва-ри-ші, ку-ди ли-нув, де він?

Три брата самарские

Ф. Колесса, Мелодії українських народних дум, Київ, 1969, стр. 139-148. Записав на фонограф Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороді Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Запись расшифровал Ф. Колесса.

Невольники на каторге (Плач невольников)

I. «Народна творчість та етнографія», Київ, 1964, № 4, стр. 76—78. Записав Н. Лысенко в 1903 г. от А. Сластона из Миргорода Полтав. губ.

II. А. Правдюк, Кобзарь Егор Мовчан, М., 1966, стр. 24—28. Записана на магнитофон в 1950-х годах в г. Киеве от кобз. Е. Мовчана из с. Большая Писаревка Сумск. обл. Запись расшифровал А. А. Правдюк.

Маруся Богуславка

Ф. Колесса, Мелодії українських народних дум, стр. 131—139. Записав на фонограф Ф. Колесса в 1908 г. в г. Миргороді Полтав. губ. от кобз. М. Кравченко из с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Запись расшифровал Ф. Колесса.

Алексей Попович

Ф. Колесса, Мелодії українських народних дум, стр. 416-434. Записали на фонограф Леся Украинка и К. Квитка осенью 1908 г. в г. Ялте от бандур. И. Гончаренко из Губаев. хутора Харьков. у. Запись расшифровал Ф. Колесса.

Дума о Ленине

«Народ славить Леніна і Партію», Київ, 1968, стр. 38—41. Записано на магнитофон от кобз. Е. Мовчана из с. Большая Писаревка Сумск. обл. Запись расшифровал А. А. Правдюк.

КРАТКИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ ИСПОЛНИТЕЛЯХ УКРАИНСКИХ НАРОДНЫХ ДУМ

Б а ш а Федор — лирник из с. Тамаровой Пирятин. у. Полтав. губ. Баша ослеп взрослым. Учился два года в с. Смотрики у кобзаря Лантуха. В. Горленко, записывавший от Баши думы, указывал, что этот старый лирник стоит любого кобзаря.

В репертуаре Баши было пять дум: «Буря на Черном море», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», «Ивась Коновченко, Вдовиченко», «Сестра и брат», «Казацкая жизнь». В 1884 г. В. Горленко записал все пять дум, однако опубликовал в том же году только одну, последнюю.

Башу любили в его селе, звали играть на свадьбы. К нему относились не как к нищему, а как к равному, товарищу. Этому способствовало то, что ослеп Баша уже взрослым, что он имел семью и сам выполнял сельские работы наравне со зрячими.

Литература: В. Горленко, Кобзари и лирники, — «К. С.», 1884, декабрь, 644—648, 654.

Б е ш к о Андрей (? — 1855) — кобзарь из м. Мены Сосниц. у. Чернигов. губ. Петь и играть на бандуре учился у кобзаря А. Шута.

Б р а т и ц а Павел Саввич (1824 — ?) — кобзарь из с. Терешковки Нежин. у. Чернигов. губ., бывший крепостной помещика Танского. Братица родился в м. Мене Сосниц. у. Чернигов. губ. Ослеп он на третьем году жизни. Петь и играть на бандуре Братица учился у кобзаря А. Бешко в Мене Сосниц. у.

От Братицы думы записывали П. Иващенко (в 1874 г.) и В. Горленко (в 1883 г.).

В. Горленко писал о Братице, что это старик небольшого роста, довольно полный, немного рябой, с седыми баками. Кобзарь был необыкновенно добродушный и почтенный. У него была своя хатка, которая стояла на «панской» земле. Своей земли у Братицы не было. Семья его жила на подаяние, которое собирали сам кобзарь и его жена. Кроме того, Братица вил веревки на продажу. Посильную помощь оказывали семье Братицы односельчане. В. Горленко сообщал, что жители с. Терешковки относились к кобзарю с большим уважением.

В репертуаре Братицы были думы, псалмы и песни. В 1874 г. П. Иващенко записал от него три думы: «Хмельницкий и Барабаш», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» и «Казак Голота». В 1883 г. Братица заявил В. Горленко, что он знает десять дум и более пятидесяти псалмов и песен. В. Горленко записал от него все десять дум, но потом выяснилось, что большинство из них, за исключением тех, которые записывал и П. Иващенко, полностью совпадают с уже опубликованными вариантами, записанными от других кобзарей. Оказалось, что в г. Нежине кто-то обучил Братицу думам по «Запискам о Южной Руси» П. Кулиша и сборнику А. Метлинского «Народные южнорусские песни». С вариантами из названных публикаций совпали пять дум о народно-освободительной войне 1648—1654 гг., а также

дума «Ивась Коновченко, Вдовиченко» в исполнении Братицы. Думу «Сокол и соколенок» кобзарь усвоил по записи от О. Вересая с помощью того же нежинского гражданина.

После В. Горленко с Братицей встречался А. Сластив. Он также писал о том, что этот кобзарь знал десять дум.

Литература: П. Иващенко, Павло Братыця и Прокип Дуб, кобзари Нежин. у. Чернигов. губ., — Зап. Ю.-З. отд., II, 109—129; В. П. Горленко, Кобзари и лирники, III. Кобзарь Братыця, — «К. С.», 1884, январь 41—50; А. Г. Сластив, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, — «К. С.», 1902, май, 305—306.

Вересай Остап Никитович (1803 или 1805—1890) — кобзарь из с. Сокиренцы Прилук. у. Полтав. губ. Родился Вересай в с. Калюжинцы того же уезда. Ослеп на четвертом году жизни. С ранних лет Остап почувствовал непреодолимую страсть к игре на бандуре и пению. Учился Вересай у нескольких кобзарей: неделю — у кобзаря Никиты из с. Кладьковки над Десной, шесть недель — у андрияшевского кобзаря Ефима, затем — у кобзаря Семена Кошевого из с. Голинки. От последнего Вересай ушел из-за его крутого нрава. Однако вскоре Кошевой пришел к отцу Остапа и договорился с ним, что окончит обучение за тридцать пять недель. В действительности же Вересай учился только четыре месяца, после чего кобзарь-учитель разрешил ему кобзарствовать самостоятельно и иметь учеников вопреки обычаю, требовавшему трехлетнего обучения. Свой репертуар Вересай пополнял, усваивая думы и песни от других кобзарей.

В с. Сокиренцы Вересая встретил русский художник Л. Жемчужников, который написал портрет кобзаря и записал от него думу «Проводы казака» и несколько песен. Вскоре Вересая узнал П. Кулиш, а затем Н. Лысенко, А. Русов и др.

Л. Жемчужников и А. Русов писали о большом артистическом мастерстве Вересая, об экспрессивной манере его исполнения, о том, что кобзарь нередко и сам плакал, тронутый содержанием песен и дум.

Ширилась известность, росла слава Вересая. Во многом этому способствовал и тот факт, что в 1873 г. от Вересая записали думы и песни Н. Лысенко, А. Русов и П. Чубинский. В сентябре 1873 г. на собрании Юго-Западного отдела Русского географического общества А. Русов и Н. Лысенко прочитали рефераты о Вересая, а затем выступил сам кобзарь. Он исполнил думы: «Побег трех братьев из Азова, из турецкой неволи», «Федор безродный, бездольный», песню «Щеголь» и танец «Казачок». Рефераты А. Русова и Н. Лысенко были напечатаны в «Записках Юго-Западного отдела РГО», и за Вересаем прочно утвердилось слава одного из последних украинских кобзарей, хотя это и не соответствовало действительности.

В 1874 г. Вересая пригласили в Киев, где он выступил в концертах на III археологическом съезде и в различных научных учреждениях. В 1875 г. известный статистик и этнограф В. Козлов взял Вересая с собой в Петербург.

В Петербурге Вересай шел на заседании Отдела этнографии Русского географического общества, в здании «Благородного собрания», в Соляном Городке, принимал участие в славянских концертах, организованных Н. Лысенко. Печать высоко оценила выступления Вересая.

По предложению О. Миллера, Вересай был приглашен в царский дворец, где он исполнил несколько песен и дум для великих князей.

После поездки в Петербург материальное положение Вересая несколько поправилось, и он смог купить себе хату.

Думы от Вересая записывались трижды. В 1856 г. Л. Жемчужников записал «Проводы казака», в 1873 г. Н. Лысенко и А. Русов записали думы «Буря на Черном море», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», «Бедная вдова и три сына», «Проводы казака» («Отчим»), «Сокол и соколенок» и «Федор безродный, бездольный». Осенью 1881 г. и весной 1882 г. К. Ухач-Охорович в Киеве записал от Вересая еще три думы: «Невольники на каторге (Плач невольников)», «Сестра и

«брат», «Ивась Коновченко, Вдовиченко». Собирант отметил, что «Невольники на каторге (Плач невольников)» Вересая представляют собой вариант думы, опубликованной в 1849 г. М. Максимовичем (Макс., 1849, 10). О думе «Сестра и брат» Ухач-Охорович писал, что она похожа на опубликованную Метлинским (Метл., 355). Думу «Ивась Коновченко, Вдовиченко» Вересай выучил уже в преклонном возрасте от своего зятя Василя Ены — лирника из с. Белоцерковки Лохвиц. у. Полтав. губ. («К. С.», 1882, август, 276).

По свидетельству А. Русова, Вересай знал много обрядовых, бытовых и плясовых песен, которых не исполнял, так как считал для себя неприличным.

О Вересае написаны стихи, роман, созданы его живописный и скульптурные портреты.

Трудящиеся Советской Украины высоко чтут память Вересая. В 1940 г. торжественно отмечалось пятидесятилетие со дня смерти, а в 1953 г. — столетие со дня рождения кобзаря. На этих торжествах выступали выдающиеся деятели украинской культуры: П. Тычина, М. Рыльский, М. Стельмах, Г. Веревка и др.

Литература: А. А. Русов, Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских, — Зап. Ю.-З. отд., 1, 309—338; Н. В. Лысенко. Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем, — там же, 339—366; К. Ф. У. О., Кобзарь Остап Вересай, его песни и думы, — «К. С.», 1882, август, 259—282; А. К-ский, О музыке дум и песен Остапа Вересая, — там же, 283—287; Ф. І. Лавров, Кобзарь Остап Вересай, Київ, 1955.

Гончаренко Игнат Тихонович (1835 — около 1917) — кобзарь из Губаев. хутора близ Харькова. Родился Гончаренко в с. Репки Харьков. у. Ослеп в трехлетнем возрасте. В двадцать два года Гончаренко начал учиться играть на бандуре и петь. Учителем его был кобзарь П. Кулибаба из той же Харьков. губ. Учился Гончаренко недолго (по свидетельству Е. Криста — три месяца; Ф. Колессы — четыре). В дальнейшем кобзарь пополнял свой репертуар самостоятельно.

После смерти жены Гончаренко переехал в Севастополь к сыну. В Харьковскую губ. приезжал только летом.

Имя кобзаря Гончаренко известно в литературе с 1885 г., когда его впервые упомянул Н. Сумцов («К. С.», 1885, январь, 184).

Первые записи дум от Гончаренко сделал П. Тиховский 3 мая 1899 г. Собирант отмечал, что кобзарь Гончаренко — человек рассудительный и дельный, очень хорошо играет на бандуре и выразительно поет. В думах больше налегает на их нравственную сторону. П. Тиховский записывал со слов, а затем поправлял записи во время пения. Гончаренко диктовал думы охотно, исполнял их быстрым речитативом. Записи П. Тиховского не опубликованы. Они были приложены собирантом к сообщению, которое он передал XII археологическому съезду в Харькове (1902 г.).

Очевидно, в 1902 г. с Гончаренко встречался Е. Крист и записал от него думу «Сестра и брат», и то с большим трудом, так как, по выражению собиранты, старческая слабость мешала кобзарю много говорить. Записывал Е. Крист под диктовку. Его запись не опубликована. Хранится она, по-видимому, в Харькове.

В 1902 г. Гончаренко вместе с некоторыми другими кобзарями исполнял думы на XII археологическом съезде в Харькове.

В 1908 г. в Ялте думы от Гончаренко записали на фонограф Леся Украинка и К. Квитка. Фонографические валики собиранты переслали Ф. Колессе во Львов.

От Гончаренко были записаны все три думы, которые он знал: «Алексей Попович», «Бедная вдова и три сына», «Сестра и брат».

Ф. Колесса, исследовавший мелодии дум, писал, что для Гончаренко характерен архаический способ рецитации. В исполнении Гончаренко музыкальная декламация превалировала над песенностью. Архаические признаки (церковный дорийский лад, квартовая и квинтовая группировка тонов мелодии, окончание периодов на второй ступени гаммы и т. д.), по мнению Ф. Колессы, свидетельствуют о том, что Гончаренко

был певцом старой школы, наследником наилучших кобзарских традиций. Тексты дум, записанных от Гончаренко, отличались полнотой и завершенностью.

Учениками Гончаренко были кобзари П. Древченко, К. Вудянский и др.

Литература: Е. К р и с т, Кобзари и лирники Харьковской губернии, — «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 13, Харьков, 1902, стр. 125—126; П. Т и х о в с к и й, Кобзари Харьковской губернии. I. Кобзарь Игнат Гончаренко, — там же, стр. 135—137; Колесса, II, стр. XII.

Г р е б е н ь Аврам Родионович (1877 — 29.XII.1961) — лирник. Родился в м. Березном Чернигов. губ., в семье бывшего крепостного. Музыкой Гребень заинтересовался еще в детстве и научился играть на скрипке. Ослеп он на двадцать первом году жизни. До Великой Октябрьской социалистической революции Гребень ходил с лирой по городам Черниговской и Полтавской губ. После революции лирник принимал активное участие в культурной жизни Березного, выступал в Доме культуры с песнями и думами. В 1955 г. Гребень участвовал во Всесоюзном совещании по вопросам эпоса восточных славян, которое состоялось в Киеве. Советские ученые горячо встретили талантливого лирника.

Последние десять лет Гребень жил в с. Дмитровке Менск. р-на Чернигов. обл.

От Гребня записано на магнитофонную ленту пять традиционных дум: «Плач невольника в турецкой неволе», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», «Смерть казака-бандуриста», «Бедная вдова и три сына», «Маруся Богуславка», большое количество песен и танцев. Записи эти хранятся в рукописном отделе Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского АН УССР.

Литература: Лірник Аврам Гребень, — «Народна творчість та етнографія», Київ, 1962, № 2, стр. 159.

Д р е в ч е н к о Петр Семенович (около 1863—1934) — кобзарь, баритон. Родился на Полтавщине. Жил в селении Залютином под Харьковом. Ослеп тринадцати лет. Играть на бандуре Древченко учился у известного кобзаря И. Гончаренко. Ф. Колесса, изучавший музыкальные стили кобзарей, отмечал, что у Древченко не заметно какой-либо зависимости от учителя в исполнении дум и игре на бандуре. У этого кобзаря была своя манера исполнения.

Древченко великолепно играл на бандуре. Его игрой восторгался известный украинский композитор Н. В. Лысенко.

В репертуаре Древченко были две думы: «Алексей Попович» и «Бедная вдова и три сына».

В 1923 г. П. Древченко принял участие в создании первой советской думы «О войске Красном, о Ленине-отце и сыновьях его верных».

Литература: Колесса, II, стр. XV; УРЕ.

К р а в ч е н к о Михаил Степанович (1858—22.IV.1917) — кобзарь. Родился в с. Большие Сорочинцы Миргород. у. Полтав. губ. Здесь постоянно жил и умер. Ослеп на пятнадцатом году жизни. Семнадцати лет начал учиться игре на бандуре и пению у кобзаря Самийла Яшного, потом почти девять месяцев учился у знаменитого кобзаря Федора Гриценко-Холодного.

Вначале Кравченко играл только в Больших Сорочинцах, в Миргороде и близлежащих городах, затем начал совершать и дальние поездки: в Екатеринослав (Днепропетровск), Харьков (где в 1902 г. выступал на XII археологическом съезде), Екатеринодар (Краснодар), Одессу, Ялту. На средства Русского географического общества Кравченко ездил в Петербург, где исполнял думы и песни на кустарной выставке и на собрании Русского географического общества. Он был и в Москве (здесь делалась попытка записать его игру и пение на фонограф, но неудачная).

Жил Кравченко в бедности. Чтобы прокормить жену и детей, он вил веревки для продажи.

В декабре 1905 г. М. Кравченко принимал непосредственное участие в восстании крестьян в с. Большие Сорочинцы. Это событие он отразил в двух думах: «Черное воскресенье в Сорочинцах» и «О сорочинских событиях 1905 года». Первую из названных дум записал от него В. Короленко, вторую — А. Сластион.

М. Кравченко знал псалмы, песни, но особенно любил исполнять думы.

От М. Кравченко А. Сластионом и Ф. Колессой записано шесть традиционных дум: «Невольники на каторге (Плач невольников)», «Плач невольника в турецкой неволе», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», «Маруся Богуславка», «Три брата самарские», «Бедная вдова и три сына».

По свидетельству Ф. Колессы (1908 г.), М. Кравченко пел и играл очень охотно, с большим мастерством, однако к тому времени он уже потерял голос, и поэтому пение его часто прерывалось паузами.

В 1902 г. А. Сластион так писал о М. Кравченко: «Росту он среднего, сложения плотного, голова его почти круглая, а в темно-русых волосах начинает уже пробиваться седина. Лицо его довольно симпатичное, с добрым, ласковым выражением. Замечания его метки, суждения трезвы и правильны, но о себе он говорить не любит...».

Литература: А. Г. Сластион, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, — «К. С.», 1902, май, 303—331; Колесса, I, стр. LXXXV—LXXXVI; Ф. I. Лавров, Кобзарь Михайло Кравченко, — «Народна творчість та етнографія», Київ, 1958, кн. II, стр. 20—29; УРЕ.

К р а в ч е н к о - К р ю к о в с к и й Иван Григорьевич (1820—1885) — кобзарь. Родился в г. Лохвице Полтав. губ. в семье крепостного крестьянина мелкопоместных дворян Крюковских. Отсюда и его прозвище — Крюковский. И. Кравченко жил и умер в г. Лохвице. С трех до пятнадцати лет он состоял при паныче. Когда ослеп, помещик отпустил его на волю, не дав ни хаты, ни поля. «Ты слепой, — сказал ему пан, — зачем тебе хата? Ты у людей как-нибудь проживешь».

Мать определила своего слепого сына на три года учеником к молодому кобзарю Кравченко (их однофамильцу), который жил в с. Гапоновка Лохвиц. у. Кобзарскую науку он прошел в Зеньковском у. у старого кобзаря Хмельницкого (зеньковская школа).

И. Кравченко-Крюковский перенимал песни и думы и от других кобзарей. Особенно был ему памятен старый бандурист Гаврило Волк из Зеньковского у. Думу «Сокол и соколенок» Кравченко-Крюковский перенял от кобзаря Клима Губы, учившегося в Прилук. у. Полтав. губ. В репертуаре Кравченко-Крюковского были песни и думы, представлявшие разные кобзарские традиции.

Женился Кравченко-Крюковский двадцати семи лет. У него было много детей, но в живых осталось только три сына. Семья кобзаря жила бедно, лет двенадцать она ютилась в чужой хате. Жена и сын Кравченко-Крюковского ходили на Дон, на заработки. Сам кобзарь вил из конопли веревки, которые продавали на базаре. Постепенно собрав деньги, Кравченко-Крюковский купил в Прилипке (пригород Лохвицы) хату и землю.

В 1875 г. в Петербурге молодой художник П. Мартинович узнал от кобзаря Остапа Вересая, что в Лохвице живет замечательный кобзарь Крюковский, у которого бандура с большим числом струн, чем у Вересая, и поет и играет он лучше. В 1876 г. Мартинович поехал к Кравченко-Крюковскому и записал от него десять дум и одну пародию («О Михие»). Однако имя этого действительно выдающегося кобзаря стало известно в фольклористике только в 1882 г., когда В. Горленко сделал повторные записи дум в исполнении Кравченко-Крюковского и опубликовал их. Тексты же, записанные Мартиновичем, были напечатаны лишь в 1902 г.

По свидетельству А. Сластиона, ездившего к Кравченко-Крюковскому в 1876 г. вместе с Мартиновичем, кобзарь этот пользовался большим авторитетом у своих собратьев как необыкновенно знающий человек и как «пан-майстер». Они называли его «великий кобзарь». А. Сластион описал внешний облик Кравченко-Крю-

ковского тех лет: «Самая наружность кобзаря была весьма внушительна — это был сухой, выше среднего роста старик, с почти белыми волосами, лежавшими у него на плечах, как у священника».

О Кравченко-Крюковском писал и В. Горленко (1882 г.): «Старик за шестьдесят лет, среднего роста, седой, с волосами чубом, в усах и с двухнедельной бородой. Лицо его, с довольно правильными чертами, грубовато, но смягчается оттенком добродушия. В 1882 г. у Кравченко-Крюковского голос был еще довольно свеж. Думы он исполнял быстрым речитативом с протяжными окончаниями».

Собирателю В. Горленко Кравченко-Крюковский диктовал думы, псалмы и песни охотно и не раз сетовал на то, что многое перезабыл. «Я их знал всех песен семьдесят, да что же? — Редко приходится петь. Хотя бы каждый год по разу все пропел, и то помнил бы, а то редко-редко когда пропоешь. На ярмарки я только молодым ходил, а потом бросил... Люди старые песни и не слушают. Еще прежде старики когда-то звали петь им, а теперь молодые все позабыли; ему пой о старине, а он и не знает, что это такое. Теперь я так, для себя играю, да вот когда кто из панов позовет, то играю им».

В 1882 г. (время встречи с В. Горленко) у Кравченко-Крюковского были свои ученики, но историческим песням он их не обучал — трудно («Иному раз двадцать повтори — ничего не понимает!»), да и спроса на них не было.

В репертуаре Кравченко-Крюковского было десять дум: «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», «Алексей Попович», «Федор безродный, бездольный», «Три брата самарские», «Ивась Коновченко, Вдовиченко», «Сокол и соколенок», «Проводы казака», «Сестра и брат», «Бедная вдова и три сына», «Самойло Кошка». Последнюю думу кобзарь уже в 1876 г. помнил плохо, и Мартинович подсказывал ему по варианту, записанному Зайкевичем. В 1882 г. В. Горленко записал от кобзаря только небольшие отрывки этого замечательного эпического произведения.

Кравченко-Крюковский знал многих кобзарей и лирников и среди них А. Шута, Крячковского, Никоненко, Вересая.

Литература: В. Горленко, Бандурист Иван Крюковский. (Текст девяти дум, с биографической заметкой), — «К. С.», 1882, декабрь, 481—518; П. Мартинович, Украинськи записи, Киев, 1906; ИИФЭ, фонд. П. Мартиновича.

Магадин Трифон (1801 — ?) — кобзарь из с. Большие Бубны Лохвиц у. Полтав. губ.

От Магадина П. Мартинович записал пять дум: «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», «Буря на Черном море», «Ивась Коновченко, Вдовиченко», «Проводы казака», «Бедная вдова и три сына».

Литература: П. Мартинович, Украинськи записи, Киев, 1906.

Мережко Иван Харлампиевич (годы жизни неизвестны) — лирник из с. Чаплинки Новомосков. у. Екатеринослав. губ. Здесь он родился и жил. Тринадцати лет пошел внаймы. И. Мережко ослеп, когда ему было двадцать шесть лет. Услышав, что лира «кормит слепых людей», Иван Харлампиевич начал учиться играть на этом музыкальном инструменте. Мелодии подбирал он сам, обучал его и пожилой лирник Арсентьевский, живший в том же селе Чаплинке. И. Мережко, научившись хорошо играть на лире, начал ходить на ярмарки, где исполнял песни, думы и другие произведения. Вначале его заработок составлял два-три рубля за базарный день, а позже (сведения 1916 г.) — только тридцать-сорок копеек, редко рубль или полтора.

Думу «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» И. Мережко перенял от уже упоминавшегося лирника Арсентьевского.

Литература: ИИФЭ, ф. 8—К2, ед. хр. 57, л. 45.

Мовчан Егор Хомич (I.V.1898 — III.1968) — один из талантливейших советских кобзарей. Родился в с. Большая Писаревка (теперь Сумск. обл.) в семье бат-

рака. Когда Мовчану было десять месяцев, он заболел оспой и потерял зрение. О галантливом мальчишке узнал известный кобзарь С. Пасюга и взял его к себе на обучение.

До Великой Октябрьской социалистической революции репертуар Е. Мовчана состоял из дум: «Невольники на каторге (Плач невольников)», «Вдова и три сына», «Три брата самарские», «Смерть казака-бандуриста» — и многочисленных исторических, бытовых и шуточных песен.

После революции Е. Мовчан создавал и исполнял думы и песни советской тематики: «Чапаев», «Песня о Щорсе», «Ниво моя, ниво моя», «Великий Октябрь», «Дума о мире». Большим успехом у слушателей пользуется «Дума о Ленине», — мелодия Е. Мовчана.

Е. Мовчан принимал участие в многочисленных научных съездах и конференциях, демонстрируя на них искусство украинского народа и свое высокое исполнительское мастерство.

Литература: А. Правдюк, Кобзарь Егор Мовчан, М., 1966; УРЕ.

Н и к о н е н к о Архип (годы жизни неизвестны) — лирник из с. Оржицы Полтав. губ.

Кулиш, записывавший от Никоненко думы, сообщил о нем крайне скудные сведения. Лирник, по описанию собирателя, был чрезвычайно худощав, имел правильные черты лица и очень приятный голос. Сначала Никоненко играл на бандуре, затем сменил ее на лиру, потому что последняя громче «голосит» и на ней можно играть во время свадеб. Никоненко были присущи свои особенности исполнения: он часто останавливался посреди пения и, перебирая струны, начинал излагать мораль песни или думы, подкрепляя ее примерами из собственной и окружающей жизни.

Поводырем Никоненко была его четырехлетняя дочь от второго брака.

Кулиш сообщал, что этот лирник знал шесть или семь дум. Опубликовал же собиратель пять дум: «Казак Голота», «Бедная вдова и три сына», «Сестра и брат», «Буря на Черном море». «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи».

Литература: Кулиш, I, 7—43.

П а с ю г а Степан Артемович (28.XI.1862—1933) — кобзарь. Родился в с. Большая Писаревка Богодухов. у. Харьков. губ. У Пасюги был хороший баритон. Играть на кобзе он учился у Д. П. Тропченко.

В репертуаре Пасюги было пять дум: «Маруся Богуславка», «Алексей Попович», «Невольники на каторге (Плач невольников)», «Бедная вдова и три сына», «Сестра и брат». Думы эти кобзарь перенял у своего учителя.

В рецитациях этого кобзаря Ф. Колесса отмечал перевес речитатива над мелодией.

Пасюга — соавтор первой советской думы «О войске Красном, о Ленине-отце и сыновьях его верных» (1923 г.).

Учениками Пасюги были И. Кучугура-Кучеренко и Е. Мовчан.

Литература: Колесса, II, стр. XIV; УРЕ.

Р и г о р е н к о — бандурист из с. Красный Кут Богодухов. у. Харьков губ.

Думы Ригоренко усвоил от одного запорожца, у которого купил и бандуру. К старости бандурист начал забывать думы. К тому времени, когда с ним познакомился собиратель М. Неговский, его бандура с оборванными струнами давно валялась в сарае на полке, а охладевший к своему ремеслу певец с трудом мог припомнить несколько дум.

М. Неговский записал от Ригоренко четыре думы: «Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер», «Маруся Богуславка», «Казацкая жизнь», «Корсунская победа».

Литература: Кулиш, I, 199—228.

Скоба Антон Яковлевич (1863—?) — лирник из с. Богачки Хорольск. у. Полтав. губ. У Скобы был очень сильный голос. Ослеп лирник, когда ему было двенадцать лет. Учился в Слободке у кобзаря Антона Ситника. Скоба ходил с лирой по Хорольскому и Миргородскому уездам, пел в г. Лубны и с. Семеновке. Поводырем у него была его тринадцатилетняя дочь.

В репертуаре Скобы было две думы: «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи» и «Бедная вдова и три сына». Думы от Скобы в 1902 и 1908 гг. записывал А. Сластион. Первая запись не была опубликована и, вероятно, не сохранилась.

Скоба, по свидетельству Сластиона, пел так выразительно и хорошо, что многие слушатели плакали. По свидетельству Ф. Колессы, декламация у Скобы была прекрасная; дума «Бедная вдова и три сына» была в его исполнении законченным художественным произведением большой впечатляющей силы.

Литература: А. Г. Сластион, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, — «Н. С.», 1902, май, 307, 312—313; Колесса, I, стр. LXXXVII — LXXXVIII.

Сластион Афанасий Григорьевич (1.I.1855—24.IX.1933) родился в г. Бердянске Таврич. губ. В 1874—1882 гг. учился в Петербургской Академии художеств. После ее окончания жил в Киеве, на Волыни и на Черниговщине. В 1900—1928 гг. преподавал в школе прикладного искусства им. Н. В. Гоголя в Миргороде Полтав. губ.

Сластион много лет собирал украинские народные думы и первым начал записывать их на фонограф. Сластион и сам исполнял думы. Пел он басом, быстрым речитативом. В его репертуаре было две думы: «Невольники на каторге (Плач невольников)» и «Бедная вдова и три сына». Сластион выучил эти думы в 1875 г. от какого-то кобзаря из с. Ковалив Лохвицкого у. Полтав. губ. По замечанию Ф. Колессы, Сластион при исполнении думы мастерски воспроизводил все типичные особенности кобзарских рецитаций, создавая очень ценный вариант произведения.

Литература: Колесса, II, стр. XI.

Скубий Иван Николаевич (1858—?) — лирник из с. Лелюховки (около Новых Санжар) Кобеляц. у. Полтав. губ. Скубий был женат и имел четырех дочерей. Ослеп он на десятом году жизни. Играть на лире Скубий учился три года у Г. И. Камуза из Старых Санжар.

В репертуаре Скубия было десять дум: «Самойло Кошка», «Невольники на каторге (Плач невольников)», «Плач невольника в турецкой неволе», «Маруся Богуславка», «Алексей Попович», «Три брата самарские», «Сестра и брат», «Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи», «Бедная вдова и три сына», «Ивась Коновченко, Вдовиченко».

По свидетельству Ф. Колессы, Скубий хорошо владел техникой кобзарской рецитации; его вариант думы отличался богатством, красотой мелодии, напоминая по ритму украинские народные песни. Ф. Колесса отмечал, что в рецитациях Скубия не очень чувствуется лирническая манера исполнения, несмотря на то, что сам он — лирник. «Это, безусловно, один из выдающихся певцов дум, — писал о нем Колесса, — не много наберется и настоящих кобзарей, которые имели бы в своем репертуаре такое значительное число дум и исторических песен».

У Скубия было четыре ученика.

Литература: Колесса, II, стр. XI.

Стричка Иван (ок. 1800 г. — ок. 1832—33 гг.) — кобзарь из Полтав. губ., родился в с. Березовка Прилуц. у. Полтав. губ. Его отец был также кобзарем. В 1832 г. П. Лукашевич записал от И. Стрички думы «Самойло Кошка», «Ивась Коновченко, Вдовиченко». В то время И. Стричке было около тридцати лет. Утвержде-

ния, имевшие место в печати, что И. Стричке принадлежат и думы, известные по записям 1805 и 1814 гг., не соответствуют действительности.

Литература: «К. С.» 1889, январь, стр. 245; Гринч., III, стр. IV.

Ш у т Андрей (?—1873) — кобзарь. Родился и жил в м. Александровке Сосниц. у. Чернигов. губ.

П. Кулиш, записывавший от Шута думы в 1853 г., так описывал кобзаря: «Это был седой старик с клинообразной бородою, в серой новешенькой свите и в свежих постолах (лаптях), которых оборы обхватывали очень красиво его ноги, завернутые в белые онучи. Лицо его было свежо, щеки румяны, черты правильны, хотя несколько обезображены оспою, которая лишила его зрения на семнадцатом году жизни. Он отличался бодрой осанкой и живыми движениями, показывающими человека, постоянно занятого работой».

Когда Шут ослеп, он научился вить веревки и вязать из пеньки упряжь. Благодаря этому умению он не только выплачивал государственные подати наравне со зрячими, но и накопил деньги на покупку хаты. Шут был женат, имел сына, которого обучил грамоте.

Слепота развила у Шута вкус к песням. Купив бандуру, он научился играть на ней и вскоре сделался любимым музыкантом и певцом во всем Сосницком уезде.

С годами Шут все меньше играл на бандуре, а затем и вовсе оставил ее, продолжая зарабатывать на жизнь лишь рукоделием и собиранием милостыни.

От Шута записывали думы Г. Базилевич (он первым сообщил о кобзаре в печати) и П. Кулиш. Всего от Шута было записано более десяти дум, а опубликовано восемь полных текстов («Бедная вдова и три сына», «Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер», «Хмельницкий и Барабаш», «Угнетение Украины польской шляхтой и восстание против нее», «Богдан Хмельницкий и Василий молдавский», «Смерть Богдана Хмельницкого и избрание нового гетмана», «Ивась Коновченко, Вдовиченко», «Белоцерковский мир и новое восстание против польской шляхты») и два отрывка («Иван Богун», «Веремей Волошин»).

Шут считал думы изустными сказаниями о том, что происходило в старину, и свято хранил их в памяти. О песнях любовных, обрядовых и т. п. он отзывался с пренебрежением.

Литература: Кулиш, I, 43—64; УРЕ.

СЛОВАРЬ

Або — или
Агарська земля — мусульманская, турецкая земля
Аж — так что даже; даже; до самого; вдруг
Альбо — или, либо
Ані — даже не, ни
Арештована гарматами — вооружена пушками
Аще — еще

Бабій — волокита; неженка
Бавовна — хлопок
Багато, багацько — много
Багнет — штык
Бажати — желать
Байрак — лесок в овраге; буерак
Балаки — разговоры
Барва — краска, цвет; форменная одежда
Барвінок — могильница, гроб-трава
Барзо, бардзо, барзе — очень
Барило — бочонок
Басан — отделка платья
Батьківської — отцовской
Батьківщину паювати — делить наследство
Батькувати — здесь: быть руководителем
Бачити — видеть
Баша — паша
Бджілки — пчелки
Безвіддя — безводье, недостаток воды
Безневинно — невинно, без вины. Но иногда, в частности в некоторых случаях: не без вины, не невинно
Безпечно, безпечно — безопасно
Безхліб'я — недостаток в хлебе
Березіна — березовый прут

Біла челядь — женщины
Біларапська земля — здесь: турецкая земля
Білозір — ясноликий, мудрый. Білозорець — эпитет сокола
Біля — возле, около, подле
Благати — просить, умолять
Блукати — блуждать
Бодай — чтоб, пусть; хотя бы, даже
Боронити — защищать
Борошно — мука
Боягуз — трус
Брама — ворота
Бранка — пленница, взятая во время набега
Броварня — пивоварня, пивоваренный завод
Броварник — пивовар, рабочий на пивоваренном заводе
Брудно — грязно
Брязкіт — бряцание
Бубни — барабаны
Будувати — строить
Бур'ян — сорная трава
Бусурман — басурман, иноверец
Бусурменська — басурманская
Бутурлак — см. потурнак
Буцім-то — будто, словно
Бучний — шумный, беспокойный

Вагота — тяжесть
Важити — «Навіщо ж ти важиш...»
здесь: иметь виды, метить; покушаться
Важкий — тяжелый
Важко — тяжело
Вакувати — терять время, ничего не делать; находится в бездействии

Вал — здесь: пакля; грубые толстые
 нитки из пакли
 Валові — сделанные из пакли
 Валечна хвиля — вероятно: большая
 волна
 Вборонила — см. уборонила
 Вволити волю — исполнить желание
 Вганяти — см. уганяти
 Вдовиченко — см. Удовиченко
 Великдень — пасха
 Великодня субота — суббота накануне
 пасхи
 Великих шкабет — по смыслу: боль-
 шого богатства
 Великої стації вимишляти — брать
 большие поборы
 Вельми — очень, весьма
 Вертатись — возвращаться
 Верховіття — верхние ветви деревьев
 Весілля — свадьба
 Вечеряти — ужинать
 Вживати хліб-сіль — потреблять хлеб-
 соль
 Вздівати — надевать
 Вдовж — вдоль
 Вдріти — увидеть
 Взов — см. знову
 Вивертати — выворачивать; перевора-
 чивать, опрокидывать
 Виглядати — выглядывать
 Вигравати — в думах: играть, а также:
 гарцевать
 Видирати — вырывать, отдирать
 Визволяти — освобождать
 Викликати — призывать вступить в войско
 Вилинути — вылететь
 Вимітати — выметать, вымести
 Винник — винокур
 Виношати — выносить
 Випихати — выталкивать
 Вир — водоворот, пучина, омут
 Виряжатися — отправляться, снаряжа-
 ться
 Висвічувати — здесь: пояснять, объяс-
 нять
 Висмикати — выдергивать
 Виявляти — разоблачать, выявлять
 Відвага — отвага
 Відвідувати — навещать, навестить,
 проведать
 Відкіля — откуда
 Відмикати — отпирать
 Відразу — сразу, вдруг
 Відрікатись — отказываться

Відти, відтіля — оттуда
 Відчиняти — открывать, отворять
 Віз — воз
 Вікно — окно
 Віл — вол
 Він — он
 Віри не діймайте — не верьте
 Вітати — приветствовать, поздравлять;
 приглашать
 Вітка — ветка
 Вітчим — отчим
 Віхола — вьюга, метель
 Вічі — глаза
 Вклав — уложил
 Влада — власть
 Вовки, вовці — волки
 Водносталь — в одну нить
 Воздобний — хороший
 Возовий — едущий на возу
 Возростила — вырастила
 Вой, вою — война, битва
 Воковита — см. оковита
 Волися — от волити
 Воіти — хотеть, желать. Воіти во-
 лю — исполнять желание
 Волóка — завязки у лаптей, постолов
 Волоський — молдавский
 Воспалила — сожгла
 Впадати — см. упадати
 Впень — наголову, в пух и в прах
 Вп'ять — снова, опять
 Вранці — утром
 Вривати — здесь: удирать
 Всилу — еле, едва
 Встиляти — устилать
 Втеребити — всунуть, впихнуть
 Вхопити — схватить
 Вчиняти — см. учиняти
 В'язові — вязовые

Габа — белое турецкое сукно
 Гадати — думать, размышлять, помы-
 шлять
 Гаїтись — опаздывать
 Гайворон — грач
 Галера, галяра — гребной корабль,
 галера
 Гаптований — вышитый, расшитый
 золотом или серебром
 Гаразд — ладно, хорошо
 Гармата — пушка. Гарматами арешто-
 вана — пушками вооружена
 Гарно — хорошо, красиво
 Гартувати — закалять

Гарцівник — ездок на лошади
Гаяти — терять время
Ген-ген — вон там
Геть — долой, прочь; далеко
Гетьманці — казаки гетмана
Гетьманщина — Украина под властью гетмана

Гирло — устье реки
Глузд — ум, разум
Глумувати — издеваться
Година — час
Годити — угождать, помогать, ждать
Годитись — быть годным. Нам годи-
ться тее спам'ятати — нам следует
то вспомнить

Годі — довольно, полно
Годувати — кормить
Голдувати — давать дань, быть в лен-
ной зависимости

Голосно — громко, звучно
Гомоніти — разговаривать, беседовать,
шуметь, кричать

Гординський шлях — дорога, протө-
ренная татарской ордой во время
набегов на Украину

Гордия — здесь: гордая
Горілок курити — гнать водку
Город-цар — Царьград (Константино-
поль)

Горювати — горевать, печалиться,
бедствовать

Госпо́да — дом, редко: хозяйство
Господарь — хозяин, владелец, глава в
доме; здесь: титул князей Молдавии
и Валахии

Гостювати — гостить

Грабська земля — магометанская земля

Грати — играть

Гречкосій — сеющий гречиху; хлебо-
пашец, земледелец

Громада — общество, группа, община,
мир, мирская сходка

Грубник — истопник

Грузька — топкая, вязкая

Грунт — надел, земля, участок земли;
почва

Гукати — громко кричать, звать

Гуляти — веселиться, гулять, развле-
каться. В переносном смысле: вое-
вать

Гультьай — гуляка, кутила, лентяй,
повеса

Гуральник — работник на винокурне.

Гуральня — водочный завод
Гучний — громкий, звучный, звонкий

Далебунь, далебі — ей-ей, право
Дарувати — дарить; прощать, изви-
нять; жертвовать

Дбати — радеть, стараться, заботиться.
В думе употребляется в значении
поступать. Добре дбати — хорошо
поступать

Двійми — двумя

Деінде — куда-нибудь, где-нибудь

Де не взялись — откуда ни возьмись

Деркач — здесь: веник без листьев,
метла

Десь — где-то; куда-то; вероятно,
должно быть

Джура — казацкий оруженосец, до-
веренное лицо военного предводи-
теля

Дзвони — колокола

Дзвонити — звонить

Дивитись — смотреть

Дивувати — удивляться

Дитина — ребенок

Діброва — дубрава

Діймати віри — верить, доверять

Дійшлий — здесь: зрелый, созревший

Дізнаватись — узнавать

Діялось — происходило

Дмухати — дуть, подуть

Добá — сутки; пора, время

Добридень — добрый день. На добри-
день давали — здоровались

Довелось — пришлось

Довішня — вечная

Доволі — довольно, достаточно

Догадав тее — догадался о том

Доглядати — присматривать, заботить-
ся

Додолу — на землю

Додому — домой

Дожене — догонит

Дозорець — надсмотрщик, наблюда-
тель

Доки — пока; до каких пор

Докоряти — упрекать, укорять

Докучати — надоедать, досаждают

Докупи — вместе

Домáр — хозяин; тот, кто сидит дома

Домашковий — «думашкою» или «одо-
машкою» называлась очень плот-
ная, украшенная узорами ткань,
которую привозили из Дамаска

Домівка — дом
Домонтар — домосед
Домувати — сидеть дома, домовничать
Допіру — теперь только, лишь только, только что
Допомога — помощь
Дорікати — укорять, упрекать
Досі — до сих пор; в настоящее время, уже
Дочекати — дождаться
Дощ — дождь
Драний — драный, порванный, в дырах
Дрібний — мелкий, drobный, маленький (о дожде и слезах — частый, обильный)
Дровітня — бревно, на котором рубят дрова, а также и место, где оно находится
Другий — второй; другой, иной
Дружина — жена, супруга; иногда: супруг, супружество
Дрючя — толстые палки
Дуб — здесь: лодка, выдолбленная из дерева
Дуже — очень; сильно
Дука — здесь: богач
Дурити — обманывать
Дурно — даром; напрасно

Едемен — вид шелковой ткани

Єдинчик — единственный сын
Єднати — соединять, объединять; склонять на свою сторону, приобретать чье-то расположение; поймать, уничтожить

Жакувати — грабить, расхищать
Жалкувати — жалеть, сожалеть
Жарти — шутки
Жеб, жеби — чтобы; если бы
Живність — пища, продовольствие, припасы
Жінка — жена, женщина
Жіноцький — женский
Жлукто — кадка, выдолбленная из цельного дерева, для бучения белья, полотна
Жодної — ни одной
Жорстокий — жестокий, ожесточенный
Жунап — кафтан, верхняя мужская одежда

Журитися — печалиться, грустить, сокрушаться
Журливий — печальный, грустный

За час, за годину — вскоре
Забачати — видеть, увидеть, замечать, заметить
Забилло — здесь: занесло
Забороняти — запрещать
Забрязчати — зазвенеть, забряцать
Заважати — мешать, быть помехой
Завдавати — в выражении: «чи ви її завдали» — отдавать, отдать, закабалить, засылать
Завдовіти — овдоветь
Завертати — заворачивать, заходить, приглашать зайти
Завжди — всегда
Завзятий — упорный, стойкий, ретивый
Завидіти — увидеть
Заволати — воскликнуть, завопить; позвать, пригласить
Загадати — загадать, велеть
Загарбувати — захватывать, захватить
Заглядати — заглядывать; видеть, увидеть
Загорода — огороженное место, куда загоняют скот
Заграва — зарево
Загубити — потерять
Задобіддя — до обеда, перед обедом
Заждати — подождать, обождать
Заживати — в выражении: «хліб заживати» — употреблять, вкушать; в выражении: «слави заживати» — приобретать
Заздалегоди — заблаговременно
Зазивати — зазывать, приглашать
Зазнавати — узнавать, испытывать
Зазначувати — обозначать, намечать
Зазнобка — здесь: огорчение
Закаблуки — задники
Закликати — приглашать, зазывать
Заклинати — заклинать, проклинать
Закóв — оковы. На закови забрали — заковали
Залигати — надеть веревку на рога вола или коровы
Залізо — железо
Заметати — побросать
Замикати — запираť
Замишляти — задумывать; замышлять; командовать, распоряжаться
Замовчати — замолчать

Занапащати — губить, погубить
 Занудитися — затосковать, заскучать.
 Лихом занудитися — поддаться тоске, хандре
 Заорювати — вспахать
 Западати болотами — покрыться болотами
 Запинати — завязывать платком, закрывать
 Запіл — пола одежды, завернутая так, чтобы в нее можно было что-либо положить
 Запілля — полы
 Запічок — место на печи (и за печью)
 Запно — досадно, неприятно, обидно
 Запо́ла — подол женской рубахи, здесь: подол рубахи вообще
 Заполоха — пугало
 Запопадати — ловить, поймать, захватывать; попадать
 Зараз — сейчас, немедленно
 Зарічена козачка — вероятно, зарічана — любящая противоречить
 Заробляти — зарабатывать, заслуживать
 Заручати — обручать
 Засмикати — задержать
 Заступати — закрывать; преграждать
 Заставщина — залог
 Заступники волі — защитники свободы
 Затинати — ударять, ударить
 Зачіпати — задевать, трогать, затрагивать
 Зачувати — слышать, услышать
 Збавляти — лишать, лишить; губить, погубить, портить
 Збанок козацький — жбанок, поставец казацкий
 Збарзе — см. барзо
 Збитки — изобилие, излишество; иногда — убытки
 Зборже — см. барзо
 Зброя — оружие
 Збувати — сбывать, избавляться
 Збудити — разбудить
 Збудувати — построить, соорудить
 Звадлиивий — вздорный, сварливый
 Звеліти — велеть, приказать
 Звернутись до праці — здесь: возвратиться к труду
 Звертати — сворачивать в сторону; обращать внимание
 Звивати — свивать, свить
 Звичай — обычай, нрав

Звіряти — доверять, проверять
 Зводити — поднимать
 Зводливо — досадно, неприятно
 Зв'язати — связать
 Згадувати — вспоминать
 Згашати — погасить, загасить
 Згода — согласие
 Зготувати — приготовить
 Згрозна, згрізна — грозно
 Здається — кажется
 Здалеку — издали, издалека
 Здибати — встречать, встретить
 Зди́хати — здесь: вздыхать
 Здіймати — снимать, поднимать
 Здобувати — добывать
 Здолати — победить
 Здорово — сильно, очень; здорово
 Зело́ — зелень, трава
 Зірка — звезда
 Злагідливий, злагідний — согласный, мирный
 Злагідненькі — уменьшит. от злагідний
 Златоглав, злотоглав — дорогая верхняя одежда из шелковой парчи, вытканной или вышитой золотом
 Змагати на рани — по-видимому: знемагати на рани, см. ниже
 Знадобиться — пригодится, понадобится
 Знахожати, знаходити — находить; обретать
 Зневажати — не уважать, оскорблять
 Знемагати на рани — изнемогать от ран.
 На сон знемагати — сильно хотеть спать
 Знести — снести; срубить
 Знишка — исподтишка, украдкой
 Знімати, зняти — снимать; поднимать
 Знову — снова, опять
 Зодягати — надевать
 Зозуля — кукушка
 Зоря — звезда; заря
 Зоряє — занимается заря
 Зрадити — изменить
 Зроду — от роду; никогда
 Зупиняти — останавливать; удерживать
 Зустрівати — встречать
 Ізбаржей не уважав — сильно не уважал, не почитал
 Ізбарзе — см. барзо
 Ізбоч — сбоку. На ізбоч — в сторону

Ізбудував — построил
Іздіймати — см. зді́ймати
Ізмагає — см. змагати
Іно — только, лишь
Іспитати — см. спитати

Їсти — есть

Кабачна — шинкарка
Кадук — род болезни; дьявол, черт.
Кадуки б тобі в матку — ругательство
Казан — котел; уменьшит. казанок.
Казати — говорить
Кайдани — цепи, кандалы, оковы
Калаури — караулы
Каляти — марать, пачкать, грязнить
Кам'яниця — каменное строение
Канчук — плеть, нагайка
Каптан — кафтан
Карбач — кнут, плеть, нагайка
Карбувати — нарезать, сечь
Кармазин — сукно малинового цвета, а также одежда из этого сукна
Катова мати — дословно: мать палача (ругательство)
Каторга — гребное турецкое судно, галера
Каюк — род лодки
Квасоля — фасоль
Кватирка — стекло в окне; форточка в окне
Квилити — плакать, стонать
Квилити-проквилити — выть-завывать
Квіти — цветы
Кгаляра — см. галера
Кгрунт — см. грунт
Келеп — чекан
Кепський — скверный, плохой
Кие (каже) — говорит
Киндяк — род хлопчатобумажной ткани; разноцветные полосы на одежде
Кир-китайка — род ткани
Китайка — род ткани
Китаевий — из китайки
Кишеня — карман
Кілок — кол, колышек
Кінва — деревянная кружка
Кіш — кош, казакский лагерь
Клейноди — атрибуты власти
Клич. Доброго клича — хорошего имени, хорошей славы
Клунок — полмешка, котомка

Ключина — жердь
Княгиня — в свадебных песнях и в думе «Бедная вдова и три сына»: девушка, которую отдают замуж
Кожух — тулуп, шуба
Кожушина — легкий тулуп
Коли б — когда бы; как бы
Коли ж — когда же
Колиска — люлька
Колись — когда-нибудь; когда-то
Колихати — качать; качать в люльку, колыбели
Колінка — колени
Коло — около, вокруг, возле
Комір — воротник
Комора — амбар, кладовая
Коновка — см. кінва
Копа — копна сена, а также 50 коп.
Кордон — граница
Корогва — знамя, флаг, хоругвь
Корогвиця — уменьшит. от корогва
Костирник — игрок в кости
Кош — см. кіш
Кошара — сарай, загорода для овец
Кошовий — начальник коша; кошовый атаман — военный предводитель Запорожской Сечи
Коштовний — дорогой, ценный
Кошуля — рубаха
Кравчик — уменьшит. от кравець — портной
Крам — товар
Крамний — купленный в лавке (крамниці), магазине
Краще — лучше
Краяти — резать; раздирать сердце; в выражении: «нагайкою крає...» — сильно бьет плетью...
Криниця — ключ, родник, источник
Крича — кряква, утка
Крук — ворон
Кручий син — вражий сын (ругательство)
Кубло — здесь: логово, притон
Кувати — заковывать (в цепи); куковать
Кудлина — кудель
Кулемет — пулемет
Куля — пуля
Кульбака — седло
Кульбачити — седлать
Кунпанія — компания
Курінний отаман — атаман куреня (отряда казаков)

Курінь — шалаш и воинский отряд
у запорожских казаков
Курка — курица
Куркуль — кулак
Курман — верхняя одежда
Куток — угол
Кухоль — кружка
Кучері — кудри
Куш — куст

Лава, лавка — скамья, скамейка; ряд,
строй

Лад — порядок
Ладівниця — патронташ
Лазники — банщики
Лазня — баня
Лайдак — бездельник
Лакомини — лакомства
Ланцюги — цепи
Латана — заплатанная
Лаяти — ругать, бранить
Ледай-кому — первому попавшемуся
Лейдак — см. лайдак
Лейстровий — реестровый
Лелека — аист
Леліє (о траве) — переливается на
солнце
Летяга — см. нетяга
Либонь — вероятно
Линдарь — арендатор
Линути — лететь, мчаться, нестись
Лисавий кінь — лошадь с белым пят-
ном на лбу
Лист — письмо; лист визволений —
вольная, документ об освобождении
из неволи
Лихо, лишенько — горе, беда, несчастье
Лицарія — здесь: рыцарские доспехи,
рыцарский убор
Лицарь — рыцарь
Лишатись — оставаться
Ліжко — кровать
Лік — счет
Лічити — здесь: считать
Луг — Великий Луг — так у запо-
рожцев называлась низменность
по левой стороне Днепра ниже
о. Хортица
Лудан — род блестящей материи; каф-
тан, сшитый из этой материи или
расшитый золотом
Луки — луга поёмные
Луна — эхо
Людина — человек

Людська денежка — подавание
Люлька — курительная трубка
Лягати — ложиться
Лякати — пугать, страшить
Лях — поляк, а также богач
Льох — погреб; подземелье

Мабуть — должно быть, вероятно
Маєток — имущество; состояние, имение
Майбутнє — будущее
Майданник — рабочий на заводе, где
гонят смолу
Малахай — плетъ
Мальований — расписанный, раскра-
шенный; цветной, изукрашенный
Марно — попусту, напрасно, без поль-
зы; тщетно
Мати — мать; иметь
Матінка — мать
Мешкання — жительство, жилье; место-
пребывание
Минати — миновать, пройти
Мисник — полки для посуды; посуд-
ный шкаф
Мито — пошлина на товары
Між — между, среди
Мілюси — вероятно: степи у р. Миус
Місто — город
Місце — место
Місяць — месяц, луна
Міська — городская
Млин — мельница
Млява — вялая, слабая; жара
Мов — словно, будто
Мова — язык, речь
Мовити — говорить
Могила — курган; могильный холм
Мозок — мозг
Монетов — искажено, см. маєток
Морскає — здесь: плескает
Мостивий (мосцивий) — милостивый;
именитый, знатный
Мосьть — милость (употребляется в ти-
тулах)
Мотузок, мотузка — веревка, тонкая
бечевка
Мурзакі — татары
Мурована — построенная из камня или
кирпича
Муруга, моругая — темно-серая

На кручину — вероятно: на ключину,
см. ключина

На мене своїми очима оскорбляти —
оскорблять меня
На моему серцю гадить — у меня тяжело
на сердце
На пожарі спускана — сожжена
Набачати — примечать, заметить
Навернутись — здесь: приехать
Наверсали (універсали) — грамоты,
привилегии; см. універсал
Навістити — проведать, посетить
Навколішки — на колени
Нагайка — плеть
Нагода — случай
Над річкою Самарською — у реки
Самары
Наджидати — ждать, поджидать
Наділки — ножны для сабель
Називати — называть
Назустріч — навстречу
Наїдок — яство
Найми — наем; служба по найму
Налягати (о тумане) — ложиться
Намет — шатер, палатка
Напал (навпіл) — пополам
Напасть — напасть, придирка; беда,
несчастье
Наперед — вперед, наперед, прежде
всего
Напилий — пьяный, хмельной
Напинати намет — разбить шатер
Напитувати — искать, разузнавать
Напідпитку — навеселе
Напіл, навпіл — пополам
Нарікати — называть; упрекать. Нарі-
кати на кого — жаловаться, роптать
Наруга — поругание
Наряд — наряд. У наряді коня купу-
вала — со сбруей коня покупала
Наставляти (гетьманом, паном) — на-
значать, избирать
Научати, навчати — учить, поучать
Нахвалятися — грозиться, похваляться
Наче, начебто — словно, будто, как
будто
Нащадок — потомок
Нащент — наголову, вдребезги
Нащо — зачем, для чего
Не дійшли коні — усталые лошади
Не збавляти — не терять
Не зділю — не в силах
Не й остановила — здесь: не оставила
Не скупиться гріха — не откупится
от греха
Небога — бедная

Небожата — здесь: голубчики, милые
Неборак — бедняга
Небувальці — новички
Невгодна — негодная
Невдобна — неудобная
Невіра — неверный, нехристианин
Невірна — здесь: плохая
Негаразд — нехоршо
Неділішній — воскресный
Неділя — воскресенье
Недовірок — ренегат, маловерный
Недолимок — чекан
Недолугий — бессильный, слабый, не-
мощный
Недурно — не случайно, недаром
Незгожа — негоже
Незліченний — бесчисленный, бесчет-
ный
Нема, немає — нет
Ненька — мать, родимая
Неопатно — ненарядно
Неподоба — неприлично; не следует,
не подобает
Несиль — бессилие, не в мочь
Нетяга — бобыль, горемыка
Нетязький — принадлежащий нетяге
Нехай — пусть
Нещадний — беспощадный
Нещетний — бессчетный
Нині — сегодня
Нишком — потихоньку, украдкой, ше-
потом
Ніби — будто, точно, словно
Нівідкіля — ниоткуда
Ніж, ніжли — нежели, чем
Ніхто — никто
Ніц (польск.) — ничего
Ніякого — никакого
Ніякої — никакой
Ногайці — татары, проживавшие на се-
верном и восточном побережье Азов-
ского моря и по Днестру
Норцове пиво — молодое, еще не пе-
ребродившее пиво
Нум, нумо — ну, ну-ка давайте

Обгоратати — обкладывать, заворачи-
вать, окружать
Обертати — поворачивать, обращать
Обіратись — вызваться, взяться за
какое-нибудь дело
Обітріти, обвітріти — быть овечьим
ветром

Обізватись — отзывать, откликаться, заговорить
 Обіськати — искать, находить
 Облавак — борт (галеры)
 Оболонка, оболонь — низкий луг; окно
 Обриштована — обставленная; обриштована гарматами — вооруженная пушками
 Огортати — см. обгортати
 Одамашковий, адамашковий — сделанный из адамашка, шелковый
 Одбавляли — заманивали. До Крилова одбавляла — в Крылов отводила, отгоняла
 Одбувати — отбывать (повинность); отрабатывать
 Одбутки — повинности
 Одвідувати — навещать
 Одвірок — косяк
 Одвіт — ответ
 Одгодитись — здесь: отлучиться
 Оддалі — поодаль
 Одкупляти — выкупить, откупить
 Одмикати — отпирать
 Одностойно — единодушно
 Одповідати — отвечать
 Одпочивати — отдыхать
 Одпрядати — отрабатывать прядением
 Одрада, одрадість — отрада, утешение
 Одробляти — отрабатывать
 Одружити — женить
 Одцуратись — отречься, отказаться
 Одчиняти — отворять
 Одшрубувувати — отвинчивать
 Оздойметься — поднимется
 Озовися — откликнись
 Око (молд. бкэ) — старинная мера, кварта. По три оки штопної водки — по три кварты штофной водки
 Оковита горілка — лучший сорт водки
 Оксамит, оксамунц — бархат
 Олендарь, олондарь — арендатор
 Опанчина, опанча — епанча
 Опачина — большое весло на гребном судне. До опачин руками принимали — брали руками весла, а также: приковывали руки к веслам
 Опівночі — в полночь
 Ополоник — разливная ложка
 Опочивок — отдых
 Опрошеніє, опрошення — прощание. Опрошення брати, приймати з ким — прощаться
 Орати — пахать

Оселя — жилище
 Оспівати — воспеть
 Останній — последний
 Оступати — окружать
 Осьмак — старинная монета достоинством в 4 коп.
 Осявати — озарять
 Отвирати — искажено: отворять
 Ото — вот, вот то
 Отогді, от тоді — вот тогда
 Отсе — вот, вот это
 Отут — здесь
 Охолодити, охолоджувати — охладить, охлаждать
 Охотнее військо — добровольческое войско
 Оце — вот это
 Оцей — этот
 Очерет — камыш
 Очертом сідали — в кружок садились

Пак — бишь
 Палати — пылать, гореть
 Паляниця — хлеб из пшеничной муки
 Паніматка — мать, матушка
 Панотець — здесь: отец
 Папір — бумага
 Папуша — связка табачных листьев
 Пасувати худобу — правильно: паювати худобу — делить скот
 Патли — длинные волосы, космы
 Писар лейстровий — писарь реестровых казаков
 Паче — лучше, сильнее
 Паювати — делить на части
 Певно — верно, наверно, должно быть
 Переказувати — пересказывать; передавать на словах
 Перелинути — перелететь
 Перемога — победа
 Перепросити — извиниться; просить
 Пересердя, пересердіє — гнев
 Перетинати — перерубать; перерезывать
 Персть — земля
 Перше — прежде, раньше; сначала
 Пика — рожь
 Пил — пыль
 Пилити — пылить
 Пильно — внимательно; спешно, прилежно
 Питати — спрашивать
 Пиха — см. піхви

Пищаль — древнее огнестрельное ору-
 жие
 Півчартаста — триста пятьдесят
 Підводжати — подводить
 Підгерстя — часть воза: крепкая жердь,
 один конец которой прикреплен к
 нижнему концу шворня, а другой —
 к задней оси
 Підмовляти — подговаривать, подстре-
 кать
 Підпилий — выпивший, полупьяный
 Підпихати — подталкивать
 Підслухи — подслушивание
 Пізнавати — узнавать, узнать
 Пізній — поздний
 Пільга — льгота, облегчение
 Пільгувати — облегчать, послаблять
 Піхви, піхи — ножны
 Піхом — пешком
 Пічкур — истопник, кочегар; любящий
 лежать на печи
 Пліндрувати — см. плюндрувати
 Плодити — плодить, рожать
 Плюндрувати — разорять, опустошать
 Плюскати — плескать, плескаться
 Пляшка — бутылка
 По чім, по чому знати — откуда знать
 Побивати — бить, убивать; бить обо
 что-либо, ушибать; обивать; по-
 беждать. Сльоза сльозу побиває —
 слеза за слезой катится
 Побіг — побежал
 Поборонити — запретить
 Побратим — названный брат, друг
 Побусурменитись — обасурманиться
 Побуяти — побушевать, побуйствовать
 Поважати — уважать, чтить
 Повертати — возвращать, поворачивать
 Повз — мимо
 Повідати — рассказать
 Повік — вечно, вовек, никогда
 Повчок — небольшой отряд, группа
 людей
 Погадати — подумать; поразмыслить
 Погане — плохое, дурное
 Поганяти — погонять
 Поглядати — посматривать, погляды-
 вать, взглядывать
 Погожий — ясный, чистый, светлый
 Погримати — греметь, гроыхать; по-
 стучивать
 Погубити — растерять
 Погубляти — губить, погубить
 Подавати — здесь: отдавать

Подарунок — подарок
 Подача, уменьшит. подачка — оброк
 Подвір'я — двор
 Подерта — рваная
 Подоба — здесь: прилично, следует.
 До подоби — нравиться
 Подобенство — сходство; прилично
 Подрата — см. подерта
 Подружжя — супруги, чета, супруже-
 ство, жена, муж
 Подружина — подруга; здесь: жена
 Подружити — здесь: поженить
 Пожива — пища, пропитание
 Поживати — жить, поживать; есть,
 потреблять
 Позамикати — запереть
 Поздоровляти — поздравлять
 Позичати — занимать, одалживать
 Поки — пока
 Поклик побідний — победный клич
 Покривана — покрытая
 Покуття — красный угол
 Покуштувати — попробовать, отведать
 Полатаний — починенный, заплатанный
 Поля самарські — степи у р. Самары
 Полежай — лежебока
 Полинуги — полететь
 Полівка — равнина, поле, степь
 Полоник — разливная ложка
 Полумисок — миска
 Полуниці — клубника
 Пометати — бросить
 Помивати — мыть
 Поминати — поминать, помянуть
 Помітати — выметать, мести
 Поморені — уставшие
 Помста — месть
 Понад — над, вдоль, поверх
 Понидіти — заскучать, изныть
 Поняв жінку — женился
 Попалити — сжечь
 Попас — пастбище, выгон
 Поперек — поясница, талия
 Попліч — плечом к плечу, рядом
 Порада — совет, помощь
 Поросити — забрызгать, замочить в
 росе
 Поряжатись — собираться, снаряжать-
 ся
 Порятуюнок — помощь, спасение
 Посваритись — поссориться
 Пособляти — помогать
 Поспіх — поспешность, быстрота
 Поспіхом — поспешно

Постав — о ткани: штука, кусок
 Поставнями — искажено, надо: поставами, см. постав
 Постоли — кожаные лапти и лапти из лыка
 Потала. На поталу дати — отдать на съедение
 Поти — до тех пор
 Потикається — спотыкается
 Потилиця — затылок
 Потирание — см. стирание
 Потіха — радость, утешение
 Потопляти — топить
 Потреба — здесь: битва, дело. По потребі — после битвы
 Потрибеньки — уменьшит. от потреба
 Потурати — потворствовать, потакать, не обращать внимания
 Потурнак — ренегат (отуречившийся)
 Потурчитися — отуречиться
 Потьмарювати — затмевать, затмить
 Похилати — клонить, наклонять. Став з коня похилати — начал с коня падать
 Похмарило — заволокло тучами
 Поховати — похоронить
 Почивать — отдыхать
 Починати — начинать
 Почитати — чтить, уважать
 Почім — почему, откуда
 Почути — услышать
 Прандовати — см. плюндрувати
 Прапірок, прапорок — флажок
 Прасунок — скорбь, огорчение, беспокойство
 Праця — труд, работа
 Пред меч прийняв — изрубил
 Предковичний — давний, вековой
 Преч, през — чрез
 Преч — прочь
 Прибирати — убирать
 Приблуда — бродяга, пришелец
 Прибувати — прибывать
 Привітати — приветствовать
 Пригода — напасть, приключение
 Прийдешній — будущий, грядущий
 Приймати — принимать; получать, брать; братья, взятыя; терпеть.
 Прийняти ланцюгами — сковать цепями
 Прикладати — прикладывать; добавлять
 Прикмета — примета, знак
 Приков — цепь

Приостановили — здесь: оставили
 Припинати — привязывать
 Припиняти — останавливать, приостанавливать, удерживать
 Припіл — завернутая пола
 Припічок — здесь: лежанка
 Приповість — здесь: рассказ
 Припон (или припін) — привязь
 Присішки — здесь: стремяна
 Приспа-призба, призба — заваленка
 Приспоряти — умножать
 Притаманная родина — настоящая родня
 Пришибла лиха хуртовина — обрушилось большое несчастье
 Пробувати — быть, находиться, пребывать, жить
 Провалля — пропасть, овраг
 Проводжати — проводить
 Проквилять — плакать, стонать; жалобно кричать (о некоторых зверях и птицах)
 Прокропляти — побрызгать
 Промешкати — прожить
 Промітати — подметать
 Промовляти — молвить, произносить, сказать
 Просторікати — разглагольствовать
 Простягати — протягивать
 Проте — между тем, однако
 Проти діла не способна — не способна работать
 Прохати — просить
 Процвітана — расцвеченная, разукрашенная
 Прочинати — просыпаться, пробуждаться
 Прудивус — усач
 Прудко — быстро, скоро
 Пуга — кнут, плеть, плетка
 Пустовати — шалить, проказить
 Пустопаш — без надзора
 Пу́та — путы, кандалы
 Пучка — кончик пальца (руки)
 Рада — совет, помощь. Не дати ради — не оказать помощи, не справиться, не знать, что делать
 Радити — советовать, помогать
 Раду радити — держать совет, совещаться
 Разні — различные
 Рамня (искажено: рам'я) — рубище
 Раптом — вдруг
 Ратище — древко копья; копьё

Рахованье — здесь: размышление
 Ревне — горестно, горько, жалобно; искренно, сердечно, нежно
 Ремество — ремесло
 Рехтувати — готовить
 Рїмарь — шорник
 Риски в роті не мала — ничего во рту не имела
 Рідний — родной; родимый
 Рїздво — рождество
 Рїк — год
 Робилось — происходило, деялось
 Рабїтник — рабочий
 Родина — родня, семья
 Розважати — утешать, развлекать
 Розгнївити — рассердить, разгневать
 Розїзнати — разузнать, разведать
 Розмова — разговор, беседа
 Розмовляти — разговаривать, беседовать
 Розпитувати — расспрашивать
 Розтяв — разрубил
 Розум — ум
 Розхилїй, розхїдний — расходящийся
 Роковий — годовой, бывающий раз в году
 Роковий день великдень — пасха
 Рострявати — расставаться
 Ружїна — ружье
 Рушати — отправляться, трогаться, двинуться
 Рушник — полотенце
 Рушнїця — ружье
 Рядняний — дерюжный
 Рятувати — спасать

 Сага — речной залив
 Садовити — сажать, усаживать
 Саме — именно, как раз
 Самопал — ружье
 Сап'янці — сафьяновые сапоги
 Свита — крестьянская верхняя одежда из домашнего толстого сукна
 Світ — мир, свет
 Світлиця — светлица, горница, комната
 Світова зоря — утренняя заря
 Селяни — крестьяне
 Семиряга — сермяга
 Семикіпну насипали — насыпали высокий холм (как семь копен пшеницы, ржи)
 Семиперстную могилу насипали — насыпали высокий холм

Середужча — средняя
 Середульший — средний
 Сивий, · уменьшит. сивенький — седой; серый; сизый
 Сизопїри, сизоперці — сизоперые
 Синило — синяя краска
 Синятини — синяки
 Сириця — сыромятный ремень, кожа
 Сїмряга, сїмряжина — см. семиряга
 Сїроманець, сїрохманець — серый (эпитет волка)
 Сїрячина — верхняя теплая одежда из толстого серого сукна
 Сїяє — сияет, блестит
 Скарб — сокровище, клад, богатство, средства; помещичье владение
 Скидати — снимать, сбрасывать
 Скрїзь — везде
 Складати — складывать; хрест складати — креститься, перекреститься
 Скликати — созывать
 Склонялись по вулиці — здесь: слоняться по улице
 Склїяниця — стакан
 Скриня — сундук
 Слугувати — служить, быть слугой
 Слухащий — слушающий
 Смак — вкус. Не до смаку — не по вкусу
 Смага — жажда, налет (на губах)
 Смутно — грустно, печально. Смутно себе мати — быть грустным, печальным; печалиться, грустить
 Согревати — играть, волноваться
 Сокїр — осокóрь, черный тополь
 Соломата — саламата
 Солятий — вылитый
 Сопиняти — см. спиняти
 Спаровляла — правильно: справляла; здесь: покупала
 Спильно — пристально
 Спиняти — останавливать, удерживать
 Спис — копье
 Спитати — спросить
 Спитку немає — нечего пить
 Спївати — петь
 Спїльний — общий
 Спїткати — встретить, случиться, стрястись
 Сплодити — родить, произвести на свет
 Сповїряти — доверять
 Сповняти — наполнять
 Спогадати — вспомнить, припомнить

Сподіватись — надеяться, ожидать
 Сподобати — полюбить, облюбовать
 Сподобити, сподобляти — сподобить,
 удостоить
 Споживати — потреблять, есть
 Спокій — покой, спокойствие, тишина
 Спом'ятати — помнить
 Спочивати — отдыхать
 Спочивання — отдых
 Спочивок, спочинок — отдых
 Справа — дело
 Справдисься — здесь: осуществиться
 Спускана на пожарі — уничтожена,
 сожжена
 Ставати — становиться; останавливать-
 ся; начинать, стать
 Стайня — конюшня
 Старець — нищий
 Стародавній — старинный, древний
 Статок — имущество
 Стація — стоянка; постой войска за
 счет населения; повинность
 Стежка, стежечка — тропинка, дорож-
 ка
 Стинати — отрубать, отсекаать, сру-
 бить
 Стираніє — тяжелая работа
 Стиха — тихо, тихонько; исподтишка
 Страм — срам
 Странній — странствующий, чужой
 Страхати — пугать, устрашать
 Стребити — истребить
 Стрільці — стрелки
 Стрічати, стрівати — встречать
 Стусонуті — толкнуть, толкануть
 Стьожки — ленты
 Сукман — суконный кафтан
 Сукня — женское платье
 Суперека, супорока, супорок — спор,
 несогласие, распря
 Сурма — труба. Суремка — умень-
 шит. от сурма
 Сутяжно — трудно, тяжело
 Суховертом — пешком
 Суходіл — земля, суша
 Сходжати, сходіти — всходить; исхо-
 дить. Хороше сходила — ходила хо-
 рошо одетая
 Схоронитись — спрятаться
 Табір — лагерь, стан; табор
 Таволга — луговое растение, из пруть-
 ев которого в старину делали шомпо-
 ла к ружьям

Таляр, талер — серебряная монета
 (75 коп.)
 Тагеля (тягеля, тягиня) — род верх-
 ней одежды у казаков
 Тее — то
 Темниця — темница, тюрьма
 Теперешнього часу — в настоящее вре-
 мя
 Тиляги — см. тяги
 Тин — забор, плетень
 Тинятись — слоняться, шататься
 Тихомирство — мир, тишина, спокой-
 ствие
 Тичка — здесь: хворостинка, палка
 для вьющихся растений
 Товкав — толкал
 Товмач, толмач — переводчик
 Торкати — трогать, задевать, толкать
 Торок — кусок полотна с бахромой
 Торувати — проторять
 Точитися — тянуться, продолжаться,
 качаться
 Траплятись — иметь место, случаться
 Тратувати — портить, топтать
 Треба — надо, нужно, необходимо
 Трембач — трубач
 Тричі — трижды
 Трохи — мало, немного
 Труна — гроб
 Трунок — спиртной напиток
 Тут, тута — здесь
 Туга — горесть, печаль
 Туркенья, туркиня — турчанка
 Тяги, тиляги — латы из железных или
 серебряных пластинок, нашитых на
 бархат, сукно или кожу
 У гордú тяжку — в тяжелую орду, т. е.
 в тяжелую неволю
 Уборонила — уберегла, сберегла, пре-
 дохранила
 Уганяти — гнаться
 Углядіти — увидеть
 Удовиченко — сын вдовы
 Узбіччя — обочина
 Уздріти — увидеть
 Уквітчаний — украшенный цветами
 Укупі — вместе
 Умлівати — терять сознание; обомле-
 вать
 Умовляти — уговаривать
 Уморитися — устать
 Універсал — послание короля сейму в
 старой Польше

Упадати — падать, упасть. В думах также: вбегать, вбежать
 Уповати — уповать, рассчитывать; надеяться
 Уп'ять — см. вп'ять.
 Уробляти — делать.
 Усміхатись — улыбаться.
 Утреня — заутреня.
 Утрюх — втроем.
 Ухопило — схватило
 Учиняти — поступать, поступить, сделать
 Ушкали — речные разбойники. Здесь: татарские или турецкие разбойники

Фарбована — окрашенная

Хапати — хватать
 Хвабрість — храбрость
 Хвилить (квилить) — см. квилити
 Хвилька — здесь: минутка
 Хвиля — волна
 Хижак — хищник
 Хилитися — качаться, шататься; клониться. Хилятися — слоняться
 Хіба — разве
 Хліб-сіль розробляла — зарабатывала на хлеб
 Хлібороб — земледелец, хлебопашец
 Хмара — туча, облака
 Ховати — прятать; хоронить
 Ходім — пойдём
 Хоругвь — знамя; отряд войск
 Хорунжий — хорунжий, знаменосец
 Хрещатий — крестообразный, крестовидный; имеющий на себе изображение креста
 Худоба — скот; имущество, состояние, добро
 Худобиний син — ругательство
 Хуртовина — метель; буря, ураган; невзгода
 Хустина — платок

Царина — околица, поле, выгон. Перен.: область
 Цвілий — заплесневевший, гнилой.
 Цвіленький — уменьшит. от цвілий
 Цебер — ушат, ведро
 Цебто — то есть
 Цегла — кирпич
 Цитьте! — замолчите, молчите!
 Цівочка — здесь: струя

Цінов'яз — мужик-земледелец; букв. делающий «ціпи» (цеп для молотбы)
 Цукерники — рабочие сахарного завода

Чабанії — крупные, большие; выхоженные
 Чапій — по всей вероятности: чепій, т. е. держащий чепіги — деревянные рукоятки плуга
 Чарка — рюмка
 Частокіл — частокол
 Частувати — угощать
 Чвалати — тащиться, плестись
 Чвара — раздор, распря
 Чверть — четверть
 Чекати — ждать, поджидать
 Челядина, челядь — дворня, слуги; молодежь, женщины и девушки, домочадцы
 Чипиги, чепіги — рукоятки в плуге
 Червона — красная
 Чердак — здесь: нос большой лодки; помост на корабле
 Череда — стадо
 Черес — кожаный пояс, в котором носили металлические деньги
 Черкатися — дотрагиваться, касаться
 Чи — ли, или, разве
 Чіпляти — прицеплять, вешать
 Чоботи — сапоги
 Човен — лодка, челн
 Чолом давати — приветствовать, кланяться
 Чувати — см. чути
 Чужениця — чужой, чужеземец
 Чура — см. джура
 Чути — слышать

Шабля — сабля
 Шаг — грош (полкопейки)
 Шалений — неистовый
 Шанці — окопы
 Шанувати — чтить, почитать, уважать
 Шапка-бирка — шапка из овечьих смушек (биря — овца)
 Шарлатнее — см. щерлатнее
 Шати — богатая одежда
 Швець — сапожник, башмачник
 Швидко — быстро
 Шевчик — уменьшит. от швець
 Шельмин батько має — нет
 Шеляг — старинная мелкая монета
 Шеменула — ударила, огрела

Шинок — кабак
Шклянка, склянка — бутылка, стакан
Шкоду шкодив — делал вред
Шлик, шличок — род шапки; в думе:
бархатная шапочка
Шлях — большая проезжая дорога;
путь
Шмагати — стегать, хлестать
Шостак — монета (три копейки)
Шрубик — винтик. Шрубок одшрубув
вав — здесь: открыл пробку
Штани — брюки
Штири — четыре
Штиркнути — кольнуть, пырнуть
Штити — см. шанувати
Штих — копье
Шукати — искать

Ще — еще
Щерлатнее — багряное

Щира правда — истинная правда
Щире сердце мае — искренний, прав-
дивый

Що — что
Щось — что-то

Як, яко — как
Якби — если бы
Який — какой; который
Якомога — по мере сил, изо всех сил
Якова — какая, какова
Яничари — привилегированные пехот-
ные войска в султанской Турции
Яр — овраг, лог
Яриза, язиза — ярыга, ярыжка
Ясá — шум, крик; выкуп; салют
Ясини не вчиніте — не создавайте шума
Ясу воздавали — салютовали
Ячати — кричать, шуметь

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

Римские цифры после фамилии или названия издания указывают том или серию, арабские — страницы.

- Ант. и Драг.— Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, Киев, 1874; т. II, 1875.
- Борж.— В а л е р и а н Б о р ж к о в с к и й, Лирники,— «Киевская старина», т. XXVI, сентябрь 1889.
- Голов.— Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким, ч. I—III, М., 1878.
- Горл., 1882 — В. Г о р л е н к о, Бандурист Иван Крюковский. (Текст девяти дум, с биографической заметкой),— «Киевская старина», т. IV, декабрь 1882.
- Горл., 1884 — В. П. Г о р л е н к о, Кобзари и лирники,— «Киевская старина», т. VIII, X, январь, декабрь 1884.
- Гринч.— Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях Б. Д. Гринченко, т. III, Чернигов, 1899.
- Груш.— Українські народні думи. Тексти і вступ Катерини Грушевської, Державне видавництво України, т. I корпусу, [Харків], 1927; т. II, Київ, 1931.
- Жит.— Мысли о народных малорусских думах. П. Житецкого, Киев, 1893.
- Зап. Ю.-З. отд.— «Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества», т. I за 1873 год, Киев, 1874; т. II за 1874 год, Киев, 1875.
- ЗНТШ — «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», Львів.
- ИИФЭ — Отдел рукописей Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского АН УССР.
- «К. С.» — «Киевская старина».
- К.Ф.У.О.— К.Ф.У.О. Кобзарь Остап Вересай, его думы и песни,— «Киевская старина», т. III, август 1882.
- Колесса — Мелодії українських народних дум. Серія I. Списав по фонографу і зредагував Філарет Колесса,— «Матеріали до української етнології. Видає етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові», т. XIII, Львів, 1910; серія II, т. XIV, 1913.
- Кост.— Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования, кн. 8, т. 21, СПб., 1905.
- Крав.— Этнографические материалы, собранные В. Гр. Кравченко в Волынской и соседних с ней губерниях,— «Труды Общества исследователей Волыни», т. V, Житомир, 1911.
- Кулиш — Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш, т. I, СПб., 1856; т. II, 1857.
- Летопись Величко — Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист Канцелярии Войска Запорожского, 1720, т. I—IV, Киев, 1848—1864.

- Летопись Грабянки — Действия презельной и от начала поляков кравой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки..., Киев, 1854.
- Летопись Самовидца — Летопись самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года, М., 1846.
- Лукаш. — [П. А. Лукашевич], Малороссийские и червонорусские народные думы и песни, СПб., 1836.
- Макс., 1849 — Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем, ч. I, Киев, 1849.
- Мал. — А. Малинка, Кобзари и лирники. Терентий Пархоменко, Никифор Дудка и Алексей Побегайло, — «Земский сборник Черниговской губернии», Чернигов, апрель 1903, № 4.
- Март. — Украинські записи Порфирия Мартиновича, Киев, 1906.
- Метл. — Народные южнорусские песни. Издание А. Метлинского, Киев, 1854.
- Пам. и образ. — Памятники и образцы народного языка и словесности русских и западных славян, I—IV, СПб., Изд. второго отделения императорской Академии наук, 1852—1856.
- Сласт. — А. Г. Сластён, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, — «Киевская старина», т. LXXVII, май 1902.
- Спер. — Южнорусская песня и современные ее носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). Материал собрал М. Сперанский, Киев, 1904.
- Срезн. — Запорожская старина, ч. I [кн. I], Харьков, 1833; ч. I, кн. II, 1833; ч. I, кн. III, 1834, ч. II, 1834—1835.
- Укр. альманах — «Украинский альманах», Харьков, 1831.
- Укр. нар. думи та істор. пісні — Українські народні думи та історичні пісні. Упорядкували: П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах. За редакцією дійсного члена АН УРСР доктора філологічних наук М. Т. Рильського і кандидата історичних наук К. Г. Гуслистого, Київ, 1955.
- УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія.
- ФЦГИА УССР в Харькове — Филиал Центрального государственного исторического архива УССР в Харькове.
- Церт. — [Н. А. Цертелев], Опыт собрания старинных малороссийских песней, СПб., 1819.
- Чуб. — Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским, т. V, СПб., 1874.

УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ, ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ В ТЕКСТАХ ПУБЛИКУЕМЫХ ДУМ

Азов, Озов — один из древнейших городов Причерноморья. Расположен на р. Дон в 8 км от ее устья. В X в. Азов входил в состав Киевской Руси, в XI в. был захвачен половцами, а в 1471 г. — турками. В 1696 г. Азов был взят войсками Петра I. В бою за Азов участвовали и запорожские казаки. Окончательно Азов был присоединен к России в 1739 г. 150, 152, 154, 155, 157, 163, 164, 166, 167, 170, 172, 173, 177, 181, 182, 184, 185, 187, 190, 195, 201, 202, 205, 209—211, 213, 214, 216, 219

Азовське море 424, 427

Базавлуг — Базавлук — река в южной части Днепропетров. обл. УССР, правый приток р. Днепра. В устье р. Базавлук на о-ве того же названия с 1593 по 1709 г. была Запорожская Сечь. Базавлук часто упоминается в летописях (см., например: Летопись Величко, I, 40, 60; III, 477, 480; IV, 143) 82, 86, 87

Берлін 425

Біла Церква — город на р. Рось, южнее Киева 263, 267, 271, 287, 291

Білограбська земля 389

Богуслав (Богославія) — город в Киев. обл. УССР 123, 125, 127, 129, 131, 133

Боровиця — село Черкасск. р-на Черкасск. обл. УССР 260

Брайлов — Браїлов — теперь село Жмерин. р-на Винницк. обл. УССР. Кроме того, на нижнем Дунае были город и крепость Браила.

В Черновицк. обл. УССР — с. Браилово 237

Брацлавщина 434

Буг — р. Южный Буг 284

Бузька 276

Буйна Приспа 388

Варшава 260, 261, 426

Вінниця — ныне областной центр УССР 284, 285, 291

Вінничина 434

Вісла 287, 289, 434

Вітка — на р. Вите, по-видимому, часто происходили бои с турецко-татарскими захватчиками. Летописец Грабянка, описывая бой русских и украинских войск с турками под Чигирином в 1678 г., отмечал, что «Каплан Паша з арматами и великими военными силами на Вету-реку ввійшол» (Летопись Грабянки, 226) 72

Волганка, річка 221, 223

Волинь — ныне Волинск. обл. УССР. Расположена на юго-западе республики 426

Волощина — Валахия 279

Гайман-долина — местонахождение ее установить не удалось 250

Грабська земля 386, 388, 393, 401, 404, 409

Гуляй-поле — ныне районный центр Запорожск. обл. УССР; в годы гражданской войны — один из центров контрреволюционных банд Махно 429

Дніпро 83 86, 147, 186, 258—261, 279 388, 424, 433

Дніпрова сага 81, 83

Дністр 167, 169, 223, 279, 280

Дон 311, 423, 424, 426

Донбас 425

Дунай 258, 324, 330, 409

Дунай-скирло (гирло) 401, 404

Жовті Води — имеется в виду р. Желтая — левый приток р. Ингулец. Река Желтая протекает по Днепропетров. и Кировоград. обл. СССР. В урочище Желтые Воды произошла Желтоводская битва 1648 г. 276, 282, 434

Загребельна могила — местонахождение ее установить не удалось 292

Запоріжжя 298, 312, 315—317, 319, 321, 322, 324

Запорізька Січ — возникшая в первой половине XVI в. в низовьях Днепра, южнее Днепровских порогов, организация украинского казачества. Первоначально Запорожская Сечь была на о-ве Томакивка (недалеко от современного г. Марганца Днепропетров. обл.), а с 1593 по 1709 г. на о-ве Базавлук, или Чартомлык. Возникновение Запорожской Сечи имело большое историческое значение. Для угнетенных масс украинского крестьянства Запорожская Сечь была могучим оплотом в борьбе против феодально-крепостнической эксплуатации и польско-шляхетского угнетения, за воссоединение Украины с Россией. Запорожские казаки прославились длительной и мужественной борьбой с набегами войск турецкого султана и крымского хана. Они совершили ряд блестящих морских походов к Синопу, Трапезунду, Белгороду, Стамбулу и др. 76, 80, 120, 121, 139, 258—260, 418, 433

Кайнарська долина — высказывалось предположение, что эта долина у слияния р. Савранки с Южным Бугом (см.: Укр. нар. думи та істор. пісні, 574). Разыскать на карте долину с таким названием не удалось. В Молдавской ССР, около Бендер, есть Кайнары. Не исключено, что близость названий здесь не случайная 79

Кам'яньський Поділець, Кам'янець-По-

долськ — город в Хмельницк. обл. СССР. В XVII в. одна из сильнейших крепостей 278

Карпатська Україна — ныне Закарпат. обл. СССР 426

Кефа, Кафа — нынешняя Феодосия в Крыму. Город основан в VI в. до н. э. В XV—XVII вв. в нем был большой турецкий невольничий рынок. После присоединения Крыма к России в 1783 г. городу было возвращено его первоначальное название — Феодосия 135, 141, 215, 419

Київ 419, 420, 422, 423

Київщина 434

Килим-город 72—74

Кіли-Кілії, Килия — город в Одесск. обл. Расположен на Килийском рукаве Дуная, в 45 км ниже г. Измаила и в 40 км от Черного моря. В 1484 г. Килию захватила султанская Турция и построила там крепость — свой опорный пункт в устье Дуная 72, 73, 75, 77, 78, 298

Кодак — крепость, построенная шляхетской Польшей в 1635 г. на правом берегу Днепра с целью помешать крестьянам бежать от феодалов в Запорожскую Сечь и совершенно изолировать последнюю от Украины 259

Кодима́ — правый приток р. Южный Буг, протекает по территории Николаевск. и Одесск. областей СССР. Течет эта река по широкой долине. В долине р. Кодыма часто происходили стычки с татарскими захватчиками 99, 100

Козлов (от татарского Гёзлов) — прежнее украинское и русское название г. Евпатории, которое употреблялось в официальных документах (до переименования в 1784 г.), в литературе и народном творчестве. В XV—XVII вв. в Козлове был большой турецкий рынок, на котором продавали невольников 119, 120, 135, 142, 145, 146

Козловська пристань 101, 102, 104, 145

Корсунь — ныне город Корсунь-Шевченковский Черкасск. обл. СССР, расположен на р. Рось. Бывший полковой город 224, 231, 246, 248, 249, 277, 434

Крилов — ныне Ново-Георгиевск, районный центр Кировоград. обл. СССР, 232, 236, 237, 247, 253, 351, 380

Крим 426, 427
Кримка — Кринка — река в Донецк.
обл. УССР, правый приток р. Миус
183, 185
Кубань 426
Кумейки — село Черкасск. р-на Чер-
касск. обл. УССР 260

Лиман-ріка — имеется в виду Днепров-
ско-Бугский лиман 147

Мерефа — город в Харьковск. обл. УССР
295, 296

Миргород — город Полтавск. обл. УССР
412, 413, 414

Москва 424

Мурав-степи — имеются в виду степи
вдоль Муравской дороги 174, 175

Муравський шлях — одна из важнейших
стратегических дорог XVI—XVII вв.,
соединявшая южную Украину с
Россией. Ею пользовались крымские
татары для разбойничьих набегов на
украинские и русские земли. Мурав-
ская дорога начиналась у крымского
Перекопа, на север шла между истока-
ми Молочные Воды и Конские Воды,
пересекала реки Волчьи Воды, Самару,
Орель. Дальше проходила по терри-
тории Харьковского полка, вблизи
городов Коломака и Волок. Между
истоками рек Сиверский Донец, Ос-
кол, Ворскло, Псел, Сейм Муравская
дорога соединялась с Изюмской до-
рогой. Затем шла в Туле по левому и
правому берегам р. Упи 152, 156,
185, 186, 205, 221

Німеччина 422

Ністр см. Дністр

Одесса 425

Осавур-могила см. Савур-могила

Перекоп — Перекопский перешеек —
узкая полоса суши, соединяющая
Крымский п-ов с материком 427

Переяслав — ныне город Переяслав-
Хмельницкий Киевск. обл. УССР,
райцентр 435

Пирятин — город Полтавск. обл. УССР,
райцентр 385, 387, 396

Пилява — село Хмельницк. обл.
УССР 434

Поділля — историко-географическая
область между реками Южный Буг
и Днестр 434

Подністров'я 434

Половиця — село, которое было на
месте теперешнего Днепропетровска
419

Полонне — город Хмельницк. обл.
В думках о народно-освободительной
войне 1648—1654 гг. Полонне обо-
значает польский край вообще. Ут-
верждение, что Полонне находится
за Вислой, — ошибочно 278, 287

Польша 276, 422, 423

Полтава — ныне областной центр УССР,
б. полковой город 416

Полтавка, річка 169

Полтавщина 434

Прикарпаття 426

Прут — левый приток Дуная 276

Росія 424, 426, 427

Рось — правый приток Днепра 259

Савур-могила — довольно часто упоми-
нается в украинском фольклоре. Это
одна из возвышенностей Донецкого
кряжа. Находится она у истока
р. Камышевахи между р. Миусом и
ее притоком Крынкой. По народным
представлениям, Савур-могила очень
большая 152, 153, 156, 160, 162, 165,
167, 169, 171, 175, 178, 179, 186, 188,
189, 193, 194, 198, 199, 203, 205, 207,
209, 212, 216,—218, 220, 223

Салтанка, Солтанка, криниця — ко-
лодец у р. Самары 89—94, 96, 97,
153, 169, 221, 223

Салтанка, річка 166, 167, 218

Самара — левый приток Днепра. Вла-
дает в Днепр вблизи г. Днепропетров-
ска. Начало свое р. Самара берет на
западных склонах Донецкого кряжа,
протекает по территории Донецк.,
Харьков., Днепропетров. областей 89—
97, 153, 157, 161, 162, 179, 198, 206—
209, 212

Самара-Бог — возможно, здесь имеется
в виду р. Савранка, впадающая в
Южный Буг. «Самара» появилась в
результате замены названия малоиз-
вестной реки более известной, часто
встречающейся в других думках. Сав-

ранка, Саврань — правый приток
 Южного Буга 79
 Семенів ріг — коса в устье Южного
 Буга 79
 Сиваш (Гнилое море) — мелководный
 залив на западе Азовского моря 427
 Ситники — село у г. Корсунь 277
 Січ, см. Запорізька Січ
 Сорбики — город на правом берегу Дне-
 стра (Молдавская ССР) 280, 281
 Сорочинці — с. Большие Сорочинцы в
 Полтав. обл. 412, 413, 414
 Стеблів — село у г. Корсунь 277
 Суботів — село Чигирин. р-на Черкасск.
 обл. УССР. — С начала XVII в. оно
 принадлежало чигиринскому под-
 старосте М. Хмельницкому, а затем
 его сыну Богдану Хмельницкому.
 Во время народно-освободительной
 войны 1648—1654 гг. в Субботове
 была построена крепость, ставшая
 одной из гетманских резиденций
 Богдана Хмельницкого 292
 Сула — левый приток Днепра 261
 Супой (Супонь) — левый приток Днеп-
 ра, берущий начало в Козелецких
 болотах на Черниговщине 261
 Сучава, Сочава — город в северо-вос-
 точной Румынии, расположен на р. Су-
 чава (бассейн Дуная) 279, 281
 Таврія — б. Таврич. губ. В ее состав
 входили южная часть Херсонск.
 и Запорожск. областей, а также
 Крымск. обл. УССР 428
 Ташлик — приток р. Тясмин 294
 Тендра — длинный узкий песчаный
 остров в северной части Черного моря,
 в пределах Херсонск. обл. УССР 135,
 147, 398
 Тор — ныне г. Славянск УССР 295
 Трапезунд, Трапезон — ныне город и
 порт Трабзон на северо-востоке Тур-
 ции, расположен на берегу Черного
 моря 135, 136, 140
 Турецкий вал — укрепление на Пере-
 копском перешейке 427
 Туреччина, Турещина 158, 162, 212,
 221
 Тягиня, Тягин — старинное название
 крепости и города Бендеры на Дне-
 стра 224, 227, 232
 Україна 167, 224, 231, 235, 246, 262—
 265, 267, 271—274, 282, 286, 287, 289,

301, 305, 336. 342, 351, 380, 418, 419,
 420, 422—429, 433—435
 Урал 424, 425
 Хортиця — приток Днепра. Есть три
 Хортицы: Верхняя, Средняя и Ниж-
 няя 258
 Хотія — Хотин — крепость на правом бе-
 регу Днестра, в настоящее время го-
 род Новоселицк. р-на Черновицк.
 обл. УССР. Во время народно-осво-
 бодительной войны 1648—1654 гг.
 крестьянско-казацкие отряды брали
 Хотин в 1650 и 1653 гг. 276, 279, 282
 Цареград — ныне г. Константинополь
 в Турции 101, 102, 104, 114—117,
 146, 147
 Чеместрин — город или село с таким
 названием установить не удалось.
 В некоторых других подобных вариан-
 тах думы назван Кобыстрин, что напо-
 минает Копыстырин, расположенный
 примерно в 50 км юго-западнее Винни-
 цы. Не исключено, что «Чеместрин»
 появился в результате искажения
 малоизвестного и необычного назва-
 ния «Копыстырин», 242.
 Червоне море — Красное море 101,
 103
 Черкаси, Черкаський город — ныне
 областной центр УССР, б. полковой
 город на Днепре, ниже Киева 224,
 226, 229, 231, 232, 235, 241, 262—
 264, 267—269, 271, 272, 302
 Черкень-долина (Черкес-долина) — точ-
 ное местонахождение этой долины
 установить не удалось. Высказыва-
 лось предположение, что это одна из
 долин в районе старого города Та-
 вань (Укр. нар. думи та істор. пісні,
 575), который в XVI в. был располо-
 жен в низовьях Днепра, в районе
 современного города Берислава Хер-
 сон. обл. 224—227, 231—233, 235,
 236, 238—240, 242, 243—247, 250,
 252—256
 Чигирин — город, центр Чигирин. р-на
 Черкасск. обл. УССР. Расположен на
 р. Тясмин (приток Днепра). Впервые
 упоминается в 1589 г. в грамоте поль-
 ского короля Сигизмунда III, со-
 гласно которой в Чигирине была по-

строена крепость. В 1638—1647 гг. чигиринским сотником был Богдан Хмельницкий. В 1648—1660 гг. Чигирин был гетманской резиденцией и политическим центром Украины. В 1648—1712 гг. в Чигирине был центр Чигиринского полка. На севере Чигиринский полк граничил с Черкасским полком 254, 262, 263, 265, 267, 269, 271, 273, 280, 284

Чонгар — ж.-д. станция недалеко от залива Сиваш (Гнилого моря) 427
Чорне море 98, 101—104, 106—110, 112, 120 122, 125, 128, 130, 132, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 145, 238, 312, 315, 317, 384—409, 411, 427
Чорноморие 170

Ясси — город на северо-востоке Румынии 279, 281

СОДЕРЖАНИЕ

текст комм.

От редколлегии	7
От составителя	8
Б. П. Кирдан. Думы	10
С. И. Грица. Музыкальные особенности украинских народных дум	52

ТЕКСТЫ

Историко-героические думы XV—XVII вв.

Казак Голота

I. Запись конца XVII в.	71	439
II. Запись 3 июля 1844 г.	72	439
III. Публикация 1849 г., год записи неизвестен	73	439
IV. Запись 1854 г.	74	439
V. Запись 17 июня 1901 г.	77	439

Атаман Матяш старый

Запись 1805 г.	79	439
------------------------	----	-----

Федор безродный, бездольный

I. Запись 1805 г.	81	440
II. Запись 1814 г.	83	440
III. Запись, вероятно, 1873 г.	84	440

Три брата самарские

I. Запись 1805 г.	89	440
II. Публикация 1854 г., год записи неизвестен.	90	440
III. Запись 20 мая 1876 г.	92	441
IV. Запись 1908 г.	94	441
V. Запись 21 февраля 1912 г.	96	441
VI. Запись 1930 г.	97	441

Смерть казака в долине Кодыме

Запись	99	441
------------------	----	-----

Плач невольника в турецкой неволе

I. Запись, вероятно, 1832 г.	101	441
II. Запись 1904 г.	102	441
III. Запись, вероятно, 1908 г.	104	441

Невольники на каторге (Плач невольников)

I. Запись, вероятно, середины 1850-х гг.	106	442
II. Запись 1881—1882 гг.	107	442
III. Запись 1903 г.	108	442
IV. Запись 1909 г.	109	442
V. Запись 30 ноября 1961 г.	112	442

Сокол и соколенок

I. Запись, вероятно, 1873 г.	114	442
II. Запись 20 мая 1876 г.	116	442

Иван Богуславец

Запись 1805 г.	119	443
------------------------	-----	-----

Маруся Богуславка

I. Запись, вероятно, середины 1850-х гг.	122	443
--	-----	-----

II. Запись 30 января 1886 г.	124	443
III. Запись 1908 г.	125	444
IV. Запись начала 1900-х гг.	128	444
V. Запись 12 или 14 февраля 1930 г.	130	444
VI. Вторая запись от того же лирика 12 или 14 февраля 1930 г.	132	444
VII. Запись 1930 г. от В. Белокреницкого	133	444
Самойло Кошка		
I. Запись 1805 г.	135	444
II. Запись около 20 июля 1832 г.	140	447
Побег трех братьев из города Азова, из турецкой неволи		
I. Запись 1805 г.	150	447
II. Запись 1814 г.	155	448
III. Запись 1854 г.	157	448
IV. Запись 1850—1860-х гг.	163	448
V. Запись, вероятно, 1852—1854 гг.	166	448
VI. Запись 1857—1860 гг.	167	448
VII. Запись июля 1863 г.	170	448
VIII. Запись, вероятно, 1873 г.	172	448
IX. Запись 1875 г.	177	448
X. Запись 20 мая 1876 г.	182	448
XI. Запись 19 июля 1886 г.	188	448
XII. Запись 1904 г.	190	449
XIII. Запись 1908 г.	195	449
XIV. Запись 1916 г.	201	449
XV. Год записи неизвестен	209	449
XVI. Запись 1929 г.	213	449
XVII. Запись 1930 г.	216	449
XVIII. Запись 5 августа 1946 г.	219	449
Ивась Коновченко, Вдовиченко		
I. Запись 1805 г.	224	450
II. Запись 1814 г.	231	451
III. Запись 1832 г.	235	451
IV. Запись сентября 1845 г.	242	451
V. Запись сентября 1853 г.	246	451
VI. Год записи неизвестен	254	451
Разговор Днестра с Дунаем		
Запись 1805 г.	258	452
О Сулиме, Павлюке еще и о Яцьке Остринице		
Запись 23 сентября 1928 г.	259	453
Хмельницкий и Барабаш		
I. Запись 1814 г.	262	454
II. Запись 1853 г.	263	456
III. Запись 13 июня 1874 г.	267	458
IV. Запись начала 1870-х гг.	271	458
Корсунская победа		
I. Публикация 1849 г., год записи неизвестен	276	458
II. Запись, вероятно, 1855 г.	277	459
Богдан Хмельницкий и Василий молдавский		
I. Запись 1814 г.	279	460
II. Запись сентября 1853 г.	280	461
Иван Богун		
Запись 1928 г.	284	463
Белоцерковский мир и новое восстание против польской шляхты		
I. Публикация 1849 г., год записи неизвестен	286	464
II. Запись сентября 1853 г.	287	465
Думы о смерти Богдана Хмельницкого		
I. Запись 1814 г.	290	466
II. Запись сентября 1853 г.	292	467

Вдова Ивана Сирко и Сирченки		
Запись 1805 г.	295	469
Социально-бытовые думы		
Казак-нетяга Фесько Ганжа Андыбер		
I. Запись 1853 г.	298	470
II. Запись 1855 г.	302	470
Казацкая жизнь		
I. Запись, вероятно, 1840-х гг.	307	471
II. Запись, вероятно, 1855 г.	307	471
III. Запись, вероятно, 1884 г.	310	471
Проводы казака		
I. Запись 1805 г.	312	471
II. Запись 1814 г.	314	471
III. Запись начала 1830-х гг.	315	471
IV. Запись, вероятно, 24 декабря 1851 г.	317	471
V. Запись, вероятно, 1873 г.	318	472
VI. Запись 20 мая 1876 г.	320	472
VII. Запись 3 июля 1876 г.	322	472
VIII. Запись 1 июля 1884 г.	323	472
Возвращение сына		
Запись, вероятно, 1840-х гг.	325	472
Сестра и брат		
I. Запись 1805 г.	326	472
II. Запись 1814 г.	327	472
III. Запись, вероятно, начала 1850-х гг.	328	472
IV. Запись 1854 г.	329	472
V. Запись, вероятно, 1855 г.	331	472
VI. Запись 1876 г.	333	472
VII. Запись 3 мая 1899 г.	334	472
VIII. Запись 17 июня 1901 г.	336	472
IX. Запись 1908 г.	337	472
X. Запись 12 февраля 1930 г. от В. Гончара	340	473
XI. Запись 1930 г. от Христенко	341	473
XII. Запись марта 1930 г. от С. Веселого	343	473
Совет матери сыну о женитьбе	345	473
Бедная вдова и три сына		
I. Запись 1805 г.	346	473
II. Запись, вероятно, 1840-х гг.	347	473
III. Запись 24 декабря 1851 г.	349	473
IV. Запись 1854 г.	351	474
V. Запись, вероятно, 1873 г.	353	474
VI. Запись 1876 г. от И. Кравченко-Крюковского	356	474
VII. Запись 1876 г. от Т. Магадина	358	474
VIII. Запись 3 мая 1899 г.	361	474
IX. Запись 21 декабря 1901 г.	363	474
X. Запись 1904 г.	366	474
XI. Запись 1908 г.	369	474
XII. Запись 1909 г.	372	474
XIII. Запись 12 февраля 1930 г.	378	474
XIV. Запись 5 августа 1946 г.	380	474
Алексей Попович		

I. Запись 1805 г.	384	476
II. Запись 20 мая 1876 г.	386	476
III. Запись 3 мая 1899 г.	389	477
IV. Запись 17 июня 1901 г.	393	477
V. Запись, вероятно, 1910 г.	395	477
VI. Запись 4 июня 1910 г.	398	477
VII. Запись 12 или 14 февраля 1930 г.	401	477
VIII. Запись, вероятно, марта 1930 г.	404	477
Буря на Черном море		
I. Запись 1854 г. от А. Никоненко	406	478
II. Вторая запись 1854 г. от А. Никоненко	408	478
III. Запись, вероятно, 1873 г.	409	478

Думы о революционных событиях 1905 г.

Черное воскресенье в Сорочинцах	412	478
О сорочинских событиях 1905 года	414	479

Думы, созданные советскими кобзарями

О войске Красном, о Ленине-отце и сыновьях его верных	418	479
Дума о Ленине	430	481
Нерушимая дружба	433	481

ПРИЛОЖЕНИЯ

Комментарии	439
Образцы нотных записей	
Три брата самарские	482
Невольники на каторге (Плач невольников)	491
Маруся Богуславка	498
Алексей Попович	506
Дума о Ленине	522
Краткие сведения об исполнителях украинских народных дум	526
Словарь	535
Условные сокращения	550
Указатель географических названий, встречающихся в текстах публикуемых дум	552

УКРАИНСКИЕ НАРОДНЫЕ ДУМЫ

*Утверждено к печати
Институтом мировой литературы
им. А. М. Горького
Академии наук СССР*

Редактор *Н. Я. Северина* Художник *Л. С. Эрман* Художественный редактор *И. Р. Бескин*
Технический редактор *Л. Т. Михлина* Корректоры *К. Н. Драгунова и М. З. Шафранская*

Сдано в набор 11/XI 1971 г. Подписано к печати 3/XI 1972 г. Формат 70×90^{1/16}. Бум. № 1
Печ. л. 35. Усл. п. л. 40,95 Уч.-изд. л. 34,71 Тираж 10000 экз. Изд. № 2644 Зак. № 3046
Цена 2 р. 54 к.

Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». Москва, Центр, Армянский пер., 2
2-я типография издательства «Наука». Москва Г-99 Шубинский пер. 10.